

ПРАВО І СУСПІЛЬСТВО

Науковий
журнал

Журнал заснований
у 2004 році з ініціативи
генерал-лейтенанта міліції
ВІТАЛІЯ ФЕДОРОВИЧА
ЗАХАРОВА, заслуженого
діяча науки і техніки
України, кандидата
юридичних наук, професора

Свідоцтво про державну
реєстрацію – серія КВ
№ 19320-9120 ПР
від 05.07.2012

Передплатний індекс –
99881

Виходить 6 разів на рік

Адреса редакції:
49064, м. Дніпропетровськ,
вул. Орловська, 1-Б
тел.: (056) 371-51-47

ISSN 2078-3736

У номері

*РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ*

ЦИВІЛІСТИКА

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ГОСПОДАРСЬКИЙ ПРОЦЕС

*ПИТАННЯ ТРУДОВОГО ПРАВА ТА ПРАВА
СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ*

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС

*ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА, КРИМІНОЛОГІЇ
ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА*

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

2
2014

Науковий журнал. Заснований у 2004 році. Засновники: ВНПЗ «Дніпропетровський гуманітарний університет», Фонд юридичної науки Академіка права В.В. Сташиса, Національна академія внутрішніх справ. Видавець – ВНПЗ «Дніпропетровський гуманітарний університет». Включений до переліку фахових видань ВАК України з юридичних наук (Постанова Президії ВАК України від 10.03.2010, № 1-05/2).

Головний редактор **М.В. Корнієнко**
Заступники головного редактора:
О.М. Джужа, О.В. Негодченко

Редакційна колегія не завжди
поділяє позицію автора

За точність викладеного
матеріалу відповідальність
покладається на авторів

Зміни до тексту та скорочення,
що не впливають на зміст
матеріалів, а також їх
перейменування вносяться
редакцією без узгодження
з автором

Рукописи не рецензуються
і не повертаються

Ухвалено до друку Вченою
радою Дніпропетровського
гуманітарного університету
(протокол № 7 від 17.04.2014 р.)

Бандурка О.М. – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України;
Вербенський М.Г. – доктор юридичних наук, професор;
Джужа О.М. – доктор юридичних наук, професор;
Коваленко В.В. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України;
Корнієнко М.В. – доктор юридичних наук, професор;
Костицький М.В. – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України;
Негодченко О.В. – доктор юридичних наук, професор;
Тацій В.Я. – доктор юридичних наук, професор, академік НАН України, президент Національної академії правових наук України;
Ярмиш О.Н. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України.

Антонов К.В. – доктор юридичних наук, професор;
Богатирьов І.Г. – доктор юридичних наук, професор;
Гіжевський В.К. – кандидат юридичних наук, професор;
Іщенко А.В. – доктор юридичних наук, професор;
Калюжний Р.А. – доктор юридичних наук, професор;
Колпаков В.К. – доктор юридичних наук, професор;
Давиденко Л.М. – доктор юридичних наук, професор;
Константинов С.Ф. – доктор юридичних наук, доцент;
Мисливий В.А. – доктор юридичних наук, професор;
Олефір В.І. – доктор юридичних наук, професор;
Макаренко Є.І. – кандидат юридичних наук, професор;
Макушев П.В. – кандидат юридичних наук, доцент

**РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ
ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ**

ДУДАР С. К.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри теорії права та держави
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)

УДК 340.134

**ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ЮРИДИЧНОГО ТЕРМІНУ
«ЗАКОНОДАВСТВО» У ВІТЧИЗНЯНІЙ ЮРИДИЧНІЙ НАУЦІ**

У статті окреслено проблему неоднозначності терміну «законодавство», властиву юридичній теорії та практиці в Україні. На основі аналізу основних підходів до розуміння законодавства у вітчизняній теорії права виявлено причини плюралізму предметного значення терміну «законодавство».

Ключові слова: законодавство, система законодавства, закон.

В статті очерчена проблема неоднозначності терміна «законодательство», свойственная юридической теории и практике в Украине. На основании анализа основных подходов к пониманию законодательства в отечественной теории права определены причины плюрализма предметного значения термина «законодательство».

Ключевые слова: законодательство, система законодательства, закон.

Ambiguity of term «legislation» is circumscribed in the article, which is peculiar to juridical theory and practice in Ukraine. Causes of pluralism of objective meaning of term «legislation» are displayed basing on the analysis of main approaches to understanding of legislation in national theory of law.

Key words: legislation, legislative system, law.

Вступ. Посилення впливу фактору європейської інтеграції на правову систему України передбачає реформування усіх її підсистем, а головне – законодавства України як центрального її елементу. Передумовою цього є узгодженість юридичної термінології, в тому числі й терміну «законодавство». У зв'язку з цим постає необхідність в уточненні значення терміну «законодавство», що застосовується у вітчизняній теорії права та юридичній практиці. Саме предметна неоднозначність зазначеного юридичного терміну створює чималі проблеми не лише у практичному, а й теоретичному (науково-дослідницькому) аспекті. Наслідком невизначеності предметного значення терміну є неоднозначність у окресленні тієї частини правової дійсності, яка виступає об'єктом наукового дослідження. Це дає підстави для припущення про проблемність наукового визначення поняття «законодавство» у юридичній науці загалом.

Серед причин невизначеності терміну «законодавство» більшість вчених-юристів у сфері теорії права та конституційного права України вказують на вади галузевого законодавства України, у якому цей термін використовується і у «вузькому», і у «широкому» значеннях. Деякі науковці причину неоднозначності вбачають у тексті Конституції України, де

вказаний термін також використовується у декількох значеннях [1, с. 144] та сходяться на тому, що лише після внесення змін до Конституції України з'явиться можливість досягти однозначності на базі «вузького» підходу до розуміння законодавства [2].

Власне, неоднозначність у розумінні терміну «законодавство» не є чимсь новим та особливим для вітчизняної юридичної науки та практики. Ця проблема виникла ще за радянських часів в силу відсутності серед науковців єдиної позиції щодо визначення законодавства. Зокрема, термін «законодавство» використовували для позначення «лише законів, указів та нормативних постанов Верховних Рад та їх Президій» або ж для позначення не лише нормативних актів зазначених органів, а й актів Уряду. Втім, найчастіше в загальнотеоретичній літературі термін «законодавство» використовували для позначення «сукупності законів і підзаконних актів» і таке його розуміння обиралось за основу наукових досліджень А.Ф. Шебановим [3, с. 16], С.В. Поленіною [4, с. 5], Р.О. Халфіною [5, с. 150], І.С. Самощенком [6] та ін. Інколи терміном «законодавство» позначали й «нормативні акти місцевих органів державної влади» [4, с. 41], акти громадських організацій. Численні спроби з боку радянських вчених-правознавців розв'язати проблему неоднозначності терміну «законодавство» [7, с. 25-27] не призвели до прогресу.

У сучасній юридичній літературі обґрунтовано чималу кількість пропозицій щодо її розв'язання О.С. Лисенковою, Є.В. Погореловим, С.П. Погребняком та ін. Зокрема, С.П. Погребняк, концептуально погоджуючись із «вузьким» підходом, запропонував обрати так званий «поміркований» спосіб розв'язання проблеми неоднозначності терміну та керуватись «доцільністю» при визначенні його значення для певного історичного моменту. На цій підставі С.П. Погребняк визначив законодавство України як систему законів і підзаконних нормативних актів, що ґрунтуються на законах, а також відповідні акти СРСР та Української РСР, які не втратили юридичної сили [2, с. 14, 173]. У цій частині доречним буде зазначити, що репрезентований С.П. Погребняком підхід на той час відповідав поглядам деяких російських вчених, які вважали, що «вузького» підходу варто дотримуватись у майбутньому, у перспективі.

Очевидно, що прихильниками такого підходу є більшість вітчизняних вчених, які до законодавства України включають «нормативно-правові акти, які мають універсальний характер за своєю дією у просторі, часі та за колом осіб та прийняті в межах повноважень Верховною Радою України і всеукраїнським референдумом, Президентом України, Кабінетом Міністрів України, Національним банком України, міністерствами та іншими центральними органами державної виконавчої влади, а також «квазізакони» (декрети Кабінету Міністрів України, укази Президента України, рішення Конституційного Суду України з питань офіційного тлумачення Конституції України і законів України та чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України) [8, с. 111-116]. До даного переліку актів Б.В. Малишев пропонує додати й «квазі-прецеденти» – рішення Конституційного Суду України, що стосуються визнання неконституційними визначених Конституцією актів правотворчості [9, с. 12-13], а також рішення судів адміністративної юрисдикції, які визнають незаконними нормативно-правові акти [10, с. 239]. На наш погляд, такий «поміркований» підхід до розуміння предметного значення юридичного терміну «законодавство», на жаль, не сприяє вирішенню проблеми, а навпаки, підтверджує можливість надто широкого його розуміння у юридичній практиці та теорії. Очевидно, що і Конституційний Суд України, здійснюючи практичну діяльність, і вчені юристи, здійснюючи наукову діяльність, у визначенні терміну «законодавство» засновують власну позицію на одних і тих самих методологічних засадах, впроваджуючи так званий «динамічний» підхід до розуміння законодавства як елементу нормативно-регулятивної системи. Як результат, існуючий стан нормативної та доктринальної невизначеності терміну «законодавство» знайшов відображення у енциклопедичному визначенні терміну «законодавство», який подається у «вузькому», «широкому» та «найширшому» його значеннях [11, с. 449].

Постановка завдання. З огляду на вищевикладене вважаємо, що розв'язання даної проблеми полягає не у практичній, а у теоретичній площині. Саме тому проаналізуємо тео-

ретико-правові основи формування уявлень про законодавство у вітчизняній теорії права та виявимо ключові теоретичні положення, на основі яких виникла проблема неоднозначності терміну «законодавство».

Результати дослідження. У вітчизняній юридичній теорії поняття «законодавство» найчастіше розкривається через його співвідношення із поняттям «право». У юридичній науці за радянських часів переважав підхід, за яким законодавство розглядалось як зовнішня форма права, внутрішньою формою якого є структура права [12, с. 58-68], а основна його властивість зводилася до розуміння його як єдиного джерела і форми відображення права даного суспільства [6, с. 13]. У таких випадках, як правило, уточнювалося розуміння природи права як юридичного (нормативно-позитивного, системного) явища. За визначенням радянських вчених А. Шебанова [3] та В. Сапуна [13, с. 12-15] право і законодавство співвідносяться як зміст та форма, між якими існує діалектичний зв'язок єдності змісту та форми явища. Такий зв'язок полягає в тому, що, з одного боку, право як юридичне явище, а точніше зміст його норм, з необхідністю відображається, закріплюється в системі діючого законодавства, а з іншого – закон (у розумінні всього розмаїття нормативних актів, встановлених компетентними державними органами¹) є зовнішньою формою виразу права². За такого підходу до співвідношення права і законодавства з'являються підстави для ототожнення права і закону, а також розуміння законодавства як зовнішньої форми виразу права, ототожнення його з поняттям «закон». Законодавство є правом, відображеним в законодавстві (законі) [13, с. 12-15].

Водночас радянські вчені вказували й на те, що право і законодавство не є тотожними, підтверджуючи це значною кількістю аргументів. Зокрема, А.Ф. Шебанов зазначав, що законодавство є ширшим від права, оскільки нормативні акти містять, окрім правових норм, визначення, заклики, вказівки на мотиви та цілі видання даного акту, конкретні приписи і інші положення, що не є правом [14, с. 31]. Внаслідок цього підкреслювалася невідповідність галузевої структури законодавства системі права, а також відносна самостійність законодавства як системи, що обумовлена дією суб'єктивних факторів в процесі його побудови (створення). Відносна самостійність законодавства проявлялася в тому, що система (внутрішня структура) законодавства не співпадала із системою (внутрішньою структурою) права [3, с. 16]. Система законодавства, на відміну від системи права (поділ норм на галузі), набувала двох значень: по-перше – як поділ актів за юридичною силою (вертикальна структура) та по-друге – як поділ на галузі (горизонтальна структура) [3, с. 17].

За визначенням А.Ф. Шебанова, діалектика співвідношення права і законодавства полягає в тому, що законодавство є формою існування правових норм, засобом їх організації, надання їм визначеності та об'єктивності, а тому право не існує поза законодавством [3, с. 16]. Очевидно, що даний підхід спрямований не стільки на уточнення поняття законодавства, скільки на обґрунтування неможливості існування права «до» чи «поза» законодавством, тобто правових норм, що виникають і розвиваються у суспільних зв'язках до їх закріплення в законі. Такий підхід вказує на те, що розуміння законодавства базується на нормативно-позитивному підході до розуміння права як системи норм (правил поведінки), які відображають волю пануючого класу, встановлюються і забезпечуються у своєму вико-

---

¹ В правових актах СРСР та літературі того часу, термін «законодавство» використовується у потрібному значенні: 1) лише законів, тобто нормативних актів вищих представницьких органів державної влади; 2) нормативних актів усіх вищих органів державної влади (закони, укази, урядові постанови); 3) сукупність усіх законів і підзаконних нормативних актів.

² Слід зазначити, що в теорії радянського права в цілому не заперечувалась можливість того, що право може бути вираженим і в інших формах – судових прецедентах, правових звичаях і т.ін. Однак, для соціалістичного права не була характерною наявність таких форм. Звідси й визнання закону (законодавства як системи нормативних джерел) в якості зовнішньої форми виразу всього права.

нанні державою. Отже, законодавство є єдиною формою позитивного (державного) права, а відтак є тотожними йому.

Саме цей підхід до визначення законодавства як форми права критикував О.О. Красавчиков. Зокрема, у визначенні законодавства вчений виходив із характеристики системи права як взаємозв'язку правових норм та обстоював позицію, за якої законодавство є сукупністю нормативних форм права, тобто нормативних актів, якими встановлюються (змінюються або скасовуються) певні правові норми. «Законодавство є сукупністю нормативно-правових форм. Отже, і система законодавства не може бути нічим іншим, як системою даних форм виразу правових норм (а не системою самих норм)» [15, с. 68]. До того ж, система правових форм (закон, указ, постанова тощо), згідно аргументації О.О. Красавчикова, визначається волею законодавця. Очевидно, що позиція О.О. Красавчикова ґрунтується на розрізненні понять «правова норма» та «нормативний акт», що, на наш погляд, вказує на те, що О.О. Красавчиков власну позицію ґрунтує на дуалістичній концепції закону, відповідно до якої у розумінні закону (права) виокремлюється його матеріальне (закон є загальною нормою) та формальне (закон є актом виразу норм) значення. Слід зазначити, що і цей підхід ґрунтується на суто позитивістському підході до розуміння права, яке створюється, змінюється або скасовується державою у певних формах, сукупність яких складає законодавство. Разом з тим недоліком цього підходу є не лише ототожнення права і законодавства, а й подвоєння нормативної системи, оскільки остання включає і систему права, і систему законодавства. Втім, незважаючи на дискусію щодо окремих питань, у юридичній літературі загальнотеоретичного змісту сформувався підхід, за яким дослідження законодавства, його властивостей здійснювалось на основі встановлення його зв'язків як зовнішньої форми права із внутрішньою структурою права, виявлення єдності та протилежностей змісту та форми права на рівні елементів та структур права і законодавства як системних явищ.

Розуміння права як організованої певним чином сукупності норм і законодавства як сукупності нормативних актів дало можливість розглядати право і законодавство в якості, хоча і тісно пов'язаних, проте, все ж таки, відносно самостійних явищ. З часом відбулося уточнення співвідношення права та законодавства завдяки застосуванню системного підходу, а саме з опорою на поняття «структура» та «система» [6].

У зв'язку з прийняттям Конституції СРСР 1977 року у радянській юридичній науці, особливо наприкінці 70-х років, посилюється наукова активність щодо визначення загальнотеоретичних основ законодавства як відносно самостійного явища правової надбудови. Так, С.В. Поленіна досліджувала законодавство як відносно автономне правове системне явище, при цьому особливу увагу зосереджувала на сутності, структурі, взаємозв'язку елементів, що утворюють законодавство, на виявленні закономірностей його розвитку. Означений підхід, на думку С.В. Поленіної, не розходився із установленим в юридичній науці уявленням про законодавство як зовнішню форму права, внутрішньою формою якого є структура права [16]. Формулу співвідношення права і законодавства С.В. Поленіна визначила наступним чином: «Законодавство як зовнішня форма права, що має безсумнівний зв'язок з його змістом, а через нього опосередковано – і з внутрішньою формою, разом з тим може розглядатись і як відносно самостійне правове явище [4, с. 5-6]. Такий підхід надавав можливість досліджувати законодавство як системне явище, лише у певній мірі торкаючись питань системи права, його структури. А відтак, законодавство розглядалося як «складна високоорганізована система, що має багаторівневий та різноплощинний характер» [4, с. 7]. У сучасній юридичній науці України даний підхід до визначення законодавства також представлений у наукових працях вчених, які розуміють законодавство як відносно самостійне правове явище, що характеризується ознаками системності [2].

Таким чином, застосування системного підходу у дослідженні законодавства забезпечило можливість розуміння його: а) як системи виданих уповноваженими органами юридичних актів, що містять норми права, б) як цілісної, внутрішньо узгодженої системи, що складається із зв'язаних і взаємообумовлених частин, які об'єднуються у єдиний та злагод-

жений механізм правового регулювання або ж в) як єдність взаємопов'язаних нормативних приписів, які відображають зміст правових норм, що розрізняються за виконанням чітко визначених функцій у регламентації суспільних відносин та об'єднаних у нормативних актах, які є засобом їх об'єктивації.

Очевидно, що сучасна вітчизняна юридична наука у частині визначення поняття «законодавство» є наступницею теорії радянського права у питанні співвідношення права та законодавства як змісту та форми, і особливо в частині характеристики законодавства як системного явища, як сукупності нормативно-правових актів певного виду. При цьому досить часто поняття законодавство та його система ототожнюються. Тому при визначенні поняття «законодавство» вчені нерідко обмежуються вказівкою лише на його елементний склад. Дискусія обмежується лише неоднозначністю щодо обсягу поняття «законодавство».

На цій підставі можливо виокремити два підходи до визначення обсягу поняття – «вузький» та «широкий». За аналогією із розумінням юридичного терміну, за «вузького» підходу законодавство є сукупністю законів, за «широкого» – сукупністю усіх чинних нормативно-правових актів у державі. Більше того, обидва ці підходи піддаються справедливій критиці.

Більшість вчених оцінюють «широке» визначення законодавства як таке, що «не є науково коректним для правової держави». Таку позицію репрезентують А.П. Заєць [1, с. 145], Н.М. Пархоменко [17] та інші. Таку ж позицію обґрунтовували і деякі радянські вчені, які пропонували розглядати законодавство як систему законів, прийнятих «органами народного представництва або безпосередньо самим народом» [18, с. 72]. Натомість і «вузький» підхід демонструє власну неоднозначність. Зокрема, аналізуючи поняття «законодавство», С.П. Погребняк зазначає про неприпустимість зведення законодавства до простої сукупності нормативних актів, інститутів, галузей, тобто лише до «бібліотеки законів», оскільки у такому разі зникає така важлива риса законодавства, як системність.

Попри прогресивність «вузького» підходу, на наш погляд, визначення законодавства як системи законів є таким, що вказує лише на елементний склад (будову) законодавства як системного явища та фактично призводить до ототожнення понять «законодавство» та «система законодавства». В цій частині поділяємо думку Ю.О. Тихомирова, що таке поняття законодавства є зайвим, оскільки множину законів можна позначити поняттям «закони» або «багато законів» [19, с. 41]. З іншого боку, «вузький» підхід містить загрозу ототожнення понять «законодавство» та «закон». Очевидно, що точний зміст поняття «законодавство» неможливо визначити без урахування його зв'язків з поняттям закону.

Ще одним моментом, на який слід звернути увагу у характеристиці окреслених підходів до розуміння законодавства, є особливість організації державної влади в СРСР, в основі якої був відсутнім принцип поділу влади. Зазначене призвело до достатньо тісного зв'язку між законодавством і управлінням, а відтак і можливістю здійснення законодавства виконавчими і розпорядчими органами [20, с. 54]. На цій підставі законодавство являє собою сукупність нормативних актів найвищих органів державної влади і державного управління, які становлять лише частину нормативних актів держави в цілому [6, с. 9]. Власне «широкий» підхід засновується на розумінні закону і як загальної норми, і як засобу державного управління, а звідси законодавство розглядається як система нормативно-правових актів Верховної Ради та Уряду, як сукупність актів усіх вищих органів державної влади і управління.

Після прийняття Конституції СРСР 1977 року у юридичній теорії та практиці отримав поширення «широкий» погляд на поняття «управління». Зокрема, йдеться про подолання його тлумачення як діяльності лише виконавчо-розпорядчих органів та розуміння управління як діяльності держави, спрямованої на керівництво державними і суспільними справами. Такий підхід до розуміння управління став підставою для зміни у поглядах на закон, який розглядався як засіб управління у широкому значенні цього слова [19, с. 25] та «відкрив шлях» до «широкого» розуміння законодавства як системи законів та підзаконних нормативно-правових актів, у якій останні, по суті, слід визнати актами державного управління.

Висновки. З огляду на представлене очевидним є невідповідність представлених підходів, що виникли на базі теорії радянського права існуючим суспільним та політичним реаліям в Україні, особливо з огляду на процеси європейської правової інтеграції.

Вбачається, що проблема неоднозначності юридичного терміну «законодавство» є комплексною, для розв'язання якої необхідно усунути проблеми науково-теоретичного та методологічного плану, пов'язані з сучасними підходами до розуміння права, співвідношенням категорій «право» та «закон», визначення функціональних меж системного підходу до пізнання явища законодавства.

До того ж, проблема неоднозначності юридичного терміну «законодавство» є міждисциплінарною, оскільки передбачає урахування змін у доктрині адміністративного права у частині впровадження нових європейських підходів до розуміння «управління» та «врядування».

Список використаних джерел:

1. Заєць А.П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду : [монографія] / А.П. Заєць. – К. : Парламентське видавництво, 1999. – 248 с.
2. Погребняк С.П. Колізії у законодавстві України та шляхи їх переборення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Погребняк Станіслав Петрович; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2001. – 201 с.
3. Шебанов А.Ф. Система отраслей законодательства: основания построения / А.Ф. Шебанов // Правоведение. – 1976. – № 4. – С. 15–25.
4. Поленина С.В. Теоретические проблемы системы советского законодательства / С.В. Поленина. – М. : Наука, 1979. – 238 с.
5. Научные основы советского правотворчества // Отв. ред. Р.О. Халфина. – М. : Изд-во «Наука», 1981. – 317 с.
6. Система советского законодательства / Под. ред. И. С. Самощенко. – М. : Юрид. лит., 1980. – 328 с.
7. Малейн И. С. Закон и законность / И.С. Малейн // Советское государство и право. – 1973. – № 5. – С. 21–27.
8. Енциклопедія законодавства (матеріали до спецкурсу) / [С.І. Алаїс, С.В. Бобровник, Д.Д. Лилак та ін.], за заг. ред. В.П. Самохвалова. – К. : Український центр духовної культури, 2003. – 228 с.
9. Малишев Б.В. Судовий прецедент у правовій системі Англії (теоретико-правовий аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Малишев Борис Володимирович; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2002. – 19 с.
10. Малишев Б.В. Правова система (телеологічний вимір): монографія / Б. В. Малишев. – К. : «ВД «Дакор», 2012. – 364 с.
11. Шемшученко Ю.С. Законодавство. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Ред.кол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Т.2. – К. : «Укр. Енцикл.», 1998.
12. Алексеев С.С. Структура советского права / С.С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1975. – 263 с.
13. Сапун В.А. Право и законодательство: единство и различие / В.А. Сапун // Правоведение. – 1981. – № 3. – С. 12–17.
14. Шебанов А.Ф. Система законодательства как научная основа кодификации / А.Ф. Шебанов // Советское государство и право. – 1971. – № 12. – С. 30–38.
15. Красавчиков О.А. Система права и система законодательства / О.А. Красавчиков // Правоведение. – 1975. – № 2. – С. 62–71.
16. Марксистско-ленинская общая теория государства и права. Основные институты и понятия. – М. : Юридическая литература, 1970. – 624 с.
17. Пархоменко Н.М. Джерела права: теоретико-методологічні засади : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Пархоменко Наталія Миколаївна; НАН України, Ін-т держ. і права ім. В.М. Корецького – К., 2009. – 32 с.

18. Советское законодательство: пути перестройки / Автор. кол.: С.С. Алексеев и др.; Отв. ред. А. В. Мицкевич, А. С. Пиголкин. – М. : Юрид. лит-ра, 1989. – 431 с.
19. Тихомиров Ю.А. Теория закона. – М. : Изд-во «Наука», 1982. – 257 с.
20. Понтович Э.Э. Понятие и значение закона в советском государстве / Э.Э. Понтович // Советское строительство. Журнал ЦИК СССР. – 1928. – № 7 (24). – С. 43–57.

ЛИСЕНКО В. І.,
здобувач кафедри
адміністративного права і процесу
(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 342.5 (477)

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ЗАКОРДОННИХ УКРАЇНЦІВ

В даній науковій статті автором розкрито зміст правової категорії «закордонний українець», під яким запропоновано розуміти фізичну особу, яка є громадянином іншої держави або особа без громадянства, яка не має громадянства України та має українське етнічне походження, або народилася та деякий час постійно проживала на території України. Водночас виокремлено ознаки закордонного українця: а) це є фізична особа, яка має громадянство іншої держави або статус особи без громадянства; б) не має громадянства України; в) має українське етнічне походження; г) народилася та деякий час постійно проживала на території України.

Ключові слова: закордонний українець, діаспора, переселенець, міграція, імміграція.

В данной научной статье автором раскрыто содержание правовой категории «зарубежный украинец», под которой предложено понимать физическое лицо, которое является гражданином другого государства или лицо без гражданства, не имеет гражданства Украины и имеет украинское этническое происхождение или родилось и некоторое время постоянно проживало на территории Украины. Одновременно выделены признаки зарубежного украинца: а) это физическое лицо, имеющее гражданство другого государства или статус лица без гражданства; б) не имеет гражданства Украины; в) имеет украинское этническое происхождение; г) родилось и некоторое время постоянно проживало на территории Украины.

Ключевые слова: зарубежный украинец, диаспора, переселенец, миграция, иммиграция.

In this article the author reveals the scientific content of the legal category «Ukrainian foreigner» under invited to understand the natural person who is a foreign national or a stateless person who does not have citizenship of Ukraine and a Ukrainian ethnicity, or was born and while resident in the territory Ukraine . However singled signs of foreign Ukrainian: a) it is an individual who is a national of another state or a stateless person status; b) does not have citizenship of Ukraine; c) a Ukrainian ethnicity; d) or is born while permanently residing in Ukraine.

Key words: foreign-ukrainian, diaspora, immigrant, immigration, immigration.

Постановка проблеми. Збільшення масштабів міграції відбувається паралельно з консолідацією іммігрантських етнічних спільнот. Опинившись на новому місці, переселенці в більшості випадків прагнуть об'єднатися, щоб не тільки вижити, а й зберегти свої звичаї, традиції, мову в чужому для них етнокультурному середовищі. З цією метою вони або приєднуються до вже існуючих діаспор, або створюють нові. В результаті чого кількість діаспор у світі безперервно збільшується.

Стан дослідження. Великий внесок у теоретичне осмислення феномена діаспори внесли такі західні дослідники, як Дж. Армстронг, Р. Брубейкер, М. Дабаг, Дж. Кліффорд, У. Коннер, Р. Коен, У. Сафран, Г. Шеффер, М. Есмаїлі та інші. Питання проблем, пов'язаних з укоріненням діаспоризованих груп, піднімали в численних публікаціях, в тому числі і в монографіях, такі вчені, як М.А. Аствацатурова, В.І. Дятлов, Т.С. Ілларіонова, З.І. Левін, А.В. Мілітарьов, Т.В. Полоскова, В.Д. Попков, В.А. Тишков, Ж.Т. Тощенко, Т.І. Чаптікова.

Виклад основного матеріалу. В історії формування сучасної української діаспори простежуються чотири хвилі масового переселенського руху з України. Протягом останніх років еміграційний потік з України до деяких країн (зокрема, Канади та США) якісно змінився: дедалі більше зростає частка науково-технічної інтелігенції (як правило, це фахівці в таких галузях, як системний аналіз, програмування, біологія, нові матеріали, комп'ютеризація тощо).

З розпадом СРСР і утворенням на його просторах нових суверенних держав українські етнічні меншини, сформовані в цих країнах внаслідок переміщення трудових ресурсів при тоталітарному режимі, перейшли на становище закордонних. Виникло, по суті, нове соціальне явище – східна українська діаспора.

Внаслідок міждержавних територіальних поділів ХХ століття частина українського етносу опинилася за межами України. Ця категорія закордонних українців належить до автохтонних національних меншин низки країн Європи (Польща, Словаччина, Білорусь, Румунія, Придністровський регіон Молдови, прикордонні області Російської Федерації).

Нині число осіб українського походження, які проживають за межами України, за приблизними підрахунками становить від 12 до 20 мільйонів.

За даними останнього перепису населення, що пройшов у 2006 році, в Канаді проживає 1 209 085 осіб українського походження, причому у 300 590 з них – обоє батьків є українцями, а у 908 495 – один з батьків є українцем. Порівняно з переписом 2001 року кількість осіб українського походження, що проживають в Канаді, зросла на 138 025 осіб або на 0,26%.

Чисельність осіб українського походження в США, за результатами перепису населення 2000 р., сягає близько 900 тисяч. Проте деякі американські демографи вважають, що реальне число представників українського етносу в США понад 1,5 млн. осіб.

Серед країн проживання найбільших українських громад зарубіжжя – Бразилія (600 тисяч), Казахстан (550 тисяч), Молдова (455 тисяч осіб), Аргентина (300-350 тисяч), Білорусь (237 тисяч; на думку керівників української громади в цій країні, лише в Брестській області колишньому етнографічному регіоні України «Берестейщина» проживає близько півмільйона етнічних українців), Німеччина (140 тисяч), Узбекистан (біля 95 тисяч).

Чисельні українські громади проживають також у Румунії (понад 61 тисячу), Латвії (близько 57 тисяч), Польщі (близько 42 тисяч за офіційною статистикою, за неофіційною – понад 200 тисяч), Великій Британії (за неофіційною статистикою близько 30 тисяч), Азербайджані (за офіційними даними 29 тисяч, за неофіційними – не більше 15 тисяч), Естонії (28 тисяч), Франції (близько 27 тисяч), Киргизстані (26 тисяч), Туркменістані (за офіційними даними близько 23 тисяч, за неофіційними – не більше 14 тисяч), Чехії (понад 22 тисячі), Литві (22 тисячі), Сербії і Чорногорії (понад 20 тисяч), Австралії (близь-

ко 14 тисяч), Австрії (близько 12 тисяч), Словаччині (близько 11 тисяч), Грузії (близько 7 тисяч), Угорщині (понад 6 тисяч), Боснії і Герцеговині (близько 5 тисяч), Хорватії (4 тисячі), Таджикистані (понад 3 тисячі), Болгарії (2,5 тисячі), Вірменії (близько 2 тисяч).

Водночас велика кількість українських громадян – представників української тимчасової трудової міграції зосереджена в Іспанії (близько 100 тисяч), Португалії (близько 50 тисяч), Греції (понад 32 тисячі) та інших державах.

Порівняно з іншими світовими діаспорами українські громади мають найбільшу кількість різних громадських об'єднань (за приблизними підрахунками – близько 3 тисяч). Найбільше їх у Канаді – майже тисяча осередків: політичних, культурно-освітніх, професійних (об'єднання лікарів, учителів, інженерів, адвокатів), жіночих, молодіжних тощо.

Авторитетною міжнародною українською організацією є Світовий Конгрес Українців (СКУ), який об'єднує близько 300 громадських організацій закордонних українців з більше, ніж 30 країн світу.

Міжнародними об'єднаннями є також Європейський конгрес українців (представляє інтереси українських громад у 23 країнах, здебільшого в Центральній та Східній Європі), Світова федерація українських жіночих організацій, а також Світова федерація українських лемківських об'єднань.

Основним координаційним органом світового українства є Українська Всесвітня Координаційна Рада (УВКР), створена українськими громадськими організаціями з України та з-за кордону в 1992 р. За статутом УВКР є міжнародною спілкою об'єднань громадян, діяльність якої поширюється на територію України та інших держав.

У низці держав Східної і, частково, Центральної Європи, а також у країнах Балтії політико-правовий статус української громади закріплено законодавчо як національної меншини. Це забезпечує державну підтримку зусиль місцевих українських громад щодо збереження своєї національної самобутності, здобуття освіти й інформації рідною мовою тощо. У країнах, де українська громада не має статусу національної меншини, забезпечення її національно-культурних потреб є справою бажання та організаційних зусиль етнічних українців, які проживають у цих країнах.

Питання задоволення національно-культурних потреб українців за кордоном є предметом двосторонніх міждержавних переговорів на всіх рівнях. З року в рік збільшується число двосторонніх угод, які передбачають реалізацію культурно-освітніх та інших запитів української діаспори. Створюються двосторонні змішані міжурядові комісії з питань забезпечення прав національних меншин.

Сьогодні українська держава сприяє розвитку національної свідомості українців, які проживають за межами України, зміцненню зв'язків з батьківщиною та поверненню їх в Україну. Саме тому у 2004 році було підписано Закон України «Про правовий статус закордонних українців» [2], в якому визначено поняття закордонного українця, під яким розуміється *особа, яка є громадянином іншої держави або особою без громадянства, а також має українське етнічне походження або є походження з України.*

Розглянемо зміст зазначеного поняття.

Нація – «це стійка, історично складена, спільність людей, об'єднаних специфічними етнічними рисами – спільністю території, мови, побуту, традицій, звичок, яка є відображенням цих факторів у суспільній національній свідомості та суспільній національній психології». І в цьому розумінні, звичайно, «нація» відрізняється від «народу», бо «народ – це сукупність людей (різної національності), які проживають на певній території». В Україні є «українська нація» і є «народ України» (або «населення України»), до складу якого входять і українська нація, і представники інших національностей, причому чисельність представників української нації, згідно з останнім переписом населення, становить 78% населення України.

Звернімо увагу на те, що представники української нації – корінна нація, яка здавна проживає на своїй етнічній території (в Україні).

В той же час представники інших національностей, що з різних причин і в різні часи опинилися на території України, також є особами, які мають статус тих, хто має походження з України.

Тобто в основу визначення терміна «**закордонний українець**» (ст. 1) покладено норми Конституції України, в преамбулі якої український народ визначається як громадяни України усіх національностей. Таким чином, на статус закордонного українця можуть претендувати не лише особи, які мають українське етнічне походження, а й інші вихідці з України. При цьому усі претенденти повинні досягти 16-річного віку й мають бути громадянами інших держав, або особами без громадянства.

Відповідно, у ст. 24 Конституції України сказано: «Громадяни мають рівні конституційні права і свободи і є рівними перед законом». Тобто суверен України (конституційне чинна особа, носій верховної влади) – це «громадянин», який є представником будь-якої національності в Україні. Відповідно, згідно з Конституцією України, національність громадянина не має юридичної сили в Україні (тобто не може бути предметом правових дій), як і жодного законодавчого акту, який встановлював би національність громадянина України.

Даною нормою визначається, що всі колишні громадяни України та українці за етнічним походженням мають можливість отримати статус закордонного українця.

Разом з тим, у дефініції визначено, що закордонний українець це особа, по-перше, «яка є громадянином іншої держави або особою без громадянства»; по-друге, «має українське етнічне походження або є походження з України». З даним твердженням не можна погодитися, так як дана особа не тільки є громадянином іншої держави або особою без громадянства, а й обов'язково має українське етнічне походження або походження з України. Не може бути у наявності тільки та чи інша ознака.

У той же час під українським етнічним походженням розуміється належність особи або її предків до української нації та визнання нею України батьківщиною свого етнічного походження. Необхідно наголосити на тому, що походження з України до 1991 року дуже важко довести, так як колишні громадяни мешкали в СРСР і належність їх до українського етносу чи до території Української РСР документувати майже неможливо, а також важко знайти свідків для доведення ідентифікації. Тобто виникає проблема самоідентифікації особи як українця за місцем народження чи проживання, а також за етнічним корінням.

В той же час не існує чітких критеріїв для визнання іноземців – вихідців з України (тобто іноземців, які не є етнічними українцями) для визнання їх приналежності до числа «вихідців з України». Відповідно до ч. 2 ст. 3 Закону України «Про правовий статус закордонних українців» заявник підтверджує власні слова відповідними документами або свідченнями громадян України, закордонних українців або громадських організацій закордонних українців [3, с. 37].

Питання змісту терміну закордонного українці не досить активно досліджується українськими науковцями, але і ті поодинокі спроби мають суперечливий характер. Так, деякі аспекти проблеми законодавчого визначення правового статусу закордонних українців досліджували Г.О. Мучник [4], Г.Й. Удовенко [5], Г.Г. Москаль [6]. Низка законодавчих пропозицій міститься в «Науково-практичному коментарі Закону України «Про правовий статус закордонних українців» [7].

Наприклад, І.Г. Лиска стверджує, що визначення терміну «закордонний українець» у статті 1 Закону України «Про правовий статус закордонних українців», викликає зауваження з приводу вживання в ній поняття «громадянин іншої держави». Цей термін, як зазначає науковець, не є притаманним національному законодавству в якому вживається поняття «іноземець». Відповідно доцільним є внесення до визначення терміну «закордонний українець», закріпленого у статті 1 Закону України «Про статус закордонних українців», доповнення про те, що особа постійно проживає за кордоном

України. Наведену законодавчу дефініцію бажано доповнити положенням про те, що ознакою закордонного українця є надання особі статусу закордонного українця. Разом з тим недоцільно включати до нього положення про те, що особа отримала посвідчення закордонного українця та про вік особи [8, с. 6].

На нашу думку, постійне проживання за кордоном не дає можливості стверджувати, що дана особа втратила громадянство України. А це є обов'язковою ознакою для закордонного українця.

Для уникнення зазначених протиріч вважаємо за можливе запропонувати власне визначення «закордонний українець» – *це фізична особа, яка є громадянином іншої держави або особа без громадянства, яка не має громадянства України та має українське етнічне походження, або народилася та деякий час постійно проживала на території України.*

Ознаками закордонного українця є: 1) це фізична особа, яка має громадянство іншої держави або статус особи без громадянства; 2) не має громадянства України; 3) має українське етнічне походження; 4) народилася та деякий час постійно проживала на території України.

Список використаних джерел:

1. Українські громадські організації за кордоном [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.utr.tv/zakordon.html>.
2. Закон України про правовий статус закордонних українців // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 25. – Ст. 343.
3. Попок А.А. Україна–діаспора: нові перспективи законодавчого регулювання взаємовідносин // Універсум. – Л. – 1998. – № 5-6. – С. 36-37.
4. Мучник Г.О. Коментарий к Конституции Украины. Книга первая / Г.О. Мучник. – К. : Парламентське видавництво, 2000. – 400 с.
5. Удовенко Г. Проблеми української діаспори в Російській Федерації (законодавчо-правові аспекти) // Українська діаспора в Росії: стан, проблеми, перспективи : матеріали науково-практичної конференції (22 грудня 2003 р.) / заг. ред. С. Осташа. – К., 2004. – С. 41-48.
6. Москаль Г.Г. Правовий статус закордонного українця – особливий (спеціальний) вид правового статусу іноземця / Г.Г. Москаль // Право України. – 2004. – № 10. – С. 35-37.
7. Копиленко О.Л. Науково-практичний коментар Закону України «Про закордонних українців» / О.Л. Копиленко, С.П. Бритченко, С.Б. Чехович. – К. : Парламентське видавництво, 2006. – 161 с.
8. Лиска І. Г. Конституційно-правовий статус закордонних українців в Україні [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Лиска Ігор Григорович; Ін-т законодавства Верховної Ради України. К., 2012. – 20 с.

МАКУШЕВ П. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
декан юридичного факультету
(Дніпропетровський
гуманітарний університет)

УДК 342.6

ІСТОРИКО-ПРАВОВА ПРИРОДА ТА СОЦІАЛЬНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ДЕРЖАВНОЇ ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ

У науковій статті розглядається історико-правовий аналіз виникнення та розвитку виконавчої служби України з часів її організаційного оформлення та законодавчого закріплення.

Ключові слова: *Державна виконавча служба України, правова держава, формування правової системи.*

В научной статье осуществлен историко-правовой анализ возникновения и развития исполнительной службы Украины со времен ее организационного оформления и законодательного закрепления.

Ключевые слова: *Государственная исполнительная служба Украины, правовое государство, формирование правовой системы.*

It is analysed in the scientific article, historically legal analysis of origin and development of executive service of Ukraine from times of her organizational registration and legislative fixing.

Key words: *Government executive service of Ukraine, legalstate, forming of the legal system.*

Постановка проблеми. Системна розбудова правової української держави постійно супроводжується вдосконаленням правових відносин у різних галузях права. Свого вдосконалення, безумовно, потребує адміністративно-правова діяльність Державної виконавчої служби України, яку не можна здійснити без дослідження її історичного виникнення та розвитку. Частина вчених розподіляє історію розвитку законодавства про виконавчу службу і провадження на періоди до судової реформи 1864 р. і після зазначеної реформи (з 1864 до 1917 р.).

Актуальність теми. Розвиток законодавства України мав суттєві відмінності, оскільки в історії України були певні періоди, які історики називають періодами української державності, коли землі України були підпорядковані Великому князівству Литовському, а потім – приєднані до Польщі, тому на формування правової системи України вплинуло законодавство Литви та Німеччини, зокрема Литовські статuti й Магдебурзьке право. Якщо говорити про еволюцію законодавства про виконавче провадження в цей період, варто наголосити на більшій прогресивності законодавства цих держав, тому перебування українських земель під владою інших держав у плані розвитку законодавства відіграло значну роль у подальшому розвитку українського законодавства про виконавче провадження.

Доцільність історико-правового аналізу суспільних явищ підкреслювалася ще у ХІХ ст. ординарним професором Імператорського Московського університету І. Беляєвим, який зазначав, що «саме у праві є очевидним зв'язок попереднього з наступ-

ним – кожний наступний закон є не що інше як розвиток попередніх, для яких він слугує чи доповненням, чи поясненням, чи обмеженням та відміною» [1, с. 23].

Мега статті. Розгляд історії виникнення та розвитку виконавчої служби України допоможе зробити аналіз організаційного оформлення та законодавчого закріплення.

Викладення основного матеріалу. Історію виникнення та розвитку виконавчої служби України необхідно було б простежити з часу його організаційного оформлення та законодавчого закріплення, але й до цього часу в Україні існує так зване «самоздійснення права», що інакше трактується як саморозправа, самодопомога, самозахист, яке було характерним ще для періоду до 1270 р. [10, с. 10]. Саме в Київській Русі майже до 1270 р. існувало так зване «самоздійснення права», що трактувалося як самозахист. Історичні пам'ятки свідчать про те, що першими органами виконання рішень суду на Русі були пристави, про яких уперше згадується в договорі Великого Новгороду з князем Ярославом 1270 р. [14, с. 140]. Вони були службовими особами й призначалися на службу князем, а їх обов'язком, крім виконання судових рішень, було також затримання боржника на вимогу стягувача та забезпечення явки осіб, що викликалися до суду. Стародавня пам'ятка «Руська правда» встановила здійснення повної влади кредитора над боржником.

Дослідження такої пам'ятки, як «Судебник Івана III» 1497 р., знайомить нас з такими способами виконання судових рішень, як звернення стягнення на майно боржника і правіж. Останній спосіб свідчить про встановлення повної влади кредитора над боржником, що у сучасних умовах правового життя вважається злочином.

У Судебнику згадуються судові виконавці – тижневики (рос. недельщики). Це були посадові особи, до обов'язків яких входили виклик до суду сторін, арешт та тортури обвинувачених, організація судового поєдинку та виконання рішень суду.

Таким чином, виконання судових рішень князів здійснювалося дитячими, мечниками та тижневиками, які мали статус державних службовців.

На формування правової системи України вплинуло законодавство Литви і Німеччини (Литовський статут, Магдебурзьке право). У Магдебурзькому праві цього періоду чітко визначено статус чудового виконавця. Він обирався суддею з числа вільних громадян та отримував платню за рахунок боржників. На Лівобережній Україні на початку XVI ст. функції органів виконання здійснював посильний суду, що прибував до місця виконання рішень для стягнення майна в присутності трьох шляхтичів, яких запрошував той, на чю користь виконувалася постанова. Трохи згодом старшим судовим виконавцем на Україні стає возний. На українських землях у період гетьманщини норми Литовського статуту і Магдебурзького права залишалися діючим правом, але не в повній мірі.

З вищенаведеного можна зробити висновок, що на території України з кінця XIV до першої половини XVII ст. існувало два напрямки виконання судових рішень. Згідно з першим, судові виконавці були посадовими особами, входили до складу судових органів і безпосередньо виконували судові рішення (державні виконавці). Другий характеризується наявністю безпосередніх судових виконавців, але їх права делеговано земельним володільцям, тобто панам, що зменшувало необхідну кількість безпосередніх державних службовців у сфері державної влади та вимагало сталої системи контролю за виконанням судових рішень (приватні виконавці).

У результаті проведеної кодифікації українського права, що закінчилася у 1743 р., був вироблений проект кодексу українського права, що називався «Права, по которым судится малороссийский народ». На жаль, цей проект так і не набрав чинності юридично, але застосовувався на практиці. У ньому досить регламентованою була система сплати боргів і, відповідно, система заходів примусового стягнення до боржників. Так, «Права, по которым судится малороссийский народ», містили цілу главу (глава 16 «Про борги, заклади, поруки, поклажу і про арешт») [13, с. 547]. Серед заходів примусового стягнення передбачалася передача боржника в службу кредитору, причому в певних ви-

падках з дружиною та дітьми, арешт спочатку майна боржника, а потім самого боржника (правда, з умовою його харчування кредитором, якщо він незаможний).

Судова реформа 20 листопада 1864 р. змінила становище. Вона заснувала особливий стан судових приставів, що належали до судової системи як спеціальні службові особи для виконання судових рішень і, згідно зі ст. 937 «Устава громадянського судопроизводства» 1864 р., при касаційних департаментах правлячого сенату, судових палатах і окружних судах, а також при мирових суддях та їх з'їздах [3, с. 9]. У цей час суд відсторонювався від керівництва органами виконання й виконавче провадження фактично ставало позасудовим інститутом [7, с. 4]. Виконання судових рішень за зазначеним актом було самостійним і дійсно відокремленим провадженням, в якому діяв судовий пристав, що було досить прогресивним для того часу. Ні суд, ні органи прокуратури за своєю ініціативою не зобов'язані були здійснювати контроль за діяльністю судового пристава. За всіма діями судового пристава могли наглядати тільки стягувач та боржник [2, с. 5]. Так створилася єдина система виконавчих органів. Судові пристави вважалися поліцією в судових установах.

Судова реформа 1864 р. сприяла появі таких нормативно-правових статутів: цивільного судочинства, кримінального судочинства, статут про покарання, що накладаються мировими суддями, Установа про судові положення. Перший і останній з перерахованих актів забезпечували появу інституту судових приставів на зразок європейських стандартів того часу. Так, при касаційних департаментах Правлячого сенату, судових палатах і окружних судах, а також при мирових суддях та їх з'їздах з'явилися судові пристави, які виконували судові рішення, маючи статус спеціальних службових осіб [8, с. 5-7]. Примусове виконання рішень суду мало цілий арсенал заходів, спрямованих проти боржника: особистий арешт, заборону виїжджати з місця проживання або тимчасового перебування, виклик боржника до суду для надання відомостей про кошти, необхідні для задоволення вимог стягувача, примусове вилучення нерухомого та рухомого майна [9, с. 90-93.]. Отже, судовий пристав володів цілою системою адміністративно-правових засобів, які забезпечували примусове виконання рішень майнового характеру.

Найбільш позитивним, на наш погляд, організаційним заходом діяльності судових приставів того часу було їх об'єднання у товариства з круговою порукою, що надавало їм можливість відшкодовувати збитки за завдану будь-ким з них шкоду, стежити за професійністю виконання обов'язків та позбавлятися від осіб, які шкодять спільній справі судового виконання [8, с. 5-7]. Вважаємо, що така корпоративно-асоціативна діяльність є вкрай необхідною для сучасних державних і приватних виконавців, що сприятиме верховенству права і пануванню законності в Україні. Сучасна практика країн ближнього зарубіжжя показує ефективність, доцільність та дієвість подібних об'єднань. Так, 17 лютого 2006 р. створено «Союз судових виконавців Республіки Казахстан» [4] з метою захисту інтересів судових виконавців та вирішення нагальних потреб цієї служби.

Разом з цим виконавче провадження характеризувалося уповільненістю, з приводу чого вчений-юрист В. Шимановський стверджував, що в царській Росії навіть при безперешкодному виконанні судових рішень із часу проголошення до його остаточного виконання проходило понад два роки [13, с. 26]. Також вчені звертали увагу на дорожнечу виконавчого провадження, яке покладало всі витрати з виконання на сторони.

Загальновідомо, що здійснення виконавчого провадження у правових системах сучасних країн ближнього зарубіжжя ґрунтується на окремих запозичених елементах правової системи колишнього Радянського Союзу (1917-1991 рр.). Аналіз історично-правових документів того періоду засвідчує, що судова система царської Росії разом із інститутом приставів була скасована після Жовтневої революції Декретами «Про суд» № 1 від 22.11.1917 р. та «Про суд» № 2 від 15.02.1918 р. Так, ст. 35 Декрету РНК РРФСР «Про суд» № 2 проголошує повноваження Червоної гвардії та міліції на виконання рішень і вироків.

У перші місяці існування радянської влади нові органи виконання судових рішень організовувались з ініціативи народу, і виконували їх різні органи. За твердженням уче-

них, рішення судів по цивільних справах і вироки по кримінальних справах виконували судові виконавці, органи міліції, волосні та сільські виконкоми [2, с. 148-152]. Першим законодавчим актом про суд Української РСР була Постанова Народного Секретаріату «Про запровадження народного суду» від 4 січня 1918 р., яка прямо вказувала на ліквідацію посад судових приставів, а інститут судових виконавців за часів радянської влади вперше створювався Тимчасовим положенням про народні суди і революційні трибунали Української РСР, що затверджувалось Декретом РНК УРСР «Про суд» від 14 лютого 1919 р. для сприяння народним судам у діяльності з виконання судових рішень. Нове радянське законодавство про виконавче провадження скасувало засоби примусового виконання, що діяли у царській Росії, і встановило принцип недоторканності особи боржника. Арешт боржника, його особистий обшук, привід до суду для встановлення майнового стану, оголошення боржника неспроможним та інші засоби, спрямовані проти особи боржника, назавжди були скасовані, що позначилось як зниження гарантій стягувача у виконавчому провадженні.

Таким чином, виконавче провадження здійснювалося особами, які не мали належної професійної підготовки та чітко окреслених адміністративно-правових засобів примусового виконання рішень майнового характеру. Це породжувало беззаконня та свавілья у ході виконавчих дій, у тому числі на території України.

Продовжуючи розгляд історично-правового порядку примусового виконання судових рішень, звернемо увагу на те, що Тимчасова інструкція для судових виконавців 1920 року встановлювала такі заходи примусового стягнення: звернення стягнення на нерухоме майно та гроші боржника; звернення стягнення на винагороду, одержану боржником за місцем служби або роботи; вилучення у боржника й передача стягувачеві певної речі; провадження дій за рахунок боржника, які він не виконав у встановлений судовим рішенням термін. На сьогоднішній день у ст.ст. 4, 24, 30 Закону України «Про виконавче провадження» [5] також закріплені вищевказані заходи примусового стягнення, що свідчить про їх дієвість та актуальність.

Радянське законодавство обмежувало заходи примусового стягнення майна боржника. Тимчасова Інструкція для судових виконавців 1920 р. встановлювала такі заходи примусового стягнення, як: звернення стягнення на рухоме майно та гроші боржника, звернення стягнення на винагороду, одержану боржником за місцем служби або роботи, вилучення в боржника й передача стягувачеві певної речі, провадження дій за рахунок боржника, які він не виконав у встановлений судовим рішенням строк. Стаття 20 «Наказу судовим виконавцям» 1927 р. забороняла посягання на гідність боржника, вказуючи, що при огляді приміщення та сховища судовий виконавець не мав права проводити особистий обшук боржника, хоч би останнього й запідозрювали в наявності цінностей або грошей.

Перший ЦПК УРСР був затверджений ВУЦВКом 30 липня 1924 р., в якому значна частина присвячувалась регламентації примусового виконання судових рішень. Частина норм ЦПК УРСР 1929 р. регулювала виконання судових рішень (107 статей з 412). Закон про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік 1938 р., визначивши судових виконавців як єдиний орган примусового виконання, констатував, що судові виконавці перебувають при народних та обласних судах, а також при Верховних Судах автономних і союзних республік, та встановив, що вони призначаються наркомом юстиції союзної республіки, а в автономних – Наркомом юстиції автономної республіки.

Подальша еволюція статусу виконавчої служби відбивається у Законі СРСР «Про судоустрій» 1938 р., який підпорядковує судових виконавців одночасно судам та юстиції. Згідно з ним, судові виконавці починають призначатися наркомом юстиції (НКЮ) кожної союзної республіки. Положенням про Наркомат юстиції УРСР від 27 грудня 1939 р. судові виконавці введени до складу НКЮ УРСР як окремий відділ. Їх діяльність була регламентована Інструкцією про порядок виконання судових рішень від 28 вересня 1939

р. [9, с. 12-13]. Помічаємо, що практика дублювання окремих союзних документів республіканськими, які фактично не розрізнялися за змістом, не враховували національно-територіальних інтересів. Це «клонування» шкодило самостійному розвитку виконавчої служби на території України у радянський період.

Дослідження виконавчої служби радянської доби свідчить про розширення системи органів судового виконання за рахунок інших органів виконавчої влади, які комплексно відстоювали державницькі інтереси і вели колективно-кваліфікований пошук боржників.

У жовтні 1966 р. Президія Верховного Суду УРСР затвердила Інструкцію «Про порядок виконання судових рішень», а 24 квітня 1973 р. міністром юстиції СРСР була затверджена нова Інструкція «Про порядок виконання судових рішень». Наказом Міністра юстиції СРСР № 22 15 листопада 1985 р. була затверджена Інструкція про виконавче провадження, що стала останнім нормативно-правовим актом, прийнятим у радянські часи стосовно виконавчого провадження.

Проаналізувавши радянське законодавство про виконавче провадження стосовно примусових заходів, можна сказати, що в його розвитку був зроблений значний крок уперед у забезпеченні громадянам процесуальних гарантій виконавчого провадження. Радянське виконавче провадження не містило прямих чи побічних заходів примусового характеру, спрямованих на особу боржника. Законодавству були невідомі ні боргові тюрми, ні арешт боржника, ні заборона йому виїздити з певної місцевості на час виконання рішення суду.

Розглядаючи питання щодо примусового виконання рішень у пострадянський період, слід зазначити, що, на жаль, з утворенням самостійної й незалежної України змін у цивільному процесуальному законодавстві щодо виконавчого провадження так і не відбулося. Тривалий час поза увагою законодавця в цьому плані залишалися новоутворені суб'єкти підприємницької діяльності, особливо юридичні особи, зміст заходів примусового виконання став застарілим і не відповідав реаліям життя та змінам у суспільному розвитку держави, і особливо новому законодавству з інших галузей права. Зокрема, чинний на той час Закон України «Про власність» встановлював рівноправність усіх форм власності, чого ніяк не можна було сказати про виконавче провадження, яке, як узагалі й усі інші раніше чинні радянські норми, віддавало пріоритет державній формі власності. Крім розділу V ЦПК України, основним нормативно-правовим актом, що досить детально регулював норми виконавчого провадження, залишалась чинною ще й Інструкція колишнього СРСР «Про виконавче провадження» 1985 р., що не витримувала жодної критики.

У результаті авторитет судових виконавців і навіть судів значно знижувався, а кредитори прагнули вирішити питання, що виникали щодо виконавчого провадження, шляхом звернення до кримінальних структур, де рішення завжди виконувались не тільки своєчасно, а й у повному обсязі. При цьому порушувалися проголошені Конституцією України 1996 р. гарантії забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Але саме в умовах ринкової економіки держава повинна була вжити заходів, які б поліпшили це становище. Тому наступним етапом становлення та вдосконалення виконавчого провадження стало прийняття Верховною Радою України двох законів України: «Про Державну виконавчу службу» від 24 березня 1998 р. та «Про виконавче провадження» від 21 квітня 1999 р., що врегулювали новий порядок проведення виконавчих дій новоствореним органом виконання – Державною виконавчою службою, яка покликана здійснювати примусове виконання рішень судів та інших органів в Україні. Ці закони визначили початок значного реформування всієї системи виконавчого провадження.

Міністерство юстиції України наказом від 15 грудня 1999 р. № 74/5 затвердило Інструкцію про проведення виконавчих дій, що набула юридичної сили з 1 січня 2000 р., при цьому зазначивши, що дія Інструкції колишнього Союзу РСР «Про виконавче провадження» 1985 р. на територію України не поширюється, що стало значним кроком у розвитку нового законодавства про виконавче провадження.

Висновки. Отже, констатуємо, що сучасний українській виконавчий процес, представлений Законами України «Про виконавче провадження» [5], Наказом Міністерства юстиції України № 74/5 від 15 грудня 1999 р. «Про затвердження Інструкції про проведення виконавчих дій» [6] та низкою підзаконних нормативних актів, має розрізнений характер та позбавляє можливості не тільки нефахівця, але й професіонала скласти повне уявлення про процес виконання. Вважаємо за необхідне кодифікувати чинне законодавство, що регулює виконавче провадження, та ввести в дію Кодекс виконавчого провадження. Розглянута нами правова історія, прогресивний міжнародно-правовий досвід надають можливість інституту приватних виконавців відродитися та зайняти належне місце у системі правоохоронно-захисних органів сучасної України.

Список використаних джерел:

1. Беляев И.Д. История русского законодательства. Серия «Мир культуры, истории и философии» / Оформление обложки С. Шапиро, А. Алексеенко. – Спб. : Издательство «Лань», 1999. – 640 с.
2. Валеева Р.Х. Органы исполнения судебных решений в гражданском процессуальном праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Валеева Р.Х.; ЛГУ им. А.А. Жданова. – Ленинград, 1961. – 18 с., с. 5.
3. Заворотько П.П., Пастухов В.П. Виконання судових рішень в Українській РСР (історико-правовий нарис). – К. : Вища школа, 1973. – 216 с.
4. Закон України «Про державну виконавчу службу» від 24.03.1998 року [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=202%2F98-%E2%F0> (13.03.2010).
5. Закон України «Про виконавче провадження» від 21.04.1999 року [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=60614&pass=4/UMfPEGznhhMkw.Zi8xWmPeHI4Ucs80msh8Ie6> (13.03.2010).
6. Наказ Міністерства юстиції від 09.06.1999 № 31/5 «Про внесення змін і доповнень до нормативно-правових актів Міністерства та про затвердження Положення про Єдиний реєстр заборон відчуження об'єктів нерухомого майна» [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z036499&test=4/UMfPEGznhhMkw.Zi8xWmPeHI4Ucs80msh8Ie6> (13.03.2010).
7. Пастухов В.П. История развития законодательства об исполнении судебных решений : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Пастухов В.П.; Киевский гос. университет им. Т.Г. Шевченко. – К., 1970. – 20 с., с. 4.
8. Перший Литовський статут (документ) [Електронний ресурс] // Історія та гуманітарні дисципліни [сайт], Copyright MyCorp © 2008-2010. – Режим доступу: <http://ukrhistoria.at.ua/publ/40-1-0-299> (13.03.2010), с. 5-7.
9. Пашков С. Завдання і функції судової міліції: проблеми теорії та практики // Право України. – 2010. – № 1. – С. 90-93.
10. Худенко В.В. Участники исполнительного производства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Саратов, 1992. – 22 с., с. 102.
11. Фаткуллин Ф.Н. Проблемы теории государства и права. Курс лекций. – Изд-во Казанского университета, 1987. – 336 с., с. 12-13.
12. Шемшученко Ю.С. Права, по которым судится малороссийский народ / відпов. редактор та автор передмови Шемшученко Ю.С.; упорядник К.А. Вислобоков. – К. : Книга, 1997. – 547 с.
13. Шимановский В.М. О некоторых недостатках, встречающихся на практике при приведении решений в исполнение по Уставу 20 ноября 1864 г. / Цит. за кн. Заворотько П.П. Виконання судових рішень в Українській РСР (історико-правовий нарис) / П.П. Заворотько, В.П. Пастухов. – К. : Вища школа, 1973. – 216 с., с. 26.
14. Юшкова С.В. Памятники русского права // Под ред. Юшкова С.В. – Вып. 2. – М. : Госюриздат, 1953. – 442 с. – С. 140.

МІХНЕВИЧ Л. В.,
кандидат юридичних наук,
докторант кафедри історії права і
держави
(Київський національний універ-
ситет імені Тараса Шевченка)

УДК 340 (091) + 378 (091)

ПІДГОТОВКА ВИКЛАДАЧІВ-ЮРИСТІВ В УТИЛІТАРНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ЮРИДИЧНОГО ПРОФІЛЮ В ХІХ СТ.

Розглянуто особливості процесу науково-атестаційної справи в спеціалізованих навчальних закладах юридичного спрямування, зокрема здійснено аналіз досвіду формування науково-педагогічних кадрів в Рішельєвському ліцеї (1817-1865) та Юридичному ліцеї князя Безбородька (1840-1875).

Ключові слова: науково-педагогічні кадри, наукова атестація, науковий ступінь, наукові титули, дисертація, ад'юнкт, професор, магістр, доктор.

Рассмотрены особенности процесса научно-аттестационного дела в специализированных учебных заведениях юридического направления, в частности осуществлен анализ опыта формирования научно-педагогических кадров в Рихельевском лицее (1817-1865) и Юридическом лицее князя Безбородко (1840-1875).

Ключевые слова: научно-педагогические кадры, научная аттестация, научную степень, научные титулы, диссертация, адъюнкт, профессор, магистр, доктор.

Considered the features of the process of scientific and attestation case in specialized educational institutions of legal direction in particular made the analysis of the experience of the formation scientific and pedagogical staff in the Richelieu Lyceum (1817-1865) and the Knyaz Bezborodko Law High School (1840-1875).

Key words: scientific and pedagogical staff, scientific attestation, scientific degree, scientific honor, dissertation, adjunct, professor, master, doctor.

Вступ. Сучасна українська освіта і наука не можуть стояти обабіч світових процесів глобалізації та інтернаціоналізації. Втім, варто визнати, що ці процеси є доволі неоднозначними. Інтеграція нашої освіти і науки в глобальний простір веде до розширення освітніх і наукових можливостей, але містить і деякі небезпеки, зокрема уніфікацію, одноманітність і втрату їх унікальності та самобутності. Саме тому реформи в освітній та науковій сфері варто здійснювати, провівши глибокий аналіз вітчизняного історичного досвіду і не менш глибоке обґрунтування доцільності пропонованих змін. У Болонській декларації увага приділена не лише питанням навчального процесу, а й організації наукової діяльності. Тож входження України в європейський освітній простір вимагає максимально наблизити не лише навчальні програми та документи про здобуту освіту, а й науково-атестаційну систему.

Проблеми атестації наукових кадрів досліджували як вітчизняні, так і зарубіжні вчені, зокрема й юристи – О. Л. Войно-Данчишина, О. В. Єгорова, О. Є. Іванов, І. В.

Костенко, Г. Г. Кричевський, Г. О. Мурашин, О. О. Самойленко, Є. М. Писарева, О. М. Якушев та ін. Зазвичай увага дослідників прикута до питань правового регулювання наукової атестації, розвитку наукової титулатури, становлення системи присудження наукових ступенів та вчених звань в російських університетах, тоді як досвід науково-атестаційної справи в спеціалізованих навчальних закладах в літературі висвітлено значно менше.

Постановка завдання. У зв'язку з цим завданням даного дослідження є оцінка історичного досвіду підготовки науково-педагогічних кадрів утилітарних навчальних закладів юридичного профілю, які діяли на території України впродовж XIX ст. (Рішельєвський ліцей (1817-1864) і Юридичний ліцей князя Безбородька (1840-1875)) з точки зору можливого його використання в сучасних процесах реформування системи наукової атестації.

Результати дослідження. Насамперед зазначимо, що хоча виникнення інституту присудження наукових ступенів в Російській імперії пов'язують із заснуванням Академії наук (1724 р.) та відкриттям Московського університету (1755 р.), проте аж до XIX ст. атестація вітчизняних наукових кадрів здійснювалася в університетах Західної Європи. Лише з початком реформ Олександра I наукова атестація стала окремим напрямком державної освітньої політики, метою якої було укомплектувати вищі навчальні заклади кваліфікованими науково-педагогічними кадрами.

Перші кроки уряду були спрямовані на створення законодавчої бази науково-атестаційної справи. У «Попередніх правилах народної освіти про устрій училищ» від 24 січня 1803 р. університетам надавалося право присуджувати наукові ступені кандидата, магістра і доктора, а порядок обрання на посади професорів і ад'юнктів регламентували статuti університетів. Зауважимо, що в той час обрання на посади не відмежовувалося від присвоєння наукових звань. Оскільки процедура виборів не була чітко визначена, то здійснювалася вона відповідно до традицій, які склалися в окремому університеті. Обрання на посади проводили загальні збори, а згодом – ради професорів. Щоправда відсутність єдиного акту щодо встановлення наукових титулів іноді приводила до зловживань. Так звана «дерптська афера» (безпідставне видання у 1816 р. двох дипломів докторів правознавства) змусила російський уряд на кілька років призупинити наукову атестацію, а вже у 1819 р. запровадити загальне для всіх університетів «Положення про зведення в учені ступені» [1]. Відтак встановлювався: розподіл наук, система наукових ступенів, послідовність їх набуття, вимоги до претендентів на науковий ступінь, правила іспитів та процедура диспутів (захисту дисертації), порядок прийняття та остаточного затвердження рішення, а також службово-станові привілеї носія наукового титулу. Важливо, що на законодавчому рівні наукові ступені були співвіднесені до викладацьких посад.

Отже, це було перше в Російській імперії законодавче закріплення процедури отримання наукових ступенів та присудження вчених звань. Однак формування загальнодержавної централізованої науково-атестаційної системи тривало впродовж всього XIX ст. в процесі наступних змін університетських статутів (1835 р., 1863 р., 1884 р.) та положень про надання наукових ступенів (1837 р., 1844 р., 1864 р.), а також прийняття численних постанов та розпоряджень Міністерства народної освіти.

Паралельно з формуванням нормативної бази вживалися й організаційно-практичні заходи. Передусім велася кропітка кадрова робота. Нові університети та інші вищі навчальні заклади потребували значної кількості фахівців, яких у Росії бракувало. Тому в перші десятиліття XIX ст. до викладацької праці активно залучали професорів-іноземців. Згодом, щоб замінити їх «природними росіянами», читати лекції дозволили дійсним студентам та кандидатам. Водночас за ініціативою Міністерства народної освіти для підготовки професорів та ад'юнктів за кордон відправляли кращих студентів. Перша така група із 12 випускників Санкт-Пе-

тербурзького педагогічного інституту вирушила в європейські університети у 1808 р. [2]. Надалі закордонні відрядження отримували не лише дійсні студенти та кандидати, а й магістри, ад'юнкти, старші вчителі гімназій. Зауважимо, що організували як індивідуальне, так і колективне таке стажування.

Важливо, що мету кожного зарубіжного відрядження визначало Міністерство народної освіти, тобто воно фактично формувало замовлення на підготовку фахівців певної спеціалізації. Втім право підбирати претендентів «для удосконалення в науках» надавалося професорській корпорації. Всі витрати покривали із сум університетів чи безпосередньо з державної казни. Молоді вчені отримували детальні інструкції (в яких університетах, скільки часу, які предмети, в якому порядку і в яких професорів вивчати) і періодично звітували про свої успіхи і фінансові витрати [3, с. 336]. А повернувшись додому, зобов'язані були прослужити у відомствах Міністерства народної освіти не менше шести років або повернути «спожиті на подорож кошти» [4].

Згодом таку спеціальну підготовку до професорських звань запровадили й при російських університетах, зокрема при Дерптському університеті діяв спеціальний професорський інститут. Зрештою з 1815 р. всі вітчизняні університети були зобов'язані готувати власних вихованців, виключно своїх підданих, «до постійного заняття всіх місць в університеті» [5]. А з прийняттям Загального університетського статуту 1835 р. підготовка викладацьких кадрів стала прерогативою університетів. Відтоді заміщення вакантних кафедр було їх обов'язком. Університетські ради не лише проводили випробування та диспути на наукові ступені, обирали на посади професорів та ад'юнктів, а й отримали право оголошувати конкурс на заміщення вакантних посад та тимчасово (у разі хвороби чи відрядження професора) призначати ад'юнктів «виконувачами посад» професорів [6, с. 980]. Водночас відповідно до Загального університетського статуту 1835 р. міністр народної освіти на власний розсуд міг призначати професорів і ад'юнктів. Отже, з цього часу використовували кілька способів заміщення посад: обрання, конкурс та призначення.

З огляду на те, що ліцеї вважалися вищими навчальними закладами, їх професорсько-викладацький корпус мав комплектуватися як і в університетах. Так, відповідно до статуту Рішельєвського ліцею 1817 р., «чиновники ліцею», зокрема професори та ад'юнкти обиралися Правлінням (потім Радою) з подальшим затвердженням на посадах міністром народної освіти [7, с. 905]. Будь-яких спеціальних вимог до кандидатів на ці посади статут не визначав, тобто вони користувалися загальними правилами наукової атестації.

Оскільки ліцеї в той час перебували в процесі становлення, то вони не мали сталого корпусу кваліфікованих викладачів, а вчених з «науковим ступенем або гідністю» магістра чи доктора для заняття посад ад'юнктів та професорів не вистачало. Навіть університетські кафедри нерідко певний час залишалися вакантними. Тож в ліцеї кафедри часто не були заповнені штатними викладачами з необхідними ступенями, а на посади ад'юнктів та професорів призначали виконувачів цих посад. Нерідко один і той же викладач читав лекції з різних предметів, іноді і з тих, які сам знав лише поверхово. Так, за першим Статутом 1817 р. Рішельєвського ліцею усі юридичні курси мав читати один штатний професор кафедри юриспруденції та політичної економії. Впродовж 1821-1825 рр. цю посаду обіймав магістр Московського університету П. Н. Протопопов. Потім виконувачами посади професора цієї кафедри були магістр Харківського університету професор латинської словесності І. Ф. Гриневич (квітень–вересень 1825 р.) та кандидат Московського університету П. В. Архангельський (1825–1836 рр.). Водночас до викладання природного та народного права впродовж 1828–1831 рр. долучався ад'юнкт, згодом професор загальної географії М. М. Лейпка (Лепка). У 1831 р. П. В. Архангельський був затверджений у званні професора російського законодавства, тобто отримав необхідний науковий титул і став професором кафедри юриспруденції та політичної економії.

Зауважимо, що за правовим статусом ліцейські викладачі були близькі до своїх університетських колег. Професори читали лекції, ад'юнкти вважалися їх помічниками і лише в разі відсутності чи хвороби професора могли його замінювати. Викладачі, удостоєні учених ступенів мали ті ж табельно-посадові привілеї, як і викладачі університетів: професори – чин VIII, ад'юнкти – IX класу Табелі про ранги [7, с. 926]. На них поширювалися й права на пенсію, розмір якої збігався із їхнім посадовим окладом [8].

Через брак титулованих професорів першочерговим завданням ліцею стала підготовка власних «знаючих та здібних» викладачів [7, с. 240-241]. Для цього в його складі функціонував педагогічний інститут, випускники якого залишалися в ліцеї 4 роки як наглядчі й 2 роки – ад'юнктами при професорах. Після такої шестирічної вислуги вони мали переваги на заняття викладацьких посад. Щоправда вже через 10 років, через відсутність вакансій в ліцеї, вихованців педагогічного інституту звільнили від обов'язкової шестирічної вислуги і дозволили їм вступати на цивільну чи військову службу [9].

Дещо змінилася ситуація з прийняттям нового Статуту Рішельєвського ліцею 1837 р. Зауважимо, що його норми відтворювали порядок формування викладацького складу, визначений Загальним університетським статутом 1835 р. Відтак, § 66 Статуту ліцею встановлював категоричну вимогу, що «ніхто не може бути обраний в професори і ад'юнкти ліцею, не маючи ступеня доктора чи, принаймні магістра того факультету до якого належить кафедра» [10, с. 1275]. Тобто претенденти на посади викладачів ліцею складали іспити і захищали дисертації в університетах імперії, керуючись загальним положенням про присудження наукових ступенів. Щоправда міністр народної освіти на свій розсуд міг призначати на викладацькі посади осіб «відмінних вченістю і даром викладання» з потрібним для того ступенем (§ 67 Статуту).

Ліцейські викладачі здійснювали функції, аналогічні до тих, які виконували професори та ад'юнкти в університетах. До обов'язків професора належали: «повно, правдиво і смиренно викладати свій предмет», точно і достовірно інформувати про хід і успіхи в світі науки, яку він викладав та брати участь в раді ліцею. Ад'юнкти, в свою чергу, вважалися помічниками професорів та розділяли з ними, за рішенням ради, викладання дисциплін та «у разі хвороби чи за відсутності професорів тимчасово займали їх кафедри» [10, с. 1275-1276]. Однак, на відміну від університетських колег, викладачі ліцею не вважалися вченими. Втім, це не позбавляло їх права активно займатися науково-дослідною роботою. Молоді викладачі готували дисертації, згодом отримували ступені магістрів, а потім і докторів в одному із університетів Росії.

Так, виконувач посади ад'юнкта кафедри енциклопедії і історії правознавства М. О. Соловійов у 1839 р. склав магістерський іспит, а згодом у Московському університеті захистив дисертацію «Про значення законів». Магістерські дисертації також захистили: виконувач посади ад'юнкта цієї ж кафедри С. В. Пахман («Про судові докази по давньому руському праву, переважно цивільному в історичному їх розвитку», 1851 р. – Московський університет); виконувач посади ад'юнкта кафедри енциклопедії, історії законодавства і огляду руських законів О. В. Лохвицький («Про полонених за стародавнім російським правом XV-XVII ст.», 1855 р. – Московський університет), виконувач посади ад'юнкта кафедри римського і міжнародного права Н. І. Максимов («Про різні методи встановлення промислового податку в державах Західної Європи», 1857 р. – Харківський університет), виконувач посади ад'юнкта кафедри кримінального права і практичного судочинства О. М. Богдановський («Розвиток понять про злочини і покарання в руському праві до Петра Великого», 1857 р. – Московський університет), виконувач посади ад'юнкта кафедри державного права і законів державного благоустрою і благочиння М. С. Влас'єв («Про осудність за засадами теорії і стародавнього руського права», 1861 р. – Московський університет), виконувач посади ад'юнкта кафедри державного права і історії руського права Ф. І. Леонтович («Про права литовсько-російських євреїв», 1864 р. – Університет св. Володимира).

Трохи інакше формувався викладацький корпус Юридичного ліцею князя Безбородька. Відповідно до § 43 Статуту 1840 р. професорами ліцею могли бути лише особи, які мали принаймні ступінь магістра того факультету, до якого належить кафедра [11, с. 36]. Отже, посади ад'юнкта в ліцеї не існувало.

Так само, як і в Рішельєвському ліцеї, професори Ніжинського ліцею зобов'язувалися «повно, правильно і смиренно викладати свій предмет» та «точно і достовірно інформувати про хід і успіхи в світі науки, яку він (професор) викладав» [11, с. 36-37]. Також професор мав брати участь в засіданнях ради ліцею. Будь-яких обов'язків наукової діяльності професорів Статут 1840 р. не визначав, отже вони, як і їхні колеги з Рішельєвського ліцею, не вважалися вченими.

Оскільки підібрати відповідний професорський склад для навчального закладу провінційного міста було досить складно, то перші його викладачі мали лише науковий ступінь кандидата. Втім, з часом планувалося підшукати для кафедр «професорів з правами, що вимагаються статутом» [12, с. 16]. Тож молоді люди, які приходили в ліцей, вели активну наукову діяльність – здобували наукові ступені та визнання в науковому світі.

Так, призначений у 1841 р. виконувачем посади професора кафедри енциклопедії законодавства і державних законів Я. К. Ціммерман вже у 1845 р. захистив в Університеті св. Володимира магістерську дисертацію «Про стан міських обивателів Росії до кінця XVII ст.». Інший виконувач посади професора цієї ж кафедри М. Д. Затиркевич витримав магістерський іспит у 1866 р., проте дисертацію «Про вплив боротьби між народами і станами на становлення ладу Російської держави в домонгольський період» захистив лише у 1875 р. У 1845 р. ступінь магістра державного права за дисертацію «Про розвиток поняття про злочин в історії російського законодавства» отримав виконувач посади професора кафедри кримінального права І. А. Максимович. У 1847 р. в Університеті св. Володимира захистив свою дисертацію «Дослідження основ торгового законодавства Петра Великого» виконувач посади професора кафедри законів казенного управління М. Х. Бунге. Його наступником по кафедрі став В. А. Незабитовський, який у 1852 р. також захистив дисертацію «Про податну систему в Московській державі, з часу встановлення єдиного державства до введення подушного окладу Петром Великим». Викладачем цієї ж кафедри у 1863 р. став І. І. Патлаєвський, який у 1865 р. склав іспит на магістра фінансового права, а дисертацію «Грошовий ринок в Росії від 1700 до 1762 р.» захистив у 1868 р. в Новоросійському університеті, куди у 1866 р. був запрошений виконувачем посади доцента фінансового права. У 1874 р. склав магістерський іспит виконувач посади професора кафедри законів кримінальних і поліцейських П. К. Скорделі. Отже, викладацький склад ліцею був досить професійним.

Зрозуміло, що молоді вчені, отримавши науковий ступінь, шукали більш привабливих перспектив, тому часто переходили працювати в університети. На їх місця призначалися нові кандидати в професори, які теж, досягнувши своєї мети, не затримувались в ліцеї. Така плінність кадрів, звичайно, негативно позначалась на діяльності закладу. Однак, за висловом І. А. Сребницького, ліцей став «розсадником університетських професорів» [12, с. 25]. І справді, відомі вчені М. Х. Бунге, П. Н. Даневський, В. А. Незабитовський, І. І. Патлаєвський, М. П. Яснопольський свою наукову діяльність розпочали саме в Юридичному ліцеї князя Безбородька.

Викладачі обох ліцеїв проходили підготовку до професорських звань і в університетах Західної Європи. Так, виконувач посади професора кафедри цивільного права Ліцею князя Безбородька М. І. Пілянкевич потрапив до першої, сформованої Університетом св. Володимира, групи командированих «з науковою ціллю» за кордон [3, с. 350]. У 1843 р. він був направлений на три роки вивчати енциклопедію права до Берліну. До речі, до цієї групи, окрім нього, був запрошений і його колега по ліцею А. М. Тулов, але від цієї поїздки він відмовився. У 1858 р. вже як викладач Університету св. Володимира

вивчати міжнародне право за кордон відправився В. А. Незабитовський [3, с. 353]. Метою закордонного стажування у 1862 р. виконувача посади професора кафедри казенного управління Л. І. Ждановича була підготовка до професорського звання з фінансового права і державного благоустрою.

Кілька закордонних поїздок мали й викладачі-юристи Рішельєвського ліцею. У 1857 р. професор А. В. Лохвицький з метою вивчення методів викладання юридичних наук відвідав Францію й Німеччину [13, с. 66]. Знайомитися з устроєм іноземних тюремних та виправних установ у 1861 р. відправився професор кримінального права О. М. Богдановський [14, с. 117]. Стажувався за кордоном у 1862 р й професор М.С. Власьєв [14, с. 118].

Висновки. Звичайно, досвід підготовки науково-педагогічних кадрів в спеціалізованих навчальних закладах Російської імперії в ХІХ ст. може бути досить повчальним, а деякі ефективні заходи сьогодні заслуговують на увагу. Зокрема, досягненням того часу було формування єдиної централізованої атестаційної системи, основи якої були визначені законодавчо. Без сумніву, сьогодні в Україні необхідна певна кодифікація чинної нормативно-правової бази та прийняття закону про атестаційну систему, що могло б зняти ряд суперечливих та проблемних питань сучасної системи наукової атестації.

Важливо, що наукова спільнота (вчені ради університетів) була визнана головним суб'єктом науково-атестаційної діяльності. Професіоналізм і порядність вчених при здійсненні цих функцій не ставилися під сумнів. Принципи корпоративної етики були гарантом успіху такої діяльності, а держава здійснювала лише нагляд і фіксацію результатів. Підбір кандидатів для підготовки до професорських звань покладався на професорську корпорацію, що мінімізувало зловживання в процесі присудження наукових титулів.

Досить позитивним є досвід державної підтримки наукової міграції. Держава, фінансуючи підготовку наукових кадрів в закордонних університетах, виступала головним замовником продукування високоосвічених учених-фахівців. В сучасних умовах цей досвід може стати слухним не лише для вирішення проблеми «закритості» нашої науки та процесу «витоку мізків», а й для формування національного банку інтелектуального капіталу.

Список використаних джерел:

1. О производстве в ученые степени на основании Положения о сем // СП по МНП: царствование Александра I. 1802-1825 гг. – СПб. : Тип. АН, 1864. – Т. I. – Стб. 1134-1145.
2. Об оправлении студентов Санкт-Петербургского педагогического института в чужие края // СП по МНП: царствование Александра I. 1802-1825 гг. – СПб. : Тип. АН, 1864. – Т. I. – Стб. 458-474.
3. О лицах, командированных Министерством народного просвещения за границу для приготовления к званию профессора и преподавателя с 1808 г. по 1860 г. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1864. – Ч. СХХІ, отд. II. – С. 335-353.
4. Об обязательной службе отправляемых от университетов в чужие края для усовершенствования в науках // СР по МНП. – СПб. : Тип. АН, 1866. – Т. I. – Стб. 489-490.
5. О приготовлении для занятия кафедр молодых людей из России // СП по МНП: царствование Александра I. 1802-1825 гг. – СПб. : Тип. АН, 1864. – Т. I. – Стб. 259-260.
6. Общий устав Императорских российских университетов // СП по МНП: царствование Николая I. 1825-1855 гг. – СПб. : Тип. В.С. Балашева, 1875. – Т. II, отд. I. – 1825-1839. – Стб. 969-995.
7. Об образовании и Устав Рижельевского лицея // СП по МНП: царствование Александра I. 1802-1825 гг. – СПб. : Тип. АН, 1864. – Т. I. – Стб. 897-932.
8. О производстве пенсионов Профессорам и Адъюнктам по последнему окладу // СП по МНП: царствование Александра I. 1802-1825 гг. – СПб. : Тип. АН, 1864. – Т. I. – Стб. 617-619.

9. Об увольнении от обязательной службы воспитанников Педагогического института Ришельевского лицея // СП по МНП: царствование Николая I. 1825-1855 гг. – СПб. : Тип. В.С. Балашева, 1875. – Т. II, отд. I. – 1825-1839. – Стб. 111-114.

10. Устав и штат Ришельевского лицея // СП по МНП: царствование Николая I. 1825-1855 гг. – СПб. : Тип. В.С. Балашева, 1875. – Т. II, отд. I. – 1825-1839. – Стб. 1264-1282.

11. Устав лицея князя Безбородько // СП по МНП: царствование Николая I. 1825-1855 гг. – СПб. : Тип. В.С. Балашева, 1876. – Т. II, отд. II. – 1840-1855. – Стб. 30-47.

12. Сребницкий И.А. Очерки из истории лицея князя Безбородька (1832-1875). – Нежин : Типо-Литография Е.Ф.Венрега, д. Глезера, 1895. – 39 с.

13. Извлечения из отчета по Министерству народного просвещения за 1857 г. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1858. – Ч. ХСVIII, отд. I. – С. 3-146.

14. Историческая записка о состоянии и действиях Ришельевского лицея, с 1 сентября 1861 по 30 августа 1862 года // Торжественный акт Ришельевского лицея по случаю окончания 1861-1861 академического года. – Одесса : Тип. П. Францова, 1861. – С. 111-126.

ПОЛЯНСЬКА В. І.,

викладач кафедри
цивільно-правових дисциплін
(Навчально-науковий інститут права
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ)

УДК 349.42:347.243

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПІДТРИМКИ ДЕРЖАВОЮ ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ В УКРАЇНІ

Розкрито стан підтримки державою особистих селянських господарств з історико-правової точки зору на етапі розвитку України як самостійної незалежної держави. Визначено напрямки державної політики щодо покращення стану підтримки цих господарств.

Ключові слова: особисте селянське господарство, особисте підсобне господарство, державна підтримка, земельна реформа, сільськогосподарський товаровиробник.

Раскрыто состояние поддержки государством личных крестьянских хозяйств с историко-правовой точки зрения на этапе развития Украины как самостоятельного независимого государства. Определены направления государственной политики по улучшению состояния поддержки этих хозяйств.

Ключевые слова: личное крестьянское хозяйство, личное подсобное хозяйство, государственная поддержка, земельная реформа, сельскохозяйственный товаропроизводитель.

The status of the state support of private peasant farms with historical and legal point of view on the stage of Ukraine development as a separate independent state is revealed. The directions of state policy on improvement of these farms support are determined.

Key words: *private peasant farm, personal subsidiary plot, government support, land reform, agricultural producer.*

Вступ. Реформування агропромислового комплексу в Україні супроводжується зміною сутності суспільних відносин, передусім у сільському господарстві та соціальній сфері села. Важливого значення набуває дослідження організаційно-правових форм аграрного господарювання, однією з яких є особисте селянське господарство. На сьогодні діяльність особистих селянських господарств спрямована не лише на забезпечення власних потреб мешканців сіл і селищ у продуктах харчування, а й забезпечення сільськогосподарською продукцією усього населення нашої держави.

Теоретичну та наукову основу нашого дослідження склали наукові праці відомих вітчизняних вчених-правознавців у галузі аграрного, земельного права: В.М. Єрмоленка, В.П. Жушмана, В.В. Носіка, О.О. Погрібного, В.І. Семчика, А.М. Статівки, М.В. Шульги, В.В. Янчука.

Для підтримки існуючого стану та зростання темпів виробництва сільськогосподарської продукції необхідна належна підтримка державою різних організаційно-правових форм господарювання на селі. Однією з поширених форм організації аграрного виробництва у сільській місцевості є особисте селянське господарство. Держава здійснює підтримку агропромислового комплексу в особі органів державної влади шляхом закріплення стимулюючих заходів у нормативно-правових актах.

Постановка завдання. Метою нашої статті є надання історико-правової характеристики розвитку процесів державної підтримки особистих селянських господарств та визначення напрямів державної політики щодо оптимізації стану підтримки цих господарств.

Результати дослідження. Потрібно зазначити, що сучасні особисті селянські господарства мають тривалу історію розвитку та функціонування.

Так, ще у другій половині XII ст. було остаточно впорядковано систему взаємовідносин між феодалом і селянином. У результаті такого впорядкування за селянином закріплялися садибна осілість та польовий наділ, що може вважатись аналогом сучасного особистого селянського господарства [1].

Визначною історичною подією, що започаткувала розвиток селянських господарств, є реформа 1861 р., наслідком якої стала відміна кріпосного права.

Головні положення селянської реформи були викладені у царському маніфесті від 19 лютого 1861 р., який визначав, що кріпосні люди одержують повні права вільних сільських обивателів та в постійне користування присадибну осілість [2, с. 250]. Політолог та історик А.С. Ахієзер пише про те, що тих селян, які скористалися новими можливостями, невдовзі почнуть називати «куркулями» й «мироїдами», що внесе додаткову напругу у стосунки односельчан [3, с. 3].

Тобто можна стверджувати, що реформа 1861 р. розширила можливості селян проявляти особисту волю та ініціативу у земельно-правових відносинах.

В.В. Марчук зазначає, що протягом другої половини 40-х – першої половини 60-х років особисті підсобні господарства відігравали значну роль в виробництві сільськогосподарської продукції, формуванні прибутків населення, залучаючи задля цього значні матеріальні і людські ресурси. Станом на середину 60-х років особисті підсобні господарства (далі – ОПГ) давали в загальному обсязі виробництва близько 60% картоплі, плодів і ягід, 30% овочів, 40% м'яса і молока, 80% яєць. Прибутки, отримані від них, складали до 17% кінцевих реальних прибутків населення країни і оцінювались орієнтовно у 2 млрд крб. З іншого боку, відбувалось зниження їх економічного значення. Протягом досліджуваного періоду спостерігались стійкі процеси натуралізації ОПГ, зниження їх частки в товарному обігу, скорочення посівних площ, зменшення частки прибутків від них в сукупному прибутку власників (за рахунок збільшення ролі громадського сектору).

Тенденції історичного розвитку ОПГ свідчили про зниження їх економічної і соціальної ролі при зростанні рівня життя і можливостей задовольняти соціальні і економічні потреби більш економічно раціональними засобами [4].

Спробуємо розкрити сутність розвитку особистих селянських господарств на сучасному етапі формування України як незалежної держави, за основу покладаючи їх законодавче забезпечення.

З 15 березня 1991 року відповідно до постанови Верховної Ради України від 18 грудня 1990 року «Про земельну реформу» [5] всі землі, що виступали виключно державною власністю, були оголошені об'єктом земельної реформи.

Земельна реформа мала на меті відновлення, поряд з державною, приватної власності на землю і формування нових форм землекористування. Зазначеною постановою започатковано процес демонополізації власності на землю, визначено порядок передавання громадянам України у приватну власність земельних ділянок для ведення особистих сільських господарств, будівництва і обслуговування житлового будинку, дачі, гаража, а також городництва і садівництва. Це початковий етап земельної реформи, що характеризується переважно інвентаризацією земель, встановленням і видачею документів на різні форми власності на землю. Одночасно ці процеси було підкріплено правовою базою у вигляді внесення змін і доповнень до Земельного кодексу та прийняттям законів про форми власності на землю та плату за неї [6, с. 574].

Важливе значення для розвитку особистих селянських господарств мають прийняті підзаконні нормативно-правові акти щодо підтримки підсобних господарств громадян та галузі тваринництва. Певною мірою прийняття нижчезазначених актів забезпечує втілення у життя концепції Національної програми відродження села на 1995-2005 роки, прийнятої Постановою Верховної Ради України від 04 лютого 1994 року № 3924-ХІІ, та Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року, прийнятої Постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 року № 1158.

Постанова Кабінету Міністрів України № 381 від 31 травня 1995 року «Про додаткові заходи щодо підтримки розвитку особистих підсобних господарств громадян і селянських (фермерських) господарств» [7] передбачала надання підтримки особистим підсобним господарствам шляхом забезпечення їх насінням та племінним молодняком худоби і птиці; надання разових кредитів особистим підсобним господарствам громадян, що матимуть товарну спрямованість. Але негативним чинником для подальшого розвитку господарств селян вважаємо прийняття Кабінетом Міністрів України Постанови від 14 квітня 2004 року № 478 [8], відповідно до якої вищезазначена постанова про підтримку підсобних господарств громадян втратила чинність.

Чинною є Постанова Кабінету Міністрів України від 02 березня 2011 року № 181 «Про затвердження розмірів виплат для надання державної підтримки галузі тваринництва на 2011 рік», яка визначає положення про часткове відшкодування витрат фізичним особам (населенню) за закупівлю нової установки індивідуального доїння: в межах фактичних витрат, але не більш як 5000 гривень за одиницю [9].

Урядом України у 2013 році продовжено дію постанови Кабінету Міністрів України від 2 березня 2011 року № 246 «Про затвердження Порядку використання сум податку на додану вартість, сплачених переробними підприємствами до спеціального фонду державного бюджету» [10], яка визначає механізм використання сум податку на додану вартість, сплачених переробними підприємствами до спеціального фонду державного бюджету за бюджетною програмою «Державна підтримка галузі тваринництва».

Наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 08 лютого 2013 року № 73 (у редакції наказу Міністерства аграрної політики та продовольства України від 11 жовтня 2013 року № 604) затверджено розподіл видатків, передбачених Законом України «Про Державний бюджет України на 2013 рік», за КПКВК 2801540 «Державна підтримка галузі тваринництва за такими напрямками: виплата спеціальної

бюджетної дотації фізичним особам за утримання та збереження молодняка великої рогатої худоби; виплата спеціальної бюджетної дотації за поголів'я корів м'ясного напрямку продуктивності; виплата бюджетної дотації фізичним особам, фізичним особам – членам виробничих або обслуговуючих сільськогосподарських кооперативів, а також фермерським господарствам за вирощені та продані на забій і переробку суб'єктам господарювання, які мають власні (орендовані) потужності для забою тварин, молодняка великої рогатої худоби та свині (крім свиноматок і кнурів); часткове відшкодування: вартості будівництва та реконструкції тваринницьких ферм і комплексів та підприємств з виробництва комбікормів, а також придбаного обладнання та механізмів вітчизняного виробництва для тваринництва і птахівництва; вартості закуплених племінних телиць, нетелей та корів молочного, м'ясного і комбінованого напрямку продуктивності; витрат на закупівлю установки індивідуального доїння [11].

Отже, на основі вищезазначеного можна зробити висновок, що прийняття відповідних підзаконних нормативно-правових актів спрямовано на збільшення обсягів виробництва молока та м'яса, збереження чисельності поголів'я великої рогатої худоби.

Основи державної політики у бюджетній, кредитній, цінovій, регуляторній та інших сферах державного управління щодо стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції та розвитку аграрного ринку, а також забезпечення продовольчої безпеки населення відображені у Законі України від 24 червня 2004 року № 1877-IV «Про державну підтримку сільського господарства України» [12], у ст. 13 якого зазначається, що фінансова підтримка суб'єктів господарювання агропромислового комплексу здійснюється через механізм здешевлення кредитів та компенсації лізингових платежів; вказуються зміст, суб'єкти та об'єкти кредитної субсидії та компенсації лізингових платежів. Відповідно до п. 13.2.1. ст. 13 вищевказаного закону, кредитна субсидія та/або компенсація лізингових платежів надаються особам, які є суб'єктами господарювання агропромислового комплексу. А згідно зі ст. 1 Закону України від 15 травня 2003 року № 742-IV «Про особисте селянське господарство» особисте селянське господарство – це господарська діяльність, яка проводиться без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків та надання послуг з використанням майна особистого селянського господарства, у тому числі й у сфері сільського зеленого туризму [13].

Отже, особисті селянські господарства є суб'єктами господарювання в аграрному секторі та можуть претендувати на здешевлення кредитів та компенсації лізингових платежів.

Питання підтримки державою особистих селянських господарств врегульовано Законом України від 15 травня 2003 року № 742-IV «Про особисте селянське господарство», у ст. 10 якого зазначено, що державна підтримка особистих селянських господарств здійснюється відповідно до загальнодержавних і регіональних програм за рахунок державного і місцевих бюджетів у порядку, встановленому законом. Кабінет Міністрів України відповідно до загальнодержавних програм щорічно при підготовці проекту Державного бюджету України передбачає відповідні кошти на підтримку особистих селянських господарств [13].

Так, вищевказане положення відображено у ст. 14 Закону України від 16 січня 2014 року № 719-VII «Про Державний бюджет України на 2014 рік», в якій передбачено кошти на державну підтримку галузі тваринництва, у тому числі 50% – для часткового відшкодування суб'єктам господарювання вартості будівництва та реконструкції тваринних ферм і комплексів підприємств з виробництва комбікормів; державну підтримку розвитку хмелярства, овочівництва, закладення молодих садів, виноградників та ягідників і нагляд за ними; фінансову підтримку заходів в агропромисловому комплексі на умовах фінансового лізингу [14].

Положення Закону України «Про особисте селянське господарство» про те, що в регіонах України підтримка особистих селянських господарств здійснюється на основі регіональних програм, є дієвим. Існує Програма підтримки особистих селянських господарств Волинської області на 2012-2016 роки, яка передбачає придбання та безоплатну передачу доїльних апаратів власникам ОСГ (сімейних родинних ферм), які утримують 3 і більше корів; дотації власникам ОСГ (сімейних родинних ферм), які утримують 3 і більше корів, в розмірі 200 грн на кожен корову; здешевлення вартості штучного осіменіння корів і телиць в ОСГ (до 60 грн за одне осіменіння) та інші заходи [15].

У Вінницькій області розроблено Програму розвитку особистих селянських та фермерських господарств області на 2011-2015 роки. Завданням Програми є забезпечення збільшення до 2015 року виробництва особистими селянськими та фермерськими господарствами: молока – на 5%, яєць – на 9%, вовни – на 9%, меду – на 6%, картоплі – на 5%, овочів – на 5%, зернових – на 4%, цукрових буряків – на 5%, плодів та ягід – на 6% у порівнянні з досягнутим рівнем у 2010 році. Також передбачається щорічне створення у сільській місцевості 1100 робочих місць [16].

Положення Закону України «Про особисте селянське господарство» про те, що органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування в межах своїх повноважень сприяють особистим селянським господарствам, на нашу думку, має декларативний характер. Так, у Законі України від 21 травня 1997 року № 280/97 «Про місцеве самоврядування в Україні» [17] не визначена компетенція сільських, селищних, міських рад у сфері сприяння особистим селянським господарствам, хоча відповідно до ст. 10 Закону України «Про особисте селянське господарство» вони сприяють в організації у сільській місцевості кредитних спілок, сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів для надання послуг із заготівлі, зберігання, переробки та збуту сільськогосподарської продукції, спільного використання технічних і транспортних засобів та соціально-побутового обслуговування, забезпечення кормами і молодняком худоби та птиці та інше [13].

Вважаємо за необхідне дослідити досвід інших держав у сфері підтримки господарств громадян. Так, у Росії аналогом особистого селянського господарства є особисте підсобне господарство. Відповідно до Федерального Закону 114-ФЗ «О личном подсобном хозяйстве» від 11 травня 2003 року, прийнятого Державною Думою 21 червня 2003 року (стаття 2), особисте підсобне господарство – це форма непідприємницької діяльності з виробництва та переробки сільськогосподарської продукції. Особисте підсобне господарство ведеться громадянином або громадянкою і членами його сім'ї, що спільно проживають з ним і (або) спільно здійснюють з ним ведення особистого підсобного господарства з метою задоволення особистих потреб на земельній ділянці, наданій та (або) придбаній для ведення особистого підсобного господарства. Важливим є положення ч. 3 ст. 7 вказаного Закону, в якому вказано, що на особисті підсобні господарства поширюються заходи державної підтримки, передбачені законодавством Російської Федерації для сільськогосподарських товаровиробників і які здійснюються за рахунок коштів федерального бюджету, бюджетів суб'єктів Російської Федерації і місцевих бюджетів [18].

Тобто можна казати про те, що законодавець поширив дію положень, які стосуються підтримки загалом сільськогосподарських товаровиробників, на особисті підсобні господарства, що значно розширило заходи та методи, які можна застосовувати.

Так, у Російській Федерації діє Постанова «Об утверждении правил предоставления и распределения субсидий из федерального бюджета бюджетам субъектов Российской Федерации на поддержку начинающих фермеров» від 28 лютого 2012 року, яка встановлює порядок та умови надання і розподілу субсидій з федерального бюджету бюджетам суб'єктів Російської Федерації з метою співфінансування видаткових зобов'язань суб'єкта Російської Федерації, що виникають при виконанні заходів з надання грантів на створення і розвиток селянського (фермерського) господарства та одноразової допомоги на побутове облаштування фермерам-початківцям в межах реалізації заходів Державної

програми розвитку сільського господарства та регулювання ринків сільськогосподарської продукції, сировини і продовольства на 2013-2020 роки [19].

Висновки. На основі вищезазначеного можна зробити висновок, що питання підтримки державою особистих селянських господарств в нашій державі в основному відображені у статтях підзаконних нормативно-правових актів, які за юридичною силою посідають нижчу ланку порівняно із законами. Більшість положень нормативно-правових актів спрямовані на підтримку тваринництва, а не загалом галузей сільськогосподарського виробництва. Також норми Закону України «Про особисте селянське господарство» у частині сприяння органів місцевого самоврядування особистим селянським господарствам є декларативними, не мають процедури втілення в життя. Вважаємо, що необхідним є прийняття єдиного нормативно-правового акту, в якому були б визначені напрямки підтримки особистих селянських господарств у різних галузях сільського господарства, засоби та методи втілення їх в життя. Доцільним є й врахування досвіду інших держав у сфері державної підтримки господарств селян, а саме – Російської Федерації, де на особисті підсобні господарства поширюються заходи державної підтримки для сільськогосподарських товаровиробників.

Список використаних джерел:

1. Войнич Л.Й. Особисті селянські господарства, їх сутність та функції: (матер. міжнар. інтернет-конф. «Формування та розвиток економіки в сучасних умовах господарювання»). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://viem.edu.ua/konf_V4_1/art.php?id=0160.
2. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. / Упоряд. А.С. Чайковський (кер.), О.Л. Копиленко, В.М. Кривоніс, В.В. Свистунов, Г.І. Трофанчук. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 656 с.
3. Ахиезер А.С. Критика исторического опыта: (Социокультурная динамика России)/ А.С. Ахиезер. – Новосибирск, 1997. – Т.1. От прошлого к будущему. – 804 с.
4. Марчук В.В. Особисті підсобні господарства в соціально-економічному житті України (II половина 40-х – середина 60-х рр. XX ст.) : автореф. дис. канд. іст. Наук : 07.00.01 / В.В. Марчук; Запорізький нац. ун-т. – Запоріжжя, 2007. – 20 с.
5. Про земельну реформу : постанова Верховної Ради Української РСР від 18.12.1990 № 563-ХІІ// Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 10.– ст. 100.
6. Чепінога В.Г. Економічна теорія : підручник / В.Г.Чепінога. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – 656 с.
7. Про додаткові заходи щодо підтримки розвитку особистих підсобних господарств громадян і селянських (фермерських) господарств : постанова Кабінету Міністрів України від 31.05.1995 р. № 381. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/381-95-%D0%BF>.
8. Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких актів Кабінету Міністрів України : постанова Кабінету Міністрів України від 14.04.2004 р. № 478// Офіційний вісник України від 30.04.2004. – 2004. – № 15. – стор. 93. – ст. 1048.
9. Про затвердження розмірів виплат для надання державної підтримки галузі тваринництва на 2011 рік : постанова Кабінету Міністрів України від 02.03.2011 р. № 181 // Урядовий кур'єр від 17.03.2011. – № 48.
10. Про затвердження Порядку використання сум податку на додану вартість, сплачених переробними підприємствами до спеціального фонду державного бюджету : постанова Кабінету Міністрів України від 2.03.2011 р. № 246 // Урядовий кур'єр від 17.03.2011. – № 48.
11. Про внесення змін до розподілу видатків, передбачених Законом України «Про Державний бюджет України на 2013 рік» за КПКВК 2801540 «Державна підтримка галузі тваринництва» : наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від

11.10.2013 р. № 604. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/FIN93536.html.

12. Про державну підтримку сільського господарства України : закон України від 24.06.2004 № 1877-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 49. – ст. 527.

13. Про особисте селянське господарство : закон України від 15.05.2003 № 742-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 29. – ст. 232.

14. Про Державний бюджет України на 2014 рік : закон України від 16 січня 2014 року № 719-VII // Офіційний вісник України. – 2014. – № 8. – Ст. 230.

15. Про Програму підтримки особистих селянських господарств у Волинській області на 2012-2016 роки: рішення сесії Волинської обласної ради від 27.12.2011 № 8/13. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://volynrada.gov.ua/session/8/13>.

16. Про програму розвитку особистих селянських та фермерських господарств Вінницької області на 2011-2015 роки : рішення сесії Вінницької обласної ради від 28.12.2010. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.vin.gov.ua/web/uvpravlennya/web_upr_apk.nsf/web_alldocs/DocPGLEH.

17. Про місцеве самоврядування в Україні : закон України: від 21.05.1997 № 280/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – ст. 170.

18. О Федеральном законе «О личном подсобном хозяйстве»: постановление Совета Федерации Федер. Собр. Рос. Федерации от 26.06.2003 г. № 230-СФ // Ведомости Федер. Собр. Рос. Федерации. – 2003. – № 19, 1088. – С. 85–86.

19. Об утверждении правил предоставления и распределения субсидий из федерального бюджета бюджетам субъектов российской федерации на поддержку начинающих фермеров: постановление правительства Российской Федерации от 28.02.2012 г. № 166. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.altagro22.ru/management/docs/?ELEMENT_ID=52095.

СВИРИДЮК Н. П.,
кандидат юридичних наук,
доцент, докторант
(Національна академія
внутрішніх справ)

УДК 342

ЩОДО ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВИ, ПРАВА ТА ЕКОНОМІКИ

У статті аналізуються теоретичні моделі взаємодії держави, права та економіки. Акцентується увага на виокремленні на основі сутнісних ознак певних правових моделей взаємин держави, права та економіки.

Ключові слова: держава, право, економіка, політика, демократична держава, соціальна держава, правові засоби впливу.

В статье анализируются теоретические модели взаимодействия государства, права и экономики. Акцентируется внимание на выделении на основании существенных признаков определенных правовых моделей отношений государства, права и экономики.

Ключевые слова: государство, право, экономика, политика, демократическое государство, социальное государство, правовые средства воздействия.

This article analyzes the theoretical model of interaction between state, law and economics. Attention is focused on the isolation from the essential features of certain models of legal relations state Law and Economics.

Key words: *government, law, economics, politics, democracy, welfare state, legal leverage.*

Вступ. З моменту проголошення незалежності Україна розпочала процес реформування всіх сфер суспільного життя, результатом чого мало стати сповнене достатком майбутнє з вільним ринковим господарством. Однак незважаючи на достатній ресурсний потенціал країни, включаючи надзвичайно працелюбне населення, Українська держава і досі не отримала очікуваних результатів. Відмовившись від планової економіки, Україна стала на шлях ринкових перетворень без визначення стратегічної мети, основних завдань і заходів, вироблених саме для Української держави з урахуванням її національних інтересів та історичних особливостей, які необхідні були для розвитку усіх сфер діяльності країни.

Постановка завдання. Варто зазначити, що проблемам стратегічного розвитку України, зокрема дослідженню взаємодії держави, права та економіки, присвячені роботи відомих українських та російських вчених: В.Б. Авер'янова, В.В. Анцупова, І.В. Арістова, С.В. Бабаєва, Ф.В. Барановського, О.Г. Варича, О.Б. Купцової, О.О. Кучеренко, О.М. Лощикіна, С.І. Нефедової, Г.П. Несвіт, Ю.Н. Оборотової, І.О. Плужникова, В.В. Седова, Ю.О. Тихомирова, Р.О. Халфіна, Ю.С. Шемшученка та інших. Але сьогодні, як свідчить аналіз наукової вітчизняної літератури, дане питання вивчено ще недостатньо. Саме тому існуючий стан розробки даної проблеми зумовлює нагальну потребу ґрунтовного аналізу взаємодії держави, права та економіки.

Результати дослідження. Для проведення оптимального дослідження теоретичних моделей взаємодії держави, права та економіки, їх моделізації необхідно економічні показники доповнити характеристикою правових засобів впливу з боку держави на економічну систему. Їх характеристика, у свою чергу, буде означати «прив'язування» економіки до базових класифікаційних моделей форми держави, правової системи загалом. Йдеться про виокремлення на основі сутнісних ознак певних правових моделей взаємин держави, права та економіки. Такими ознаками (критеріями) виступають як власне базові характеристики діяльності держави, зокрема її функції, інструментарій її впливу на економіку, так і характеристики соціально-економічних відносин, які виступають об'єктом державного впливу.

Беручи до уваги всю різноманітність таких моделей, виділимо серед них лише основні, еволюція яких у якому-небудь сенсі відображає розвиток економічної системи і сучасної держави за останні століття:

- 1) право, держава і ліберальна економіка XIX – початку XX ст.;
- 2) право, тоталітарна (нацистська і соціалістична) держава і економіка в XX ст.;
- 3) право, демократична держава і соціальна ринкова економіка;
- 4) право, держава і перехідна (постсоціалістична економіка).

Держава і ліберальна економіка XIX – початку XX ст. На перших і найбільш тривалих за історичними масштабами етапах держава слабо втручалась у ринкові відносини, виступала здебільшого як політичний, а не як економічний інститут. Навіть Г. Гегель пов'язував призначення держави лише із «забезпеченням і захистом власності і особистої свободи» [1, с. 279-323].

Якщо говорити про правову модель взаємовідносин держави і економіки цього періоду, то для неї характерними є такі ознаки:

1. Держава вела військові дії та колоніальну політику, які розглядала через призму доступу до економічних ресурсів (контрибуція, сировина, людські ресурси).
2. Правова система національної держави забезпечувала в цілому умови для сприятливої інфраструктури функціонування внутрішнього і зовнішнього ринку, захищала його через встановлення митних тарифів.

3. За відсутності системи соціального захисту перші закони в соціальній сфері були спрямовані на забезпечення громадського порядку, недопущення масових безпорядків, адаптацію асоціальних елементів, але не соціальний захист певних категорій осіб.

4. Самостійно держава обмежено здійснювала економічну діяльність, наділяючи приватні компанії правом монопольної продажі окремих високодохідних товарів: горілки, тютюну, чаю, кави, солі тощо, на приватних підприємствах розміщувалися вигідні державні, військові замовлення.

5. За допомогою армії і поліції держава забезпечувала внутрішній порядок і захист майнових прав згідно з принципом «приватна власність є священною і недоторканою».

Тоталітарна (соціалістична і нацистська) держава і економіка. Тоталітарні держави ХХ століття (сталінський СРСР і нацистська Німеччина) характеризувалися різними підходами до побудови економічної системи. Тому за зовнішньої подібності державних режимів (однопартійні неконкурентні політичні системи, репресивний апарат, державна ідеологія), моделі відносин держави і економіки істотно відрізнялися як за змістом, так і за формою. Взаємовплив політичного режиму держави (публічної влади) і економіки був помічений багатьма ученими ХХ століття, котрі вказували, що недемократична держава в принципі не може функціонувати в умовах ринкової економіки. Так наприклад, М. Фрідман вказував, що економічний устрій відіграє двояку роль у розвитку вільного суспільства. З одного боку, свобода економічних відносин сама по собі є складовою частиною свободи в широкому сенсі, тому економічна свобода є самоціллю. З іншого боку, економічна свобода – це необхідний засіб досягнення політичної свободи. І далі робить висновок: «Мені невідомо жодного прикладу існування суспільства, яке відзначалося би більшим ступенем політичної свободи, але не користувалося би для організації значної частини економічної діяльності в деякому вигляді вільного ринку» [2, с. 31-33]. Справді, якщо недемократична держава може в певній мірі допустити частково ринковий характер економіки, то неринкова економіка ніколи не може супроводжувати демократичну державу. Слід підкреслити ще один момент – ліквідація (звуження) ринкового характеру економіки здійснюється виключно недемократичною державою. Це проявилось в обох класичних тоталітарних режимах ХХ століття.

Радянська держава і соціалістична економіка. Створена в СРСР у 1920-1930 роки економічна модель – це модель неринкової, командно-адміністративної економіки, економіки тоталітарного типу з надцентралізованим управлінням зверху донизу, що замінило собою традиційні горизонтальні ринкові зв'язки. Треба розуміти також, що природа тоталітарного радянського режиму істотно впливала на формування моделі взаємин держави і економіки. Визначаючи тоталітаризм, можна вважати головним як виняткове становище партії в державному механізмі, так і одержавлення господарської діяльності.

Нацистська держава і економіка в Німеччині (1933-1945 роки). Становлення нацистської держави в Німеччині як форми тоталітаризму відбувалося у спосіб, який не був аналогічним захопленню влади більшовиками і встановленню радянської влади в Росії через громадянську війну. Власне прихід нацистської партії до влади відбувся в 1933-1934 роках у парламентський спосіб і зовні легальними методами. Ця обставина наклала відбиток як на характер нацистської держави (дія Веймарської Конституції 1919 р. формально продовжувалася), так і на заходи щодо перебудови економічної системи. Останні були радикальними, проте не йшли у жодне порівняння з економічними заходами періоду «військового комунізму» чи сталінізму в СРСР. Функціонуванню нацистської економіки, її взаємовідносинам з державою присвячені праці А. Геріга, П. Брігітте тощо, в яких автори оцінюють економічну систему Третього Рейху як таку, що розвивалася в напрямі державно-управляючої економіки, в якій важливу роль відігравали «політичні цілі режиму, вчиняла значний вплив політична інформація» [3, с. 30-32]. Нацистська економіка загалом мала ознаки хоч і деформованої, але ринкової економіки – цим вона істотно відрізнялась від радянської

економічної системи. Проте вплив тоталітарного режиму проявився в усіх сегментах економіки, суттєво змінивши її природу.

Сучасна демократична держава ХХІ століття і відповідна соціальна ринкова економіка сформувалися в період після Другої світової війни. По-перше, слід підкреслити той факт, що на початку ХХІ ст. під впливом держави економіка розвинутих держав стала істотно іншою порівняно навіть з другою половиною ХХ століття. Зауважимо, що вона мала постіндустріальний характер, що виражалось в новій структурі економіки. По-друге, сучасна економіка має змішаний характер, який проявляється в багатьох аспектах.

Економічній літературі властива однакова характеристика сутності змішаної економіки: «всі сучасні економіки є змішаними – знаходяться у проміжку між двома крайностями: чисто командною і чисто ринковою системами. У змішаних економіках розподіл ресурсів визначають і державні рішення, і ринкові сили. Дійсне співвідношення держави і ринку в різних країнах сильно варіюється» [3, с. 14].

Сучасна держава з метою досягнення соціальної справедливості здійснює масштабний перерозподіл валового внутрішнього продукту. Розмір перерозподілу різний, але сам він характерний для всіх розвинутих держав. Така економіка називається «соціальною ринковою економікою», для неї передовсім характерне поєднання ринкової свободи з соціальним балансом.

«Соціальна ринкова економіка» – таку назву отримала серед вчених своєрідна економічна і суспільно-політична система Німеччини, фундамент якої був закладений в часи канцлерів К. Аденауера і Л. Ерхарда. Саме ця система господарювання найбільш вдало забезпечує високу ефективність ринкової економіки, а тому гарантує громадянам соціальну справедливість відповідно до результатів діяльності (вкладу) кожного. Основними складовими елементами концепції проголошуються особиста свобода, соціальна справедливість і економічна дієздатність.

Йдеться про взаємодію демократичної держави і соціальної ринкової економіки. Одразу підкреслимо співвідношення цих двох понять. Не в кожній демократичній державі має місце соціальна ринкова економіка, проте остання не може розвиватися в умовах відсутності розвинутих демократичних інститутів. Таке співвідношення не є випадковим, бо прийняти рішення про значний перерозподіл виробленого суспільного продукту для забезпечення соціальних гарантій, і при цьому зберегти як стимули, так і особисті права і свободи, суспільство може лише через демократичні механізми.

Останнім часом в українській науці (в рамках економічної теорії) робляться спроби аналізу соціального ринкового господарства. Зокрема, визнається, що принципи організації соціального ринкового господарства пов'язані з намаганнями пом'якшення наслідків нестабільності, що притаманна ринковим системам, сильною соціальною політикою будь-якого типу, і можуть бути зведені до наступних: а) наявність економічної свободи суб'єктів господарської діяльності; б) ринкові основи організації економіки, що забезпечують її високу ефективність; в) наявність державного апарату, який спроможний проводити сильну соціальну політику на основі результатів ефективної економіки; г) послідовне проведення політики соціальної справедливості у будь-якому розумінні цього поняття [4, с. 9].

Модель взаємовідносин «демократична держава – соціальна ринкова економіка» відзначається наступними характеристиками:

1. Демократичний характер держави у її відносинах з економікою проявляється передовсім у специфіці здійснення нею діяльності в цій сфері. Тому можемо стверджувати, що демократична держава та її діяльність у взаємодії з соціальним ринковим господарством характеризується наступними ознаками: обмежене втручання держави у ринкові механізми економіки; демократичність держави визначає її передбачуваність; державні рішення в соціально-економічній сфері належно легітимуються суспільством завдяки демократичним механізмам; лише демократична держава є внутрішньо лімітованою (законом, поділом пу-

блічної влади, виокремлення правосуддя) настільки, що не є спроможною істотно деформувати чи ліквідувати ринок.

2. Соціальна ринкова економіка характеризується розвинутими ринковими інститутами. В умовах відкритості ринкова економіка відзначається високим рівнем економічної свободи та конкурентоздатності. Розвинута ринкова економіка з високими показниками економічного розвитку є базою для її соціального спрямування.

3. Значний рівень перерозподілу виробленого суспільного продукту дозволяє державі досягти цілого ряду соціальних цілей, серед яких головними є: соціальна безпека, соціальна справедливість і соціальний прогрес; забезпечення максимально повної зайнятості населення.

4. Соціальний характер економіки не входить у протиріччя з принципами її ринковості та ефективності.

Щодо держави в перехідній (постсоціалістичній) економіці. Перехідні економіки відображають певний стан трансформації економічної системи державно організованого суспільства у напрямі від командної до ринкової економіки. На початку 1990-х років нараховувалося близько трьох десятків держав, які вийшли з тоталітарного соціалізму та через інституційні реформи впроваджували в себе ринкову економіку. У літературі їх називають «постсоціалістичними» [5]. На сьогодні кількість таких держав зменшилася передовсім із-за того, що ціла група з їх числа в цілому завершили відповідні реформи. Проте є й інша група держав, які в силу різних причин (суспільного вибору, недостатності реформ) істотно відрізняються особливою моделлю своїх відносин з економікою. Треба при цьому мати на увазі, що мова йде не просто про модель «державна – економіка», в якій поєднують ознаки командної соціалістичної системи, з одного боку, і ринкової, з іншого. Перехідна економіка в постсоціалістичних державах, зокрема на території колишнього СРСР, є особливим феноменом.

Слід погодитися з Г. Явлінським, що мова йде про таку політико-економічну систему, котра істотно відрізняється від класичних уявлень про ринкову демократію і принципи її функціонування. Йдеться не лише про перехідний етап від планової економіки до ринкової, коли всі основні механізми демократичного ринкового господарства уже створені, але ще не функціонують у повній мірі, а про особливий тип економіки, котрий відзначається власною логікою, що не зводиться до суми чи переплетіння ознак планової економіки, з одного боку, і сучасної ринкової економіки – з іншого [6, с. 120].

Спроби визначення ознак перехідної економіки неодноразово робляться в економічній науці. Г. Явлінський (уживає термін «периферійний капіталізм») формулює їх через наступні характеристики: 1) наявність сукупності правил, а також здійснюваних в їх рамках економічної активності, котра відображається терміном «неофіційна економіка»; 2) владні повноваження розуміються як контроль за економічними ресурсами, проте сама влада є об'єктом конкуренції між організованими групами, взаємодія між якими і визначає склад органів публічної влади; 3) формальне право власності на економічні активи є вторинним у порівнянні з можливістю реального контролю за ресурсами, необхідними для їх продуктивного використання; 4) економіка набуває олігархічної структури, за якої сфера дії законів конкуренції різко звужується; 5) корупція набуває інституційованих форм, відображаючи симбіоз непрозорого олігархічного бізнесу з корумпованим вищим чиновництвом [6, с. 120-122].

Таким чином, правова модель відносин постсоціалістичної держави і перехідної економіки характеризується наступними ознаками:

1) Ринок, хоч і недосконалий, але є основним регулятивним механізмом економіки в усіх постсоціалістичних державах [7, с. 609], проте поєднується із активним втручанням держави до економіки. Роль держави є високою для економічної системи ще й тому, що саме вона є відповідальною за проведення різних напрямів економічних реформ. При цьому публічна влада намагається дискреційно вчиняти вплив на економічну діяльність.

Недостатність демократичних інститутів зумовлює невмотивовані (волонтаристські) заходи влади в цій сфері, зокрема: використання державного бюджету як засобу довільного перерозподілу коштів, застосування «силових структур», адміністративне фіксування цін тощо.

2) Держава впливає на економічну систему переважно адміністративно, що передбачає недостатню законодавчу базу для функціонування як основних інститутів ринкової економіки, так і для механізму державного впливу на неї. Більша частина правових інструментів впливу на економіку здійснюються на підзаконному рівні, що зумовлює їх високу динаміку (нестабільність) та високу питому вагу адміністративних рішень у цій сфері.

3) Відмова від принципу верховенства права у відносинах держави з економікою, що виражається в різних аспектах: а) порушення публічною владою законів, її вихід за межі конституційних повноважень; б) масові порушення прав господарюючих суб'єктів та відсутність ефективного механізму їх відновлення. Постсоціалістична економіка в цьому контексті «залежить від владних структур» [8, с. 111].

4) Закріплення в законодавстві надмірних соціальних зобов'язань держави перед громадянами, незважаючи на їх очевидну невідповідність ресурсам, доступ до яких має держава. Ідеал «соціальної держави», запозичений у розвинутих держав, а також високі соціальні очікування населення зумовили ситуацію, коли постсоціалістична держава закріпила законами систему соціальних пільг, формально адресованих переважній більшості населення без урахування чітких критеріїв. «Пільги» охоплюють не лише малозабезпечених, а й високооплачуваних службовців державного апарату.

Проте держава не є спроможною, реально не забезпечує декларовані соціальні зобов'язання. У таких державах склалася ситуація, коли, як вказував Ф. Хайек, вживання терміну «соціальний» стає практично тим же самим, що й заклик до «розподільчої справедливості», що не є сумісним з конкурентним ринковим порядком [9, с. 203].

5) Високий рівень корупції в усіх сферах суспільства, але особливо – в сфері прийняття публічною владою рішень щодо економіки. Корупція в публічному секторі загалом, де надаються управлінські послуги населенню, поєднується і проявляється в секторах, де приймаються рішення з приводу: а) приватизації; б) повернення податкових платежів; в) надання економічних пільг.

6) Як наслідок наведеного – високий рівень «тіньової економіки». Дискреційний і неправовий вплив публічної влади, штучне обмеження ринкових механізмів (наприклад, заборона ринку сільськогосподарських угідь), високі митні тарифи та застаріле трудове законодавство – всі ці та інші чинники зумовлюють значний обсяг нелегальної економіки. Остання проявляється не стільки в економічній злочинності, як у латентних формах отримання доходів частиною підприємців та населення.

Так, мова йде про взаємодію частково демократичної держави з частково ринковою економікою, причому «половинчастість» одного й іншого взаємно кореспондується і доповнюється. Слабкий суспільний контроль за прийняттям державою рішень в сфері економіки не сприяє її реформуванню. І справді, досі не придумано більш ефективного інструмента ніж парламентський контроль і механізм формування уряду більшістю в парламенті [10, с. 30].

Висновки. Отже, вищенаведене доводить, що правильне співвідношення понять «економіка», «право» та «політика», їх збалансований взаємозв'язок є ключовими, від них залежить як економічний потенціал країни, так і рівень добробуту населення, розвиток правових, суспільно-політичних та економічних процесів. Та неправильне їх співвідношення призводить до неефективної економічної політики, яка виражається в економічній кризі, зниженні життєвого рівня населення, дефіциті товарів та послуг, що, в свою чергу, може призвести до економічної нестабільності, інфляції тощо.

Список використаних джерел:

1. Гегель Георг Вильгельм Фридрих. Философия права / АН СССР ; Институт философии / сост. : Д.А. Керимов (ред., сост.), Б.Г. Столпнер (пер. с нем.), В.С. Нерсесянц (вступ. ст.), В.С. Нерсесянц (ред., сост.), М.И. Левина (пер. с нем.). – М. : Мысль, 2010. – 527 с.
2. Фридман М. Капитализм и свобода / Пер. с англ. / М. Фридман. – М. : Новое издательство, 2006. – 240 с.
3. Корнева Л.Н. Германская историография национал-социализма: проблемы исследования и тенденции современного развития (1895–2005) : автореф. дис ... докт. ист. наук / Л.Н. Корнева. – Кемерово, 2007. – 46 с.
4. Міуська В.В. Соціальне ринкове господарство: умови і можливості формування в Україні : автореф. дис. ... канд. економ. наук / В.В. Міуська. – Донецьк., 2001. – 19 с.
5. Трансформации на постсоциалистическом пространстве / Отв. ред. С. П. Глинкина, сост. И.И. Орлик. – СПб., Алетейя, 2011. – 352 с.
6. Явлинский Г.А. Социально-экономическая система России и проблема ее модернизации: дис ... докт. экон. наук / Г.А. Явлинский. – М., 2005. – 349 с.
7. Аслунд А. Розбудова капіталізму. Економічні перетворення у країнах колишнього радянського блоку / А. Аслунд. – К., Дух і літера, 2012. – 636 с.
8. Тэтчер М. Искусство управления государством. Стратегии для меняющегося мира / М. Тэтчер. – М., Альпина Паблишер, 2010. – 504 с.
9. Хайек Фридрих Август. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма. Пер. с англ Ф.А. фон Хайек. – М. : Изд-во «Новости» при участии изд-ва «Catallaxy», 2002. – 304 с.
10. Государство в переходной экономике / Институт международной экономики и международных отношений РАН // Мировая экономика и международные отношения, 2012. – № 2. – С. 20–31.

ЦИВІЛІСТИКА

КІЗЛОВА О. С.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри цивільного
та господарського права і процесу
(Міжнародний гуманітарний
університет)

УДК 349:61(045)

**ДОГОВІР ПРО НАДАННЯ МЕДИЧНИХ ПОСЛУГ
ЯК ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ ДОГОВІР**

Аналізується договір про надання медичних послуг як такий, що має цивільно-правову природу. Розглянути питання законодавчого регулювання, правової природи та особливості договору про надання медичних послуг. Зосереджено увагу на особливостях предмета договору – понятті медичних послуг.

Ключові слова: договір про надання медичних послуг, медичні послуги, медична допомога.

Анализируется договор о предоставлении медицинских услуг как договор, имеющий гражданско-правовую природу. Рассмотрены вопросы законодательного регулирования, правовой природы и особенности договора о предоставлении медицинских услуг. Отдельное внимание уделено особенностям предмета договора – понятию медицинских услуг.

Ключевые слова: договор о предоставлении медицинских услуг, медицинские услуги, медицинская помощь.

Analyzes the Contract on the provision of health services as a contract having a civil nature. The issues of legal regulation, legal nature and especially the Contract on the provision of health services. Special attention is paid to the peculiarities of the subject contract, the concept of medical services.

Key words: contract on the provision of health services, medical services, medical assistance.

Вступ. Серед раніше широко відомих цивільно-правових відносин у діючому Цивільному кодексі України з'явилися і такі, які суттєво відрізняються від типових договірних. До таких належить раніше невідомий вітчизняній договірній системі договір про надання медичних послуг. Цей специфічний аспект договірних відносин ще вкрай недостатньо розглянуто в українській науковій літературі. Навіть незважаючи на те, що останнім часом з'явилися відповідні наукові праці та публікації, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми, слід визнати, що дослідження цього цікавого правового явища не може бути оцінене як задовільне.

Запровадження цього договору, відомого законодавству багатьох європейських країн, можна визнати таким, що зумовлене потребами практики і, отже, є обґрунтованим з практичної точки зору [1].

Постановка завдання. Тому, оскільки договір про надання медичних послуг належить до числа новел цивільного законодавства України, природно, виникли певні труднощі при з'ясуванні його сутності, значення, правової природи та місця у системі договорів цивільного права в Україні. З'ясування цих питань має не лише теоретичне, але й неабияке практичне значення, оскільки від розуміння характеру договору про надання медичних послуг залежить формування нотаріальної та судової практики з цих питань.

Результати дослідження. Питання необхідності правової регламентації платних медичних послуг активно обговорюється у фахових медичних виданнях. Проте наукові публікації правознавців із цієї проблематики практично відсутні. Окремі дослідження у галузі медичного права, яке у теперішній час тільки започатковується в Україні, містять постановку проблеми співвідношення платних медичних послуг і безоплатної медичної допомоги у загальному вигляді. Серед них – роботи З. Гладуна, І. Венедиктової, В. Пашкова, Д. Карамішева, А. Немченко, О. Смотров, М. Малєїної, Р. Майданика, І. Сенати, С. Стеценко, А. Тихомирова тощо.

Право на медичну допомогу є базовим у системі соціальних прав людини. Виникнувши як доручення пацієнта лікарю, в сучасних умовах платної медицини медична допомога набуває правового положення послуги. У зв'язку з втратою державою монопольних (виключних) прав на надання медичної допомоги населенню, введенням медичних послуг у вільний цивільний економічний обіг зростає кількість приватних медичних закладів, що мають своєю ціллю, поряд з охороною здоров'я, отримання прибутку. За цих умов виникає та потребує подальшого удосконалення нова правова конструкція – договір на надання медичних послуг.

В Україні у період становлення нового законодавства відносини, що виникають з надання медичних послуг, регламентуються, перш за все, Конституцією України, стаття 49 якої закріплює право громадян на безоплатну медичну допомогу у державних та комунальних закладах охорони здоров'я і одночасно гарантує розвиток лікувальних закладів усіх форм власності. Також регулювання відносин у цій сфері здійснюється загальними положеннями Цивільного кодексу України, Основами законодавства України про охорону здоров'я, законами України «Про захист прав споживачів», «Про психіатричну допомогу», «Про екстрену медичну допомогу», міжнародно-правовими стандартами та іншими нормативними актами, дія яких розповсюджується у певній мірі на медичні послуги [2]. Але в даний час у законодавстві відсутній систематизований нормативний акт, регулюючий надання платних медичних послуг.

Слід зазначити, що до 70-х років 20 століття відносини «пацієнт-лікар» регулювалися переважно нормами етики, проте в останні десятиліття нормативному їх закріпленню на міжнародному рівні приділяється неабияка увага. Так, у 1994 році були прийняті Декларація про розвиток прав пацієнта в Європі (прийнята Європейською нарадою з прав пацієнтів, Амстердам), Етичний кодекс російського лікаря, інші акти. Більш раннім актом, проте універсальним в даній сфері, є Лісабонська декларація Всесвітньої медичної асоціації про права пацієнтів, яка була прийнята на 34 сесії Всесвітньої медичної асамблеї (Лісабон, Португалія, жовтень 1981р.) Загалом правами пацієнта називають специфічні права, похідні від загальних цивільних, політичних, економічних, соціальних та культурних прав людини, що регулюються при отриманні медичної допомоги, та пов'язаних з нею послуг, або у зв'язку з будь-яким медичним впливом, що здійснюється стосовно людини [3].

Необхідно відзначити, що регулювання відносин по наданню платних медичних послуг не передбачено в ЦКУ. Відповідно до ЦКУ до відносин між особою, що надає платні медичні послуги, і громадянином застосовуються норми Закону «Про захист прав споживачів» та інші правові акти, прийняті в відповідності з ним. Проте дані норми також не відображають повною мірою специфіку відносин при наданні платних медичних послуг.

Треба зауважити, що інститут надання медичних послуг є комплексним міжгалузевим правовим інститутом, для якого характерне поєднання публічно-правових і приватно-правових норм регулювання. Як вказує Р.А. Майданик, у медичній діяльності слід розмежовувати приватні і публічні відносини. Приватні медичні відносини існують в юридичній формі зобов'язань з надання медичних послуг, підставами яких можуть виступати договір з надання медичних послуг, одностороння обіцянка або дії в інтересах третьої особи без доручення. До всіх зобов'язань, які виникають з приводу надання медичних послуг, повинні застосовуватись загальні положення цивільного права, якщо інше не обумовлена в присвячених таким договорам спеціальних нормативних актах [4].

Стосовно правового режиму платної медичної допомоги, то в його основі лежить договір платних медичних послуг. Цивільне законодавство відносить договір платних медичних послуг до одного з різновидів договору відшкодувального надання послуг. Однак норми глави 63 Цивільного кодексу України передбачають тільки загальні положення про договір надання послуг.

Договір про надання медичних послуг є найпоширенішою підставою виникнення цивільних правовідносин з оплатного надання медичних послуг, на який поширюються загальні положення цивільного права про правочин та договір. Так, Глава 63 Цивільного кодексу України містить загальні положення про послуги, які можуть застосовуватися до всіх договорів на надання послуг, якщо це не суперечить суті зобов'язання (ч. 2 ст. 901 ЦК України). Отже, до договору на надання медичних послуг застосовуються наведені загальні положення, але з урахуванням певних особливостей.

Так, згідно загальних норм про послуги ст. 901 Цивільного кодексу України за договором на надання послуг одна сторона (виконавець) зобов'язується за завданням другої сторони (замовника) надати послугу, що споживається в процесі виконання певної дії або здійснення певної діяльності, а замовник зобов'язується оплатити виконавцю вказану послугу, якщо інше не встановлено договором.

Що стосується доктринального визначення договору про надання медичних послуг, то за ним одна сторона (медична організація, лікар) зобов'язується надати, а інша сторона (пацієнт) – прийняти та оплатити оплатні послуги, спрямовані на зміцнення здоров'я пацієнта, згідно умов договору [4].

З урахуванням певної специфіки медичної діяльності договір на надання медичних послуг має наступні правові характеристики:

1) консенсуальність. Договір на надання медичних послуг є консенсуальним, оскільки досягнення між сторонами згоди по всіх істотних умовах є свідченням укладення договору;

2) двосторонність. Договір також є двосторонній – праву замовника на своєчасне та належне отримання послуги кореспондує обов'язок виконавця надати послугу належним чином; у свою чергу, праву замовника на оплату наданих послуг відповідає обов'язок замовника відшкодувати усі витрати, пов'язані з наданням послуги;

3) платність. Обов'язок замовника оплатити послугу вказує на платний характер договору;

4) ризиковість. Даний договір можна віднести до групи так званих ризикових договорів, оскільки існує так званий професійний ризик при наданні медичних послуг, зумовлених особливістю об'єкта, на який спрямована діяльність з надання медичних послуг – організму людини та, особливою метою, – відновлення та підтримання здоров'я людини. Ризик медичної діяльності пов'язується з невизначеністю та суперечливістю факторів, пов'язаних з неможливістю гарантування позитивного результату лікування як внаслідок об'єктивних явищ так і через властивості організму;

Предметом договору про надання медичних послуг є надання медичної послуги, яка споживається в процесі вчинення дій або провадження медичної діяльності. ЦК не визначено перелік послуг, які надаються на підставі цивільно-правового договору. Гла-

ва 63 (ст. 901-907), яка окремо присвячена послугам, визначає тільки особливості та суттєві умови договорів про їх надання, без переліку видів послуг. Загальний характер положень цієї глави дозволяє використовувати їх щодо послуг, які надаються медичними закладами (або приватно практикуючими лікарями). Серед таких послуг можуть бути не тільки медичні, але й сервісні (розміщення у стаціонарі з додатковими зручностями, харчування), побутові, інформаційні тощо. Так, надання сервісних зручностей при наданні медичної послуги не відбивається на утриманні складових її професійних медичних дій і не є складовою частиною власне медичної послуги, – це сервісна послуга. Не відноситься до медичних, як і взагалі до послуг, медично-статистична та судово-медична експертна діяльність.

Як встановлює І.В. Венедиктова, загалом медична послуга – це система дій, спрямована на організм людини з метою відновлення, підтримання найбільш оптимальних для організму показників або профілактики можливих захворювань. Її ознаками є: соціальна сфера застосування; як правило, публічний характер надання; фінансові гарантії забезпеченості (безоплатність окремих видів – швидка медична допомога); фінансування з бюджету через оподаткування, страхові механізми перерозподілу або фонди організації [5].

Поняття «медична послуга» з'явилося у законодавстві України ще на початку 90-х років минулого сторіччя, однак до цього часу у більшості актів чинного законодавства це поняття використовується набагато рідше, ніж поняття «медична допомога». Ці поняття не є тотожними, причому поняття «медична послуга» є ширшим, ніж «медична допомога» [6].

Вважається, що медична послуга складається із складових її дій медичного характеру (допомоги). Медична допомога є змістом медичної послуги. Саме медична допомога наповнює послугу медичним змістом. Крім того, найбільш характерними ознаками медичної послуги, що відрізняють її від медичної допомоги, є плата і мета (кінцевий результат). Однак слід зауважити, що медична допомога надається як в рамках медичної послуги, так і поза медичної послуги.

На відміну від інших послуг, змістом медичної послуги є сукупність професійних дій, спеціальна діяльність щодо здоров'я – це послуга медичного характеру. Тобто за допомогою медичної послуги найчастіше можна досягти оптимального для організму людини стану (позитивний результат: поліпшення чи підтримання стану здоров'я). Саме ця ознака є основною та дозволяє виділити з комплексу послуг, які надаються громадянам у сфері охорони здоров'я, медичну послугу. Це принципово важливо тому, що з надання медичної послуги випливають інші правові наслідки, ніж з інших послуг. Медицина має справу зі станом людського здоров'я, для підтримки, відновлення і зміцнення якого здійснюється спеціальна діяльність, що включає інвазивні та неінвазивні способи впливу на організм. Організм людини як предмет медичного впливу, цільовий вплив на стан здоров'я як об'єкт медичної діяльності істотно відрізняють медичну послугу в ряду інших професійних послуг [7].

Медичні послуги розрізняються за критерієм платності: послуги, які надаються за плату (окремі види діагностики, стоматологічні послуги, послуги пластичної хірургії, косметології та інші). Безкоштовним може бути надання медичних послуг у випадках критичного стану, який потребує невідкладної допомоги, екстремальні ситуації та інші послуги, передбачені законодавством. Але, як вважає І.В. Венедиктова, поділ медичної допомоги на оплатну і безоплатну є вельми умовним, оскільки в кінцевому підсумку будь-яка медична допомога оплачується – за рахунок бюджетів, страхових внесків або коштів фізичних та юридичних осіб. Під оплатною, як правило, розуміють медичну послугу, що її оплачує особисто пацієнт або його організація. Проте на сьогодні це питання чітко визначено нормою прямої дії – нормою Конституції України [5]. Стаття 49 Конституції постулює, що держава створює умови для ефективного і доступного для всіх

громадян медичного обслуговування, а в державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно.

Крім того, слід розрізняти медичні послуги і медичні роботи. Так, виготовлення протеза за індивідуальним замовленням являє собою роботу. Якщо ж необхідно здійснити дії з готовим виробом медичного призначення (приладнати, пристосувати, підігнати за формою і місцем) без його обробки або переробки, то це послуга з використанням речі. Головна мета таких правовідносин – не виготовлення, а саме встановлення протезу, причому замовник у більшості випадків здійснює оплату дій виконавця (зокрема субпідрядників) у комплексі. Відповідно, імплантація готових імплантів є послугою, а пломбування зуба – роботою, оскільки з однієї речі, матеріалу, створюється нова річ, виріб. Поряд з цим існує правова думка, що протези або імпланти не можуть розглядатися як результат виконаних робіт за договором на надання медичних послуг. У якості аргументів автори цієї думки наводять наступне. По-перше, медична послуга як нематеріальна послуга не може мати матеріального результату (навіть проміжного); по-друге, виготовлення протезу або імпланту не є предметом договору на надання медичних послуг, оскільки протез або імплант, що застосовуються під час надання медичних послуг, повинні розглядатися як лікувальний засіб (апарат), що після отримання (неотримання) певного результату (ефекту) від лікування можливо буде видалений або замінений на інший за рекомендацією лікаря [8].

Крім того, медичну послугу як предмет договору неможливо звести до обмеженого кола дій. Вибір методу та способів лікування хворого зумовлений станом здоров'я, анатомічними та фізіологічними особливостями людини [4].

Також, за думкою І.В. Венедиктової, важливою проблемою в регулюванні надання медичних послуг, захисті прав пацієнтів є питання меж якості наданих послуг. Якість послуг слід оцінювати за чіткими критеріями: відповідність стандартам, відкрита і повна інформація, можливість вибору, доступність і корисність послуг; право на апеляцію за умови їх неякісності, повага до прав громадян, ефективне використання ресурсів, введення інновацій, сумісна робота із провайдерами послуг, зворотний зв'язок з населенням, ступінь задоволеності споживачів послугами [5].

Висновки. Таким чином, медична послуга як предмет договору з надання медичних послуг є складним об'єктом цивільного обороту. Будучи, як і інші послуги, предметом реалізації, медична послуга має не тільки купівельними грошовими ризиками, але і ризиками фізичними, тим більше як діяльність з приводу здоров'я, що надає особливе правове значення становить її діям.

Відповідно до цього предметом договору на надання медичних послуг є професійні дії медичних працівників, що спрямовані на поліпшення здоров'я пацієнта (проведення обстеження, маніпуляцій, операцій і т.п.), а не отримання певного результату. Це обумовлюється тим, що результат надання медичної послуги є сукупністю цілого ряду факторів: індивідуальних особливостей організму, належного та своєчасного виконання необхідних медичних рекомендацій.

Список використаних джерел:

1. Кодифікація приватного (цивільного) права України / За ред. проф. А. Довгерта. – К. : Український центр правничих студій, 2000. – С. 281.
2. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Верховна Рада України; Закон від 19.11.1992 р. № 2801-ХІІ // Голос України від 15.12.1992, Відомості Верховної Ради України від 26.01.1993 р. – № 4; Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині: Верховна Рада України; Закон від 16.07.1999 № 1007-ХІV; Про психіатричну допомогу: Закон України від 22 лютого 2000 р. № 1489-ІІІ // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 19. – Ст. 143.; Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей,

які живуть з ВІЛ: Закон України від 12 грудня 1991 р. № 1972-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 11. – Ст. 152.; Про екстрену медичну допомогу: Закон України від 05.07.2012 № 5081-VI. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/5081-17>; Принципи медичної етики. Генеральна Асамблея ООН. Резолюція 37/194, 18.12.1982 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_285&test=Mfu3Yuo; Рекомендація щодо медичного обслуговування: МОП від 12.05.1944 р. № 6. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>; Міжнародний кодекс медичної етики: Всесвітня медична асоціація. Лондон, Англія, жовтень 1940 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=990_002; Положення про захист прав і конфіденційність пацієнта: Всесвітня медична асоціація. Будапешт, Угорщина, жовтень 1993 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=990_056.

3. Оніщенко О.В., Сорока Г.М. Колізії регулювання окремих прав пацієнта при наданні медичної допомоги. // Юридичний вісник 2(23). – 2012. – С. 90–93.

4. Майданик Р.А. Договір про надання медичних послуг. // Медичне право. – № 5(1). – 2010. – С. 52–66.

5. Венедиктова І.В. Публічні послуги в медичній сфері. Медичне право. – № 3(1). – 2009 р. – С. 7–14.

6. Антонов С.В. Правова регламентація надання медичних послуг. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.medlawcenter.com.ua/files/Antonov%20pravova%20reglam.pdf>.

7. Тихомиров А.В. Медицинское право: практическое пособие. – М., Статут, 1998. – С. 114.

8. Сергеев Ю.Д., Кашко Б.В., Кашко Е.Г. «Некоторые особенности правового регулирования оказания медицинской (стоматологической) услуги в ГК РФ // Медицинское право. – 2004. – № 2(6). – С. 16–19.

ФАДЕЄВ А. В.,

начальник управління правового та методологічного забезпечення,
аналізу банківських операцій та антикорупційної діяльності
(Департамент аналізу банківських операцій Національного банку України)

УДК 347.44:346.544.4

ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ КІЛЬКІСНИХ ТА ЯКІСНИХ ПАРАМЕТРІВ У ПРЕДМЕТІ ДОГОВОРУ АУТСОРСІНГУ

Стаття присвячена аналізу проблеми визначення якісних та кількісних параметрів у предметі договору аутсорсінгу. Автор обґрунтовує, що визначення таких параметрів є необхідною умовою договору аутсорсінгу. На основі аналізу сучасної літератури визначені шляхи вирішення зазначеної проблеми, запропоновано критерії для визначення якісних та кількісних параметрів аутсорсінгових робіт та послуг.

Ключові слова: аутсорсінг, предмет договору, якість робіт та послуг.

Стаття посвящена аналізу проблеми определения качественных и количественных параметров в предмете договора аутсорсинга. Автор обосновывает, что определение таких параметров является необходимым условием договора аутсорсинга. На основе анализа современной литературы определены пути решения названной проблемы, предложены критерии для определения качественных и количественных параметров аутсорсинговых работ и услуг.

Ключевые слова: аутсорсинг, предмет договора, качество работ и услуг.

This article analyzes the problem of determining the qualitative and quantitative parameters in the subject matter of outsourcing. The author proves that the determination of these parameters is a prerequisite outsourcing contract. Based on the analysis of contemporary literature identified ways to solve this problem and proposed criteria for determining qualitative and quantitative parameters of outsourcing and services.

Key words: outsourcing, subject of the contract, quality of work and services.

Вступ. В умовах поширення застосування договору аутсорсінгу в господарському обороті України актуальності набуває питання визначення необхідних умов цього договору. Правильність визначення предмета договору є гарантією належного виконання сторонами досягнутих домовленостей, досягнення господарських цілей підприємців. Виходячи із загальних правил, першою обов'язковою умовою договору аутсорсінгу є його предмет. Але нерозробленість теоретичних питань щодо визначення предмета договору аутсорсінгу викликає складності у практичній реалізації аутсорсінгових контрактів.

Науково-теоретичним підґрунтям статті стали праці вчених: Ж.-Л. Бравара, М.І. Брагінського, В.В. Вітрянського, І.А. Єщенко, І.І. Зазуляка, Е.М. Лиманової, О.С. Нестеченко, А.Е. Передрій, Л.В. Саннікової, Л.С. Скакун, Н.С. Фрезоргера, О.Г. Шаблової, І.Д. Юцковської.

Постановка завдання. Метою роботи є дослідження правових засад визначення предмету договору аутсорсінгу, формулювання пропозицій щодо вдосконалення практики формулювання цієї істотної умови в договорах аутсорсінгу.

Результати дослідження. Під предметом будь-якого договору слід розуміти дії (бездіяльність), що повинні бути вчинені зобов'язаною стороною (або утримання від вчинення дій), пишуть М.І. Брагінський та В.В. Вітрянський [1, с. 445]. Так, предмет договору вказує про які дії (бездіяльність) домовляються сторони, а усі інші умови договору деталізують процес реалізації таких дій чи бездіяльності. Як справедливо зазначає І.І. Зазуляк, «предмет договору є єдиною істотною умовою, щодо якої сторони мають дійти згоди за будь-яким договором... Належна домовленість сторін щодо предмета договору детермінує певним чином подальше виконання договірних обов'язків з передання речі, виконання робіт, надання послуг, спільної діяльності. Тобто вона може допомогти в подальшому найкращим чином задовольнити інтереси кредитора у зобов'язаннях щодо одержання майна у власність чи користування, щодо виконання робіт, надання послуг, спільної діяльності» [2, с. 11].

Для визначення предмету господарського договору законодавець закріпив вимогу визначати кількісні та якісні параметри робіт чи послуг. Також законодавством встановлено, що параметри якості робіт та послуг визначаються відповідно до обов'язкових для сторін нормативних документів зазначених у ст. 15 ГК України, а у разі їх відсутності – в договірному порядку, з додержанням умов, що забезпечують захист інтересів кінцевих споживачів товарів і послуг. Визначаючи предмет договору аутсорсінгу, слід мати на увазі, що ст. 179 ГК України зобов'язує сторони укладати господарські договори за правилами, встановленими ЦК України з урахуванням особливостей, передбачених ГК

України, інших нормативно-правових актів щодо окремих видів договорів. Таким чином, замовник та аутсорсер, узгоджуючи предмет договору, зобов'язані визначити кількісні та якісні параметри робіт або послуг, врахувати особливості того виду договору, до підвиду якого належить договір аутсорсінгу. Так, договір аутсорсінгу на виконання робіт повинен базуватися на загальних правилах договору підряду, а договір аутсорсінгу про послуги – на правилах договору про надання послуг. Загальні положення названих договорів не зазначають особливостей визначення кількісних та якісних параметрів предмету договору, що вказує на обов'язок сторін самостійно у договорі визначити такі параметри з дотриманням чинного законодавства.

Визначаючи предмет договору аутсорсінгу на виконання робіт, необхідно врахувати названі параметри, для чого слід виходити з відповідних технічних вимог та умов державних стандартів. Положеннями ЦК України передбачено, що виконання підрядних робіт здійснюється засобами та матеріалами підрядника. Але ключова відмінність аутсорсінгу від підряду полягає у тому, що договором передбачається тривале, системне та безперервне виконання робіт, а метою підрядника є лише намір виконати конкретну роботу, отримати за це прибутком, без системності, безперервності. Аутсорсінгові відносини орієнтовані на стратегічні довгострокові партнерські відносини, пише А.Е. Передерій, вони призводять до інтеграції спільних дій та стурбованості організацій щодо захисту сфери основної компетенції [3, с. 129]. Орієнтуючись на довгострокові перспективи співпраці, організація-замовник та аутсорсер інтегрують свою господарську діяльність таким чином, що сторони договору приймають на себе зобов'язання щодо розподілу ризиків та участі у розподілі прибутків [3, с. 132]. З правової точки зору така інтеграція діяльності замовника та аутсорсера утворює елемент спільної діяльності, коли розвиток основної діяльності аутсорсера залежить від результативності діяльності компанії замовника. Ми вважаємо, що здійснюючи таку спільну діяльність без об'єднання вкладів, аутсорсер, володіючи спеціальними ресурсами (унікальні технології виробництва, устаткування, спеціалісти з їх здібностями до праці), вкладає саме ці ресурси у досягнення спільних цілей з компанією-замовником. Разом з тим, якщо підряд виконується на власний ризик підрядника, то робота за договором аутсорсінгу передбачає взаємний розподіл ризиків. Прикладом такого виду договору аутсорсінгу може бути прибирання приміщень, ремонт обладнання замовника тощо. Укладаючи подібний договір, компанія-аутсорсер розвиває власний бізнес, орієнтуючись на досягнення цілей замовника, залежно від його розвитку. Також договір аутсорсінгу на виконання робіт може застосовуватися для отримання наукомістких унікальних робіт, результати яких потрібні конкретному замовнику на довгостроковій основі. З цієї метою аутсорсер формує власні ресурси задля задоволення потреб замовника. Цільова єдність замовника та аутсорсера утворює між ними такий правовий зв'язок, який неминуче відображається на розподілі ризиків і розподілі прибутків від основної діяльності замовника.

Слід відмітити, що питома вага договорів аутсорсінгу припадає саме на договори аутсорсінгу про надання послуг, що вказує на необхідність більш докладного аналізу саме такого договору аутсорсінгу. Так, послуга як предмет договору має свої властивості, послуга є процесом діяльності, яка повинна спричинити настання корисного ефекту, така послуга згідно зі ст. 901 ЦК України споживається в процесі дій чи діяльності. Типові послуга, як консультація, навчання тощо, реалізуються без будь-яких суттєвих відмінностей. Аутсорсінгові послуги полягають у їх системності, безперервності та тривалості, де фактичний результат послуги залежить не від простого корисного ефекту. Такий ефект має ще й економічні властивості для компанії-замовника, тобто це не просто нематеріалізований ефект, а тривалий економічний ефект. Наприклад, зниження трансакційних витрат замовника або підвищення його конкурентоспроможності, закріплення його конкурентної позиції на нових ринках тощо. Таким чином, аутсорсінгова послуга як предмет оплати за договором має вартісне вираження як цілісна сукупність

цільових дій чи діяльності аутсорсера. Така послуга має власний об'єм та зміст, тобто вчинення дій, спрямованих на досягнення економічного ефекту в господарській діяльності компанії замовника аутсорсінгової послуги.

Отже, формулюючи предмет договору аутсорсінгу, обов'язково слід визначити якісні та кількісні показники послуги. Однак таке визначення дещо ускладнене, бо досліджені послуги є унікальним, а їх кінцева мета має нематеріалізовану форму, яку сторони не завжди можуть передбачити на етапі укладення договору (зниження витрат замовника, підвищення його конкурентоспроможності сприяють підвищенню заробітної плати в компанії, тощо). Вважаємо, що кількість послуги як матеріально-речова форма задоволення потреб замовника може вимірюватися терміном надання послуги. Якість послуги та її оцінка ускладнена. Так, науковці зазначають, що за останнє десятиліття відмічається поява нових видів послуг у сфері комп'ютерних інформаційних технологій і телекомунікацій, а ринок послуг характеризується значним обсягом наукомісткими послугами, що потребують спеціальних до розширення за рахунок появи нових потреб бізнесу, то відповідно й вирішення питання якості послуг вимагає визначеності у правових умовах оцінки якості послуг.

Саме тому погоджуємося з твердженням О.Г. Шаблової, яка стверджує, що у договорах оплатного надання послуг, умова про якість набуває роль істотної умови договору, бо на основі критерію «звичайно пред'явлені вимоги» визначити якість неможливо тому що оціночний критерій як такий відсутній [4, с. 10]. Отже, законодавець, зобов'язавши сторони договору визначити якісні критерії послуги, не надає критеріїв якості. З цього можемо зробити висновок, що такі критерії мають визначатися сторонами за їх взаємною згодою. Проаналізуємо, як на практиці можливо виконати припис законодавця щодо обов'язковості визначення якості послуги.

Так, наприклад, говорячи про аутсорсінг бухгалтерського обліку, Н.С. Фрезоргер та І.Д. Юцковська пропонують при визначенні предмета договору визначити задачі аутсорсера. Автори пропонують таке ранжування бухгалтерських послуг: 1) разові: постановка бухгалтерського обліку, ціллю якого є розробка і введення оптимальної системи обліку, що дозволяє з найменшими витратами проводити первинні документи, отримувати звітність, що відповідає вимогам зовнішніх та внутрішніх нормативних актів; відновлення бухгалтерського обліку, ціллю якого є відновлення обліку за період, включаючи всі господарські операції і проводки, формування уточненої бухгалтерської та податкової звітності та захист її в податкових та інших органах; 2) регулярні: ведення бухгалтерського обліку, ціллю якого є повноцінне ведення обліку організації у відповідності із законодавством; супроводження бухгалтерського обліку, ціллю якого є організація обліку, контроль за веденням обліку, консультування з поточних питань, складання звітності у відповідності із законодавством. При цьому автори зауважують, що для правильного розуміння аутсорсінгу бухгалтерського обліку необхідно класифікувати зміст послуги шлях визначення функціональної складової [5].

Тобто авторами пропонується через функції аутсорсера характеризувати якість послуги. На нашу думку, такий критерій визначення якості послуги може бути названий «функціональним». Сутність такого критерію полягає у визначення переліку функцій аутсорсера при наданні послуги замовнику.

Якість послуги також повинна відповідати критерію «відповідності», тобто відповідати загально визначеним (нормативно визначеним) умовам надання послуги. На прикладі договору аутсорсінгу бухгалтерського обліку такі якісні показники послуги визначаються через відповідність документації нормативним актам щодо ведення бухгалтерського обліку, складання звітності та відображення у такій документації правдивої та неупередженої інформації про фінансове становище, результати діяльності та рух грошових коштів підприємства. Якісні характеристики щодо правильності оформлення бухгалтерської та податкової документації повинні відповідати вимогам Податкового ко-

дексу та Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні», така умова, навіть без внесення до умов договору, впливає з чинного законодавства. Якісні характеристики названої послуги за критерієм відповідності законодавству зумовлені правовими приписами, є загально визначеними.

Як пише Л.С. Скакун, в зарубіжній практиці з метою мінімізації негативних проявів бухгалтерського аутсорсінгу поширена практика укладання угоди про рівень надання послуг. Мета такої угоди як невід'ємної частини договору аутсорсінгу – дати якісний і кількісний опис сервісу як з погляду аутсорсера, так і з погляду клієнта [6, с. 171]. Ж.-Л. Бравар та Р.Морган угоди про рівень сервісу надають дещо іншого значення, автори вважають, що ця угода повинна бути контрольованою і постійно відображати реальні потреби бізнесу [7, с. 83], автори також вказують на необхідність визначення відповідальності та фінансових санкцій у такій угоді [7, с.131]. Таким чином, умова про якість послуги має бути деталізована та є істотною умовою договору як складова предмету договору. І тут послугу необхідно розуміти як нормативно забезпечений процес задоволення інтересу замовника, який є нематеріальний результат діяльності аутсорсера.

Окремої уваги потребує договір аутсорсінгу в галузі ІТ-технологій. Науковці зауважують, що наша країна має високий потенціал та реальні можливості щодо розбудови інфраструктури та виходу на передові позиції на ринку інформаційних технологій. Рівень підготовки у цій сфері досить високий, про що свідчить рейтинг довіри зарубіжних компаній та міжнародних фахівців інформаційного простору до українських ІТ-спеціалістів. Україна займає 11 місце в топ-20 переліку найбільших світових центрів за кількістю задіяних у галузі ІТ-аутсорсінгу суб'єктів-аутсорсерів... При цьому автори вказують на негативні наслідки розвитку ІТ-аутсорсінгу в Україні, які пов'язані з відсутністю досконалої нормативної бази в зазначеній сфері [8, с. 146-148]. Вважаємо, що ІТ-аутсорсінг є перспективним напрямком діяльності для суб'єктів господарювання, ефективність роботи яких, у значній мірі, залежить від якості підписаних договорів аутсорсінгу. Останні, у свою чергу, мають висвітлювати не лише угоду сторін про аутсорсінгову послугу, а й умови про якість такої послуги. Ми вважаємо, що значну кількість договорів ІТ-аутсорсінгу можна віднести до договорів про наукомістку послугу, нематеріальні результати якої можуть потребувати правової охорони. З такої точки зору визначення предмету договору ІТ-аутсорсінгу потребує подальшої деталізації у договорі прав замовника та аутсорсера на об'єкти права інтелектуальної власності, які було створено при надання аутсорсінгової послуги. Правова визначеність умов договору ІТ-аутсорсінгу зумовлена також соціально-економічними потребами розвитку інформаційних та телекомунікаційних технологій, серед яких провідне місце відведено Інтернету.

В узагальненому вигляді предметом договору ІТ-аутсорсінгу можуть бути послуги щодо розробки комп'ютерних програм, їх функціональне обслуговування, обслуговування робочих процесів організації із застосуванням комп'ютерної техніки та телекомунікаційних технологій, зокрема з використанням мережі Інтернет, послуги інформаційного центру для координації основної діяльності чи управління інформацією про замовлення тощо (Call Center). Деякі з видів ІТ-послуг можуть надаватися за моделлю так званого офшорного аутсорсінгу, тобто надання послуги виконує компанія-аутсорсер, що територіально віддалена від замовника. Однак яким чином відобразити якість таких послуг у договорі?

Проаналізувавши бухгалтерський аутсорсінг, ми виявили два критерії якості послуги: функціональний критерій послуги та критерій відповідності (нормативам, стандартам тощо). На нашу думку, функціональний критерій може бути застосований для ІТ-послуг за договором аутсорсінгу, саме функціональні обов'язки аутсорсера необхідно визначити у технічному завданні, що є складовою договору. Прикладом таких обов'язків може бути: підтримка у робочому стані програмного забезпечення, профілактика вірусів в комп'ютерній мережі компанії, резервне копіювання та збереження важливої інформа-

ції замовника, навчання та консультативна підтримка персоналу при опануванні нових програмних продуктів тощо.

Щодо критерію відповідності, то ситуацію ускладнює відсутність нормативів та державних стандартів, придатних для застосування щодо ІТ-послуг. Але навіть не наукомісткі ІТ-послуги, як підтримка програмного продукту, обслуговування технічних засобів, абонентське обслуговування комп'ютерної мережі компанії-замовника потребують якісного виконання, де критерій відповідності визначеним стандартам має виконувати роль еталону якості. І тут слід відмітити, що в Україні діють стандарти ДСТУ ISO, які відповідають міжнародним стандартам ISO. Так, у системі менеджменту якості діє національний стандарт ДСТУ ISO 9001: 2009, який є перекладом державною мовою міжнародного стандарту ISO 9001: 2008. За загальними положеннями національного стандарту ДСТУ ISO 9001: 2009 організація повинна розробити, задокументувати, запровадити й підтримувати систему управління якістю, постійно поліпшувати її результативність відповідно до вимог названого стандарту. При цьому організація повинна: визначити процеси, необхідні для системи управління якістю, та їх застосовування в межах організації; визначити послідовність і взаємодію цих процесів; визначити критерії та методи, необхідні для забезпечення результативності функціонування та контролювання цих процесів; забезпечувати наявність ресурсів та інформації, необхідних для підтримування функціонування й моніторингу цих процесів; здійснювати моніторинг, вимірювання і аналізування цих процесів; уживати заходів, необхідних для досягнення запланованих результатів і забезпечення постійного поліпшування цих процесів. Такі положення стандарту, на нашу думку, жодним чином не дають відповіді на питання про критерії відповідності якості ІТ-послуг, навпаки, доводять те, що сторони досліджуваного договору повинні самостійно визначити таку відповідність. Закон України «Про стандарти, технічні регламенти та процедури оцінки відповідності» також не додає визначеності щодо еталону якісної ІТ-послуги, що, у свою чергу, ще раз доводить необхідність визначення такого еталону сторонами договору.

Свідчити про якість надання ІТ-послуги, на нашу думку, може ресурсний потенціал аутсорсера. Тобто у предметі договору повинно бути відображено, які ресурси аутсорсера будуть використані для надання послуги. При цьому під ресурсним критерієм необхідно розуміти як технічні, технологічні, виробничі можливості, так і трудові ресурси аутсорсера. У певній мірі необхідність такого критерію підтверджується тезою І.А. Єщенко, яка вважає, що предмет договору аутсорсінг має комплексний зміст, і, як правило, включає надання у розпорядження персоналу організації-аутсорсера, який відповідає кваліфікаційним вимогам для виконання певних функцій або певної діяльності (участь у виробничому процесі, управління виробництвом або виконання інших задач, пов'язаних з виробництвом та (або) реалізацією) [9, с. 37]. Л.В. Саннікова також вважає, що у якості об'єкта зобов'язання з надання персоналу виступають дії, які полягають у забезпеченні потреб виконавця в працівниках відповідної кваліфікації [10, с. 99]. Щодо відповідності трудових ресурсів аутсорсера (кваліфікований персонал) виконуваний послугі ми погоджуємося з наведеними твердженнями, однак вважаємо, що зводити предмет договору лише до кваліфікації персоналу компанії замовника невірно. Наша позиція ґрунтується на тому, що такі види аутсорсінгу, як то ІТ-аутсорсінг, аутсорсінг у фінансовій сфері, аутсорсінг маркетингових комунікацій, офшорний аутсорсінг, не передбачають персоналізованого визначення осіб, які своєю працею будуть виконувати послуги. Так, офшорний аутсорсінг, який виконується на територіальній віддаленості, навіть подекуди унеможливорює особисті контакти працівника-аутсорсера з працівниками компанії-замовника.

Ми вважаємо, що як критерій якості послуг ІТ-аутсорсінга можуть виступати ресурси компанії аутсорсера, які чітко визначаються у договорі. Для господарського договору буде достатньо визначити, що для виконання робіт аутсорсер залучає осіб з

відповідною кваліфікацією (можна конкретно визначити кваліфікацію, наприклад, спеціаліст з вищою освітою або з певним науковим ступенем, або такий, що проходив підвищення кваліфікації у попередні 5 років тощо). Вважаємо, що такий критерій можна застосовувати й до інших договорів аутсорсінгу (виконання робіт чи надання послуг). На користь ресурсного критерію свідчить і переклад з англійської мови самого терміну «аутсорсінг» – використання зовнішнього джерела (ресурсу). За даними Інституту Аутсорсінгу США, ресурси аутсорсера визначально впливають на вибір компаній-замовників, бо різні регіони світу мають відмінні ресурси, які можуть бути задіяні для надання аутсорсінгових послуг [11].

Висновки. Враховуючи викладене, вважаємо, що вирішення проблем предмета договору аутсорсінгу у частині кількісних та якісних параметрів робіт чи послуг має бути таким:

I. Визначення якісних параметрів має чітко відображати той підвид договору аутсорсінгу, до якого він належить, тобто про надання послуг чи виконання робіт.

II. Визначення кількісних та якісних показників договору аутсорсінгу на виконання робіт визначається обсягами робіт та державними стандартами, технічними умовами тощо. Кількісні показники договору аутсорсінгу про надання послуг вимірюватися терміном «надання послуги».

III. Якість послуги за існуючими сьогодні стандартам, умовами та регламентами виміряти майже неможливо. Тому ми пропонуємо такі критерії оцінки якості послуг: 1) функціональний критерій – перелік конкретних функцій та дій аутсорсера; 2) критерій відповідності – відповідність чинному законодавству та еталонам якості, що визначені сторонами договору; 3) ресурсний критерій – спроможність забезпечити належне виконання послуги за рахунок наявних технічних, технологічних, виробничих можливостей та трудових ресурсів.

Список використаних джерел:

1. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга вторая: Договоры о передаче имущества. М. : Статут, 2011. 780 с.
2. Зазуляк І.І. Істотні умови договору: теоретичний аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / І.І. Зазуляк ; НДІ приват. права і підприємництва Акад. прав. наук України. – К., 2009. – 16 с.
3. Передрій А.Е. Методика вибору компанії аутсорсера / А.Е. Передрій // Вісник НТУ «ХП». – 2013. – № 22 (995). – С. 128–133.
4. Шаблова Е.Г. Гражданско-правовое регулирование отношений возмездного оказания услуг : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 : Екатеринбург, 2002. – 42 с.
5. Фрезоргер Н.С. Осторожно: аутсорсинг / Фрезоргер Н.С., Юцковская И.Д., // Финансовые и бухгалтерские консультации. – 2007. – № 8. – [Електронний ресурс] – правовая программа ГАРАНТ. – Систем. вимоги : Windows 95/98/2000/NT/XP; 64 МБ ОЗУ, i386-процесор і вище.
6. Скакун Л.С. Угода про рівень надання послуг з бухгалтерського аутсорсінгу: структура та порядок розробки / Л.С. Скакун // Вісник ЖДТУ. – 2010. – № 2 (52). – С. 171–173.
7. Бравар Жан-Луї Ефективний аутсорсінг: розуміння, планування та використання успішних аутсорсінгових відносин / Бравар. Жан-Луї, Морган Роберт. – [пер. з англ.]. В. Денисов – Дніпропетровськ : Баланс Бізнес Букс, 2007. – 288 с.
8. Лиманова Е.М. Загрози та негативні наслідки розвитку ІТ-аутсорсінгу для економіки України / Лиманова Е.М., Нестеченко О.С. // Аналітичний огляд. – 2011. – № 1 (34). – С. 144–148.
9. Ещенко И.А. О предмете договора аутсорсинга / И.А. Ещенко // Гражданское право. М. : Юрист – 2009. – № 1. – С. 36–37.

10. Санникова Л.В. Обязательства об оказании услуг в российском гражданском праве. М. : Волтерс Клувер, 2007. – 112 с.

11. Business Benefits Of Offshore Outsourcing [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.outsourcing.com/content.asp?page=01b/articles/index.html>.

ЦАЛ-ЦАЛКО Ю. Ю.,
кандидат юридичних наук, доцент
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)

УДК 347.919.7:347.921.2

СПЕЦИФІКА ІНСТИТУТУ ЗАОЧНОГО РОЗГЛЯДУ СПРАВИ

У статті наводиться загальна характеристика інституту заочного розгляду справи у цивільному процесі України. Зокрема, досліджуються питання щодо визначення поняття заочного розгляду справи, обов'язкових умов його проведення та характерних ознак, які притаманні виключно даному інституту. Увагу приділено питанням та проблемам, пов'язаним із переглядом заочного рішення.

Ключові слова: заочний розгляд справи, інститут, умови проведення, перегляд заочного рішення, цивільний процес.

В статье приводится общая характеристика института заочного рассмотрения дела в гражданском процессе Украины. В частности, исследуются вопросы определения понятия заочного рассмотрения дела, обязательных условий его проведения и характерных признаков, присущих исключительно данному институту. Внимание уделено вопросам и проблемам, связанным с пересмотром заочного решения.

Ключевые слова: заочное рассмотрение дела, институт, условия проведения, пересмотр заочного решения, гражданский процесс.

The article presents a general description of the Institute of Correspondence proceedings in a civil proceeding Ukraine. Specifically, we investigate the issue of the definition of the correspondence of the case, the required conditions for its realization and characteristics that are inherent only this institute. The attention paid to the issues and problems associated with viewing distance solutions.

Key words: absentia proceedings, the institution, the conditions of, viewing distance solutions, civil procedure.

Вступ. Інститут заочного розгляду справи є історично складеною формою прискорення правосуддя, не позбавляючи при цьому судову діяльність її сутнісних ознак. Існування єдиної складної і розгорнутої процедури для розгляду й вирішення більшості цивільних справ – це ігнорування наявних об'єктивних особливостей останніх. Саме на спрощення судової процедури для справедливого вирішення справи, а також для запобігання недобросовісного використання відповідачем своїх процесуальних прав спрямоване введення до нового ЦПК України від 18 березня 2004 року інституту заочного розгляду справи.

Актуальність теми зумовлена й тим, що глава 8 розділу III щодо заочного розгляду справи викладена в Цивільному процесуальному кодексі дуже стисло, вона містить лише десять статей, кожна з яких під час застосування викликає певні питання, що потребують відповідного тлумачення і свідчать про деякі прогалини у відповідній главі або про протиріччя її норм іншим нормам ЦПК України.

Інститут заочного розгляду справи за задумом законодавця спрямований на підвищення відповідальності сторін за свої дії, запобігання тяганини і зловживання відповідачем своїми процесуальними правами. Однак застосування судами на практиці процедури, зазначеної в ЦПК України, показало, що існує багато неузгодженостей, які потрібно в подальшому усунути.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблеми, пов'язані з розглядом справи в порядку заочного розгляду справи та винесенням заочного рішення, містяться в роботах українських учених С. Фурси, Д. Луспеника, Е. Штефана, С. Бичкової, Я. Зейкана. У російському праві інститут заочного розгляду справи було відроджено набагато раніше, ніж в Україні (ще в 1995 році). Тому в доктрині російського процесуального права даний інститут більше досліджувався, зокрема такими вченими, як В. Жуйков, В. Решетняк, І. Черних, І. Дамбаева, С. Лонська, І. Уткіна.

Постановка завдання. Метою статті є виявлення та вирішення теоретичних і практичних проблем, пов'язаних зі специфікою саме заочного розгляду справ і, відповідно, винесенням заочного рішення.

Результати дослідження. Витоки інституту заочного рішення містяться ще в нормах Римського права. Як самостійний правовий інститут у національному законодавстві він сформувався після проведення судової реформи і прийняття Статуту цивільного судочинства Російської Імперії 1864 року, застосовувався в разі неявки відповідача до суду й мав на меті усунення причин, що сприяли затягуванню процесу [1, с. 784]. Умови постановлення заочного рішення за положеннями Статуту були такі: неявка відповідача; його повідомлення про день та час судового розгляду справи; прохання про це позивача; відсутність прохання відповідача про розгляд справи за його відсутності; відсутність поважних причин неявки відповідача на судові засідання [2, с. 28-45].

Під час побудови соціалістичної системи права інститут заочного провадження було залишено в ЦПК УРСР 1924 року, однак проіснував він недовго – до 1929 року, коли був скасований і надалі не існував аж до прийняття нового ЦПК України 2004 року. У Російській Федерації заочне провадження було відроджено раніше – в 1995 році шляхом внесення в діючий на той час ЦПК РФ глави 16-1 «Заочне рішення». У новому ЦПК РФ 2002 року міститься глава 22 «Заочне провадження». Отже, можна говорити про те, що приймаючи ЦПК України в 2004 році, наш законодавець запозичив досвід російських колег і включив до розділу III нового ЦПК главу 8 «Заочний розгляд справи».

Термін «заочний» означає такий, «який відбувається за відсутності особи, якої що-небудь стосується» [3, с. 315]. ЦПК України не дає визначення ані заочного розгляду справи, ані заочного рішення, вказуючи лише на умови проведення заочного розгляду справи. Тому керуючись лише систематичним тлумаченням цивільного процесуального законодавства та доктринальними напрацюваннями, заочний розгляд справи в цивільному процесі України можна визначити як порядок розгляду й вирішення судом цивільного спору по суті, що можливий без заперечень позивача щодо такого вирішення справи, ґрунтується на дослідженні усних пояснень позивача та на підставі наявних у справі доказів і відбувається без участі відповідача, який належним чином повідомлений і від якого не надійшло заяви про розгляд справи за його відсутності або якщо повідомлені ним причини неявки визнані неповажними і який наділений правом вимагати перегляду заочного рішення у спрощеному порядку [4, с. 195].

Серед процесуалістів інститут заочного розгляду справи в цивільному процесуальному праві оцінюється неоднозначно. Так, деякі вчені розглядають заочний розгляд

справи як процесуальну санкцію [5, с. 122-123; 6, с. 10]. Іншу точку зору висловлюють І. Черних та О. Штефан, які відзначають, що законодавство надає сторонам право вибору форми своєї участі у процесі: або активна форма, в ході якої реалізується в повному обсязі принцип змагальності, або пасивна форма, коли фактично принцип змагальності не може бути реалізований у повному обсязі, оскільки друга сторона не бере участі в судовому процесі [7, с. 10].

Було б помилкою вважати, що захист прав та інтересів в інституті заочного розгляду справи не забезпечується. Незалежно від того, в якому порядку розглядається справа (у загальному чи заочному), і незалежно від процесуального статусу особи, яка бере участь у справі, суд покликаний захищати порушені, невизнані або оспорювані права, свободи чи інтереси фізичних осіб, юридичних осіб та держави. Власне, з цією метою суд зобов'язаний встановити дійсні обставини справи і правовідносини між сторонами, та відповідно до доведених фактів і норм права прийняти законне й обґрунтоване рішення. Це означає, що не виключена можливість відмови в позові позивачеві в заочному розгляді справи, тим самим будуть захищені права й інтереси відповідача.

Особливості заочного розгляду справи полягають у наявності сукупності певних умов: 1) неявка в судове засідання відповідача; 2) належне його повідомлення і якщо від нього не надійшло заяви про розгляд справи за його відсутності; 3) відсутність поважних причин неявки; 4) згода позивача. Лише за наявності всіх умов у сукупності суд у судовому засіданні постановляє ухвалу про заочний розгляд справи. За участі у справі кількох відповідачів заочний розгляд справи можливий у випадку неявки на судове засідання всіх відповідачів.

Слід погодитися з тим, що неможливо розглядати справу в порядку заочного розгляду у випадку видалення відповідача із залу судового засідання за порушення порядку чи невиконання розпоряджень головуючого в порядку застосування до нього заходів процесуального примусу відповідно до положень ст. 92 ЦПК України. У цьому випадку, як зазначає С. Фурса, відповідач не втратив інтерес до справи, а навпаки, за досить активну поведінку, пов'язану саме з реагуванням на процесуальні дії суду та інших осіб, які беруть участь у справі, позбавлений права бути присутнім на судовому засіданні [4, с. 153].

Можлива ситуація, коли відповідач був на попередніх стадіях процесу, надавав докази, а на заключне судове засідання, коли судом було прийнято і проголошено рішення, не з'явився. Таке рішення, за сукупності інших умов, характерних для заочного розгляду справи, все одно вважається заочним, із відповідними наслідками у вигляді особливого порядку його оскарження.

Про заочний розгляд справи судом постановлюється ухвала. Судова практика підтверджує доцільність постановлення ухвали про заочний розгляд справи без видалення до нарадчої кімнати.

Заочний розгляд справи проводиться у звичайному порядку: досліджуються представлені в суд докази, заслуховуються пояснення позивача, показання свідків, проводяться судові дебати, з тією лише різницею, що в судовому засіданні присутня лише одна сторона. Однак це не означає, що рішення буде прийнято на користь присутньої сторони, а неявка відповідача не означає визнання ним позову, як історично вона розглядалася, наприклад, у Римській імперії, а нині так розцінюється неявка відповідача в Англії.

Заочний розгляд справи ускладнюється у таких випадках: 1) участі у справі третіх осіб; 2) пред'явлення зустрічного позову; 3) процесуальної співучасті на стороні позивача або відповідача. Мають місце прогалини в законодавстві, пов'язані з урегулюванням цих ситуацій. У даний час судова практика виробила певні шляхи вирішення даних проблем. На наш погляд, доцільно усунути зазначену невизначеність шляхом дачі відповідних роз'яснень.

Після закінчення заочного розгляду суд приймає заочне рішення, що повинне відповідати загальним вимогам, які висуваються до рішення суду, тобто за своїм змістом відповідати ст. 213 та 215 ЦПК України. Кодекс чітко не закріпив, чи потрібно зазначати в назві «Заочне рішення» або просто «Рішення». Судова практика йде по такому шляху: процесуальний документ, який приймається по закінченню судового розгляду, як у звичайному порядку, так і в порядку заочного розгляду справи, іменується однаково – «Рішення», проте в рішенні має бути зазначено, що це був заочний розгляд справи. Особливості заочного розгляду справи знаходять своє відображення у змісті заочного рішення, а саме в описовій та резолютивній частинах. Так, в описовій частині повинні міститися відомості про те, що відповідач належним чином був повідомлений про час та місце проведення судового розгляду справи, однак на судові засідання не з'явився, причини неявки не повідомив, або причини неявки було визнано судом неповажними, заяви про розгляд справи за його відсутності не подав. У резолютивній частині заочного рішення повинні бути зазначені строк і порядок подання заяви відповідачем про його перегляд, оскільки однією з основних гарантій права сторони на судовий захист є право оскарження судових рішень.

Відповідачам, які не з'явилися на судові засідання, направляється рекомендованим листом із повідомленням копія заочного рішення не пізніше трьох днів із дня його проголошення відповідно до положень ст. 227 ЦПК України.

Коментуючи можливість перегляду заочного рішення відповідно до положень ЦПК України, можна виділити два варіанти поведінки сторін, що спрямовані на скасування (оскарження) заочного рішення:

- 1) подання письмової заяви відповідачем про перегляд заочного рішення;
- 2) подання апеляційної скарги позивачем.

Причому відповідач, який бажає оскаржити заочне рішення, може подати лише письмову заяву про оскарження заочного рішення і не може подати відразу апеляційну скаргу. У тому випадку, коли заочне рішення, на думку відповідача, є незаконним, необґрунтованим або не відповідає обставинам справи, він наділений правом оскаржити відповідне рішення в апеляційному порядку, однак обов'язково зобов'язаний пройти етап перегляду цього рішення в суді, що його ухвалив. Оскарження заочного рішення відповідачем в апеляційному порядку може мати місце лише у разі залишення заяви про перегляд заочного рішення без задоволення та у разі ухвалення повторного заочного рішення. Інакше апеляційний суд відмовляє в прийнятті апеляційної скарги на заочне рішення відповідно до п. 4 постанови Пленуму Верховного Суду України від 24 жовтня 2008 року «Про судову практику розгляду цивільних справ в апеляційному порядку» [8].

Заяву про перегляд заочного рішення може бути подано відповідачем протягом десяти днів із дня отримання його копії. Слід зазначити, що ч. 2 ст. 218 ЦПК України передбачає, що після проголошення рішення суд, який його ухвалив, не може сам скасувати або змінити це рішення. Однак процедура перегляду заочного рішення за заявою відповідача є винятком із цього правила, оскільки заочне рішення переглядається судом, що його ухвалив, за письмовою заявою відповідача, що передбачено ст. 228 ЦПК України. На наш погляд, це є суттєвою неузгодженістю й існування таких винятків повинно бути передбачено ч. 2 ст. 218 ЦПК України.

Необхідно звернути увагу, що підставами для перегляду заочного рішення є обставини, які свідчать про поважність причин неявки на судові засідання відповідача, а також докази, на які він посилається і які мають істотне значення для правильного вирішення справи. Ці дві умови взаємопов'язані й доповнюють одна одну. У Статуті цивільного судочинства 1864 року для скасування заочного рішення достатньо було явки відповідача – і заочне рішення автоматично скасовувалося, необов'язковим було навіть дотримання письмової форми заяви. Порядок, передбачений ЦПК України, свідчить про більш вагомий роль суду й судового рішення – відповідач повинен обґрунтувати суду поважність причин

своїєї неявки й надати відповідні докази, лише в такому випадку суд розглядатиме питання про скасування заочного рішення.

Заява про перегляд заочного рішення повинна бути розглянута в судовому засіданні протягом п'ятнадцяти днів із дня її надходження. Неявка осіб, належним чином повідомлених про час і місце засідання, не перешкоджає розгляду заяви.

У результаті розгляду заяви про перегляд заочного рішення суд може своєю ухвалою залишити заяву без задоволення або скасувати заочне рішення і призначити справу до розгляду в загальному порядку. У разі залишення заяви про перегляд заочного рішення без задоволення заочне рішення може бути оскаржене в загальному порядку, встановленому ЦПК України. У разі постановлення ухвали про скасування заочного рішення і призначення справи до розгляду в загальному порядку суд починає розгляд справи зі стадії попереднього судового засідання.

Необхідно відмітити, що існує певна неузгодженість норм ЦПК України. Так, п. 16 ч. 1 ст. 293 ЦПК України передбачає можливість оскарження ухвали про залишення заяви про перегляд заочного рішення без розгляду. Однак, у главі 8 ЦПК України, присвяченій заочному розгляду справи, нічого не говориться про можливість постановлення такої ухвали.

Досить цікавим із практичної точки зору і новим для цивільного судочинства є введення положень не лише про заочний розгляд справи та заочне рішення, але й положення про повторне заочне рішення. Відповідно до ч. 3 ст. 232 ЦПК України, повторне заочне рішення позивач та відповідач можуть оскаржити в загальному порядку, встановленому ЦПК України. Слід погодитися з точкою зору Я. Зейкана, який пропонує внести певні корективи у зміст ч. 3 ст. 232 ЦПК України, а саме викласти її наступним чином: «Після скасування заочного рішення і призначення справи до розгляду в загальному порядку суд може постановити повторне заочне рішення, якщо відповідач повторно не з'явиться на судові засідання. У цьому випадку позивач і відповідач можуть оскаржити таке заочне рішення в загальному порядку. Перегляд повторного заочного рішення в порядку ст. 228 ЦПК не допускається» [9, с. 338].

Заочне рішення набирає законної сили відповідно до загального порядку, встановленого Цивільно-процесуальним кодексом України.

Висновки. Підсумовуючи, слід наголосити на тому, що відродження інституту заочного розгляду справи відповідає вимогам сучасної дійсності. Результатом його функціонування є дійсне прискорення судової процедури для справедливого вирішення справи, а також запобігання недобросовісного використання відповідачем своїх процесуальних прав. Існуюча сьогодні процедура перегляду заочного рішення підтверджує значущість судового рішення як найважливішого процесуального документа, яким вирішується питання про права й обов'язки осіб, які беруть участь у справі, і який не може бути скасований без дотримання необхідних умов, передбачених законодавством. Цим підкреслюється роль суду й судового рішення на сучасному етапі.

Отже, дотримання судами процесуального законодавства під час ухвалення та перегляду заочного рішення є визначальним із точки зору виконання інститутом заочного розгляду справи своєї мети – сприяти ефективному й оперативному здійсненню правосуддя.

Список використаних джерел:

1. Анненков К.Н. Опыт комментария к Уставу гражданского судопроизводства. – СПб., 1884. – Т. 4. – 797 с.
2. Уткина И.В. Заочное решение в гражданском процессе. – М. : «Городец-издат», 2003. – С. 28–45.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.

4. Фурса С.Я., Щербак С.В., Євтушенко О.І. Цивільний процес України: проблеми і перспективи. – К., 2006. – 448 с.
5. Шишкин С.А. Состязательность в гражданском и арбитражном судопроизводстве. – М., 1997. – 340 с.
6. Лонская С. Заочное решение в гражданском процессе: требуются уточнения // Российская юстиция. – 2002. – № 3. – С. 10.
7. Решетняк В.И., Черных И.И. Заочное производство и судебный приказ в гражданском процессе : пособие. – М. : Юридическое бюро «Городец», 1997. – 88 с.
8. Про судову практику розгляду цивільних справ в апеляційному порядку : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 24 жовтня 2008 року // Вісник Верховного Суду України. – 2008.
9. Зейкан Я.П. Коментар цивільного процесуального кодексу України. – К. : Юридична практика, 2006. – 560 с.

ШАПОВАЛ В. Д.,

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії, історії
держави та права факультету права,
гуманітарних і соціальних наук
(Кременчуцький національний університет
імені Михайла Остроградського)

УДК 342.4

**КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ ДЕЛІКТ ЯК ПІДСТАВА
ДЛЯ НАСТАННЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
В ОРГАНАХ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ**

У жодному чинному правовому акті України не існує визначення «конституційний делікт», «конституційно-правова відповідальність», що ускладнює існування такого інституту та застосування такої відповідальності на практиці.

Ключові слова: конституційний делікт, конституційно-правова відповідальність, муніципальне право, органи місцевого самоврядування.

Ни в одном действующем правовом акте Украины не существует определения «конституционный деликт», «конституционно-правовая ответственность», что усложняет существование такого института и применение такой ответственности на практике.

Ключевые слова: конституционный деликт, конституционно-правовая ответственность, муниципальное право, органы местного самоуправления.

In the existing legislative norms of Ukraine there is no definition of «constitutional tort», «constitutional-legal responsibility». Thus, this situation makes it difficult to find the existence of such an institution and the application of such type of responsibility into practice.

Key words: constitutional tort, constitutional-legal responsibility, municipal law, local authorities.

Вступ. Незважаючи на важливість інституту юридичної відповідальності у праві взагалі та в конституційному й муніципальному зокрема, він мало розроблений у науці, має багато прогалин і, мабуть, саме тому не знайшов належного висвітлення в науковій літературі з питань місцевого самоврядування.

Причинами, які гальмували й гальмують включення конституційно-правової відповідальності у традиційний набір видів юридичної відповідальності як у науковому, так і в нормативному закріпленні, є особливості конституційно-правових відносин. По-перше, це їх комплексний, різнобічний характер, у зв'язку з яким конституційно-правова відповідальність може носити характер відповідальності влади в цілому перед громадянами, відповідальності конкретних органів і посадових осіб, відповідальності фізичних та юридичних осіб. А саме тому гостро постають питання розмежування конституційно-правової і політичної, цивільно-правової й адміністративної відповідальності. По-друге, це латентний (прихований) характер конституційно-правових відносин: для виявлення конституційного делікту необхідний комплексний аналіз конституційних норм. По-третє, мають місце особливості санкцій (багато з них, наприклад, скасування актів, психологічно буває складно сприйняти як санкцію).

Постановка завдання. Із загальних положень теорії держави та права про те, що підставою для настання юридичної відповідальності є правопорушення як конкретний факт поведінки, розглянемо конституційний делікт як підставу для настання конституційно-правової відповідальності [1].

Результати дослідження. Законодавчого визначення конституційно-правового проступку (делікту) на сьогодні, звичайно, не існує. Однак загальні уявлення про конституційно-правову відповідальність дозволяють визначити конституційний делікт як протиправну поведінку суб'єкта конституційного права, яка не відповідає вимогам норм конституційного права, завдає шкоди соціальним цінностям, взятим під охорону цими нормами, порушує політико-правові владні відносини, а також відносини у сфері реалізації прав і свобод людини і громадянина, законодавчого процесу, виборів і референдумів, закріплюється в конкретній регулятивній нормі, яка визначає правове положення винного суб'єкта, і є підставою для притягнення правопорушника до передбаченої цією нормою юридичної відповідальності [2, с. 280].

У жодному чинному правовому акті України не існує визначення «конституційний делікт», «конституційно-правова відповідальність», що ускладнює існування такого інституту та застосування такої відповідальності на практиці. Тому на сьогодні про конституційно-правову відповідальність можна говорити, використовуючи лише напрацювання науковців у цій галузі.

Незважаючи на складнощі, відсутність закріплених у законодавстві щодо цього норм та користуючись аналогією права, розглянемо склад конституційного делікту.

Об'єкт – політико-правові відносини, які регламентуються нормами конституційного і конституційно-процесуального права. Сутність цих правовідносин визначається тим, що вони є найважливішими й основоположними відносинами, ґрунтуються на ідеях та практиці волевиявлення народу, внаслідок чого об'єктом конституційного правопорушення можуть ставати владні відносини, а також відносини у сфері реалізації прав і свобод людини і громадянина, законодавчого процесу, виборів та референдумів тощо [2, с. 281].

Об'єктивна сторона – протиправна поведінка суб'єкта, яка не відповідає вимогам норм конституційного права. Особливістю цього елемента складу правопорушення є те, що законодавець, вказуючи лише на родові ознаки, визначає об'єктивні підстави відповідальності. Об'єктивна сторона закріплюється найчастіше в конкретній регулятивній нормі, яка визначає правове положення винного суб'єкта, а не в нормі охоронного характеру, яка традиційно містить засоби і способи юридичної відповідальності за порушення прав і не виконання обов'язків, закріплених у регулятивних нормах.

Суб'єкт – коло суб'єктів конституційно-правової відповідальності також досить важко назвати конкретизованим, а їх поділ на загальні і спеціальні взагалі є формальним, адже конституційна деліктоздатність того чи іншого суб'єкта конституційних правовідносин часто залежить не лише від особи деліквента, а й від волі уповноважених на притягнення його до відповідальності, обсягу їх компетенції та реальних можливостей її здійснення, від відповідності обсягу такої здатності обсягу самого правопорушення та ступеня визначеності його об'єктивних і суб'єктивних ознак у законі чи, принаймні, конкретизації у правозастосовній практиці.

Оскільки конституційно-правова відповідальність за суб'єктом конкретизована у темі, то слід більш детально сконцентрувати увагу на системі органів місцевого самоврядування, на їх представницьких органах та посадових особах. Отже систему органів місцевого самоврядування в Україні можна представити наступною схемою:

Територіальна громада відповідно до ч. 1, 3 ст. 140 Конституції України [3], а також Закону «Про місцеве самоврядування в Україні» (ч. 1 ст. 6) є первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень, тобто найповноважнішим елементом системи місцевого самоврядування [4].

Таким чином, можемо переходити безпосередньо до представницьких органів і посадових осіб органів місцевого самоврядування. Відповідно до профільного Закону представницьким органом місцевого самоврядування є виборний орган (рада), який складається з депутатів та відповідно до закону наділяється правом представляти інтереси територіальної громади і приймати від її імені рішення.

Обласна, районна рада не утворює власних виконавчих органів, а відповідні повноваження делегуються нею обласній, районній державній адміністрації [5, с. 211]. Конституцією передбачена лише інституція виконавчого апарату обласної та районної ради.

Виконавчі органи рад – це органи, які відповідно до Конституції України та цього Закону створюються сільськими, селищними, міськими, районними в містах (у разі їх створення) радами для здійснення виконавчих функцій і повноважень місцевого самоврядування в межах, визначених цим та іншими законами.

Відповідно до ст. 3 Закону України «Про органи самоорганізації населення» органами самоорганізації населення є будинкові, вуличні, квартальні комітети, комітети мікрорайонів, комітети районів у містах, сільські, селищні комітети, які є однією з форм участі членів територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах у вирішенні окремих питань місцевого значення [6].

Таким чином, представницькими органами місцевого самоврядування є сільські, селищні, міські ради та депутати, які входять до їх складу. Посадовими особами є сільські, селищні, міські голови, голови обласних і районних рад та посадові особи виконавчих органів, обрані радою або призначені головою (секретар ради, перші заступники і заступники та інші).

Суб'єктивна сторона – що ж до вини, яка є ознакою суб'єктивної сторони будь-якого делікту, то в конституційному порушенні вона взагалі може бути відсутня, хоча сама конституційна відповідальність при цьому настає.

Реалізація відповідальності органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб перед відповідними територіальними громадами за здійснення повноважень щодо вирішення питань місцевого значення передбачена чинними актами законодавства у два способи: через механізм виборчого процесу та шляхом застосування загальних норм цивільної, адміністративної і кримінальної відповідальності [7, с. 36].

Представницькі органи місцевого самоврядування.

Підстави відповідальності ради:

1) прийнято рішення з порушенням Конституції України, Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» та інших законів, прав і свобод громадян, ігноруючи

при цьому вимоги компетентних органів про приведення цих рішень у відповідність до закону;

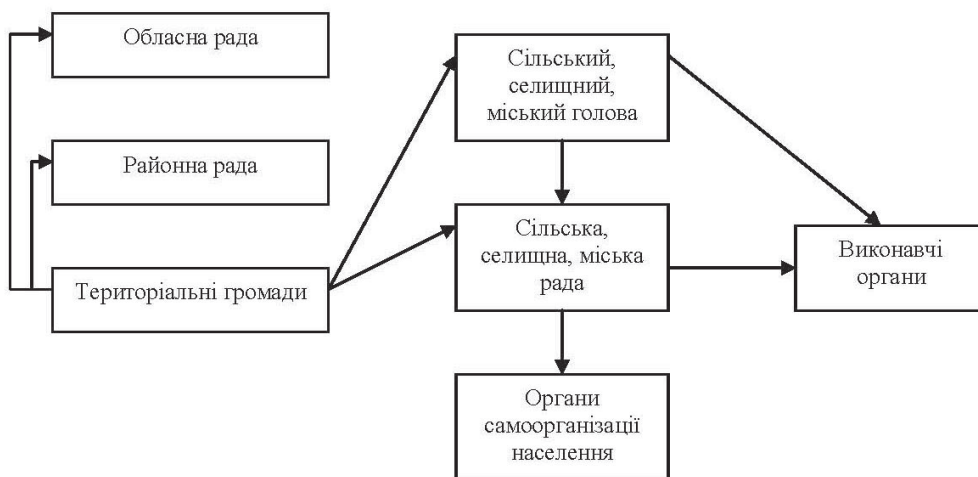
2) сесії ради не проводяться без поважних причин у строки, встановлені профільним Законом, або рада не вирішує питання, віднесені до її відання.

Санкції:

1. Дострокове позбавлення (зміна) конституційного статусу органу місцевого самоврядування такими шляхами:

а) припинення повноважень достроково за рішенням місцевого референдуму. На сьогодні у Верховній Раді зареєстровано законопроект № 7082 про місцевий референдум. Його було ухвалено в першому читанні ще у квітні 2011 року, і наразі готують до другого.

б) призначення позачергових виборів сільської, селищної, міської, районної у місті, районної, обласної ради Верховною Радою України. Порядок призначення і проведення регулюється Законом «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів». Відповідно до ч. 3 ст. 2 Закону вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, районних,

міських, районних у містах рад проводяться за змішаною (мажоритарно-пропорційною) системою [8]. На сучасному етапі широко дискутується питання щодо проведення місцевих виборів за мажоритарною або за пропорційною виборчою системою [9, с. 53-57].

2. Слід погодитися з тим, що як санкція виділяється також визнання недійсним юридично значущого результату (анулювання юридичних результатів тих чи інших конституційно– та муніципально-правових дій), скасування результатів голосування, визнання виборів недійсними, касація повноважень депутатів тощо [10, с. 574].

3. Ліквідація конституційного порушення, зокрема визнання неконституційними актів або їх окремих положень, зупинення дії актів органів і посадових осіб місцевого самоврядування та органів і посадових осіб державної влади.

Підстави відповідальності депутатів:

1) порушення депутатом місцевої ради положень Конституції і законів України, що встановлено судом;

2) пропуск депутатом місцевої ради протягом року більше половини пленарних засідань ради або засідань постійної комісії, не виконання ним без поважних причин рішень і доручень ради та її органів;

3) невідповідність практичної діяльності депутата місцевої ради основним принципам і положенням його передвиборної програми.

Санкції:

1. Відкликання виборцями обраного ними депутата місцевої ради. Положення регламентовано Законом України «Про статус депутатів місцевих рад». Призначення цієї міри – організуюче-превентивне: депутат зобов'язаний певним чином виконувати свої обов'язки, інакше його можуть відкликати.

2. Дострокове припинення повноважень депутата за рішенням представницького органу. Ця санкція може застосовуватись у зв'язку з набранням чинності обвинувальним вироком суду, за яким депутата засуджено до покарання, не пов'язаного з позбавленням волі (п. 1 ч. 2 ст. 5 Закону). Депутат у таких випадках несе подвійну відповідальність: і як депутат (позбавлення мандату), і як фізична особа (кримінальне покарання).

*Посадові особи місцевого самоврядування.**Підстави відповідальності сільського, селищного, міського голови:*

- 1) набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього;
- 2) набрання законної сили рішенням суду про притягнення його до адміністративної відповідальності за корупційне правопорушення;
- 3) порушення ним вимог щодо обмеження сумісності його діяльності з іншою роботою (діяльністю);
- 4) порушення Конституції або законів України, прав і свобод громадян, не забезпечення здійснення наданих йому повноважень.

Санкція – дострокове позбавлення (зміна) конституційного статусу органу місцевого самоврядування такими шляхами:

- а) припинення повноважень достроково за рішенням місцевого референдуму;
- б) призначення позачергових виборів.

Підстава відповідальності посадових осіб (у тому числі сільського, селищного, міського голови) – матеріальна шкода, завдана територіальній громаді незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю посадових осіб місцевого самоврядування під час здійснення ними своїх повноважень.

Санкція – відшкодування матеріальної шкоди за рахунок місцевого бюджету.

Таким чином, у контексті всього вищезазначеного доцільно буде якнайшвидше прийняти законопроект «Про місцеві референдуми». Проте попри терміновість ухвалення цього законопроекту, є недоліки, які треба виправити, основні з яких наступні:

- законодавчо закріпити можливість зміни форми запитання/проекту рішення, запропонованого на референдумі, якщо воно не відповідає вимогам закону;
- встановити ліміт на кількість питань, винесених на референдум, – максимум п'ять;
- передбачити право бути суб'єктом місцевого референдуму громадським організаціям, партійним осередкам, органам місцевого самоврядування;
- передбачити рівні умови прибічникам питання, винесеного на референдум, та їхнім супротивникам: рівний доступ до ефірного часу, площі в газетах тощо;
- не проводити місцевий референдум за 6 місяців до виборів та упродовж 6 місяців після них;
- не вилучати органи місцевого самоврядування з агітаційної діяльності. Рада може ухвалювати рішення й висловлювати своє ставлення до того чи іншого питання [9, с. 49].

Також посадові особи органів місцевого самоврядування можуть притягуватися за корупційні правопорушення до дисциплінарної, адміністративної та кримінальної відповідальності, що тягне за собою настання й конституційно-правової.

Через відсутність достатньої нормативно-правової основи та дієвого механізму реалізації конституційно-правової відповідальності велика кількість порушень Конституції та законів України органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами залишаються без відповідного реагування.

Відсутність чітких підстав і порядку притягнення до конституційно-правової відповідальності залишають надто велике поле для власного розсуду суб'єкта, який застосовує заходи відповідальності, створює ґрунт для зловживань, нівелює найважливіший принцип невідворотності настання юридичної відповідальності.

Процесуальний порядок притягнення до конституційно-правової відповідальності теж відрізняється фрагментарністю й розрізненістю нормативного оформлення, великою кількістю прогалин. Так, відсутній строк давності притягнення до конституційно-правової відповідальності, відсутня процедура оскарження застосування заходів конституційно-правової відповідальності та відміни неправомірних рішень. Це є суттєвими прогалинами чинного конституційного законодавства.

На нашу думку, для ліквідації правового вакууму необхідно розробити та прийняти закон про муніципально-правову відповідальність, в якому було б чітко визначено суб'єкти, підстави, конституційно-правові санкції, механізм реалізації такої відповідальності. Адже без формування цілісного механізму муніципально-правової відповідальності народ не зможе стати реальним сувереном у своїй державі.

Основним завданням цього закону має стати законодавче закріплення юридичного механізму конституційно-правової відповідальності в системі місцевого самоврядування і встановлення ефективних засобів, способів її застосування, що має знайти своє відображення в таких основних положеннях відповідного законопроекту:

- формування законодавчих умов для становлення механізму конституційно-правової відповідальності у сфері місцевого самоврядування шляхом врегулювання спірних відносин, які пов'язані з наявністю специфічних та не передбачених іншими законодавчими актами конституційних деліктів у сфері місцевого самоврядування, наявністю особливостей їх виявлення, закріплення механізму притягнення та звільнення від конституційно-правової відповідальності з урахуванням специфіки реалізації права на місцеве самоврядування різними суб'єктами, залежно від інших умов;

- визначення основних принципів конституційно-правової відповідальності у сфері місцевого самоврядування;

- визначення особливостей індивідуальної і колективної відповідальності окремих депутатів місцевих рад та представницьких органів територіальної громади в цілому, відповідальності сільських, селищних, міських голів, службовців органів місцевого самоврядування, відповідальності суб'єктів місцевого самоврядування, які виникають у ході організації і проведення місцевих референдумів, місцевих виборів, загальних зборів жителів тощо;

- встановлення вичерпного переліку підстав для застосування заходів конституційно-правової відповідальності, детальне регулювання всіх елементів складу відповідних конституційних деліктів;

- встановлення чіткої системи конституційно-правових санкцій за вчинення конституційних деліктів у сфері місцевого самоврядування. При цьому необхідно розширити існуюче сьогодні коло конституційно-правових санкцій з урахуванням позитивного зарубіжного досвіду;

- встановлення переліку суб'єктів, які можуть бути інстанцією конституційно-правової відповідальності;

- детальна регламентація процесуального порядку застосування заходів конституційно-правової відповідальності тощо.

Без цих заходів бюрократія просто зійде на місцевий рівень і буде й далі залишатися безконтрольною на фоні відчуженості жителів від управління місцевими справами, ускладненості або взагалі неможливості самоорганізації жителів.

Деякі науковці вважають, що дієвим способом впливу на органи та посадових осіб місцевого самоврядування залишаються вибори, обґрунтовуючи свою позицію зарубіжним досвідом у сфері місцевого самоврядування, зокрема, Іспанії, Польщі, Франції, США, Великобританії тощо. І найбільш суттєвими параметрами в цьому випадку будуть тип виборчої системи (пропорційна, мажоритарна чи змішана) та періодичність проведення виборів [10, с. 2-4].

Висновки. Таким чином, протягом усього періоду дії владних повноважень, наданих органам місцевого самоврядування територіальною громадою, буде формуватись своя оцінка щодо якості реалізації цих повноважень. І лише за умови відповідності цих оцінок інтересам суспільства суб'єкти управління можуть отримати підтримку на виборах.

Список використаних джерел:

1. Батанова Н.М. Конституційні делікти в Україні: проблеми теорії та практики : автореф. дис. канд. юрид. наук. – К., 2007. – 21 с.
2. Теліпко В.Е. Конституційне та конституційно-процесуальне право України : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / В.Е. Теліпко. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 568 с.
3. Конституція України від 28.06.1996 р. (зі змінами від 01.02.2011 р.).
4. Закон України «Про місцеве самоврядування» від 21.05.1997 р. (поточна редакція від 07.10.2012 р.).
5. Кравченко В.В. Конституційне право України : навч. посібник. – Вид. 3-тє, виправл. та допов. – К. : Атіка, 2004. – 512 с.
6. Закон України «Про органи самоорганізації населення» від 11.07.2001 р. (поточна редакція від 06.12.2012 р.).
7. Кампо В.І. Дві системи місцевої влади: взаємодія, а не протистояння! / В.І. Кампо // Місцеве самоврядування. – 1998. – № 1-2 (9). – С. 35–38.
8. Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 10.07.2010 р. (поточна редакція від 13.06.2012 р.).
9. Шаповал В.Д. Конституційно-правовий статус сільського, селищного, міського голови в Україні : монографія. – Кременчук : ПП Щербатих О.В., 2010. – 156 с.
10. Стрілець Ю. Зарубіжний досвід забезпечення відповідальності представницьких органів місцевого самоврядування крізь призму місцевих виборів // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Dums/2011_1/11syppmv.pdf.

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ГОСПОДАРСЬКИЙ ПРОЦЕС

БАКАЛІНСЬКА О. О.,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник відділу
правових проблем підприємництва
(Інститут приватного права
і підприємництва імені академіка
Ф. Г. Бурчака Національної академії
правових наук України)

УДК 346.545

ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ САМОРЕГУЛЮВАННЯ В СФЕРІ ДОБРОСОВІСНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ

Стаття присвячена аналізу особливостей формування і розвитку інститутів саморегулювання господарської діяльності. На основі дослідження досвіду розвинених країн автором пропонуються шляхи вдосконалення правового контролю саморегулювання в сфері конкуренції, зокрема за рахунок вдосконалення діяльності діючих та створення нових інститутів саморегулювання та підтримки конкуренції в господарській діяльності.

Ключові слова: саморегулювання, добросовісна та недобросовісна конкуренція, правила ділової етики.

Статья посвящена анализу особенностей формирования и развития институтов саморегулирования хозяйственной деятельности в сфере конкуренции. На основе исследования опыта развитых стран автором предлагаются пути совершенствования правового контроля саморегулирования за счет развития действующих и создания новых институтов саморегулирования и поддержки конкуренции в хозяйственной деятельности.

Ключевые слова: саморегулирование, добросовестная и недобросовестная конкуренция, правила деловой этики.

This article analyzes the features of the formation and development of the institutions of self-regulation of economic activity in the field of competition. Based on the study of developed countries by the author suggests ways to improve the legal regulation of self-regulation through the development of existing and creation of new institutions of self-regulation and competition in support of economic activity.

Key words: self-regulation, fair and unfair competition, the rules of business ethics.

Вступ. Важливим напрямом розвитку системи захисту прав і законних інтересів учасників конкурентного змагання і споживачів від проявів недобросовісної конкуренції є утвердження переваг розвитку добросовісної конкуренції та створення системи саморегулювання в сфері конкуренції.

Законодавче регулювання добросовісної конкуренції не може охоплювати всі сторони діяльності учасників економічних і соціальних відносин і, як показує досвід і практика, в тотальному державному регламентуванні всіх сфер бізнесу немає необхідності. Набагато ефективніше держави певне коло питань вирішують підприємницькі та громадські саморегулюючі організації.

Постановка завдання. Метою дослідження є аналіз особливостей розвитку інститутів саморегулювання господарської діяльності. Визначення проблем і тенденцій розвитку інститутів саморегулювання в сфері економічної конкуренції.

Теоретичну основу дослідження складають праці українських і зарубіжних дослідників з питань правового регулювання господарської діяльності, зокрема: Г.О. Андрощука, В.В. Добровольської, Ю.Г. Лескової, С.Б. Мельник, Н.О. Саніахметової, С.В. Шкляра, В.С. Щербини.

Результати дослідження. Сьогодні в подоланні проявів недобросовісної конкуренції держава, як регулятор ринкових відносин, в багатьох випадках спирається на ресурси саморегулюючих організацій – таких, як Торгово-промислові палати, спілки та союзи промисловців і підприємців, асоціації товаровиробників і т.п. У деяких країнах значна частина санкцій, які мають на меті захист інтересів споживачів від недобросовісної конкуренції, передбачена в межах системи добровільного саморегулювання, створеного у рекламному бізнесі (особливо в Італії, Нідерландах та Великобританії). Основою такого саморегулювання є правила і кодекси професійної етики. Наприклад, Міжнародний кодекс рекламної практики Міжнародної торгової палати (МТП) сьогодні є основою саморегулювання рекламного ринку в 17 країнах Європи. Причому в деяких країнах він діє безпосередньо, а в інших на його основі прийняті національні кодекси. Міжнародний кодекс може застосовуватися судами як довідковий документ у рамках відповідного законодавства. Специфікою застосування заходів саморегулювання в сфері добросовісної конкуренції є те, що в тих країнах, в яких системи діють ефективно, значно зменшується необхідність урядового втручання в регулювання стосунків у комерційних і промислових галузях, в яких діє саморегулювання [1, с. 88].

Саморегулювання є формою регулювання, що полягає у встановленні правил здійснення господарської діяльності на певному ринку та санкцій за недотримання цих правил [2, с. 12]. В літературі саморегулювання прийнято поділяти на добровільне, делеговане та змішане (спільне) [3, с. 52]. З огляду на те, що в сфері конкуренції сьогодні відсутні жодні дослідження і концепції саморегулювання, варто розглянути докладніше основні види саморегулювання. Добровільне саморегулювання передбачає встановлення і підтримку правил учасниками системи без будь-якої підтримки схвалення або захисту з боку держави. Делеговане саморегулювання має місце в тих випадках, коли держава передає низку функцій по регулюванню ринку організації саморегулювання (наприклад, на ринку цінних паперів) та визначає загальні права і обмеження діяльності подібних організацій. При змішаному саморегулюванні саморегулювальним організаціям передається лише частина функцій, в той час як за державою залишаються повноваження примусового характеру [4, с. 17].

Переважне значення для розвитку і захисту економічної конкуренції будуть мати добровільні саморегулювальні організації, які створюються учасниками відповідних ринків. В умовах розвитку економічної конкуренції та утвердження ідеалів громадянського суспільства в нашій державі створення саморегулюючих організацій з питань підтримки і розвитку добросовісної конкуренції має значну перспективу.

Переваги саморегулювання полягають у тому, що саморегулюючі організації, взаємодіючи в щоденному режимі з учасниками бізнесу, мають всю необхідну інформацію про особливості їх роботи, методи недобросовісної конкуренції та зловживання в ринковому суперництві, мають можливість швидко та ефективно вирішувати внутрішні проблеми як організації, так і її учасників, окремі морально-етичні проблеми здійснен-

ня професійної діяльності та недобросовісної конкуренції під силу вирішувати тільки організаціям саморегулювання. Як правило, норми саморегулювання є більш гнучкими, вони легше адаптуються до мінливих обставин господарської діяльності в порівнянні з державним регулюванням, використання заходів саморегулювання значно знижує витрати моніторингу виконання встановлених стандартів і правил діяльності, підвищують дієвість контролю. Наприклад, тривалий час регуляторна система Японії була спрямована, перш за все, на регулювання входу в бізнес через систему ліцензування. Після скасування державного контролю цю нішу заповнили торгові асоціації, що, в кінцевому рахунку, призвело до відкриття ринків, проте правила і стандарти щодо доступу на ринки збуту Японії різні в різних галузях промисловості. Такі відмінності, як і раніше, обмежують доступ на деякі ринки іноземним підприємствам [5]. Підприємницькі співтовариства загалом більш успішно реалізують ці функції, оскільки мають кращі експертні та економічні можливості й ефективніше реалізують механізм зворотного зв'язку з ринком. В багатьох випадках в діяльності саморегульованих організацій найважливішу роль відіграє мораль та етика професійної поведінки, яка за певних умов є більш жорсткою, ніж будь-які заходи державного регулювання і захисту.

Поряд з перевагами саморегулювання характеризується об'єктивними недоліками:

1) з боку суспільства існує певна недовіра щодо здатності підприємницьких співтовариств самостійно забезпечити регулювання певної сфери і контроль за дотриманням встановлених правил і норм;

2) наявність протиріччя між завданням захисту інтересів власних членів та бізнесу в цілому і необхідністю діяти в інтересах суспільства;

3) діяльність підприємницьких співтовариств може призводити до обмеження конкуренції: створення додаткових бар'єрів входу на ринок (високі членські внески); витіснення з ринку організацій-аутсайдерів; підвищення цін на товари та послуги. Наприклад, пом'якшені в середині 70-х років XX сторіччя антимонопольні правила в Японії і введення саморегулювання полегшило членам саморегульованих організацій відкритий обмін інформацією. Оскільки посилення саморегулювання дозволяє знизити конкуренцію, це призводить до роботи на внутрішньому ринку, як на території з гарантованим прибутком, при цьому основні зусилля з підтримки конкуренції направляються на міжнародні ринки. В Японії в межах саморегулювання, по суті, відбувається змова між членами саморегульованих організацій з приводу цін, ринків і умов збуту тощо [5];

4) відсутність гарантій безпеки і ефективного розвитку ринку в умовах обмеженої конкуренції;

5) висока ймовірність авторитарності керівництва і неформального підходу до контролю діяльності окремих учасників співтовариства [6].

Структури саморегулювання та спільного регулювання можуть принести істотну користь, забезпечуючи належне дотримання технічних норм і стежачи за тим, щоб ці норми оновлювалися з розвитком технології. Тим не менше ці структури можуть чинити істотний антиконкурентний вплив. Зокрема, галузеві / професійні асоціації часто приймають правила, що знижують стимули або можливості для енергійної конкуренції між постачальниками товарів або послуг, такі як обмеження на рекламу або правила, що забороняють знижки. Крім того, без потреби жорсткі кваліфікаційні вимоги можуть ускладнювати вхід на цей ринок. З огляду на це, на нашу думку, держава повинна зберегти повноваження для запобігання спроб галузевих / професійних асоціацій використовувати свої права регулювання в антиконкурентних цілях. Цього можна досягти шляхом збереження положення, при якому саморегулювання або спільне регулювання буде чітко регулюватися конкурентним законодавством та збереженням за Антимонопольним комітетом України (а у разі створення незалежного державного органу з підтримки добросовісної конкуренції закріплення за ним) права затверджувати або відмовляти у затвердженні правил асоціацій, спілок і союзів, а у разі необхідності, якщо відповідна

організація продовжує пропонувати неприйнятні умови, надавати їй рекомендації та контролювати розробку таких правил. Істотний вплив на розвиток правил саморегулювання в сфері добросовісної конкуренції та формування недержавної системи підтримки захисту від недобросовісної конкуренції відіграє вивчення досвіду розвинених країн в сфері саморегулювання та співпраця з міжнародними організаціями, що формують підходи і практику в сфері саморегулювання та спільного регулювання в сфері конкуренції.

Однією із впливових міжнародних організацій саморегулювання в сфері конкуренції є Міжнародна асоціація адвокатів (*International Bar Association, IBA*) – професійна асоціація, яка була заснована в 1947 р. і стала основною міжнародною організацією практикуючих адвокатів. Діяльність Асоціації багато в чому направлена на розвиток реформ в області законодавства і формування професійних стандартів юристів і адвокатів, а також адвокатської практики. В даний час членами Асоціації є більше 30 тис. самостійно практикуючих юристів та 195 асоціацій і союзів адвокатів [7].

В Міжнародній асоціації адвокатів робота за напрямками, пов'язаними з конкуренцією і антимонопольним законодавством, здійснюється у відділі антитраста і торгового законодавства Департаменту юридичної практики. У відділі антитраста і торгового законодавства нині працює майже 1,5 тис. учасників з 75 країн, що дозволяє вважати даний відділ особливою платформою для обговорення питань антимонопольного законодавства і співпраці з такими міжнародними організаціями, як ОЕСР, СОТ, ЮНКТАД, МКМ та ін.

Відділ антитраста і торгового законодавства Міжнародної асоціації адвокатів сформував декілька робочих груп, які розглядають конкретні питання, пов'язані з вдосконаленням і застосуванням антимонопольного законодавства, а також із захистом та розвитком конкуренції тощо. Асоціація розробляє зауваження, рекомендації і аналітичні матеріали відносно як національного, так і наднаціонального регулювання.

До складу Міжнародної асоціації адвокатів входить Світовий конкурентний форум (*Global Competition Forum*), що заснований в 1991 р. і складається з провідних експертів і фахівців в області економіки і права, вчених і практиків з країн Північної Америки, Європи, Азії, діючих і колишніх керівників національних конкурентних відомств. Основна мета Форуму – забезпечити діалог між фахівцями з питань, що стосуються чинників впливу на конкурентну політику, інформацію та інші ресурси для навчання і спільного вивчення досвіду тощо.

Впливовою міжнародною організацією саморегулювання в сфері захисту добросовісної конкуренції є Міжнародна ліга конкурентного права (*LIDC*). Основними завданнями цієї давньої асоціації є вивчення конкуренції: антимонопольного права, права інтелектуальної власності та недобросовісної конкуренції, як на національному, так і на міжнародному рівнях. На думку експертів LIDC, її діяльність сприяє реалізації принципів справедливості і законності в конкурентній торгівлі [8].

До складу LIDC входять національні і регіональні групи експертів з питань антимонопольного регулювання, інтелектуальної власності та захисту від недобросовісної конкуренції, які дотримуються цілей LIDC, беруть участь у її діяльності. Щороку LIDC організовує міжнародний Конгрес, на якому розглядається дві групи питань, пов'язаних з тенденціями застосування антимонопольного законодавства і права як на території окремих держав, так і на загальноєвропейському рівні, а також щодо колізійних питань застосування права інтелектуальної власності та / або недобросовісної конкуренції. Національні та регіональні групи складають звіти з кожного питання, що є предметом обговорення. На основі цих звітів міжнародні експерти готують поглиблений звіт та проект резолюції, які обговорюються в ході міжнародного конгресу. Дебати завершуються прийняттям резолюції з кожного питання Генеральною Асамблеєю LIDC. За результатами конгресу та дебатів Генеральна Асамблея LIDC надає рекомендації органам державної влади та пропонує рішення, спрямовані на вирішення проблем, розглянутих на конгресі.

Варто відзначити, що статус членів LIDC і їх вплив на забезпечення захисту прав учасників конкурентного змагання і споживачів від проявів недобросовісної конкуренції різняться і залежить від принципів публічно-приватного партнерства, що діє в кожній країні. Наприклад, німецький Центр по боротьбі з недобросовісною конкуренцією є найбільшою і найвпливовішою на території Німеччини інституцією з реалізації права проти недобросовісної конкуренції. Центр був заснований в 1912 році в Берліні. Основна діяльність Центру зосереджена на боротьбі з недобросовісними діями суб'єктів господарювання, яку Центр здійснює при взаємодії з ключовими спілками німецької економіки, торгово-промисловими та ремісничими палатами. У сферу діяльності Центру також входять правові дослідження, освітня (просвітницька) і інформаційна робота з метою просування та розвитку добросовісного господарського обороту [9]. Центр сприяє розвитку відповідальності підприємств перед суспільством і споживачами в інтересах добросовісної конкуренції. Центр не є союзом з лобювання або просування інтересів, не представляє господарські інтереси ні окремих галузей, ні окремих підприємств. Центр – це підконтрольна тільки собі інституція економіки в цілому із завданням захисту конкуренції в інтересах громадськості. Нейтралітет і незалежність – основоположні принципи діяльності та позиціонування Центру та його членів. У відповідності зі ст. 8 абз. 3 ч. 2 Закону «Проти недобросовісної конкуренції» [10] Центр має право на пред'явлення позову проти недобросовісних учасників ринку з метою захисту прав і інтересів власних членів.

В Україні захист прав і законних інтересів учасників конкурентного змагання та споживачів здійснює Всеукраїнська громадська організація Асоціація протидії недобросовісній конкуренції. Асоціація входить в глобальну мережу LIDC і виступає її офіційним філіалом в Україні.

Головною місією Асоціації є сприяння розвитку добросовісних конкурентних відносин на національному та міжнародному рівнях, захист прав споживачів, сприяння і допомога членам організації у боротьбі з проявами монополізму та недобросовісної конкуренції, зокрема: недобросовісна конкуренція у сфері інтелектуальної власності, піратства і контрафактної продукції, порівняльної реклами, проявів дискредитації на ринку, порушення прав на комерційну таємницю, порушення економічної конкуренції, порушення в концентрації суб'єктів господарювання, демпінгові або картельні змови, узгоджені дії на ринку та зловживання монополієм становисем, створення бар'єрів для виходу на ринок нових учасників і т.і.

Учасники Асоціації протидії недобросовісній конкуренції мають можливість отримати інформацію та допомогу з найбільш складних питань розвитку і захисту добросовісної конкуренції на ринку: сприяння у створенні та кодифікації правил чесної торгівлі та конкуренції у відповідних галузях; отримання всієї необхідної інформації щодо розвитку конкурентного права та боротьби з недобросовісною конкуренцією в Україні; сприяння в отриманні роз'яснень з актуальних питань правотворення і правозастосування; узагальнення судової практики; допомогу в організації розвитку бізнесу в конкурентному середовищі; підтримку у відносинах з державними органами, які беруть участь у боротьбі з недобросовісною конкуренцією, а саме: Службою безпеки України, Антимонопольним комітетом України, Міністерством внутрішніх справ, Державним департаментом інтелектуальної власності; можливість ознайомитися з іноземною практикою та створення механізмів її застосування та ін [11].

Крім зазначених установ, функції саморегулювання в сфері конкуренції здійснюють Торгово-промислові палати та спілки товаровиробників. Нажаль, будь-якої комплексної співпраці з питань розвитку і захисту добросовісної конкуренції цими установами не здійснюється. Окремі спілки товаровиробників час від часу намагаються розробляти правила професійної етики та погоджують їх з Антимонопольним комітетом України відповідно до вимог ст. 33 Закону України «Про захист від недобросовісної

конкуренції». Наприклад, 20 грудня 2013 року Антимонопольним комітетом України погоджено Правила професійної етики у конкуренції на ринку кондитерських, харчоконцентратних виробів та кави [12].

Основна взаємодія та саморегулювання здійснюється переважно на рівні юридичних та консалтингових фірм, що здійснюють представництво інтересів українських і зарубіжних компаній у відносинах з Антимонопольним комітетом України та іншими органами державного управління в сфері конкуренції. Співпраця, як правило, обмежується обговоренням позицій суб'єктів господарювання та аналізом практики застосування чинного законодавства в рамках роботи всеукраїнських та міжнародних форумів та конференцій.

Висновки. На нашу думку, подальший розвиток конкурентних відносин обумовить необхідність координації діяльності багатьох громадських та неурядових організацій підприємців та споживачів з метою забезпечення і розвитку економічної конкуренції, формування ефективної системи взаємодії приватних компаній та спілок, реалізації суб'єктами господарювання та їх об'єднаннями стратегій корпоративної соціальної відповідальності. З цією метою мають бути реалізовані різні форми координації діяльності суб'єктів господарювання, а також створені саморегулювні організації та об'єднання (громадські організації, форуми, тимчасові і постійно діючі конференції представників бізнес-середовища, науковців та споживачів), метою діяльності яких має стати підтримка конкурентних засад розвитку економіки в Україні, розвиток і захист економічної конкуренції, просування ідей добросовісності, розумності та справедливості в усіх сферах суспільного життя. Результатом співпраці саморегулювних організацій та спілок споживачів може стати створення самостійної незалежної саморегулювної організації за прикладом німецького Центру по боротьбі з недобросовісною конкуренцією або делегування відповідних повноважень Асоціації протидії недобросовісній конкуренції.

Список використаних джерел:

1. Андрощук Г.О., Шкляр С.В. Конкурентне право: захист від недобросовісної конкуренції. Науково-практичне видання. – К. : Юстініан, 2012. – 472 с.
2. Крюкова П.В. Саморегулирование как дискретная институциональная альтернатива регулирования рынков : дис...докт. юрид. наук – М., 2006.
3. Колябин А.Н. Саморегулируемая организация арбитражных управляющих как юридическое лицо : дис...канд.юрид.наук. – Волгоград, 2006. – 216 с.
4. Лескова Ю.Г. Концептуальные и правовые основы саморегулирования предпринимательских отношений. – М. : Статут, 2013. – 384 с.
5. Астафьев С.А. Опыт саморегулирования предпринимательской деятельности Японии и России: сравнительный анализ. // Известия Иркутской государственной экономической академии (Байкальский государственный университет экономики и права). – 2010. – № 6. – Режим доступа : <http://eizvestia.isea.ru/reader/article.aspx?id=13962>.
6. Голева О.Г. Ключевые направления саморегулирования: мировой опыт и его использование в российской практике. // Известия Алтайского государственного университета. – 2011. – № 2-1 (70). – Режим доступа : <http://izvestia.asu.ru/2011/2-1/index.ru.html>.
7. Матеріали офіційного сайту Міжнародної асоціації адвокатів. – Режим доступу : <http://www.ibanet.org>.
8. Міжнародна ліга конкурентного права. – Режим доступу : www.ligue.org.
9. Центр по боротьбі з недобросовісною конкуренцією. – Режим доступу : <http://www.wettbewerbszentrale.de/de/institution/profil/auftrag/>.
10. Gesetz gegen unlauteren Wettbewerb, UWG. // http://www.gesetze-im-internet.de/uwg_2004.

11. Всеукраинская общественная организация «Ассоциация противодействия недобросовестной конкуренции» (АПНК). – Режим доступа : <http://aruc.org.ua/ru/press/news/>.

12. Правила професійної етики у конкуренції у сфері господарської діяльності з виготовлення та реалізації кондитерських, харчоконцентратних виробів та кави в Україні від 20.12.2013 р. – Режим доступа : <http://www.amc.gov.ua/amku/control/main/uk/publish/article/101627>.

БАРАХТЯН Н. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри господарського права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 346.9

ПОНЯТТЯ ТА ФОРМИ ДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ У СФЕРІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Стаття присвячена проблемам правового регулювання державного нагляду у сфері господарської діяльності. Автором проаналізовані визначення державного контролю у сфері господарювання, проведено відмежування контролю від нагляду, визначено основні форми контролю та запропоновані визначення ключових понять.

Ключові слова: *правове забезпечення, державний контроль, нагляд, господарська діяльність, форми державного контролю.*

Статья посвящена основным проблемам правового регулирования государственного контроля в сфере хозяйственной деятельности. Автором проанализированы определения государственного контроля в сфере хозяйствования, проведено разграничение контроля и надзора, определены основные формы контроля и предложены определения ключевых понятий.

Ключевые слова: *правовое обеспечение, государственный контроль, надзор, хозяйственная деятельность, формы государственного контроля.*

The article is devoted the problems of the legal adjusting of state supervision in the field of economic activity. By an author the analysed decisions of state control in the field of menage, vidmezhuvannya of control is conducted from a supervision, certainly basic forms of control and offered decisions of key concepts.

Key words: *legal providing, state control, supervision, economic activity, forms of state control.*

Вступ. Зараз, у процесі подальшого реформування базисних засад економічної системи, концептуально змінюються правові основи провадження господарської діяль-

ності, а також переосмислюються основні принципи, підстави та форми втручання держави в економічні процеси та, зокрема, й межі та обсяги контролю за діяльністю суб'єктів господарювання, а також його форми, види та основні напрямки.

Після багатьох етапів т. зв. «спроб та помилок» у регулюванні економічної системи України наступив момент усвідомлення того, що державне регулювання при переході до ринкової економіки є вкрай необхідним, що законодавство, яке регулює господарську діяльність, не може орієнтуватися тільки на приватні інтереси, оскільки, як показав досвід минулих років, вони повинні тісно переплітатися з інтересами публічними. Саме тому одним із важливих засобів забезпечення ринкової свободи став контроль за господарською діяльністю.

Загальні питання контролю були розкриті науковцями ще за радянських часів. Так, відомими є роботи В.Г. Афанасьєва, Г.В. Атаманчука, М.Г. Белова, В.М. Горшенєва, І.М. Іванова, В.О. Клімова, І.Ф. Константинова, О.В. Мелкадзе, М.С. Студенікіної, І.Б. Шахова, О.В. Шоріної та ін. Дослідження питань державного контролю представлені сучасними роботами О.Ф. Андрійко, В.М. Гаращука, І.К. Залюбовської, О.М. Куракіна, І.М. Козьякова, Д.В. Лученка, І.С. Орехової, В.С. Шестак, О.М. Хольченкова та ін. Однак вивчення окремих локальних проблем державного контролю у сфері господарської діяльності не дозволяє сьогодні визначити ті концептуальні проблеми, що виникають у процесі правового регулювання контролю у сфері господарювання.

Постановка завдання. Завданням нашої статті є виявлення та аналіз основних проблем правового забезпечення державного контролю у сфері господарської діяльності.

Результати дослідження. Нормативно-правову базу державного контролю у сфері господарської діяльності складають: 1) Конституція України (стаття 42 регламентує державний контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт); 2) Господарський кодекс України (стаття 19 визначає сфери, у яких держава здійснює контроль і нагляд за господарською діяльністю суб'єктів господарювання); 3) Закон України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності», яким передбачені основні принципи та загальні вимоги до здійснення контролю, визначено основоположні поняття у цій сфері, а також прописана загальна процедура здійснення нагляду у сфері господарювання; 4) Спеціальне законодавство, яке включає нормативно-правові акти (закони та підзаконні акти), що регулюють відносини, які виникають при здійсненні валютного, митного, бюджетного, податкового, банківського, страхового контролю, нагляду за проведенням розрахунків, за виробництвом і обігом спирту, алкогольних напоїв і тютюнових виробів, використанням державного та комунального майна, державного контролю за дотриманням законодавства про захист економічної конкуренції тощо; 5) Перспективне законодавство (проекти різноманітних законодавчих актів у сфері державного контролю (нагляду) у сфері господарської діяльності).

Варто відразу ж зауважити, що важливе місце серед наукових дискусій посідає питання розмежування таких важливих категорій будь-якої галузі права, як «контроль» та «нагляд». Проте на сьогодні ні у науковій літературі, ні в законодавстві немає єдиного підходу до вживання понять «контроль» та «нагляд». Досить часто ці терміни вживаються як синоніми. Так, ще наприкінці 80-х р.р. ХХ ст. окремі науковці, зокрема С.А. Панова, зазначали, що чітке розмежування понять контролю та нагляду поступово втрачає силу [1, с. 356]. Цієї ж думки дотримується й М.С. Студенкіна, яка наполягає на тому, що на практиці завжди спостерігається співвідношення елементів нагляду і контролю, тому намагатися розмежовувати, де саме закінчується контроль, а де – вже починається нагляд, досить складно [2, с. 34].

Представники господарсько-правової науки взагалі переважно не розмежовують контроль та нагляд. В.С. Щербина наполягає, що цілком логічно розглядати державний нагляд (контроль) у сфері господарської діяльності як правову форму державного регулювання економіки [3, с. 53]. Натомість О.М. Вінник стверджує, що нагляд (контроль)

у сфері господарювання є правовою формою державного управління економікою [4, с. 19-22].

Проте варто зазначити, що в науці адміністративного права України поняття контролю та нагляду є різними. Сутність державного контролю полягає в спостереженні та перевірці розвитку суспільної системи й усіх її елементів відповідно до визначених напрямів, а також у попередженні та виправленні можливих помилок і неправомірних дій, що перешкоджають такому розвитку [5, с. 349]. Нагляд же розглядається як окремий вид (форма) контролю, застосування якого при виявленні порушень може супроводжуватися заходами впливу державно-владного характеру.

На підставі аналізу різноманітних наукових джерел можна виокремити такі підходи щодо співвідношення контролю та нагляду:

1) нагляд розглядається як окремий вид контролю, його певна форма [6, с. 346; 7, с. 120];

2) нагляд є виключною функцією прокуратури, а інші органи здійснюють лише контроль [8];

3) головною відмінністю контролю від нагляду є право втручатися в оперативну діяльність підконтрольного об'єкта (іноді аж до підміни собою керівного органу), а також право самостійно притягувати винних до юридичної відповідальності [9, с. 48-49];

4) окремі вчені наполягають на невід'ємності взаємозв'язку контролю та нагляду. Так, на переконання В.Б. Авер'янова та Д.М. Бахраха, контроль передбачає нагляд за законністю і доцільністю діяльності, її оцінку з позицій правових, наукових, соціально-політичних, організаційно-технічних. Проте в багатьох випадках заради забезпечення свободи громадян виконання обов'язків підприємствами та організаціями, контрольні повноваження суб'єктів влади обмежуються – їм надається можливість здійснювати лише нагляд. А коли між контролюючим суб'єктом і підконтрольним об'єктом відсутня організаційна підпорядкованість, зведення контролю до нагляду потрібне для запобігання втручання в оперативну діяльність суб'єктів влади, які не відповідають за її наслідки [10, с. 40; 11, с. 253];

5) інша група науковців розрізняє контроль від нагляду. Зокрема, В.К. Колпаков визначає, що сутність контролю полягає у здійсненні обліку і перевірки того, як контрольований об'єкт виконує покладені на нього завдання й реалізує свої функції. Нагляд – це здійснення спеціально уповноваженими органами цільового спостереження за станом законності, фіксації його порушень і вжиття заходів щодо притягнення порушників до відповідальності [12, с. 524].

Варто погодитись із думкою тих вчених, які вважають, що нагляд є виключною функцією прокуратури, а всі інші органи здійснюють контроль.

У нормативно-правових актах по-різному визначено поняття контролю.

Так, у Лімській декларації керівних принципів контролю 1977 р. [13] зазначено, що контроль – не самоціль, а невід'ємна частина системи регулювання, метою якої є викриття відхилень від прийнятих стандартів та порушень принципів, законності, ефективності та економії витрачання матеріальних ресурсів на якомога ранній стадії для того, щоб мати можливість вжити заходів коригування, а в окремих випадках – притягнути винних до відповідальності, отримати компенсацію за спричинені збитки або здійснити заходи з попередження або скорочення таких порушень у майбутньому.

У Законі України «Про захист економічної конкуренції» визначено контроль як вирішальний вплив однієї чи декількох пов'язаних юридичних та/або фізичних осіб на господарську діяльність суб'єкта господарювання чи його частини, який здійснюється безпосередньо або через інших осіб [14]. Аналогічний зміст контролю, тобто контроль як вирішальний вплив на управління, визначено в Законі України «Про банки і банківську діяльність» [15].

У Законі України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» [16] визначено державний ветеринарно-санітарний контроль як функцію

щодо постійного забезпечення виконання встановлених чинним законодавством ветеринарно-санітарних заходів та технічних регламентів.

Закон України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» містить норму про державний нагляд (контроль) як про діяльність уповноважених законом органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, інших органів у межах повноважень, передбачених законом, щодо виявлення та запобігання порушенням вимог законодавства суб'єктами господарювання та забезпечення інтересів суспільства, зокрема належної якості продукції, робіт та послуг, прийнятного рівня безпеки для населення, навколишнього природного середовища [17].

Стаття 20 Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» окремо виділяє контроль та нагляд у сфері ліцензування, розрізняючи їх за суб'єктами, що їх застосовують, за суб'єктами, щодо яких вони застосовуються, підставами застосування тощо [18].

Сутність та призначення державного контролю розкриваються у:

- спостереженні за окремими аспектами діяльності відповідного підконтрольного об'єкта;
- отриманні об'єктивної та достовірної інформації про стан законності та дисципліни у ньому;
- виявленні фактів порушення правових норм і стандартів, встановленні причин та умов, що їм сприяли;
- вжитті адекватних стану об'єкта заходів щодо його корекції;
- підвищенні загальної соціальної ефективності [19, с. 153-154] діяльності підконтрольного об'єкта.

Виходячи зі змісту положень статті 1 Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності», законодавець під державним контролем розуміє діяльність уповноважених законом центральних органів виконавчої влади, їх територіальних органів, державних колегіальних органів, органів виконавчої влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування в межах повноважень, передбачених законом, щодо виявлення та запобігання порушенням вимог законодавства суб'єктами господарювання та забезпечення інтересів суспільства, зокрема належної якості продукції, робіт та послуг, прийнятного рівня безпеки для населення, навколишнього природного середовища. Однак слід погодитись повністю з В.С. Щербіною, який стверджує, що це визначення є дещо звуженим [3, с. 55]. Так, науковець вірно підмічає, що *виявлення та запобігання порушенням вимог законодавства суб'єктами господарювання та забезпечення інтересів суспільства (курсив наш – Н.Б.)* є метою державного контролю у сфері господарювання, а не його змістом. Таку ж думку висловлював і О.М. Захарченко, наголошуючи, що здійснення контролю та нагляду має за мету виявлення та попередження порушень встановлених умов та правил ведення господарювання, забезпечення якості товарів, прав споживачів, економічної безпеки країни в цілому [20, с. 67]. А основним змістом здійснення державного контролю є зіставлення поведінки суб'єкта господарювання з законодавчо визначеними її нормами на предмет відповідності ним чи невідповідності.

У зв'язку із вищенаведеним пропонуємо визначити **державний контроль у сфері господарської діяльності** як діяльність уповноважених законом органів державної влади та місцевого самоврядування в межах повноважень, передбачених законом, щодо визначення відповідності або невідповідності діяльності суб'єктів господарювання встановленим законом приписам з метою виявлення та запобігання порушенням вимог законодавства та забезпечення інтересів суспільства.

На нашу думку, таке визначення слід закріпити у чинному законодавстві з метою уникнення розбіжностей та колізій у трактуванні основоположних понять сфери господарювання та єдиного тлумачення положень закону учасниками господарських відносин.

Досить суттєві суперечки у науковців викликає й питання форм та видів контролю (нагляду). Так, загальновизнаного переліку форм державного контролю так і не було сформовано. Радянські вчені до останніх відносять перевірку виконання, інспектування, ревізію, обстеження, нагляд, спостереження, експертизу, огляд, лабораторний аналіз проби [21, с. 251]. Окремі російські вчені, зокрема Ю.М. Старілов, серед форм державного контролю виділяють перевірку виконання обов'язкових вимог, ревізію, експертизу, інспектування, ліцензування певних видів діяльності, реєстрацію актів, документів тощо [22, с. 788].

Ю.П. Битяк та В.В. Зуй до форм контролю відносять ревізію і перевірку [23, с. 206]. У цьому їх підтримує більшість дослідників. Так, О.Ф. Андрійко перелік форм контролю органів виконавчої влади доповнює аналізом інформаційних матеріалів, звітів, повідомлень, застережень тощо [24]. Є.В. Шоріна виділяє ще інспектування, обстеження, нагляд, спостереження, огляд, рейди і т.д., які відрізняються між собою засобами державного чи громадського впливу на підконтрольні органи, а також на осіб, що не дотримуються державної і суспільної дисципліни [25, с. 15]. В.М. Дереконь як самостійну форму контролю розглядає аудит [26]. І.К. Залюбовська до форм здійснення державного контролю, окрім наведених вище, відносить експертизи, координацію діяльності підконтрольних, розгляд скарг, заяв і т.д. [27, с. 13]. В.М. Гарашук зазначає, що контроль здійснюється переважно у формі перевірок, ревізій, проведення рейдів, оглядів, затребування звітів і т.д., які водночас можуть розглядатися і як форма, і як метод діяльності органу контролю [28, с. 17]. Класифікація в основному проводиться за формою діяльності. У спеціальній літературі поширені й інші види класифікації, наприклад, за органами, які здійснюють контроль. Тут вирізняють парламентський, судовий, контроль з боку органів виконавчої влади та ін. За сферою діяльності виокремлюють такі форми контролю, як внутрішній, зовнішній та ін.

Подібні форми контролю містяться й у нормативно-правових актах. Зокрема, у Декреті Кабінету Міністрів України «Про державний нагляд за додержанням стандартів, норм і правил та відповідальність за їх порушення» вказано на те, що державний нагляд здійснюється шляхом перевірки. Законом № 877 визначено такі форми державного контролю, як перевірки, ревізії, огляди, обстеження та інші дії, які здійснюються планово чи позапланово. Про те, що державний контроль здійснюється шляхом проведення перевірок та/чи обстежень, вказують також норми Законів України «Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами», «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення».

Варто окремо зауважити, що кожен із видів контролю має свої специфічні форми контролю, що дозволяє найбільш оптимально виконувати завдання, поставлені перед відповідними органами контролю. Так, зокрема, досить специфічними є форми контролю за освітньою діяльністю. Відповідно до Порядку здійснення державного контролю за діяльністю навчальних закладів [29] основними формами контролю є: у вищих навчальних закладах – акредитаційна експертиза, експертна оцінка їх діяльності та інспектування; у професійно-технічних і загальноосвітніх навчальних закладах – атестація, інспектування, комплексні та тематичні перевірки. Із змісту статті 19 Закону України «Про ціни і ціноутворення» випливає, що однією з форм державного контролю за цінами є державне спостереження, яке здійснюється шляхом проведення моніторингу вільних цін (дослідження динаміки цінкових процесів на товарних ринках) та державних регульованих цін [30].

Висновки. На підставі вищенаведеного варто підкреслити, що поняття контроль та нагляд не є синонімами. В контексті господарсько-правової науки більш доцільним та термінологічно вірним буде вживання терміну «контроль».

До основних форм контролю слід віднести ревізію і перевірку. Однак необхідно зауважити, що в залежності від видів господарської діяльності до форм контролю мо-

жуть бути також віднесені й інші, специфічні його форми, як-то: проведення рейдів, оглядів, затребування звітів, експертиза, моніторинг цін тощо.

Перспективними напрямками подальшого розвитку законодавства у цій сфері є, на нашу думку, законодавча конкретизація форм контролю для різноманітних видів господарської діяльності, а також закріплення чітких механізмів їх застосування.

Список використаних джерел:

1. Комментарий к законодательству о труде [Текст] / Всесоюз. науч.-исслед. ин-т сов. законодательства ; ред. В.И. Теребилов. – М. : Юридическая литература, 1987. – 575 с.
2. Студенкина М.С. Государственный контроль в сфере управления [Текст] / М.С. Студенкина. – М. : Юрид.лит, 1974. – 157 с.
3. Актуальні проблеми господарського права : [навч.посіб.] / за ред. В.С. Щербини. – К. : Юрінком Інтер, 2012. – 528 с.
4. Вінник О.М. Господарське право : [навч.посіб.] / О.М. Вінник. – К. : Всеукр. асоціація видавників «Правова єдність», 2008. – 766 с.
5. Адміністративне право України. Академічний курс: [підруч.]: у двох томах: Том 1. Загальна частина / Ред. колегія: В. Б. Авер'янов (голова). – К. : Вид-во «Юридична думка», 2004. – 584 с.
6. Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики [Текст] / за заг. ред. В.Б. Авер'янова. – К. : Факт, 2003. – 384 с.
7. Андрійко О.Ф. Організаційно-правові проблеми державного контролю у сфері виконавчої влади [Текст]: дис. ... д-ра юрид. наук. : 12.00.07 / О.Ф. Андрійко– К. : Національна академія наук України : Ін-тут держави і права ім. В.М. Корецького, 1999. – 390 с.
8. Безух О.В. Проблеми правового регулювання економічної конкуренції в Україні [Текст] / Безух О.В. – К. : Наук.-дослід. ін-т приват. права і підприємництва, 2008. – 192 с.
9. Гарашук В.М. Контроль та нагляд в державному управлінні [моногр.] / Гарашук В.М. – Х. : Фоліо, 2002. – 176 с.
10. Бахрах Д.Н. Административное право России [Текст] / Д.Н. Бахрах. – М. : НОРМА, 2002. – 443 с.
11. Адміністративне право України. Академічний курс: у 2 т. [Текст] / гол. редкол. В.Б. Авер'янов. – К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка». – 2007. – 592 с.
12. Колпаков В.К. Адміністративне право України [підруч.] / В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 544 с.
13. Лимская декларация руководящих принципов контроля [Текст]: принята IX Конгрессом Международной организации высших контрольных органов ИНТОСАИ в 1977 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=604_001.
14. Про захист економічної конкуренції [Текст]: Закон України від 11.01.2001 р. № 2210-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 12. – Ст. 64.
15. Про банки і банківську діяльність [Текст]: Закон України від 7.12.2000 р. № 2121-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 5-6. – Ст. 30.
16. Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення [Текст]: Закон України від 24.02.1994 р. № 4004-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 27. – Ст. 218.
17. Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності [Текст] : Закон України від 05.04.2007 р. № 877-V // Відом. Верховн. Ради України. – 2007. – № 29. – Ст. 389.

18. Про ліцензування певних видів господарської діяльності [Текст]: Закон України від 01.06.2000 р. № 1775-III // Відом. Верховн. Ради України. – 2000. – № 36. – Ст. 299.
19. Державне управління: [навч. посіб] / за заг. ред. А.Ф. Мельник. – К. : Знання-Прес, 2003. – 343 с.
20. Хозяйственный кодекс Украины: Научно-практический комментарий [Текст] / под общ.ред. А.Г. Бобковой. – Х. : Изд-ль ФЛ-П Вапнярчук Н.Н., 208. – 1296 с.
21. Шорина Е.В. Контроль за деятельностью органов государственного управления СССР [Текст] / Е.В. Шорина. – М. : Наука, 1981. – 301 с.
22. Стариков Ю.Н. Курс общего административного права : в 3 т. [Текст] / Ю.Н. Стариков. – М. : Изд-во Норма, 2002. – Т. 1. – 728 с.
23. Адміністративне право України : [підруч.] / Ю.П. Битяк, В.М. Гаращук, О.В. Дяченко та ін. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 544 с.
24. Андрійко О.Ф. Організаційно-правові проблеми державного контролю у сфері виконавчої влади [Текст]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.07 – теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право / О.Ф. Андрійко. – К. : Національна академія наук України: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького, 1999. – 40 с.
25. Шорина Е.В. Контроль и проверка исполнения – важные средства укрепления государственной дисциплины [Текст] / Е.В. Шорина – М. : Знание, 1978. – 37 с.
26. Дереконь В.М. Аудит як форма фінансового контролю та елемент адміністративно-правової інфраструктури детінізації економічних відносин в Україні [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук. : 12.00.07 / В.М. Дереконь. – Ірпінь : Націон. ун-т держ. податк. служби України, 2007. – 261 с.
27. Залюбовська І.К. Організаційно-правові засади державного контролю в Україні [навч.-метод. посібн.] / І.К. Залюбовська. – О. : Юрид. л-ра, 2003. – 104 с.
28. Гаращук В.М. Теоретико-правові проблеми контролю та нагляду в державному управлінні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.07 [Текст] / В.М. Гаращук. – Х. : НЮАУ, 2003. – 35 с.
29. Порядок здійснення державного контролю за діяльністю навчальних закладів [Текст]: затв. Наказ Міносвіти і науки України від 25.01.2008 № 34 // Офіційний вісник України. – 2008 р. – № 9. – Ст. 231.
30. Про ціни і ціноутворення [Текст] : Закон України від 21.06.2012 № 5007-VI // Відом. Верховн. Ради України. – 2013. – № 19-20. – Ст. 190.

ВЛАСЮК А. В.,
здобувач кафедри економічної безпеки
(Національна академія
внутрішніх справ)

УДК 349.2

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ВИКОРИСТАННЯ ДОЗВІЛЬНИХ ПРОЦЕДУР У СФЕРІ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті досліджуються засади використання дозвільних процедур у сфері підприємницької діяльності закордонних країн. Акцентовано увагу на системі ліцензування та професійній діяльності осіб у цих країнах щодо ліцензування підприємницької діяльності. Показано роль дозвільних процедур в державному регулюванні закордонних країн та виявлено відмінності в питаннях порядку проведення й принципах здійснення ліцензування.

Ключові слова: дозвільні процедури, підприємницька діяльність, ліцензування, ліцензування підприємницької діяльності, ліцензія, професійна діяльність.

В статье исследуются основы использования разрешительных процедур в сфере предпринимательской деятельности зарубежных стран. Акцентируется внимание на системе лицензирования и профессиональной деятельности лиц в этих странах относительно лицензирования предпринимательской деятельности. Показана роль разрешительных процедур в государственном регулировании зарубежных стран, и выявлены различия в вопросах порядка проведения и принципах осуществления лицензирования.

Ключевые слова: разрешительные процедуры, предпринимательская деятельность, лицензирование, лицензирование предпринимательской деятельности, лицензия, профессиональная деятельность.

This paper investigates the principles of the use permit procedures in business in foreign countries. Attention is focused on the licensing and professional activities of persons in these countries on business licensing, licensing procedures. The role of state regulation of foreign countries and found differences in terms of arrangements for the implementation of the principles and licensing.

Key words: licensing procedures, entrepreneurship, licensing, business licensing, license, professional activity.

Вступ. Роль державного регулювання завжди значна: і на етапі становлення ринкових взаємодій, і там, де ринкові відносини є вже усталеними. Такий підхід більш відповідає сучасним реаліям господарювання. Адже чим складніший економічний механізм, тим складніший і витонченіший інструментарій його регулювання. Ключова роль держави у регулюванні економічних процесів видається беззаперечною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розробці проблеми приділялась увага вченими, предмет дослідження яких складала методологічні засади адміністративно-правового регулювання, становлення і розвиток правовідносин у сфері державного управління: В.Б. Авер'яновим, О.Ф. Андрійко, Ю.П. Битяком, В.М. Гаращуком, В.М. Горшеньовим, О.Д. Крупчаном, І.Б. Шаховим, О.О. Кармолицьким та іншими. Підґрунтя загальнотеоре-

тичних положень цього напрямку дослідження складають роботи вчених-теоретиків права: С.С. Алексєєва, М.В. Вітрука, В.М. Кудрявцева, М.І. Матузова, А.В. Малько, О.Ф. Скакун, Л.С. Явича й інших учених. Разом з тим доречним є вивчення зарубіжного досвіду державного регулювання господарської діяльності.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз особливостей використання дозвільних процедур у сфері підприємництва в зарубіжних країнах.

Результати дослідження. Ліцензування підприємницької діяльності як засіб державного регулювання економіки застосовується й різних країнах. При цьому система ліцензування підприємницької діяльності, що діє, наприклад, в Російській Федерації, Німеччині має загальні риси з існуючою в Україні. У Сполучених Штатах Америки, навпаки, ліцензування діяльності підприємців має істотні особливості й полягає в ліцензуванні їхньої професійної діяльності. Розглянемо більш докладно практику ліцензування підприємницької діяльності й професійної діяльності осіб в цих закордонних країнах.

У Німеччині ліцензування підприємницької діяльності встановлено Законом про порядок здійснення промислової діяльності в редакції від 1 січня 1987 року [1, с. 146].

В цьому нормативному акті поняття промислової діяльності трактується досить широко – це виробничий, торгівельний, транспортний та інші види підприємницької діяльності. Відзначимо, що в сучасному вітчизняному законодавстві, на відміну від німецького, поняття «промислова діяльність» не вживається у науковій і навчальній літературі. Але, наприклад, у підручниках з торговельного права авторів кінця XIX – початку XX століть ці поняття були визначені. Зокрема, П. Цитович пише, що «окрема діяльність отримує торговельні риси через приналежність її до безперервної сукупності – до промислу» [2, с. 32]. У підручнику з торговельного права Г.Ф. Шершеневича, що перевиданий в 1994 році, також можна звернути увагу на широке використання цих понять. Зокрема, зазначається, що особа, яка мала намір вести торгівлю або відкривала промисел, повинна була отримати промислове свідоцтво, таким чином торгівельці сплачували відповідні податки [3, с. 61, 64].

Зазначений Закон Німеччини містить загальні приписи щодо здійснення промислової діяльності, при цьому в ньому визначається, на які сфери його дія не поширюється. Такий підхід простежується й у Законі України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності». Поряд із Законом про промислову діяльність у Німеччині діє ряд законів, що регулюють окремі види діяльності. Наприклад, роботу таксі, підприємств громадського харчування, діяльність аудиторів, податкових консультантів.

Свобода здійснення промислової діяльності, свобода економічної діяльності, так як і в Україні, гарантується законодавством. Підкреслюється можливість її обмеження винятково у випадках, передбачених законом. Закон про порядок здійснення промислової діяльності містить положення про необхідність спеціального контролю або спеціального дозволу (ліцензії) на ведення особливих видів підприємницької діяльності. У Законі Німеччини про промислову діяльність стосовно до кожного виду діяльності встановлюється вимоги щодо ліцензії, яку видали, й можливості її обмеження.

Види підприємницької діяльності, здійснення яких можливо при наявності ліцензії, виділені в Законі за певними підставами:

– у виробництві використовується устаткування, що має потребу в спеціальному систематичному контролі, оскільки таке устаткування може становити небезпеку як для працюючих на даному підприємстві, так і для третіх осіб;

– ведення діяльності обумовлене наявністю в підприємця особливої кваліфікації (наприклад, охоронна діяльність, ігровий бізнес), спеціальний характер цієї діяльності є передумовою необхідності одержання відповідного дозволу.

У Сполучених Штатах Америки використання ліцензування отримало широкого поширення. Вже наприкінці 60-х років XX століття в США існувало 1240 видів діяльності, заняття якими дозволялося лише за наявності ліцензії. Зокрема, Федеральна енер-

гетична регулююча комісія ліцензувала будівництво гідроелектростанцій, Федеральна комісія зв'язку – радіо й телебачення [4, с. 26].

Відмічається, що, як у колоніальний період, так і після одержання країною незалежності, контроль над економічною діяльністю, здійснюваною як на національному, так і на рівні штатів і місцевому рівні, набув досить широкого розмаху. Важливу роль щодо цього грала практика надання діловим підприємствам ліцензій, однією з найважливіших цілей яких було контролювання виплати податків, забезпечення відповідної якості й ціни вироблених товарів. Так, у штаті Масачусетс для відкриття готелів були потрібні спеціальні ліцензії, які регламентували тривалість робочого дня обслуговуючого персоналу, допустиму кількість клієнтів, передбачали заборону танців, обмеження вживання спиртних напоїв, зобов'язували власників готелів не позичати морякам гроші тощо [5, с. 76].

Розглянемо, яке застосування знаходить цей інститут у США в сучасний період, при цьому сформулюємо ті моменти, які відрізняють американську систему ліцензування від вітчизняної.

Насамперед, істотна відмінність полягає в тому, що в США влади штатів і місцеві влади мають широкі повноваження у встановленні напрямків діяльності, що підлягають ліцензуванню і регламентації порядку їхнього одержання. В Україні підхід прямо протилежний – органи місцевої влади повністю усунуті від нормативного регулювання відносин у сфері ліцензування підприємницької діяльності.

Рівень органу, що ліцензує, у США викликаний характером діяльності, що підлягає ліцензуванню. Так, ліцензування телемовлення (діяльності, як правило, що виходить за межі одного штату) або виробництва ліків (діяльності потенційно небезпечної для населення) здійснюється органами влади Федерації, а, наприклад, ліцензії на продаж алкогольних напоїв або демонстрацію кінофільмів видаються місцевою владою.

Відзначимо також, що в Україні й США застосовуються різні підходи до ліцензування. У США є так названа професійна ліцензія. Одержавши ліцензію, людина з нею може працювати, де хоче. У нас же ліцензія видається на вид діяльності. Відповідальність, скажемо, при будівництві лежить на архітекторі, а не на компанії, як у нас [6, с. 79]. Зупинимося на деяких питаннях ліцензування професійної діяльності фізичних осіб.

Ліцензування професійної діяльності фізичних осіб здійснюється, головним чином, на рівні штатів, хоча в низці випадків воно може здійснюватися й органами влади на рівні Федерації. Багато видів діяльності вимагають одержання дозволів для організації в цілому (ліцензії на ведення певного виду підприємницької діяльності) і на рівні фахівців цієї організації.

Існує два різновиди ліцензій для фахівців: а) одержувані корпораціями для своїх фахівців (при зміні місця роботи такі ліцензії припиняють свою дію й повинні бути отримані повторно на новому місці роботи); б) одержувані безпосередньо самими фахівцями (ця ліцензія може бути використана й надалі, такі ліцензії одержують юристи, бухгалтери, архітектори).

Обов'язкові дозволи державного органу, що дозволяє фахівцеві займатися певним видом діяльності, мають наступні назви:

license – правовий документ для заняття певної посади;

certification – документ, що засвідчує відповідність фахівця професійним стандартам;

registrations – документ, який підтверджує, що його власник зареєстрував своє ім'я, адресу й кваліфікацію в центральному реєстрі.

Обов'язковість ліцензування певних видів професійної діяльності встановлюється головним чином статутами штатів. У цей час у США підлягають ліцензуванню близько 800 професій, 20 з них у кожному штаті (від адвокатів, лікарів і фармацевтів до перу-

карів, косметологів і агентів з нерухомості). Половина штатів ліцензує діяльність директорів похоронних контор, професійних водіїв, дегустаторів молока, водопровідників, продавців слухових апаратів. У деяких штатах ліцензії одержують референти (Міннесота), сортувальники сиру (Вісконсин), скупники хутра (Іллінойс), майстри з виготовлення замків (Каліфорнія) і представники багатьох інших рідких професій [7].

Повноваженнями щодо ліцензування володіють органи державної влади, при цьому можуть створюватися самостійні державні органи, що займаються лише ліцензуванням і сертифікацією, наприклад, Департамент сертифікації штату Мін поділений на відділи по компетенції або в складі галузевих відомств діють спеціальні підрозділи, так, у Департаменті державної освіти штату Нью-Йорк створено відділ по видачі професійних ліцензій, що надає ліцензії психологам. Крім того, можливе наділення цими повноваженнями органів державної влади, діяльність яких поширена на іншу сферу, наприклад, Апеляційний суд округу Колумбія ліцензує аторнеїв.

Аторней (англ. attorney) – застаріла назва довіреного представника, захисника інтересів довірителя (в Англії); в США – будь-який повірений, якого допущено до ведення справи в суді [8, с. 81].

Але найпоширенішим у більшості штатів є інший підхід. Компетенцією в сфері ліцензування володіють практично незалежні від адміністрації штату ліцензійні комісії. Професійні асоціації часто самі лобюють закони, що встановлюють ліцензування яких-небудь галузей діяльності, щоб мати можливість призначати своїх представників у такі комісії й одержувати переваги при видачі ліцензій своїм членам. Можливо й створення ліцензійних комісій у складі державних органів – у штаті Джорджія така комісія, що ліцензує аторнеїв, створена при Верховному суді штату. Комісія, хоча й входить до складу іншої державної структури, має підвищений рівень незалежності в порівнянні з підрозділом у складі відомства.

Слід відзначити, що розподіл компетенції в сфері ліцензування між відомствами й комісіями в масштабах країни не піддається ніякій класифікації. Посібники з ведення бізнесу рекомендують, якщо буде потреба довідатися, яке ж відомство ліцензує подібну діяльність, просто використати почуття здорового глузду. Штати іноді видають збірники, що містять інформацію такого роду (посібник з ліцензування, виданий в Каліфорнії в 1990 році, у Техасі – посібник з ліцензій і дозволів в 1989 році).

Процедура одержання ліцензії здобувачем, як правило, включає подання документа про проходження навчання даної професії. Необхідна також здача письмового або усного екзамену з типовою для всієї Федерації програмою або програми, що використовується в даному штаті. Серед ліцензійних вимог відзначимо також вимогу про проходження практики з відповідної спеціальності або роботи протягом певного періоду під керівництвом особи, яка вже володіє ліцензією. Така вимога, наприклад, пред'являється до агентів з нерухомості, які повинні кілька років працювати під керівництвом брокера, що має ліцензію, щоб потім самим претендувати на ліцензію брокера. При цьому дані для одержання ліцензії, надані здобувачем, іноді проходять перевірку, що здійснюють спеціально уповноважені на те інспектори.

Одержання ліцензії й здача іспитів можуть бути як платними, так проводитися й без плати.

Ліцензії видаються на необмежений строк або на певний строк. Це визначається законодавством кожного штату й не залежить від роду діяльності. Зокрема, ліцензія помічника лікаря видається на 3 місяці на Гаваях і безстроково у Флориді.

Ліцензії, видані в одних штатах, не діють за загальним правилом в інших, але можуть бути визнані іншими штатами при еквівалентності вимог, що висуваються до власників ліцензії. У деяких випадках таке визнання ліцензії прямо забороняється.

Висновки. Такими є основні положення, що визначають зарубіжний досвід ліцензування господарської діяльності. У цілому ж, проаналізована нами практика ліцен-

зування дозволила показати роль, що відводять цьому засобу державного регулювання, виявити відмінності в питаннях порядку його проведення й принципах здійснення.

Список використаних джерел:

1. Кузнецова В. Лицензирование хозяйственной деятельности в Германии / В. Кузнецова // Закон. – 1994. – № 6. – С. 146–150.
2. Цитович П. Очерк основных понятий торгового права / П. Цитович. – Киев, 1886. – С. 32.
3. Шершеневич Г.Ф. Учебник торгового права (по изданию 1914 года) / Г.Ф. Шершеневич [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://pacta.ru/sher_torg.php. – Назва з титул. екрану.
4. Административное право зарубежных стран : [учеб. пособ.] / отв. ред. д.ю.н., проф. Козырин А.Н. – М. : Издательство «СПАРК», 1996. – 229 с.
5. Государство и экономика: Основы взаимодействия : [учеб. для вузов] / Ф.И. Шамхалов. – М. : ОАО «НПО «Изд-во Экономика», 2000. – 382 с.
6. Кузнецова В. Лицензирование хозяйственной деятельности в Германии / В. Кузнецова // Закон. – 1994. – № 6. – С. 146–150.
7. Мельничук Г.В. Некоторые аспекты организации в США лицензирования профессиональной деятельности физических лиц / Г.В. Мельничук // Международное частное, торговое и таможенное право. – 1998. – № 1. – С. 61–63.
8. Словарь иностранных слов / под ред. И.В. Лехина, С.М. Локшиной, Ф.Н. Петрова (глав. ред.), Л.С. Шаумяна. – [изд. 6-е, перераб. и доп.]. – М. : Изд-во «Советская Энциклопедия», 1964. – 784 с.

ГОЛІНА О. В.,

здобувач кафедри господарського права
(Національний юридичний
університет імені Ярослава Мудрого)

УДК 346.3

**ДОГОВОРИ ПРО НАДАННЯ ПОСЛУГ У СФЕРІ ГОСПОДАРЮВАННЯ:
ПРАВОВА ПРИРОДА ТА ОСОБЛИВОСТІ**

Статтю присвячено дослідженню правової природи договорів про надання послуг у господарській сфері. Приділяється увага аналізу окремих аспектів правового регулювання договірних відносин, пов'язаних з наданням послуг в господарській сфері та виявленню особливостей договірних конструкцій, що опосередковують їх ринковий обмін.

Ключові слова: послуга, договір про надання господарських послуг, предмет договору, господарська діяльність, правове регулювання.

Статья посвящена исследованию правовой природы договоров о предоставлении услуг в хозяйственной сфере. Уделяется внимание анализу отдельных аспектов правового регулирования договорных отношений, связанных с предоставлением услуг в хозяйственной сфере, и выявлению особенностей договорных конструкций, которые опосредуют их рыночный обмен.

Ключевые слова: услуга, договор о предоставлении хозяйственных услуг, предмет договора, хозяйственная деятельность, правовое регулирование.

The article studies the legal nature of service contracts in the commercial sphere. Attention is paid to the analysis of some aspects of regulation of contractual relationships related to the provision of services in the commercial sphere and the determination of the contractual structures that mediate their market exchange.

Key words: *service, contract for the provision of commercial services, subject of the contract, commercial activity, legal regulation.*

Вступ. Бурхливий розвиток господарського обороту, стрімке зростання в ньому ролі послуг та посилення їх диференціації зумовлюють потребу у формуванні сучасних теоретико-правових засад загального режиму господарського договору про надання послуг, а там, де це необхідно, – спеціальних підходів щодо впорядкування господарсько-договірних зв'язків, структурним елементом яких є послуги. На відміну від цивільно-правових досліджень, присвячених у різні проміжки часу різноманітним аспектам правового регулювання договірних відносин, пов'язаних з надання послуг, послугам як об'єктам господарських прав, що надаються на договірних засадах, не приділялося достатньої уваги, що зумовлює актуальність обраної для дослідження теми.

Постановка завдання. У вітчизняній і зарубіжній правовій доктрині помітний внесок у висвітлення різних видів договорів про надання послуг та аспектів, пов'язаних з їх укладанням та виконанням, зробили О.А. Беяневич, М.І. Брагінський, В.А. Васильєва, В.В. Вітрянський, Г.Л. Знаменський, А.Ю. Кабалкін, Р.В. Колосов, М.В. Кротов, О.С. Іоффе, В.В. Луць, В.С. Мілаш, В.В. Резнікова, Д.І. Степанов, Л.В. Саннікова, А.А. Телестакова, Н.В. Федорченко, О.Г. Шаброва, В.С. Щербина. Проте, незважаючи на постійний інтерес до договірної тематики, ступінь вивченості договірних відносин, що стосуються надання послуг у сфері господарювання та самих договірних конструкцій, що їх опосередковують, є неадекватний сучасному стану розвитку сфери послуг. Тому метою статті є дослідження правової природи, предмету і особливостей договорів про надання послуг у господарському праві України. Для досягнення вказаної мети основна увага в роботі приділяється вирішенню наступних завдань: аналізу чинного законодавства, яке регулює договірні відносини з надання послуг у господарській сфері; виявлення правової природи цих договорів та визначення їх місця у системі господарських договорів.

Результати дослідження. Нормативну основу регулювання видів господарської діяльності, основним змістом яких є надання послуг, закладено в Господарському кодексі (далі – ГК) України [4] від 16 січня 2003 р. та низці законодавчих актах, спрямованих на регулювання окремих ринків послуг.

ГК України заклав основні напрями, принципи та засоби державного регулювання господарської діяльності, змістом якої є надання послуг (ст. 6, 10, 12), порядок укладання господарських договорів, їх зміни й розірвання (ст. 179-188). Однак у його нормах не сформовано адекватних сучасним умовам розвитку господарського обороту загальних засад формування правових режимів договорів з надання послуг з різним суб'єктним складом, різною конфігурацією приватних і публічних інтересів.

Норми Цивільного кодексу (далі – ЦК) України мають загальний характер щодо господарських відносин, які не знайшли свого закріплення у ГК України. Так, у ЦК України зазначено, що «послуги» є об'єктом цивільних прав (ст. 177 ЦК України), й встановлено загальні положення про договір про надання послуг у главі 63 (ст. 901–907 ЦК України), а у главах 64–74 (ст. 908–1106 ЦК України) правила про окремі види послуг. ЦК України не містить вичерпний перелік договорів про надання послуг і передбачає, що положення 63 глави можуть застосовуватись до всіх договорів про надання послуг, якщо це не суперечить суті зобов'язань (ч. 2 ст. 901 ЦК України) [16].

Досліджуючи правову природу договорів про надання послуг, необхідно звернути увагу на особливості власне послуги, яка утворює їх предмет (або його окрему складо-

ву частину). Послуга є багатостороннім і багатоаспектним явищем. Складність теоретичного завдання визначення послуги у господарському і цивільному праві полягає у відсутності єдиного підходу до розуміння її змісту, обсягу та класифікації як у чинному законодавстві так і економічними й юридичними науками. Такий стан опрацювання сутності категорії «послуга» призвів і до неоднозначного розуміння предмету договору про надання послуг. З огляду на межі статті, звернемо увагу на найважливіші аспекти послуги як предмету договору у контексті розкриття особливостей договору про надання господарських послуг.

ЦК України, визначаючи послуги як об'єкт цивільних прав у ст. 177 ЦК України, на відміну від інших об'єктів (речей – ст. 179 ЦК України, цінних паперів – ст. 194 ЦК України, інформації – ст. 200 ЦК України), не містить їх поняття. А у низці законодавчих і підзаконних нормативно-правових актів [13], в яких вживається ця категорія, немає її одноставного визначення. Об'єднує їх те, що послуга розглядається як діяльність або її результат, який спрямований на задоволення потреб замовника, тобто приносить користь.

Аналізуючи ст. 901 ЦК України можна виділити наступні ознаки послуги: послугою є вчинення дій чи діяльності; остання надається у відповідності до завдання замовника; послуга споживається у процесі її надання; послуга є благом, вартість якого підлягає оцінці. А зі змісту ч. 1 ст. 902 ЦК України можна зробити висновок, що послуга ще й безпосередньо пов'язана із особою виконавця [3, с. 27]. Визначальними ознаками послуги у фаховій літературі вважають корисний ефект; невіддільність від джерела (синхронність надання й отримання послуги); непомітність, невідчутність; нематеріальність; диференційованість якості послуги; ексклюзивність; неможливість зберігання; невичерпність [14, с. 13].

Важливим кроком на шляху формування і ключових засад договірної регулювання послуг є здійснення відмежування конструкцій договорів про надання послуг та договорів на виконання робіт. На думку О.Г. Шаблової, терміни «послуга» і «робота» використовуються як тотожні, оскільки з філософських позицій і робота, і послуга є корисні види діяльності. Спостерігається тенденція до визначення роботи і послуги через поняття «діяльність» і «дія» [19, с. 51]. Дискусія з цього приводу продовжується і зумовлена як ототожненням (змішуванням) робіт і послуг у деяких нормах чинного законодавства (у ч. 5 ст. 715 ЦК України, у ст. 1 Закону України «Про транспортно-експедиторську діяльність» від 01 липня 2004 р. № 1955-IV, у Державному класифікаторі продукції та послуг (ДК 016:2010) затвердженому наказом Держспоживстандарту України від 11 жовтня 2010 р. № 457) [17] й судовою практикою [12], так і різними підходами вчених до розмежування цих понять. Так, у літературі є тенденція вважати, що робота і договори по її виконанню (підряд) – це поняття більш широке, ніж послуга [11, с. 221]. Ю.Х. Калмиков акцентує, що послуга і договори з їх надання поняття більш широке, ніж робота [7, с. 117-118], а Б.А. Борисов зазначає, що робота виступає різновидом послуг, оскільки під роботами розуміють такі послуги, кінцевим результатом яких є виготовлення будь-якого матеріального предмета (речі) або інший матеріальний результат [2, с. 11]. А деякі вчені розмежовували ці поняття [6]. Останньої думки дотримуються вітчизняні фахівці і у сучасних дослідженнях [5]. Складність у цьому питанні на сьогодні також зумовлена появою у цивільному і господарському обороті комплексних предметів договорів про надання послуг.

Узагальнюючи наукові підходи та положення норм чинного законодавства, вважаємо, що з правової точки зору немає підстав говорити про тотожність послуг і робіт. Ці категорії визнані законом самостійними об'єктами цивільних прав (ст. 177 ЦК України). Відносини підрядного типу, тобто пов'язані із виконанням робіт, завжди спрямовані на створення економічного результату, віддільного від процесу роботи та вираженого в матеріальній формі. Згідно ч. 2 ст. 837 ЦК України договір підряду може укладатися на виготовлення, обробку, ремонт речі або на виконання іншої роботи з переданням її

результату замовникові. У договорі про надання послуг (ч. 1 ст. 901 ЦК України) посилення на результат відсутнє, його предметом вважається саме діяльність, благо, яка не має матеріального змісту, а має економічну цінність і корисний ефект для замовника і є невіддільним від діяльності. Крім того, послуга споживається в процесі її надання, а виконання роботи та споживання її результатів не збігаються в часі. Тобто основними критеріями відмінності цих договорів є предмет договору, особистісний фактор послугонадавача і ступінь його самостійності, процес споживання послуги й результатів робіт, порядок завершення надання послуг й виконання робіт.

Розглядаючи питання предмету договору про надання послуг, деякі дослідники розуміють послугу як діяльність у прив'язці до результату [19, с. 52]. У науковій літературі результат послуги визначають також як категорію договірну, і по відношенню до його настання, за умови дотримання сторонами ряду істотних умов, досягається угода, що передувала початку надання послуг. У зміст такої угоди завжди включається обов'язковість належного виконання послуги, але не завжди – обов'язковість настання очікуваного результату, якщо він залежить від будь-яких умов сприяння, що не піддаються точному прогнозуванню [2, с. 8]. Інші вважають, що предметом договору про надання послуг може бути тільки послуга як діяльність суб'єкта який її надає [20, с. 152]. А розвиток ринків послуг свідчить, що результат послуг у певних випадках може бути і матеріальним (наприклад аудиторський висновок), проте цінність його полягає у змісті, а не у матеріальній формі.

Сутність послуги полягає у діяльності, яка не спрямована на досягнення матеріального результату, однак така, що породжує певне благо, яке має споживну вартість і задовольняє потреби замовника. Корисний результат послуги свідчить про її товароздатність і виступає у якості об'єкту досліджуваного договору. З цього приводу варто погодитися з думкою В.С. Мілаш, що в одних випадках об'єктом договору про надання послуг є корисний результат послуги, який у поєднанні з останньою як дією (комплексом певних дій) утворює предмет відповідного договору, в інших – лише послуга як така, бо лише вона утворює предмет договору. Це має місце, коли її вчиненням безпрецедентно досягається корисний результат, який так би мовити розщеплюється в ній [10, с. 63].

У цьому контексті аналіз господарської практики свідчить, що з огляду на різномірний характер саме предмету досліджуваного договору (послуги) цей корисний результат буде відрізнятися, і від цього залежатиме в тому числі питання виконання договору, і відповідальність послугонадавача. Наприклад, консультаційну послугу визначають як вид інтелектуальної діяльності, основне завдання якої полягає у збиранні інформації і розробці конкретних обґрунтувань і рекомендацій щодо перспектив розвитку з використанням науково-технічних і організаційно-економічних рішень у господарській діяльності замовника [15, с. 6]. Результатом виконання договору про надання консультаційної послуги є інформаційний продукт, що є документально оформленим. Це стосується й ряду інших послуг, серед яких можна назвати аудиторські, маркетингові тощо. Крім того, досягнення корисного результату у деяких договорах залежить від замовника послуги. Зокрема, при наданні юридичних послуг замовник має виконувати рекомендації юридичної компанії чи адвокатського об'єднання щодо судового захисту, надати відповідну документацію для правильної правової оцінки ситуації, щодо якої звернувся за послугою. У той же час корисний результат інших послуг повністю «розщеплюється» у здійснених належним чином діях виконавця. Так, корисним результатом послуг складського зберігання є забезпечення схоронності майна [8, с. 75]. Тому на сучасному етапі є необхідність трансформації окремих положень чинного господарського законодавства у сфері укладання та виконання договорів про надання послуг з урахуванням неоднорідності та видової різноманітності послуг й динаміки розвитку окремих ринків послуг.

Крім того, досліджуючи договори про надання послуг у господарській практиці, варто звернути увагу на те, що застосування цивільно-правових норм під час регулюван-

ня договірних відносин з надання господарських послуг не завжди враховує специфіку останніх.

На думку О.А. Беляєвич, на відміну від цивільно-правових зобов'язань, головною рисою яких вважається формально-юридична рівність кредитора і боржника, особливості господарських договірних зобов'язань, які мають враховуватися при їх правовому регулюванні, полягають у тому, що кредитор та боржник: 1) можуть мати різний статус, перебуваючи у стані субординації (суб'єкт господарювання – суб'єкт організаційно-владних повноважень); 2) можуть перебувати у стані фактичної (економічної) нерівності, згладжування якої (зокрема, у вигляді запобігання зловживанню правами економічно сильнішою стороною) повинно забезпечуватися законодавчо (нормами ст. 207 ГК про недійсність умов договору приєднання, правилами ст. 178 ГК та ст. 633 ЦК про публічні зобов'язання суб'єктів господарювання/ публічні договори, законодавством про захист економічної конкуренції тощо) [1, с. 12]. А.В. Чучковська пояснює особливість господарських договорів природою господарських зв'язків, які виявляються крізь призму прав та обов'язків сторін, та їх спрямованістю на обслуговування господарської діяльності, поєднанням майнових та організаційних елементів у змісті господарських договорів [18, с. 66]. В.С. Мілаш слушно робить висновок щодо правових особливостей підприємницького (комерційного) договору, на яких акцентують увагу сучасні науковці й до яких слід віднести: зв'язок з підприємницькою діяльністю; підприємницьку мету договору; особливий суб'єктний склад (проте саме цій ознаці сучасні дослідники надають різне навантаження); встановлення більш «жорстких» правил щодо відносин, які цей договір опосередковують (звуження меж диспозитивності сторін) [9, с. 50].

Аналіз нормативно-правових актів і господарсько-правової літератури свідчить, що господарська діяльність, основним змістом якої є надання послуг, здійснюється не у сфері цивільного обороту, а у сфері суспільного виробництва, та забезпечує його організацію й обслуговування. У господарській сфері договори з надання послуг завжди укладаються з господарською (комерційною) метою для досягнення потрібних господарських і комерційних результатів. Надання послуг у цій сфері обумовлюється суб'єктним складом учасників, спеціальною господарсько-правовою регламентацією прав та обов'язків сторін відповідного договору про надання послуг, наявністю обмежень договірної свободи, для забезпечення господарського правопорядку. На підставі викладеного можна вважати, що послуга у господарській сфері – це благо (корисний результат), що отримується споживачем на платних засадах через вчинення дій або діяльності, які є господарськими за своєю суттю та має споживчу та мінову вартість, є невіддільним від самої діяльності і споживається в момент її здійснення.

На сьогодні у ГК України відсутня системна класифікація господарських договорів про надання послуг, що призвело до безсистемного розміщення статей, присвячених регламентації тих чи інших договірних форм. До того ж, положення щодо окремих договорів, які використовуються у комерційному обороті, містяться водночас як у статтях ЦК, так і ГК України. Однак тільки чітке уявлення законодавця про систему господарських договорів дасть змогу законодавцю регламентувати договірні відносини, що виникають у сфері господарювання, у правильному напрямі [9, с. 88].

Узагальнення чинного господарського законодавства дозволяє дійти висновку, що нормативні основи загального правового режиму господарських договорів про надання послуг на сьогоднішній час не сформовано на рівні ГК України, а здебільшого зазначено з цивільного законодавства. Такі засади характеризуються застосуванням і до непойменованих договорів (наприклад, охорони, консигнації, консалтингових, аудиторських, маркетингових, телекомунікаційних послуг тощо) та не завжди враховується їх господарсько-правова специфіка.

Висновки. Підсумовуючи, слід відмітити, що договори про надання послуг посідають важливе місце в системі господарсько-правових договорів. Договори про надання послуг у господарській сфері мають низку ознак, серед яких: специфічний предмет договорів

(послуга); особливий суб'єктний склад; сфера застосування і вид діяльності, що спрямована на задоволення тієї чи іншої потреби; поширення різноманітних видів вказаних договорів; наявність змішаних форм (складних предметів); оплатний характер договору; специфічне правове регулювання.

Спільним для всіх договорів з надання послуг є те, що предметом їх є дії нематеріального характеру (юридичні та/або фактичні), які повинен виконати виконавець в інтересах замовника, а також «корисний ефект», що є бажаним для замовника результатом діяльності виконавця. Правова природа послуги як предмету господарського договору найбільш повно розкривається через її ознаки. При цьому в силу різноманітності послуг ці ознаки можна поділити на універсальні і спеціалізовані (варіативні). До універсальних слід віднести притаманні будь-якій послугі як предмету господарського договору. Серед них слід виділити: нематеріальність, що характеризує послугу як дію, що не пов'язана зі створенням майнового результату; досягнення через її надання корисного ефекту; володіння міною вартістю; надавання у відповідності до завдання замовника; її споживання у процесі надання; безпосередній зв'язок із особою виконавця; невіддільність від свого джерела (самої діяльності); невичерпність (незалежно від кількості разів її надання її власні кількісні характеристики не змінюються); її невідчутність (її не можна взяти в руки, зберігати, транспортувати, складувати); диференціація якості послуги (прямий зв'язок) з кваліфікацією та професійністю послугонадавача).

Спеціалізовані ознаки можуть застосовуватися для характеристики окремих видів послуг. Серед них можна виділити: негарантованість, ексклюзивність, комплексність, матеріальне втілення у відповідній документальній формі (аудиторські висновки, позовні заяви, претензії, консалтингові висновки щодо удосконалення організації і порядку здійснення замовником своєї господарської діяльності) та ін. Наприклад, така ознака, як негарантованість стосується результату послуги. Тобто при наданні цілої низки послуг (як правило, інформаційних – юридичних, рекламних і маркетингових) складно гарантувати досягнення позитивного результату, оскільки його досягнення залежить від значної кількості об'єктивних (незалежних від виконавця послуг) обставин, або ж залежить безпосередньо від дій замовника. Така ознака, як комплексність характерна для спеціального консалтингу (наприклад, при комплексному обслуговуванні у випадку загрози банкрутства підприємства) або ж для транспортного експедирування тощо.

Широкий спектр послуг, їх неоднорідність й динамічність появи на ринку зумовлює непрактичність існування єдиної правової конструкції договору про надання послуг у господарській сфері. Саме особливості предмету конкретного договору про надання послуг у господарській сфері не тільки визначають правову природу даного договору, але й впливають на його зміст та інші характеристики. На сьогодні на теоретичному рівні вже сформувався ряд самостійних договірних типів договорів про надання послуг. Однак динамічність послуги зумовлює необхідність існування і деталізованої загальної конструкції цього договору.

Розвиток ринкових відносин на фоні важливої ролі третинного сектору економіки України обумовлює необхідність вдосконалення господарсько-правового забезпечення договірних відносин з надання послуг. Зосередження уваги на питаннях формування правових режимів господарських послуг як об'єкту господарського договору про їх надання у подальшому буде сприяти виробленню пропозицій щодо удосконалення чинного законодавства і є одним із подальших напрямів наших наукових пошуків.

Список використаних джерел:

1. Беляневич О.А. Теоретичні проблеми господарського договірного права : автореферат дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.04 Господарське право, арбітражний процес / О.А. Беляневич. – К. : Б. в., 2006. – 34 с.
2. Борисов Б.А. Услуги. Правовой режим реализации. – М. : Филинь, – 1997. – 415 с.

3. Голіна О.В. До питання про правову характеристику послуги в господарській сфері / О.В. Голіна // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Вип. 21. Част. II. – Ужгород, 2013. – С. 25–29.
4. Господарський кодекс України : затверджений Законом України від 16 січня 2003 р. від 16 січня 2003 р. № 436-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 18, №19–20, №21–22. – Ст. 144.
5. Гриняк А. Особливості розмежування договорів підряду та договорів із надання послуг / А. Гриняк // Підприємництво, госп-во і право. – 2012. – № 4. – С. 18–20; Резнікова В. В. Співвідношення понять «послуга» та «роботи», «договір про надання подання послуг» та «договір підряду» / В.В. Резнікова // Вісник господарського судочинства. – 2012. – № 3. – С. 85–92.
6. Иоффе О.С. Избранные труды. В 4-х томах. Т. 3 / Иоффе О.С. – С.-Пб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 837 с.
7. Калмыков Ю.Х. К понятию обязательства по оказанию услуг в гражданском праве / Ю.Х. Калмыков // Сов. государство и право. – 1966. – № 5. – С. 116–119.
8. Мілаш В.С. До питання про об'єкт договору про надання послуг / В.С. Мілаш // Вісник господарського судочинства. – 2008. – 4. – С. 72–77.
9. Мілаш В.С. Комерційний договір у контексті сучасних ринкових умов : монографія / В.С. Мілаш. – Х. : Видавець ФО-П Вапнярчук Н.М., 2007. – 440 с.
10. Мілаш В.С. Проблема визначення предмета договорів про надання послуг, що опосередковують підприємницький оборот / В.С. Мілаш // Проблеми законності. Вип. 78. – Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого / відп. ред. В.Я. Тацій [та ін.], 2006. – С. 58–66.
11. Отдельные виды обязательств / Под общ. ред.: Граве К.А., Новицкий И.Б. – М. : Госюриздат, 1954. – 360 с.
12. Постанова Вищого господарського суду України від 15 жовтня 2009 р. справа № 53/187 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://arbitr.gov.ua/docs/28_2523020.html; Постанова Вищого господарського суду України від 13 січня 2014 року № справа № 5/906/3/13-г // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36664041>.
13. Про затвердження правил надання послуг з технічного обслуговування і ремонту автомобільних транспортних засобів : наказ Міністерства транспорту України від 11 листопада 2002 р. // Офіційний вісник України. – 2003. – № 8. – Ст. 319; Про захист прав споживачів : Закону України від 12 травня 1991 р. № 1023-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 30. – Ст. 379; Про здійснення державних закупівель : Закону України від 01 червня 2010 р. № 2289-VI // Відом. Верхов. Ради України. – 2010. – № 33. – Ст. 471; Про стандарти, технічні регламенти та процедури оцінки відповідності : Закону України від 01 грудня 2005 р. № 3146-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2006. – № 12. – Ст. 101.
14. Резнікова В.В. Теоретичні проблеми регулювання посередництва у сфері господарювання України : д-ра юрид. наук : 12.00.04 – Господарське право, господарсько-процесуальне право / В.В. Резнікова; Київський Університет ім. Тараса Шевченка. – К. : Б. в., 2011. – 28 с.
15. Сукманова О.В. Господарський договір про надання консультаційних послуг : автореферат дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04 – Господарське право, господарсько-процесуальне право / О.В. Сукманова. – Донецьк, 2005. – 19 с.
16. Цивільний кодекс України : затверджений Законом України від 16 січня 2003 р. № 435-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
17. Цивільний кодекс України : затверджений Законом України від 16 січня 2003 р. № 435-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356; Про транспортно-експедиторську діяльність : Закон України від 01 липня 2004 р. № 1955-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 52. – Ст. 562; Державний класифікатор продукції та

послуг (ДК 016:2010) затверджений наказом Держспоживстандарту України від 11 жовтня 2010 р. № 457 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dkpp.rv.ua>.

18. Чучковська А.В. Правове регулювання господарських договорів, що вчиняються через мережі електронного зв'язку : дис... канд. юрид. наук: 12.00.04 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 240 с.

19. Шаблова Е.Г. Услуга как объект гражданских прав / Е.Г. Шаблова // Российский юридический журнал. – 2001. – № 3. – С. 48–56.

20. Шешенин Д.Е. Предмет обязательства по оказанию услуг : Сб. науч. тр. Свердл. юрид. ин-та. – Свердлов. : Изд-во Свердл. юрид. ин-та. – 1964. – Вып. 3. – С. 150–157.

**ПИТАННЯ ТРУДОВОГО ПРАВА
ТА ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ**

СЛІСАРЕНКО Я. А.,
здобувач кафедри трудового права
(Національний юридичний
університет імені Ярослава Мудрого)

УДК 349.2

**ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ
ДІЯЛЬНОСТІ КОМІСІЇ ПО ТРУДОВИХ СПОРАХ**

Висвітлено основні проблемні моменти діяльності комісії по трудових спорах (КТС), які впливають на ефективність її діяльності. У роботі проведено аналіз практичного застосування чинного законодавства з питань діяльності органів з врегулювання та вирішення індивідуальних трудових спорів (аналогів нашої КТС) у США, Китаї та Японії. Зроблено висновок про необхідність реформування та вдосконалення чинного законодавства України, що регулює процедуру та конкретний порядок діяльності КТС. Аналізуючи роботу органів врегулювання та вирішення трудових спорів у вказаних країнах, автором запропоновано спосіб вдосконалення вітчизняного законодавства шляхом внесення необхідних змін до чинних законодавчих актів з метою створення ефективної моделі КТС.

***Ключові слова:** КТС, комісія по трудових спорах, трудові спори, індивідуальні трудові спори, розгляд трудових спорів КТС*

Отражены основные проблемные моменты деятельности комиссии по трудовым спорам (КТС), которые влияют на эффективность ее деятельности. В работе проведен анализ практического применения действующего законодательства по вопросам деятельности органов по урегулированию и разрешению индивидуальных трудовых споров (аналогов нашей КТС) в США, Китае и Японии. Сделан вывод о необходимости реформирования и усовершенствования действующего законодательства Украины, регулирующего процедуру и конкретный порядок деятельности КТС. Анализируя работу органов по урегулированию и разрешению трудовых споров в указанных странах, автором предложен способ усовершенствования отечественного законодательства путем внесения необходимых изменений в действующие законодательные акты с целью создания эффективной модели КТС.

***Ключевые слова:** КТС, комиссия по трудовым спорам, трудовые споры, индивидуальные трудовые споры, рассмотрение трудовых спорів КТС.*

There are reflected the main problem points of the Commission on Labor Disputes (CLD) which affect the efficiency of its activities. This article includes analyze of the practical implementation of the legislation on the activities of bodies for management and resolution of individual labor disputes (similar to our CLD) in the U.S., China and Japan. Concluded the need for reform and improvement of the current Ukrainian legislation, which regulates the procedure and the specific procedures of the CLD. Analyzing the work of the bodies for the settlement and resolution of labor disputes in these countries, the author provides a method for

improving of the national legislation by making the necessary changes in the existing legislation in order to create an effective model of the CLD.

Key words: *CLD, Commission on Labor Disputes, labor disputes, individual labor disputes, consideration of labor disputes by CLD.*

Вступ. Трудовий спір як явище існує з самого початку виникнення трудових відносин між працівником та роботодавцем. Наука трудового права відображає велику кількість позицій щодо виникнення самої галузі трудового права, однак трудовий спір існував незалежно від того, чи існувала окрема галузь трудового права, чи вона була складовою частиною галузі цивільного права.

Питання індивідуальних трудових спорів були предметом розгляду таких науковців: В.В. Глазиріної, О.А. Голованової, С.А. Голощапова, Г.А. Ігдирова, А.М. Кафтановської, В.Л. Костюка, І.Я. Кисельова, А.А. Ключєва та інших. Однак процес та процедура діяльності КТС при розгляді нею індивідуальних трудових спорів, так само як і його вдосконалення, залишаються поза увагою як на рівні законодавства України, так і науки трудового права.

Постановка завдання. Метою даної статті є аналіз альтернативних інституцій розгляду індивідуальних трудових спорів із наведенням положень практики такого розгляду у зарубіжних державах різних правових систем: англосаксонська (США), соціалістична (Китай) та традиційна (Японія) з метою запровадження зарубіжного досвіду вирішення вказаних проблем у вітчизняному трудовому законодавстві.

Результати дослідження. У чинному Кодексі законів про працю України (далі по тексту – КЗпП) індивідуальні трудові спори правомочні розглядати за загальним правилом два органи: комісії по трудових спорах та суди (ст. 221 КЗпП). Статтею 222 КЗпП України передбачено виключний порядок розгляду трудових спорів деяких категорій працівників. Так, особливості розгляду трудових спорів суддів, прокурорсько-слідчих працівників, а також працівників навчальних, наукових та інших установ прокуратури, які мають класні чини, встановлюється законодавством України.

Під *індивідуальними трудовими спорами* ми розуміємо неврегульовані розбіжності між суб'єктами трудових правовідносин, що виникають з приводу застосування трудового законодавства, інших нормативно-правових актів, угоди про працю, локальних нормативних актів, що містять норми трудового права. Трудовий спір є першим елементом, що змушує шукати шляхи вирішення розбіжностей, які можуть виникнути за будь-яких умов, між будь-якими сторонами трудових правовідносини.

У царській Росії усі трудові спори розглядалися виключно у судовому порядку [1, с. 57]. Судова реформа 1864 року ситуацію суттєво не змінила. Розгляд трудових спорів продовжував відноситися до компетенції судової системи, відмінність полягала лише у тому, що вона була розгалужена на дві гілки: на місцеві та загальні суди. Через велику завантаженість судів, складність процедури розгляду справ, досить високу вартість судового розгляду лише незначна кількість справ доходила до касаційної інстанції (Сенату). Саме у зв'язку з такою ситуацією, дуже актуальною була пропозиція запровадження в Росії, до складу якої на той час входила і наша держава, спеціалізованих трудових судів (на зразок багатьох європейських держав).

У юридичній літературі того часу факт відсутності спеціалізованих судів з розгляду трудових спорів розглядався як істотний недолік правової системи, що вів до надмірного зростання адміністративного тлумачення законів, але відповідні спроби врегулювати ситуацію з позасудовою практикою розгляду трудових спорів на законодавчому рівні не знайшли підтримки. Відправною точкою створення позасудових (досудових) органів з розгляду трудових спорів можна вважати 1882 рік, який ознаменувався у трудовому праві започаткуванням фабричної інспекції, до функцій якої, крім нагляду за правильним застосуванням трудового законодавства, входило здійснення примирно-посередни-

цьких функцій [2]. Не дивлячись на те, що дана функція була особливістю законодавства царської Росії, порівняно з європейською практикою, але її продовжили сповідувати створені вже після лютневої революції 1917 року фабрично-заводські комітети та мирні камери [1, с. 54-55].

Той порядок розгляду трудових спорів, що існував у дореволюційній Росії, коли трудові спори розглядалися у судовому порядку за правилами цивільного судочинства, бажаного результату не давав. Звичайна судова процедура була погано пристосована для розгляду та вирішення трудових спорів, причиною цього був бюрократизм судів, тривалість та складність судової процедури. Мало місце також велике навантаження на суддю, що призводило до неякісного розгляду справи. Судді погано розумілися на специфіці промислового виробництва та трудових відносин. Усе це призводило до того, що працівники неохоче зверталися до судів за розглядом їх спору. За таких умов виникала необхідність створення окремих інституцій з наданням їм правового статусу та повноважень суду для розгляду вузької категорії справ – виключно трудових спорів.

Сьогодні питання індивідуальних трудових спорів у позасудовому порядку належать виключно до компетенції комісії по трудових спорах (далі – КТС). Її повноваження чітко передбачені окремими статтями Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП). Правовий статус та повноваження КТС залишаються майже незмінними з 1957 року, так само як процедура та порядок її утворення. Незмінними залишаються і причини її утворення.

Варто зазначити, що норма ст. 222 КЗпП України (порядок розгляду трудових спорів деяких категорій працівників) нині не враховує положень багатьох нормативно-правових актів, які регулюють публічно-правові відносини і є джерелами адміністративного права, зокрема положення Митного кодексу України, законів України «Про державну службу», «Про засади запобігання і протидії корупції», «Про Кабінет Міністрів України», «Про прокуратуру», «Про Вищу раду юстиції», «Про судоустрій і статус судів», «Про дипломатичну службу», «Про місцеві державні адміністрації», «Про державну виконавчу службу», «Про Службу безпеки України», «Про міліцію», КАС України, тощо [3, с. 367]. Даний перелік, на наш погляд, варто доповнити досить важливим на сучасному етапі державотворення Законом України «Про міжнародне приватне право». З положень статей 53 та 54 якого випливає, що порядок розгляду трудових спорів за участю іноземного елемента може регулюватися, за умови використання праці на території України, правом іноземної держави [4].

Через велику завантаженість судів в Україні, продовження становлення ринкової економіки України сьогодні актуальним залишається питання якісного та оперативного розгляду всіляких розбіжностей, що можуть виникнути між працівником та роботодавцем. У зв'язку з цим чинне трудове законодавство України потребує змін.

Положення статті 224 КЗпП України передбачають, що КТС може розглядати усі трудові спори, за виключенням тих, що відносяться до компетенції суду. У статті 232 КЗпП України міститься вичерпний перелік трудових спорів, які підлягають безпосередньому розгляду судами [5]. Таким чином, чинне законодавство наділяє КТС більш широким колом повноважень, ніж суд.

На сьогодні розгляд індивідуальних трудових спорів за кордоном, зокрема у східній Азії та США, набуває нового значення як на національному, так і міжнародному трудовому рівні.

Так, Японія у 2004 році запровадила систему судового трудового трибуналу; КНР у 2007 році імплементувала новий закон про посередництво та арбітраж; Верховний Суд США у 2009 році з позитивним результатом завершив розгляд питань про можливість вирішення індивідуальних трудових спорів з приводу застосування трудових договорів у позадержавному порядку [6].

Між США, з одного боку, та Китаєм і Японією, з іншого, наявні певні відмінності

щодо регулювання розгляду трудових спорів. Так, Сходу притаманний розгляд трудових спорів під переважним керівництвом державних інституцій, тоді як у США ці питання більше віднесені на розсуд сторін. Практика ж свідчить про те, що більшість трудових спорів за участю працівників, які не є членами профспілки, розглядаються судами. Механізми посередництва, арбітражу та судового розгляду трудових спорів наявні у всіх трьох державах, відмінність полягає у самій процедурі розгляду справ та у різних правових наслідках. Кожна держава самостійно визначає доцільність існування інститутів медіації та арбітражу, враховуючи вартість їх утримання.

Трудові спори США. Для окремих працівників у США спори з приводу застосування трудових договорів розглядаються, як правило, у судовому порядку. Останніми роками у судовій практиці США, з притаманною їй прецедентною системою, усе більше набирає обертів приватний трудовий арбітраж (процедура позадержавного розгляду трудових спорів), який застосовується у випадках його передбачення як на договірному, так і законодавчому рівнях. Це позбавляє можливості звертатися у звичайному позовному порядку до суду для вирішення трудових розбіжностей [6].

Якщо виникає колізія між нормами трудового та колективного договорів, то норми останнього мають перевагу. Майже усі колективні договори передбачають порядок вирішення трудових спорів у позадержавному порядку. Суди майже завжди посилаються на рішення арбітражу. Перегляд таких рішень є виключною прерогативою суду. Питання у тому, що первинний розгляд такого спору відноситься до позасудового органу.

У 2009 році Верховий Суд США дозволив у межах колективного договору розглядати трудові спори не арбітражною комісією, а судом, що дало б змогу виключити звичайний адміністративний порядок розгляду таких спорів.

Вирішення питань арбітражною комісією є комплексним та містким, починаючи з позитивних дій до створення умов праці.

Американській системі притаманні наступні ознаки у вирішенні індивідуальних трудових спорів: 1) такі спори вирішуються, як правило, у судовому порядку; 2) нормативні спори вирішуються державними (адміністративними) органами, та переглядаються судами; 3) американські суди дозволяють заміну арбітражної процедури розгляду на судову при розгляді нормативних та договірних спорів працівників; 4) у США використовують обидві форми вирішення трудових спорів – державну та позадержавну, залежно від того, що є джерелом права у спорі – норми, встановлені договором чи законодавством. В першому випадку це зазвичай індивідуальний чи трудовий спір; 5) суди США скасовують рішення арбітражних комісій по трудових спорах [7].

Трудові спори Китаю. Китайська система трудового арбітражу, що розглядає трудові спори, значно ширша та більш централізована, ніж у США. Більшість трудових спорів, договірних та уставних, що впливають з трудових відносин, розглядаються в арбітражному трудовому процесі, створеному державою [8]. Договірні вимоги можуть виникати з індивідуальних та колективних трудових договорів.

Трудові спори, пов'язані з законом та договором, вирішуються шляхом посередництва в арбітражному трудовому процесі. Процес медіації є добровільним, він починається всередині підприємства та включає в себе союз між працівником та роботодавцем. Претензії до арбітражу мають бути подані у встановлені строки. Закон про медіацію та арбітраж, прийнятий у 2008 році, забезпечує доступність та результативність арбітражного процесу [9]. Він також встановлює взаємозв'язок між арбітражними рішеннями та їх судовим оскарженням і переглядом. Закон стимулює використання арбітражу.

Коло суб'єктів трудового арбітражу постійно збільшується, та варіюється залежно від регіону.

Для китайської системи вирішення трудових спорів характерні такі риси: 1) здебільшого, трудові спори працівників в Китаї вирішуються трудовим арбітражем, в межах державних адміністративних установ, мають обмежений доступ до судів; 2) нор-

мативні трудові спори також вирішуються трудовим арбітражем, в межах державних адміністративних установ, мають обмежений доступ до судів; 3) представництво до, під час та після арбітражного процесу є досить поширеним, тому суд звертається до них; 4) китайські суди направляють трудовий спір для вирішення до трудового арбітражу, за винятком деяких районів.

Трудові спори Японії. Індивідуальні трудові спори виникають з багатьох причин, в тому числі з питань дисципліни, припинення та порушення умов трудового договору (контракту). Вони можуть виникати з договірних чи законних трудових прав, включати в себе індивідуальні та колективні трудові права. Процеси вирішення трудових спорів в Японії, що діють в державних установах, змінюються в залежності від того, який спір розглядається – індивідуальний чи колективний.

Щодо вирішення індивідуальних трудових спорів є кілька альтернатив. Перша з них – людина може заявляти про порушення у бюро з питань праці, шукати вирішення шляхом регулювання, примирення та посередництва. У другому випадку скарга може бути розглянута судом у звичайному цивільно-процесуальному порядку, під головуванням судді. Є ще третій варіант – з 2006 року скарга може бути подана до суду, який може створити трудовий трибунал. Трудовий трибунал при вирішенні спорів використовує посередництво та не обов'язковий арбітраж. У разі, коли трудовий трибунал зовсім не зможе вирішити трудовий спір, справа може бути передана на розгляд суду у звичайному цивільному процесі.

Існують так звані Labor administration offices, до яких можна звертатися в разі порушення індивідуального трудового права. Ці офіси є місцевими відділеннями Міністерства охорони здоров'я, праці та соціального захисту. Вони надають консультації та посередницькі послуги з трудових питань. Коло питань, пов'язаних з індивідуальними трудовими спорами, дуже широке: починаючи з підвищення заробітної плати до заперечень щодо припинення, зупинення чи скорочення бізнесу.

Коли виникає можливість порушення трудового законодавства, Labor office передає справу до інспекції з трудових стандартів для подальшого розслідування, яке може видати повідомлення про рекомендації до відповідача від імені позивача або направити справу до комісії з регулювання спорів для представництва заявника та примирення з відповідачем. Комітет з регулювання спорів може запропонувати представництво, але чи погоджуватися – вирішувати сторонам. Сторони мають право використовувати необхідні засоби у новому розгляді.

Суди та система трудових трибуналів Японії. Окремий працівник може прийти до суду з цивільним позовом, попереднє адміністративне представництво чи примирення не є обов'язковим. З моменту набрання чинності закону про систему трудових судів, працівники на власний розсуд можуть звернутися до суду чи трудового трибуналу, який використовує посередництво та арбітраж під час проведення спроб привести сторони до примирення [9]. Ця система є досить успішною, оскільки значно прискорила процес розгляду та вирішення трудових спорів. До компетенції трудових трибуналів належать спори, пов'язані зі звільненням, зміною роботи, оплати праці, пенсії, дисциплінарних заходів. Під юрисдикцію трудового трибуналу також підпадають спори, що виникають з приводу індивідуальних прав окремих працівників, що стосуються дискримінації, зміни умов праці та звільнення.

Отримавши скаргу, районний суд організовує роботу трудового трибуналу, у складі професійного судді, представника праці та управління [9]. Представники праці та управління призначаються до районного суду на неповний робочий день на дворічний термін. Трудовий трибунал надсилає копію скарги відповідачу та повідомляє сторони про час та місце розгляду трудового спору. Розгляд проводиться закритим, оскільки матеріали є неофіційними і громадськості не відкриваються. Щоб обмежити час прийняття остаточного рішення кількість засідань не повинна перевищувати трьох сесій, а весь

процес розгляду не має перевищувати 3-4 місяців від початку до кінця. На останньому третьому засіданні трудовий трибунал повинен запропонувати врегулювання трудового спору. В разі відмови однієї з сторін трибунал приймає рішення. Рішення є обов'язковим. Якщо обидві сторони не погодилися з рішенням, воно не є обов'язковим, і справу буде повернуто до районного суду, де сторони можуть продовжити цивільний процес за своїм бажанням [10].

Для японської системи вирішення трудових спорів характерні такі риси: 1) окремі трудові спори працівників можуть бути вирішені трудовим трибуналом чи судом; 2) нормативні трудові спори здебільшого пов'язані з державними установами, також можуть бути вирішені трудовим трибуналом чи судом; 3) індивідуальні трудові спори, що витікають з колективних договорів, укладених з профспілками, можуть мати індивідуальний характер та вирішуватися трудовими трибуналами та судами; 4) медіація використовується Labor office та трудовими трибуналами.

Порівняння особливостей США, Китаю та Японії при вирішенні індивідуальних трудових спорів. У США основним місцем вирішення індивідуальних трудових спорів традиційно є суд, хоча невеликий відсоток припадає на розгляд профспілок та арбітражу. Невеликий відсоток випадків індивідуальних трудових спорів припадає на розгляд приватного арбітражу. Основним місцем розгляду нормативних спорів є адміністративні установи [12].

Поступово приватний арбітраж змінює адміністративні органи та суд, але цей підхід до вирішення індивідуальних трудових спорів використовується не досить широко [13].

В Китаї вирішення індивідуальних трудових спорів проводиться у спеціалізованому закладі, при цьому більшість трудових спорів – договірних та нормативних – вирішується в урядовій посередницько-арбітражній системі, хоча досить велика кількість спорів все ще вирішується судами.

В Японії працівники можуть вирішувати індивідуальні та нормативні трудові спори в адміністративному органі чи в суді через трудовий трибунал. Крім того, працівники можуть вирішувати договірні трудові спори, так само як законодавчі, безпосередньо в суді та/або трудових трибуналах. Такі спори можуть включати індивідуальні трудові права, що впливають з колективних договорів.

Джерела трудових спорів. Залежно від типу трудового спору існують різні доступні можливості його вирішення. Індивідуальні трудові спори вирішуються судами та державними установами, в США – з частковим використанням приватного арбітражу, де він є нормою.

Нормативні трудові спори, в першу чергу, вирішуються державними адміністративними установами (в США), в офісах праці (в Японії) та комісіях трудового арбітражу (в Китаї). В Японії такі спори можуть вирішуватися судами чи трудовими трибуналами. В США існує тенденція добровільної зміни адміністративних та судових процесів на використання приватного арбітражу.

Процес посередництва. Посередництво широко використовується при вирішенні трудових спорів у всіх перелічених країнах, в тому числі під час розгляду трудових спорів в судах. Процес посередництва може починатися в різних формах в межах підприємств, можливо через використання комітетів, діяльність яких спрямована на переговори та примирення між двома та більше сторонами, які шукають шляхи та способи вирішення трудових спорів. У профспілці посередництво надається за погодженням та контролюється самою профспілкою, часто це є попередніми кроками у процедурі арбітражу. В іншому випадку ця процедура встановлена роботодавцем як необов'язковий пошук та спосіб примирення. В Китаї цей процес може здійснюватися і в середині компанії на добровільній основі. У будь-якому випадку існування такої системи, як представництво, має сенс у контексті управління людськими ресурсами, щоб розрядити та врегулювати трудові суперечки.

Формалізовані процедури посередництва (та/або примирення) за межами будь-якого підприємства існують в кожній країні. Передбачені урядом Японії посередницькі послуги доступні в усіх формах – агентства з регулювання питань праці, суди та трудові трибунали. Як зазначалось раніше, відсоток представництва у трудових трибуналах досить високий.

В Китаї високий рівень успішного використання посередництва та опосередкованого представництва, він поширений в арбітражному процесі та судовому.

У США представництво доступне, але при вирішенні індивідуальних трудових спорів використовується рідко. Для вирішення нормативних трудових спорів примирення широко використовується і в адміністративному, і судовому процесі.

Арбітражний процес. В США трудовий арбітраж для вирішення трудових спорів – це суть договору між роботодавцем та працівником, які можуть вільно укласти угоду про вирішення трудових розбіжностей через трудовий арбітраж. Такі угоди підлягають виконанню судами, які зазвичай покладаються на вибір сторін спору та рішення, що міститься в угоді.

Зазвичай арбітражні рішення не скасовуються, якщо тільки вони не визнані судами як протидержавні чи такі, що мають істотні недоліки арбітражного процесу; це так, навіть якщо суд не погоджується із суттю цього рішення. В разі арбітражного розгляду індивідуальних трудових спорів існує чітка тенденція в судах більш детально перевіряти справедливість арбітражного процесу.

В Китаї арбітраж регулюється державою шляхом призначення арбітрів з числа державних та недержавних службовців. Суд з трудових спорів може затвердити рішення арбітражної комісії, якщо посередництво при вирішенні вказаного трудового спору не мало успіху. Для арбітражних процедур встановлені певні правила.

У Японії приватний арбітраж є винятком. Але судовий трудовий трибунал використовує арбітражні процедури, хоча його рішення підлягають виконанню лише в тому, випадку, якщо сторони згодні з ним, однак вони можуть відхилити його у встановлений строк.

Цікавим аспектом у порівнянні використання арбітражу в Китаї, Японії та США є його роль на тлі арбітрів. Вони можуть бути державними та приватними. Яким чином вони обрані, чи мають освіту, кодекс честі – всі ці складові мають враховуватись при цілісній оцінці процесу.

Юридична сила посередницького врегулювання та арбітражних рішень. В США посередницькі угоди, укладені між сторонами, розглядаються як обов'язкові пункти договору; арбітражні рішення, як правило, є обов'язковими для виконання судами. Арбітражне рішення може бути скасовано лише у випадках, коли воно прийняте за умов корупції, очевидному конфлікті інтересів арбітрів, чи якщо встановлено, що рішення суперечить державній політиці.

В Китаї посередницькі угоди, укладені між сторонами (в середині підприємства, в арбітражі чи суді), мають однакову юридичну силу. Більшість арбітражних рішень безпосередньо застосовується судами. Однак деякі категорії справ можуть бути прийняті до суду для розгляду. У таких випадках арбітражні рішення не є обов'язковими.

В Японії угоди посередництва мають ті самі наслідки, як компроміси, встановлені за рішенням суду. Таким чином, формально суд пов'язаний з угодами про посередництво (примирення), які мають абсолютне судження [14]. За відсутності угоди про посередництво комітет з трудових спорів чи суд виносить рішення, яке втрачає силу, якщо сторони вносять свої заперечення протягом 2 тижнів. Якщо такі заперечення не надходять, рішення визнається юридично закріпленим, схожим на судово врегульоване.

Висновки. Аналізуючи процедуру розгляду та вирішення індивідуальних трудових спорів у країнах-представниках різних правових систем, цілком логічно зробити наступні висновки.

По-перше, в Україні досить слабо розвинена так звана система «трудового посередництва» між працівником та роботодавцем у межах індивідуального трудового спору, що є наслідком неминучого звернення відповідної сторони до органів, правомочних розглядати такий індивідуальний трудовий спір. По-друге, у вітчизняному трудовому законодавстві має місце величезна кількість питань, що позбавлені свого нормативного врегулювання при розгляді спорів у позасудовому порядку, у тому числі питання самої процедури створення та діяльності КТС, правовий статус самої КТС, а також її учасників. Усе це призводить до негативних наслідків як у процесі діяльності КТС, так і при винесенні нею своїх рішень.

У проекті нового Трудового кодексу України залишено нормативне регулювання діяльності КТС як альтернативного органу з розгляду індивідуальних трудових спорів, але залишаються невизначеними досить багато процесуальних та процедурних питань. Таким чином, вказані прогалини у вітчизняному законодавстві неможна залишати у тому стані, що вони перебувають, а потребують свого подолання шляхом нормативного узгодження відповідних питань.

Список використаних джерел:

1. Киселев И.Я. Трудовое право России. Историко-правовое исследование : учебное пособие / Киселев И.Я. – М. : Издательство НОРМА, 2001. – 384 с.
2. Троцкий Л. Фабричная инспекция и децентрализованная помпадурия / Троцкий Л. // Искра. – 01.07.1903. – № 43 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://magister.msk.ru/library/trotsky/trotm004.htm>.
3. Дараганова Н. Питання розгляду спорів про працю суб'єктів владних повноважень / Дараганова Н. // Право України. – 2012. – №№ 11–12. – с. 367.
4. Закон України «Про міжнародне приватне право» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2709-15/print1376977241920897>.
5. Кодекс законів про працю України. – Х. : ТОВ «Одіссей», 2007. – 200 с.
6. Ronald C. Brown Comparative alternative dispute resolution for individual labor disputes in Japan, China, and the United States: lessons from Asia / Ronald C. – Pempen Fabra University, Barcelona, June, 13-15, 2013 [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.upf.edu/gredtiss/_pdf/2013-LLRNConf_Brown.pdf.
7. Alexander v. Gardner-Denver Co., 415 U.S. 36, 60 n.21 (1974).
8. Labour Arbitration Law Welcome but Systemic Change, Investment Needed, CHINA LAB. BULL. (Apr. 23, 2008) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.clb.org.hk/en/node/100244>.
9. Law on Mediation and Arbitration of Labor Disputes [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.dwt.com/advisories/Overview_of_Chinas_New_Labor_Dispute_Mediation_and_Arbitration_Law_01_29_2008.
10. Takashi Araki. Japan's Labor Tribunal System Established in 2006: From «Precise-Justice» To «Resolution-Oriented Justice» (Univ. of Tokyo) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://isllss.huji.ac.il/110106Final%20Jerusalem\(Araki\).ppt](http://isllss.huji.ac.il/110106Final%20Jerusalem(Araki).ppt).
11. Employment Litigation in Japan. ORRICK, [Електронний ресурс] – Режим доступу : www.orrick.com/fileupload/3716.pdf.
12. John-Paul Alexandrowicz. A Comparative Analysis of the Law Regulating Employment Arbitration Agreements in the United States and Canada, 23 COMPLAB. L. & POL'Y J. 1007, 1009 (2002).
13. Arbitration of Employment Disputes: The New Privatization of the Judicial System, LAWMEMO (Apr. 1, 2004), [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.lawmemo.com/articles/arb.htm>.
14. Katja Funken. Comparative Dispute Management: Court-Connected Mediation in Japan and Germany, 3 GERMAN L.J. 23 (2002), available at [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.germanlawjournal.com/index.php?pageID=11&artID=130>.

ТИЩЕНКО О. В.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри трудового права
та права соціального забезпечення
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)

УДК 349.3

ТРАНСФОРМАЦІЯ МЕТОДУ ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Стаття присвячена дослідженню специфіки методу права соціального забезпечення. У статті акцентується увага на тому, що метод правового регулювання соціально-забезпечувальних відносин відображає правовий механізм реалізації соціально-забезпечувальних відносин у конкретній державі на даному етапі суспільно-економічного розвитку. Визначаються відмінні ознаки методу права соціального забезпечення в сучасних умовах.

Ключові слова: метод правового регулювання права соціального забезпечення, імперативно-диспозитивний метод, договірні соціально-забезпечувальні відносини.

Статья посвящена исследованию специфики метода права социального обеспечения. В статье акцентируется внимание на том, что метод правового регулирования социально-обеспечительных отношений отражает правовой механизм реализации социально-обеспечительных отношений в конкретном государстве на данном этапе общественно-экономического развития. Определяются отличительные признаки метода права социального обеспечения в современных условиях.

Ключевые слова: метод правового регулирования права социального обеспечения, императивно-диспозитивный метод, договорные социально-обеспечительные отношения.

To research the specific method of social security law. This paper focuses that method of legal regulation of security and social relations reflects the legal mechanism for implementing security and social relations in a particular country at this stage of socio-economic development. Identify distinguishing features of the method of social security law in modern terms.

Key words: method of legal regulation of social security law, imperative-dispositive method contractual security and social relationships.

Вступ. Предмет галузі права тісно пов'язаний з методом правового регулювання суспільних відносин. Метод правового регулювання є важливою (поряд з предметом) галузеформуючою ознакою, котра дозволяє констатувати існування самостійної галузі права. Проблема визначення суттєвих ознак предмету права соціального забезпечення завжди була і залишається підставою для наукових дискусій та пошуків.

Постановка завдання. Нові соціально-економічні умови вимагають перегляду усталених позицій з багатьох важливих теоретично-практичних доктринальних поглядів щодо розвитку права соціального забезпечення як галузі права. Завдання даної статті: проаналізувати особливості трансформації методу права соціального забезпечення як однієї з головних галузеформуючих ознак.

Результати дослідження. Ще в 1946 році науковець С.Ф. Кеченьян підкреслював, що метод правового регулювання невід’ємний від його предмета [1, с. 41]. В теорії права під методом правового регулювання розуміється сукупність прийомів та засобів юридичного впливу, спрямованих на врегулювання правом суспільних відносин [2, с. 30]. Л.С. Явич до складових методу правового регулювання відносив: порядок встановлення прав та обов’язків суб’єктів права; ступінь визначеності наданих прав; взаємовідносини суб’єктів правовідносин; наявність або відсутність конкретного юридичного зв’язку між суб’єктами прав, обов’язків; шляхи і засоби забезпечення встановлених суб’єктивних прав та юридичних обов’язків [3, с. 60]. С.С. Алексєєв, досліджуючи механізм правового регулювання, наголошує, що «розрив... між галузевим методом регулювання і реальними, фактичними відносинами неможливий» [4, с.129]. О.І. Процевський уточнює, що на відміну від предмета правового регулювання (певних суспільних відносин незалежно від їх змісту) метод характеризує суб’єктивну сторону суспільних відносин, визначаючи правове становище його учасників та можливості відповідної поведінки. Саме дії людей щодо реалізації прав та обов’язків (інколи їх невиконання) у кінцевому рахунку ініціюють виникнення відносин. Межі можливої поведінки, що встановлені нормами права, здійснюють вплив на визначення змісту правовідносин, що виникли [5, с. 153]. На думку С.С. Алексєєва, головне, що надає правовому режиму всіх галузей права юридично чітке, контрастне відображення і дозволяє розглядати його в якості видового чи навіть генерального, – наявність особливих, притаманних тільки даній галузі, методу та механізму регулювання [6, с. 17-19]. Аналізуючи сутність галузевого методу правового регулювання, А.М. Вітченко зазначає, що галузевий метод – це особливий, певний спосіб юридичного впливу права на суспільні правовідносини [7, с. 52]. Визначення особливостей методу правового регулювання тієї чи іншої галузі права відноситься до найбільш дискусійних питань правової науки. Неоднозначно розглядається дана проблема і в праві соціального забезпечення. Одним з перших до проблеми дослідження методу права соціального забезпечення звернувся В.С. Андреев, який виділив ознаки специфіки методу правового регулювання права соціального забезпечення. Насамперед, В.С. Андреев вказував на аліментарний характер методу права соціального забезпечення. На думку В.С. Андреева, метод права соціального забезпечення визначається особливостями предмета правового регулювання, всі його складові мають аліментарний характер, а саме: надавати забезпечення зобов’язана держава в особі її органів управління; по-друге, одним з суб’єктів цих правовідносин виступає громадянин або сім’я, іншим – органи держави; по-третє, внаслідок цих відносин, здійснюється забезпечення за рахунок таких суспільних фондів споживання, як фонди для непрацевдатних, асигнувань на утримання дітей в дитячих установах, на медичне обслуговування та ін. [8, с. 20]. Аліментарний характер, як особливість методу правового регулювання, виділяє також вчений М.І. Полупанов, котрий характеризує метод правового регулювання відносин з соціального забезпечення як певну сукупність імперативного методу та методу надавань правового регулювання, переважне значення в якій має метод надання трудящим матеріальних благ, пільг та послуг аліментарного характеру з суспільних фондів споживання, а також надання громадянам та державним, кооперативним і суспільним організаціям різного роду прав по формуванню, розвитку та вдосконаленню суспільних відносин, пов’язаних з аліментарним забезпеченням трудящих та членів їх сімей [9, с. 136]. А.Д. Зайкін визначає сутність так званої «соціальної аліментарності», під якою на його думку, слід розуміти державну або суспільну форму матеріального забезпечення престарілих громадян, які внесли в минулому вклад в суспільне виробництво та громадян, які є непрацевдатними [10, с. 25]. Ідею «соціальної аліментарності» як особливість методу права соціального забезпечення підтримують та розвивають науковці Р.І. Іванова, В.А. Тарасова, вказуючи на здійснення соціального забезпечення на принципах безоплатності та безеквівалентності. На їх погляд, в праві соціального забезпечення диспозитивне регулю-

вання знаходить своє відображення в такому його різновиді як метод соціально-аліментарних вимог та надавань, що означає особливе поєднання юридичних прийомів та способів впливу (заборон, велінь, дозволів і матеріальних надавань) на соціально-забезпечувальні відносини, яке забезпечує здійснення безоплатного, безеквівалентного розподілу матеріальних благ та послуг з фондів соціального забезпечення на справедливій основі, без застосування договірних засад на принципах всезагальності, єдності та диференціації умов забезпечення [11, с. 130]. Я.М. Фогель в методі права соціального забезпечення вирізняє таку особливість, як соціальна реабілітація непрацездатних. За ознакою універсальності дія методу соціальної реабілітації знаходить своє конкретне відображення у всіх правових інститутах соціального забезпечення і сприяє тому, щоб кожний непрацездатний мав реальну можливість відновити та закріпити своє місце в соціально-суспільному житті суспільства [12, с. 211]. В.Ш. Шайхатдінов вважає, що метод права соціального забезпечення відрізняється: 1) правовим становищем суб'єктів; 2) підставами формування правовідносин; 3) способами визначення змісту правовідносин; 4) способами захисту суб'єктивних прав та забезпечення виконання обов'язків; 5) прийомами та способами правового регулювання. Зокрема, В.Ш. Шайхатдінов дотримується точки зору, що у праві соціального забезпечення відсутнє локальне регулювання соціально-забезпечувальних відносин [13, с. 108-109].

Як бачимо, позиції вчених щодо особливостей методу права соціального забезпечення в період Радянського Союзу формуються, базуючись на засадах втілення централізованого механізму правового регулювання соціально-забезпечувальних відносин. Принцип диференціації соціального забезпечення на підставі трудового внеску особи нівелюється принципом соціальної аліментарності (безеквівалентності), що по своїй суті не узгоджується з сучасним розумінням соціального забезпечення, де спостерігається поєднання соціального забезпечення за рахунок державного бюджету (наприклад, державні допомоги сім'ям з дітьми) з так званим «самозабезпеченням» (поняття «самозабезпечення» виділяє вчена М.О. Буянова, під «самозабезпеченням», на її думку, слід розуміти участь громадян через систему страхування та накопичення (а також шляхом цільового фінансування) формування капіталу для набуття права на певний вид соціального забезпечення) [14, с. 9]. Кожна особа повинна приймати участь (сплачувати страхові внески) в формуванні підстав для свого соціального забезпечення у випадку настання соціально-значимих обставин.

Поступова трансформація наукових поглядів щодо методу права соціального забезпечення, за якої відбувається суттєва зміна підходів про особливості методу права соціального забезпечення, ілюструє дискусійні аспекти цього процесу. Навіть у сучасних умовах окремі науковці, характеризуючи метод даної галузі права, вважають за доцільне застосовувати поняття «соціальної аліментації», як способу надання соціального забезпечення (матеріального забезпечення та послуг) за рахунок фондів соціального призначення. Таку точку зору висловлює російська вчена О.Є. Мачульська [15, с. 34]. У зв'язку з цим, ми підтримуємо думку Д.І. Рогачева, що недоцільність застосування на сьогодні теорії «соціальної аліментації» як основи методу права соціального забезпечення, викликана розвитком обов'язкового соціального страхування, різноманітним видів соціального забезпечення, появою нових правових норм, котрі регулюють соціальне забезпечення, докорінним реформуванням правової системи, зміною базисних характеристик економіки країни (перехід від державного монополізму до соціально орієнтованої ринкової економіки) [16, с. 13].

Серед українських вчених дослідження проблеми методу права соціального забезпечення започаткувала Н.Б. Болотіна, яка до специфічних ознак методу відносила: 1) поєднання методу загальнообов'язкового державного страхування і методу державного соціального подання; 2) сполучення імперативно-диспозитивного методу з переважанням імперативного методу; 3) формалізованість та

чітка деталізованість усіх сторін соціально-забезпечувальних відносин; 4) цільова спрямованість та визначення законом меж дозволеної поведінки органу соціально-забезпечення; 5) визначення суті юридичної конструкції соціально-забезпечувальних відносин як спеціально-дозволеного типу правового регулювання [17, с. 113]. Б.І Сташків дотримується класичної точки зору, що у праві соціального забезпечення використовуються два основні методи правового регулювання: диспозитивний та імперативний. Під диспозитивним розуміють децентралізований спосіб впливу на суспільні відносини, за якого правове регулювання здійснюється на засадах автономії, координації юридичної рівності суб'єктів, не підпорядкованості їх між собою. Імперативний метод – це централізований спосіб впливу на суспільні відносини, що базується на відносинах субординації (підпорядкування) між учасниками цих відносин. За допомогою диспозитивного методу в більшості випадків регламентується поведінка громадян, а імперативного – компетенція органів соціального захисту [18, с. 49]. Про значення імперативного методу в праві соціального забезпечення пише Т.З. Гарасимів, який наголошує, що аналіз норм права соціального забезпечення показує, що більшість з них є категоричними. Право громадян на окремі види соціального забезпечення реалізується імперативно, їх обмеження волею учасників правовідносин не допускається [19, с. 60]. З огляду на зазначене, логічно-аргументованою є позиція С.М. Прилипка, який погоджуючись, що суттєвою ознакою методу права соціального забезпечення є наявність імперативного методу в діяльності уповноважених державою органів, які здійснюють соціальне забезпечення, підкреслює, що відбувається процес поширення диспозитивного методу в соціальному забезпеченні, зокрема це стосується колективно-договірного встановлення прав та обов'язків в сфері соціального страхування [20, с. 128-133]. Вчені М.В. Лушнікова, Т.Ю. Баришнікова висловлюють слушну думку, що договірний рівень регулювання представлений колективними договорами та угодами, договірні форми соціального забезпечення розглядаються як додаткова частина системи соціального забезпечення в цілому [21, с. 23].

Інноваційною в доктрині права соціального забезпечення про метод соціального забезпечення є думка С.О. Сільченка, який вважає, що між учасниками соціально-забезпечувальних відносин немає ані відносин влади та підпорядкування ані стану рівності. Останнє зумовлює неможливість за загальним правилом встановити права і обов'язки між ними за допомогою договору, а скоріше держава визначає їх шляхом централізованого нормативного регулювання [22]. Щодо можливості здійснення соціального забезпечення на договірних засадах, то, на нашу думку, в нових соціально-економічних реаліях набуває вагомого значення договірний характер відносин в сфері соціального забезпечення. Дедалі більше розвивається інститут соціального діалогу – форми соціального партнерства, що дозволяє вбачати в роботодавцеві, як одній зі сторін діалогу, учасника соціально-забезпечувальних відносин. Соціальний діалог сторін як форма соціального партнерства виступає гарантією реалізації соціальної відповідальності роботодавця [23, с. 417]. Зразком ефективного реалізації соціального діалогу в соціально-забезпечувальних відносинах є активне використання в Україні такого позитивного явища сучасного європейського ринку праці, як соціальний пакет – системи додаткових пільг та гарантій, які можуть надаватися працівникові роботодавцем. Досліджуючи правовий статус роботодавця у відносинах з соціального забезпечення працівників, науковець М.А. Юрков доводить, що роботодавець як суб'єкт права соціального забезпечення має відповідний особливий правовий статус, є носієм визначених законом та угодою сторін прав і обов'язків у сфері соціального забезпечення працівників. М.О. Юрков визначає соціальний пакет як сукупність додаткових порівняно із законодавством пільг та умов, а також матеріальних та нематеріальних благ, надання яких здійснюється роботодавцем за власною ініціативою та передбачається локальними актами, колективним чи трудовим договором [24, с. 11-18]. Зміст соціального пакету в сучасних умовах слід розглядати як

результат узгодження інтересів роботодавця і представників трудового колективу, адже чим більше додаткових пільг надаються працівникам соціальним пакетом, тим більш захищеними вони себе відчують.

Крім того, з впровадженням інституту недержавного пенсійного страхування, необхідно констатувати розвиток договірного регулювання пенсійного забезпечення в Україні. Про це засвідчує функціонування недержавних пенсійних фондів, як суб'єктів третього рівня системи пенсійного забезпечення України, діяльність яких базується на засадах добровільної участі громадян, роботодавців та їх об'єднань у формуванні пенсійних накопичень з метою отримання громадянами пенсійних виплат на умовах та в порядку, передбачених законодавством про недержавне пенсійне забезпечення [24]. Саме в умовах розвитку договірного методу права соціального забезпечення, ми вважаємо, відбувається зміна домінування імперативного методу на договірний, як прояв диспозитивного регулювання соціально-забезпечувальних відносин.

Розглядаючи метод права соціального забезпечення, неможна оминати увагою значення міждержавних угод з соціального забезпечення як складової соціально-забезпечувального законодавства України. Згідно даних Міністерства соціальної політики України, за станом на 01.01.2014 р. Україна уклала 22 міждержавні угоди з питань соціального забезпечення. Наприклад, з країнами Європейського Співтовариства була укладена Угода про партнерство та співробітництво, яка започатковує партнерство між Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами з одного боку та Україною з іншого боку (далі – Угода) від 14.06.1994 р. Зі сторони Європейського Співтовариства дану Угоду підписали: Королівство Бельгія, Королівство Данія, Федеративна Республіка Німеччина, Грецька Республіка, Королівство Іспанія, Французька Республіка, Ірландія, Італійська Республіка, Велике Герцогство Люксембург, Королівство Нідерландів, Португальська Республіка, Сполучене Королівство Великобританії та Північної Ірландії. Угоду ратифіковано Законом України № 237/94-ВР від 10.11.94 р. В ст. 25 Угоди, яка присвячена координації соціального забезпечення між країнами-членами, вказано, що Сторони укладають угоди з тим, щоб: (I) прийняти, дотримуючись умов і порядку, що застосовуються в кожній державі-члені, положення, необхідні для координації систем соціального забезпечення робітників, які мають українське громадянство і працюють на законних засадах на території держави-члена. Ці положення зокрема забезпечуватимуть, щоб: всі періоди страхування, праці або проживання таких робітників у різних державах-членах склалися разом з метою отримання пенсій за віком, у випадку інвалідності та смерті і з метою медичного обслуговування таких робітників; будь-які пенсії за віком, у випадку смерті, інвалідності у зв'язку з нещасним випадком на виробництві або професійного захворювання, за винятком спеціальних пільг, що не передбачають внесків до пенсійного фонду, вільно переводилися за курсом, який застосовується по закону дебітора – держави-члена або держав-членів [25].

Необхідно відмітити, що особливості методу права соціального забезпечення в Україні прослідковуються також в наявності спеціалізованих органів по вирішенню спорів з питань соціального забезпечення, відповідачем в яких виступає уповноважений державою орган соціального забезпечення (Пенсійний фонд України, управління праці та соціального захисту населення тощо). Практика засвідчує, що до таких органів фактично слід віднести адміністративні суди, котрі, згідно ст. 3 Кодексу адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747-IV уповноважені розглядати публічно-правові спори, у яких хоча б однією зі сторін є орган виконавчої влади, орган місцевого самоврядування, їхня посадова чи службова особа або інший суб'єкт, який здійснює владні управлінські функції на основі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень [26].

Висновки. На підставі аналізу трансформації методу права соціального забезпечення можна констатувати:

1) метод правового регулювання соціально-забезпечувальних відносин відображає правовий механізм реалізації соціально-забезпечувальних відносин у конкретній державі на даному етапі суспільно-економічного розвитку;

2) зменшення монополії держави в сфері соціального забезпечення призводить до поступового зміщення домінування імперативного методу права соціального забезпечення в сторону диспозитивного;

3) розвиток «самозабезпечення» у формі загальнообов'язкового державного соціального страхування, а також добровільного загальнообов'язкового державного соціального страхування через територіальні органи Пенсійного фонду України;

4) розширення кола учасників договірних соціально-забезпечувальних відносин за рахунок роботодавців та недержавних пенсійних фондів;

5) втілення локального договірного регулювання соціального забезпечення в змісті соціальних пакетів як додаткових соціальних гарантій для працівників;

6) значення міждержавних угод в сфері соціального забезпечення, зокрема щодо правового регулювання пенсійного забезпечення;

7) вирішення спорів з соціального забезпечення у більшості випадків здійснюється через спеціалізовані органи – адміністративні суди.

Список використаних джерел:

1. Кечекьян С.Ф. О системе советского социалистического права / С.Ф. Кечекьян // Советское государство и право. – 1946 – № 2. – С. 41–50.

2. Алексеев С.С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве / С.С. Алексеев. – М.: «Юрид. лит-ра», 1966. – 188 с.

3. Явич Л.С. К вопросу о предмете и методе правового регулирования / Л.С. Явич // Вопросы общей теории советского права: сб. статей / Под ред. С.Н. Братуся. М., 1960. – С. 53–64.

4. Алексеев С.С. Структура советского права / С.С. Алексеев. – М.: «Юрид. лит-ра», 1975. – 261 с.

5. Процевский А.И. Метод правового регулирования трудовых отношений / А.И. Процевский. – М.: «Юрид. лит-ра», 1972. – С. 153.

6. Алексеев С.С. Отрасли советского права: проблемы, исходные положения / С.С. Алексеев // Советское государство и право. – 1979. – № 9. – С. 17–19.

7. Витченко А.М. Метод правового регулирования социалистических общественных отношений / А.М. Витченко. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1974. – 161 с.

8. Андреев В.С. Социальное обеспечение в СССР (правовые вопросы) / В.С. Андреев. – М.: Юрид. лит-ра, 1971. – 256 с.

9. Полупанов М.И. К вопросу о понятии метода права социального обеспечения / М.И. Полупанов // XXV Съезд КПСС и актуальные вопросы совершенствования законодательства о труде: труды. – Т.62. – 1978. – С. 120–138.

10. Зайкин А.Д. Правоотношения по пенсионному обеспечению / А.Д. Зайкин. – М.: Изд-во МГУ, 1974. – 190 с.

11. Иванова Р.И., Тарасова В.А. Предмет и метод советского права социального обеспечения / Р.И. Иванова, В.А. Тарасова. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – 168с.

12. Фогель Я.М. О методе правового регулирования в социальном обеспечении / Я.М. Фогель // XXV Съезд КПСС и развитие науки трудового права и права социального обеспечения. – М.: ИДПАН СССР, 1978. – С. 207–211.

13. Шайхатдинов В.Ш. Теоретические проблемы советского права социального обеспечения / В.Ш. Шайхатдинов. – Свердловск, Изд-во Урал. ун-та, 1986. – 230с.

14. Буянова М.О. Проявление отраслевого метода права социального обеспечения в институте социального обеспечения / М.О. Буянова // Право и государство: теория и практика. – 2012. – № 9 (93). – С. 6–9.

15. Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения в условиях рыночной экономики: теория и практика правового регулирования : автореф. дисс. ... доктор. юр. наук. : 12.00.05 / Е.Е. Мачульская ; МГУ. – М., 2000. – 46 с.
16. Рогачев Д.И. Метод права социального обеспечения : автореф. дисс. . канд. юр. Наук : 12.00.05 / Д.И. Рогачев – М., 2002. – 26 с.
17. Болотіна Н.Б. Метод сучасного права соціального забезпечення України / Н.Б. Болотіна // Юридический вестник. – 2001. – № 1. – С. 108–113.
18. Сташків Б.І. Теорія права соціального забезпечення : навч. посіб. / Б.І. Сташків. – К. : Знання, 2005. – 405 с.
19. Гарасимів Т.З. Право соціального забезпечення України (Загальна частина) / Т.З. Гарасимів. – Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 2004. – 240 с.
20. Прилипко С.М. Проблеми теорії права соціального забезпечення : монографія / С.М. Прилипко. – Х. : Берека-Нова, 2006. – 264 с.
21. Лушникова М.В., Баришникова Т.Ю. Предмет и метод права социального обеспечения: новые подходы / М.В. Лушникова, Т.Ю. Баришникова // Вестник Ярославского государственного университета имени П.Г. Демидова : Серия «Гуманитарные науки». – 2009. – № 14. – С. 17–27.
22. Сільченко С.О. До питання про метод права соціального забезпечення / С.О. Сільченко: [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/2587/%D1>.
23. Юрков М.А. Социальное партнерство как гарантия социальной ответственности работодателей / М.А. Юрков // Актуальные проблемы права: теория и практика. Сборник научных трудов. – Луганск : Восточноукраинский национальный ун-т. им. Владимира Даля, 2009. – № 14. – С. 417–426.
24. Юрков М.О. Правовий статус роботодавця у відносинах з соціального забезпечення працівників : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / М.Ю. Юрков ; Київськ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – 22 с.
25. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 09.07.2003 р. № 1058-IV // Відомості Верховної Ради України від 12.12.2003, – № 49. – ст. 376.
26. Угода про партнерство та співробітництво, яка започатковує партнерство між Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами з одного боку та Україною з іншого боку // Офіційний вісник України від 29.06.2006 р., № 24. – с. 203. – стаття 1794, код акту 36581/2006.

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

ЖИДАН О. С.,
аспірант
(Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника)

УДК 349.6: 540.456

ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ БОЛІТ ЯК ОБ'ЄКТА ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА

В статті характеризуються особливості боліт як об'єкта екологічного права на основі аналізу їх функцій, значення та систематизації існуючих наукових і нормативних підходів до їх розуміння. Автор аналізує різні дефініції боліт, сформульовані фахівцями неюрідичних галузей наук, нормативні поняття, представлені в національному законодавстві та законодавстві інших держав, розуміння цього об'єкта, що відображені в правовій науковій літературі. Болото представляється як комплексний природний об'єкт, та виводяться його загальні і особливі ознаки.

Ключові слова: *болото, природний об'єкт, комплексний природний об'єкт, поверхневий водний об'єкт.*

В статье характеризуются особенности болот как объекта экологического права на основе анализа их функций, значения и систематизации существующих научных и нормативных подходов к их пониманию. Автор анализирует различные дефиниции болот, сформулированные специалистами неюридических отраслей наук, нормативные понятия, представленные в национальном законодательстве и законодательстве других государств, понимание этого объекта отражено в правовой научной литературе. Болото представляется как комплексный природный объект, определяются его общие и особенные признаки.

Ключевые слова: *болото, природный объект, комплексный природный объект, поверхностный водный объект.*

The article characterized the features of wetlands as an object of environmental law by analyzing their features, value and systematization of existing scientific and regulatory approaches to their understanding. The author analyzes different definitions of wetlands formulated non-legal professionals branches of science, normative concepts represented in the national legislation and the legislation of other countries, an understanding of the object are reflected in the legal academic literature. Swamp is represented as a complex natural object and displays its general and special features.

Key words: *swamp, natural object, complex natural object, surface water bodies.*

Вступ. В останні роки болота стали об'єктом пильної уваги вчених. Це не дивно, адже болота – це не тільки унікальні екологічні системи, але і містять цінні родовища корисних копалин. Освоєння болотних родовищ йде дуже стрімко. Відкриття най-

багатших покладів нафти і газу в заболочених районах, як і збільшення площ орних земель, вимагає осушення боліт. Виникає загроза їх повного знищення. Разом з тим як природний ландшафт болота становлять невід'ємну частину біосфери, вони відіграють основну роль у гідрологічному балансі ряду місцевостей. До цих пір багато аспектів функціонування болотних екосистем залишаються невідомими. Тому болота як об'єкт екологічного права вимагають належного правового регулювання, чіткого закріплення їх правового режиму, порядку використання і охорони, що, в свою чергу, має базуватись на системних комплексних теоретичних дослідженнях особливостей, правової суті боліт як об'єкта правового регулювання. Особливо актуальні такі дослідження в Україні, адже за сумарною площею болотних угідь наша країна посідає високе місце в світі.

Законодавче регулювання боліт базується на загальних еколого-правових законодавчих актах, серед яких – Закони України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про екологічну мережу України», Кодекс України про надра, Водний кодекс України, Лісовий кодекс України та Земельний кодекс України. Науково-теоретичний аналіз боліт став предметом для досліджень науковців різних галузей знань. Дослідження боліт як елементів природних екосистем, їх значення для особливості поширення боліт на території України, оцінки болотних комплексів, визначення типів боліт в Україні здійснюють представники природничих наук: О.В. Ільїна, В.Г. Клименко, Я.Б. Олійник. Такі дослідження, безумовно, важливі і для правового аналізу, оскільки дають можливість з'ясувати природу даного об'єкта, визначити типи боліт та їх роль для суспільства. Самостійні еколого-правові дослідження правового режиму боліт сьогодні практично відсутні. Питання використання та охорони боліт неявно зачіпають в процесі земельно-правових досліджень М.В. Шульга, А. М. Мірошниченко; еколого-правових досліджень водних ресурсів – Н.Р. Кобецька, Н.В. Фролова; надрових відносин – О.Ю. Макаренко, та, в першу чергу, особливо охоронюваних територій екомережі – Я. Мовчан.

Постановка завдання. Серед усіх об'єктів екологічного права болота займають особливе та самостійне місце. Метою даної публікації є визначення сутності та особливостей боліт; проведення аналізу наукових джерел і законодавства щодо визначення поняття «болото»; характеристика функціонального призначення боліт та відповідного їх правового регулювання; здійснення наукового аналізу поняття боліт та їх особливостей як об'єкта екологічного права.

Результати дослідження. У житті сучасного індустріального суспільства болота виконують найважливіші ресурсні функції, пов'язані з їх екологічними характеристиками, а саме: служать головним джерелом питної і технічно чистої води; регулюючи рівень ґрунтових вод і, зберігаючи площу водного дзеркала, визначають тим самим продуктивність сільськогосподарських угідь; служать джерелом енергетичних ресурсів (торф, деревина), будматеріалів, добрив, є основою для зрошуваного землеробства; відіграють роль сировинної бази для різних промислів (полювання, рибальство, збір дикоросів), такі галузі, як річковий транспорт, видобуток торфу, нафти, газу, деякі галузі сільського господарства найтіснішим чином пов'язані з ними. Болота та болотні комплекси являють собою дуже специфічні і нічим незамінні природні місця для біорізноманіття.

В наукових джерелах представлені ряд тлумачень поняття «болото» фахівцями багатьох наукових дисциплін (ґрунтознавців, геологів, гідрологів, географів, екологів, меліораторів, правознавців та інших). Цим же, здебільшого, і пояснюється наявність великої кількості визначень цього поняття. Будучи об'єктом вивчення різних галузей науки і техніки, болота здебільшого розглядалися і вивчалися з якої-небудь однієї сторони, що представляє найбільший інтерес для даної галузі знання.

Незважаючи на те, що термін «болото» почали вживати ще в Х ст. або й раніше, до цих пір його розглядають з різних позицій, розкриваючи певним чином ті чи інші ознаки. Найпоширенішою є точка зору, що болото – це надмірно зволожена або обводнена

ділянка поверхні Землі. З цим важко не погодитись, оскільки таке визначення вказує на одну з найголовніших його ознак, проте не розкриває інших ознак і властивостей.

Болота є складними природними утвореннями, що вивчаються фахівцями різних галузей наук. Основою для аналізу та встановлення правового режиму боліт є, безумовно, дослідження представників природничих наук, які займалися аналізом боліт як елементів екосистем, їх природних характеристик, взаємозв'язків з іншими природними компонентами тощо.

Наведемо ряд таких розумінь боліт від найпростішого до найдетальнішого.

Болото – це надлишково зволожена ділянка земної поверхні, зарослий вологолюбними рослинами [1, с. 345].

Болото – це «певний тип земної поверхні, де фактори літосфери, гідросфери та біосфери в своїй взаємодії створюють єдине ціле, один певний ландшафт» [2, с. 162].

Болота – це надмірно зволожені із застійним водним режимом ділянки землі, на яких відбувається нагромадження органічної речовини у вигляді нерозкладаних решток рослинності [3, с. 233].

Болото – надмірно зволожена земельна ділянка із застоюваним водним режимом, яка має шар торфу не менше 30 см і вкрита специфічною рослинністю [4, с. 97].

Болото – це географічний ландшафт, що закономірно виникає і розвивається під впливом взаємодії факторів середовища і рослинності, яке визначається постійною чи періодичною надмірною вологістю і виявляється в гідрофільності надґрунтового рослинного покриву, болотному типі ґрунтоутворювального процесу і накопиченні торфу [5, с. 36].

Петербурзький вчений М.С. Боч ще в 1979 р. сформулював таке наукове визначення болота: «Це складна, що розвивається, на вищих щаблях розвитку саморегулююча екосистема, в якій ступінь продукування органічної речовини рослинами у багато разів перевищує ступінь його розкладання; для болотних екосистем характерні постійне перезволоження, специфічна рослинність і особливий ґрунтоутворюючий процес» [6, с. 78].

Як бачимо, при характеристиці та визначенні поняття «болото» вказується на особливості їх природних характеристик, таких, як надмірне зволоження, наявність торфу і особливої болотної рослинності та інших органічних речовин. Слід також звернути увагу, що при визначенні боліт вчені послуговуються такими загальними категоріями, як земна поверхня, ділянка землі, ландшафт. В жодному з представлених визначень болота не характеризуються через категорію водного об'єкта чи водного середовища.

Розвиток галузевих (відомчих) інтересів до боліт сприяло диференціації підходів до їх вивчення, що, в свою чергу, вело до розвитку зрозумілої бази, що відображає певний погляд на ці об'єкти. Так, визначення на Всесоюзній конференції з болотного кадастру 1934 р., орієнтоване на болота як потенційні родовища торфу, виключило з їх визначення ознаку наявності болотної рослинності [7, с. 18].

Правове регулювання боліт, насамперед, було пов'язане з різними народногосподарськими завданнями з їх використання. Відповідно, радянське законодавство в різного характеру нормативно-правових актах регулює діяльність щодо використання боліт, насамперед як родовищ торфу. Одночасно закріплення їх правового статусу як об'єкта права не відбувалося. Вперше нормативне визначення поняття болота знайшло відображення в державному стандарті, прийнятому після прийняття перших Основ водного законодавства СРСР та Водного кодексу УРСР, ГОСТ 19179-73 – «Гидрология суши. Термины и определения» [8]. Тут закріплено, що болото – це природне утворення, що займає частину земної поверхні і що представляє собою відкладення торфу, насичені водою і вкриті специфічною рослинністю.

Деталізоване регулювання та правова «прописка» боліт відбулася після 90-х років ХХ ст. з прийняттям нових кодексів самостійних держав – республік колишнього СРСР.

Ст. 1 Водного кодексу України вперше законодавчо визначила поняття болота: «Болото – надмірно зволожена земельна ділянка із застоєм водним режимом і специфічним рослинним покривом» [9]. Таке розуміння виходить з поняття болота в контексті екологічних зв'язків даного природного об'єкта з іншими. Істотним дефектом цього поняття є те, що в ньому не враховується принцип диференціації галузей законодавства про використання та охорону природних ресурсів – землі, тваринного світу, вод та ін. Згідно з Водним кодексом України болота – це національне надбання народу, одна з природних основ економічного розвитку, соціального добробуту і є виключно власністю народу України.

При цьому Водний кодекс України, перераховуючи види та різновиди водних об'єктів, не відносить до них болота. Такого ж підходу дотримується і законодавство Республіки Білорусь. Водний кодекс Республіки Білорусь визначає, що болото – надмірно зволожена ділянка землі, покрита шаром торфу [10]. Інший підхід застосований в російському законодавстві. Водний кодекс Російської Федерації [11] не містить визначення поняття «болото», однак однозначно відносить їх в ст. 5 «Поверхневі водні об'єкти і підземні водні об'єкти» до окремого виду поверхневих водних об'єктів. В свою чергу, в проекті федерального закону Російської Федерації «Про деякі заходи щодо стимулювання використання торфу в енергетиці» закріплено, що болото – поверхневий водний об'єкт, що представляє собою надлишкову зволожену ділянку землі, зарослу вологолюбними рослинами, в якому відбувається накопичення нерозкладених рослинних залишків і утворюється торф [12]. У ст. 1 Модельного водного кодексу для держав-учасників Співдружності Незалежних Держав водний об'єкт (поверхневий) визначається як зосередження вод на поверхні суші, у формах її рельєфу, що має межі, обсяг і риси водного режиму і який представляє окремих і значний елемент поверхневих вод: річка, струмок, озеро, водосховище, ставок, болото та інші водні об'єкти в природних або штучних западинах [13].

Виходячи з нормативного регулювання, характеризують болото і російські науковці. С.О. Боголюбов у коментарі до Водного кодексу Російської Федерації вказує, що болота – це один різновид поверхневих водойм, але пов'язані вони як з підземними, так і з поверхневими водами. Болото – цінна екосистема зі своїм мікрокліматом [14, с. 94]. Такого ж розуміння дотримується в своєму навчальному посібнику і Д.О. Сіваков [15, с. 36].

Як було сказано вище, українське законодавство не відносить болота до водних об'єктів. При цьому землі, зайняті болотами, Водним і Земельним кодексами України віднесені до категорії земель водного фонду. Виходячи з цього, представники юридичної науки України в своїх дослідженнях по-різному підходять до характеристики правового режиму боліт. Автори науково-практичного коментарю до Водного кодексу України вказують, що у статтях Земельного кодексу України та Водного кодексу України виокремлюються землі, заняті болотами, що є особливим видом водних екосистем, для яких характерні: надлишкове зволоження, наявність вологолюбної та процес формування торфу [16, с. 29]. Р.І. Марусенко зазначає, що болото не є водним об'єктом, але землі під болотами належать до земель водного фонду [17, с. 29]. М.В. Шульга також підтримує думку, що болота не належать до водних об'єктів. Вони є особливим типом наземних екосистем, для яких характерні надлишкове зволоження, наявність вологолюбивої рослинності і процес формування торфу [18, с. 265].

Болота є територією або акваторією особливого природокористування, управління та охорона якої спрямовані на регламентацію різних видів природокористування. Господарська цінність боліт пов'язана, насамперед, з наявністю одного з цінних видів корисних копалин – торфу, діяльність з розробки якого регламентується надровим законодавством. З точки зору сільськогосподарського значення, яке більшою мірою в історичному сенсі привело до скорочення площ боліт, вони, після відповідних меліоративних заходів, поповнюють категорію земель сільськогосподарського призначення та інтенсивно вико-

ристовуються для потреб землеробства. Використання боліт можливе і в системі видів водокористування, які регламентуються водним законодавством.

Болота мають велике екологічне значення, почасти тільки тому, що займають великі площі і є важливими компонентами фактично всіх прибережних екосистем, а також і тому, що вони включені у взаємозв'язок з якістю води узбережжя моря, мешканцями боліт і з загальним природним характером узбережжя.

Болота – один з ключових типів водно-болотних угідь, як за площею, так і за їх функціональної ролі. Довгий час вони були поза фокусом Рамсарської конвенції. Однак у 1996 році була прийнята рекомендація, яка звертає увагу стороін конвенції на необхідність особливої уваги до боліт [19]. У 1999 році був прийнятий проект плану дій з торф'яних боліт у форматі рекомендації, а в 2002 році Резолюція VII закріпила як офіційне керівництво для країн-учасниць документ «Глобальний план дій в галузі охорони та раціонального використання торф'яних боліт» [20, с. 34]. Болота є об'єктом спеціальної охорони в рамках «Міжнародної конвенції про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення головним чином як середовища існування водоплавних птахів» [21] і охороняються під егідою Рамсарської конвенції. Вони існують або організуються як особливо охоронювані природні території різного статусу, передбаченого чинним законодавством.

Висновки. Болото найчастіше визначають як ділянку земної поверхні, що характеризується надлишковим зволоженням, підвищеною кислотністю і низькою родючістю ґрунту, виходом на поверхню стоячих або проточних ґрунтових вод, але за відсутності постійного шару води на поверхні. На болотах відбувається відкладення на поверхні продуктів розкладання органічних речовин, які утворюються в торф. В широкому розумінні болото – це надмірно зволожена ділянка суші з застійним водним режимом, на якій відбувається нагромадження рослинних решток, що не розклалися. Звичайно, болото можна розглядати з різних точок зору, але визначення цього поняття повинне бути єдиним, яке відображає всі сторони даного природного явища. Цьому може відповідати визначення болота як взаємопов'язаної та взаємодіючої групи екологічної системи.

Болота, безперечно, є елементами природних екосистем, належать до природних об'єктів та підпадають під правове регулювання екологічного права. Як природні об'єкти та об'єкти екологічного права вони характеризуються всіма тими ознаками, які притаманні цим категоріям об'єктів. Ознаки природного об'єкта як об'єкта екологічного права, виведені в свій час В.В. Петровим, і є своєрідними стандартами при характеристиці природних об'єктів:

- природне походження;
- екологічний взаємозв'язок із навколишнім природним середовищем;
- виконання функцій життєзабезпечення [22, с. 50].

Всіма цими характеристиками наділені і болота. Одночасно вони є особливим видом природних об'єктів, комплексним природним об'єктом і характеризуються такими спеціальними ознаками:

- нероздільністю природних елементів (земельної ділянки, води, торфу, рослинності), які в сукупності і утворюють самостійний природний об'єкт;
- багатофункціональним призначенням, як природного комплексу, що використовується для різноманітних потреб як в цілісності, так і стосовно кожного природного ресурсу, які до нього входять;
- поєднанням природноресурсового та природоохоронного характеру регулювання, який забезпечує як можливості здійснення природокористування, так і необхідність встановлення особливого режиму охорони;
- особливостями природного утворення та розміщення, які не дають можливості чіткої індивідуалізації та встановлення меж.

Відсутність однозначного віднесення боліт законодавством України до водойм не є

випадковим. Болота за своєю суттю і призначенням не належать до водних об'єктів і не можуть підпадати під правовий режим охорони і використання, встановлений водним законодавством. Як підкреслювалось вище, болота є окремим самостійним видом об'єктів екологічного права, різновидом ландшафтних територіальних систем, правовий режим яких має базуватись на нормах земельного законодавства з урахуванням можливостей і потреб їх охорони та використання. А отже, болото можна визначити як цілісний природно-територіальний комплекс, який виникає і розвивається в умовах постійного або періодичного достатку вологи і дефіциту кисню, характеризується загальмованим обміном речовин і, як правило, накопиченням торфу, та об'єднує на певній земельній ділянці взаємопов'язані природні компоненти – води, торф, рослинність.

Список використаних джерел:

1. Большой Энциклопедический Словарь / гл. ред. А. М. Прохоров. – 4 изд. – М. : Сов. Энциклопедия, 1989. – 982 с.
2. Сукачев В.Н. Болота, их образование, развитие и свойства / В.Н. Сукачев. – Л. : Ленинградский лесной институт, 1926. – 162 с.
3. Олійник Я.Б. Загальне землезнавство: навч. посіб. / Я.Б. Олійник, Р.П. Федорищак, П.Г. Шищенко. – К. : Знання-Прес, 2003. – 247 с.
4. Клименко В.Г. Загальна гідрологія : навч. посібник для студентів / В.Г. Клименко. – Х. : ХНУ, 2008. – 144 с.
5. Пьявченко Н.И. О научных основах классификации болотных биогеоценозов / Н.И. Пьявченко // Типы болот СССР и принципы их классификации. – Л., 1974. – С. 35–43.
6. Боч М.С. Экосистемы болот СССР / М.С. Боч, В.В. Мазинг. – Л. : Наука, 1979. – 188 с.
7. Курганевич Л.П. Водний кадастр. Навч. посібник. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка. – 2007. – 116 с.
8. Гидрология суши. Термины и определения: ГОСТ 19179-73. – [Чинний від 01.01.1975р.]. – М. : Из-во стандартов, 1988. – 20 с.
9. Водний кодекс України від 06.06.1995 р. [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України, режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/213/95-вр>.
10. Водный кодекс Республики Беларусь от 15 июля 1998г. № 191-3 [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.voda.na.by/index.files/23.htm>.
11. Водный кодекс Российской Федерации от 03.06.2006 № 74-ФЗ [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_148538/.
12. Проект федерального закона № 21714-6 «О некоторых мерах по стимулированию использования торфа в энергетике» от 26 апреля 2012 года № 286 [Електронний ресурс], режим доступа : <http://docs.cntd.ru/document/951850793>.
13. Модельний водний кодекс для держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав від 16.11.2006 р. – [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України, режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_g20.
14. Комментарий к Водному кодексу Российской Федерации / С.О. Боголюбов, Г.А. Волков, Д.О. Сиваков. – 2-е изд., доп. – М. : ТК Велби; Изд-во Проспект, 2007. – 328 с.
15. Сиваков Д.О. Водное право: учеб.-практ. пособие / Д.О. Сиваков. – М. : Юстицинформ, 2007. – 262 с.
16. Науково-практичний коментар Водного кодексу України / Н.О. Багай, Н.Р. Кобецька, І.В. Мироненко [та ін.] ; за заг. ред. Н.Р. Кобецької. – К. : Юрінком Інтер. – 2010. – 360 с.
17. Науково-практичний коментар до Водного кодексу України / Р.І. Марусенко, А.М. Мірошніченко, Т.О. Третяк. – К. : Ліга, 2009. – 207 с.
18. Земельне право України: підручник для студентів вузів / М.В. Шульга, Г.В.

Анісімова, Н.О. Багай, А.П. Гетьман [та ін.]; за ред. М.В. Шульги. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 368 с.

19. Всеєвропейська стратегія збереження біологічного та ландшафтного різноманіття від 23-25 жовтня 1995р. [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України // Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_711.

20. Стеценко М.П. Заповідна справа в Україні: навч. посібник. / за загал. редакц. М.Д. Гродзинського, М.П. Стеценка. – К. : Географіка, 2003. – 306 с.

21. Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовище існування водоплавних птахів, від 02 лютого 1971р. [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України // Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_031.

22. Петров В.В. Природноресурсовое право и правовая охрана окружающей среды: Учебник / под ред. В.В. Петрова. – М. : Юрид. лит., 1988. – 511 с.

КИНДЮК Б. В.,

доктор юридических наук,
профессор кафедры конституционного,
административного
и международного права
(*Мариупольский государственный
университет*)

УДК 340.15: 349.6

ЛЕСНОЙ КОДЕКС УССР 1979 г.: К ИСТОРИИ КОДИФИКАЦИИ УКРАИНСКОГО ЛЕСНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА

Проанализированы причины подготовки, история принятия Лесного кодекса УССР 1979 г. Исследованы положения докладов министра лесного хозяйства УССР Б.Н. Лукьянова, содоклад председателя депутатской Комиссии законодательных предположений В.И. Сиволоба на XI сессии Верховного Совета УССР IX созыва. Показано закрепление в тексте кодекса положений об основном экологическом назначении лесов УССР выполнять водоохранные, защитные, санитарно-гигиенические, оздоровительные функции, и ограниченном их использовании в эксплуатационных целях. Рассмотрено содержание семи поправок, внесенных в кодекс депутатскими комиссиями Верховного Совета УССР.

Ключевые слова: кодификация, Лесной кодекс УССР, нормативно-правовой акт, лесное законодательство, лес.

Проаналізовано причини підготовки, історію прийняття Лісового кодексу УРСР 1979 р. Досліджено положення доповідей міністра лісового господарства УРСР Б. М. Лук'янова, співповідь голови депутатської Комісії законодавчих передбачень В.І. Сиволоба на XI сесії Верховної Ради УРСР IX скликання. Показано закріплення в тексті кодексу положень про основне екологічне призначення лісів УРСР виконувати водоохоронні, захисні, санітарно-гігієнічні, оздоровчі функції, і обмежене їх використання в експлу-

атаційних цілях. Розглянуто зміст семи поправок, внесених до кодексу депутатськими комісіями Верховної Ради УРСР.

Ключові слова: кодифікація, Лісовий кодекс УРСР, нормативно-правовий акт, лісове законодавство, ліс.

The history, reasons for the preparation, adoption of the Forest Code of the Ukrainian SSR 1979 are analyzed, the report of Minister of Forestry of the USSR B.N. Lukyanov and the supplementary report of V.I. Sivolob, the deputy chairman of the Commission on legislative proposals are examined. It has been also demonstrated fixation of some provisions in the text of the Code that describe the most important function of forests in the Ukrainian SSR to carry water protection, safety, hygiene, health, and their limited use for operational purposes. The content of the seven amendments to the Code of deputy commissions of the Verkhovny Soviet of Ukrainian SSR is examined.

Key words: Forest Code of the Ukrainian SSR, the legal act, forest legislation, forest.

Введение. Процесс кодификации лесного законодательства представляет собой высшую форму правотворчества, имеющую важное теоретическое и практическое значение, в связи с чем обращение к истории принятия кодифицированных актов обогащает законодательную практику. Действующий Лесной кодекс Украины 2006 г. нуждается в своем усовершенствовании, а имеющийся исторический опыт в области систематизации лесного законодательства может оказать существенную помощь в этом процессе. Особый интерес при этом представляет рассмотрение истории подготовки и принятия Лесного кодекса УССР 1979 г., которым были подведены итоги кодификации советского лесного законодательства.

Анализ публикаций отличается сложностью проведения по причине малого количества исследований, посвященных Лесному кодексу УССР 1979 г. Исключение составляют работы В.И. Лозо [1], в которых был осуществлен анализ содержания ЛК 1979 г., и кратко изложена история его принятия кодекса. Фрагментарно данной теме касались в своих работах П.Г. Вакулюк, Ю.А. Вовк, С.А. Генсирук, И.П. Лапчан, Е.И. Логвиненко, В.Л. Мунтян, В.П. Печуляк, Ю.С. Шемшученко. При этом имеющиеся исследования отличаются разрозненным характером и нуждаются в систематизации.

Постановка задания. Целью работы является исследование истории подготовки и принятия ЛК 1979 г. на XI сессии Верховного Совета УССР 9-го созыва 14 декабря 1979 г.

Результаты исследования. Изложение материалов исследования необходимо начать с того, что в юридической науке кодификация законодательства рассматривается как особая форма коренной переработки действующих нормативных актов, способ упорядочения законодательства, состоящий в выявлении, устранении устаревших и создании новых правовых норм. При этом, как указывает Ю.С. Шемшученко, в юридической науке до сих пор не разработаны убедительные, понятные признаки кодифицированных актов и требований к кодификационной деятельности [2, с. 6].

История развития украинского лесного законодательства сложилась таким образом, что на протяжении пятидесяти лет, с тридцатых и до начала восьмидесятых годов прошлого века, в его системе отсутствовал единый кодифицированный акт. За этот временной интервал накопилось большое количество нормативно-правовых актов различной юридической силы, некоторые из них устарели, другие противоречили новым актам. Схема кодификации, применявшаяся в указанный исторический период, состояла в принятии сначала всесоюзных основ законодательства, содержащих наиболее важные

исходные положения, а затем – соответствующих республиканских кодифицированных актов. В лесной сфере такая практика правотворчества нашла отражение в принятии Верховным Советом СССР в 1977 г. Закона «Основы лесного законодательства СССР и союзных республик» и подготовке на его основе Лесных кодексов союзных республик. Так, в 1978 г. был принят Лесной кодекс РСФСР, в 1979 г. – Лесные кодексы в Украинской и Белорусской ССР.

Причин проведения кодификации лесного законодательства УССР было несколько. Во-первых, правовое регулирование лесных отношений на территории УССР осуществлялось на основании Закона «О лесах УССР», принятого Всеукраинским исполнительным комитетом 4 ноября 1923 г. [3, с. 5], действие которого было приостановлено в 1930 г. после передачи украинских лесов в ведение всесоюзных органов. В дальнейшем до 1979 г. отношения, связанные с лесами, регулировались всесоюзными и республиканскими органами власти и управления, издававшими большое количество актов материала по вопросам охраны, защиты, использования и воспроизводства лесов. Другой причиной явилось то обстоятельство, что в этот исторический период в Советском Союзе прошла «волна» кодификации природоохранительного законодательства, в УССР были приняты новые Земельный, Водный кодексы, Кодекс о недрах. Вполне закономерно, что затем на повестку дня был поставлен вопрос о кодификации лесного законодательства.

Проект ЛК 1979 г. готовился Советом Министров УССР в соответствии с «Основными лесного законодательства Союза ССР и союзных республик». Далее проект, по поручению Президиума Верховного Совета УССР, был передан на заключение трём комиссиям ВС УССР – законодательных предположений, по сельскому хозяйству и по охране природы. В этих комиссиях прошло обсуждение с участием представителей заинтересованных министерств и ведомств, юристов, специалистов лесного дела, высказавших ряд замечаний и предложений. По результатам их рассмотрения комиссии подготовили рекомендации по внесению в текст проекта кодекса изменений и дополнений, с которыми после обсуждения согласились представители заинтересованных министерств, ведомств и управлений.

Проект Лесного кодекса рассматривался на XI сессии Верховного Совета УССР 9-го созыва, проходившей 14 декабря 1979 г., докладчиком выступил министр лесного хозяйства Б.Н. Лукьянов (1921-1980 гг.). Этот руководитель возглавлял лесное министерство с 1966 по 1980 гг. и проявил себя, как указывает В.Е. Борейко, энергичным и хорошо разбирающимся в лесном деле специалистом [4, с. 288]. При этом Б.Н. Лукьянов был противником лесных заповедников и помешал созданию многих таких объектов.

Рассмотрение текста доклада по проекту ЛК 1979 г. позволяет выделить шесть групп освещенных в нем вопросов: 1) общие вопросы; 2) управление лесным фондом; 3) оценка состояния лесных ресурсов УССР; 4) организация ведения лесного хозяйства; 5) воспроизводство и повышение продуктивности лесов; 6) охрана и защита лесного фонда.

1. Общие вопросы. К ним необходимо отнести доктринальные взгляды советских юристов на историю советского лесного законодательства. Так, в докладе отмечалось, что первым этапом в его становлении считается принятие ленинского декрета «О лесах» от 27 (14) мая 1918 г., вторым этапом – принятие Всеукраинским исполнительным комитетом 4 ноября 1923 г. Закона «О лесах УССР», третьим – принятие Верховным Советом СССР в 1977 г. «Основ лесного законодательства Союза ССР и союзных республик», и, наконец, четвертым этапом должна стать кодификация лесного законодательства УССР.

В содержании правовой концепции, лежащей в основе ЛК 1979 г., нашли отражение положения об исключительной государственной собственности на леса, государственный характер управления в сфере использования, охраны, восстановления лесов.

2. Вопросы управления лесным фондом. В докладе Б.М. Лукьянова отмечалась роль ЦК Компартии Украины, Совета Министров УССР в развитии лесного хозяйства, увеличении площадей лесов, организации их рационального использования. Особенно-

сти советской системы управления лесной отрасли заключались в: 1) существовании двух профильных министерств – министерства лесного хозяйства и министерства лесной и деревообрабатывающей промышленности; 2) наделении значительным объемом полномочий местных Советов народных депутатов всех уровней.

В докладе говорилось, что в проекте кодекса нашли свое закрепление различные формы участия общественности и граждан в осуществлении мероприятий по сохранению и использованию лесов. Это, в частности, организация общественных лесных инспекций и школьных лесничеств. С целью развития лесного хозяйства и рационального использования лесных ресурсов УССР в трех богатых лесами карпатских областях (Ивано-Франковской, Львовской и Закарпатской) были созданы лесокombинаты, в остальных областях – комплексные лесные предприятия (лесхоззаги).

3. Оценка состояния лесных ресурсов. В докладе министра лесного хозяйства Б.Н. Лукьянова указывалось на наличие значительных успехов в развитии лесной отрасли в УССР. Действительно, по состоянию на 1946 г. леса занимали 10,3% территории республики, а в 1979 г. – 14%, т. е. их площадь возросла с 6,2 до 8,4 млн. га. Значительно увеличилось, по сравнению с 1960 г., поголовье диких животных: косуль – почти в три раза, лосей – в восемь раз, диких кабанов – в шесть раз.

Важное значение в деле охраны лесов имело принятие законодательных актов, регламентирующих создание лесных заповедников. Так, на тот исторический момент на территории УССР насчитывалось одиннадцать заповедников, занимающих площадь 150 тыс. га, а также 102 лесных, ботанических и других видов заказников с площадью 60 тыс. га. Учитывая их роль в сохранении лесов, проект кодекса предусматривал введение ограничений в лесопользовании на таких объектах.

С целью регламентации правового режима лесов проект кодекса предусматривал их деление на две группы. К первой из них относились леса, выполняющие водоохраные, защитные, санитарно-гигиенические функции. Во вторую группу вошли леса, имевшие одновременно защитное и эксплуатационное значение.

В докладе была дана критическая оценка ведению хозяйства в колхозных лесах, за которыми было закреплено 2 млн. га лесов, находившихся, по данным Б.Н. Лукьянова, в неудовлетворительном состоянии. Продуктивность таких лесов оценивалась в два-три раза ниже, чем лесов государственного фонда. С целью улучшения их состояния в докладе указывалось на необходимость интенсификации процесса их передачи государству, т. к. за пять лет (1973-1978 гг.) лишь 72 тыс. га были переданы в ведение Министерства лесного хозяйства УССР.

4. Организация ведения лесного хозяйства. Анализируя доклад министра лесного хозяйства УССР Б.Н. Лукьянова, необходимо иметь в виду, что украинское лесоводство достигло больших успехов в деле выращивания, восстановления лесов и ведения лесного хозяйства. В действовавших в то время нормативно-правовых актах нашли отражение правила отпуска древесины на корню, правила рубок, деление лесов по лесотаксовым разрядам и др. Ученые-лесоводы Советской Украины, акад. П.С. Погребняк, Г.М. Высоцкий, В.И. Коптев, Ю.Д. Третяк, С.М. Стойко, С.А. Генсирук, Ю.Ю. Туница, выполнили теоретические разработки по определению возраста технической спелости древесины, величины расчетной лесосеки в зависимости от породного состава и других показателей, экологии леса. По этой причине, как указывал Б.Н. Лукьянов, в проекте кодекса должны были найти отражение положения о том, что размеры рубок не должны превышать величины расчетной лесосеки. В дополнение к этому законодательного закрепления требовали вопросы организации рубок ухода, санитарных, выборочных, направленных на улучшение породного состава и определение объемов технической спелой древесины. Ведение лесного хозяйства включает в себя целый комплекс технических вопросов, связанных с организацией побочных пользований. Исходя из этого, министр предлагал включить в проект кодекса нормы, определяющие правила заготовки живицы, второстепенных материалов, сенокосения, выпаса скота, охоты.

5. Воспроизводство и повышение продуктивности лесов. В тексте доклада указывалось, что за послевоенные годы (1945-1979 гг.) в УССР было посажено 4 млн. га леса, в число которых вошло свыше миллиона га защитных лесонасаждений. Обращалось внимание на наличие положительной тенденции, состоящей в том, что площади посадок в четыре раза превышали площади рубок. Искусственные леса УССР составляли 53% от общей площади лесов, большая часть которых включала ценные и долговечные породы. Для условий Украины важное значение имело создание лесов в Ворошиловградской, Одесской, Николаевской, Запорожской областях, в которых проводилась ежегодная посадка по 4-5 тыс. га, а на полях колхозов и совхозов было создано 418 тыс. га полезащитных лесных полос общей длиной 325 тыс. км, защищавших почти 13 млн. га сельхозполей.

Серьезным достижением украинских лесоводов стала разработка новой агротехники, позволившей облесить нижнеднепровские сыпучие пески. На них создали 80 тыс. га искусственного леса, что позволило прекратить передвижение песков и использовать ранее непригодные земли. С помощью этой методики удалось облесить другой экологически опасный регион – придонецкие пески площадью 60 тыс. га. Отдельным направлением в лесоразведении стало создание 78 тыс. га защитных лесонасаждений вдоль каналов, водохранилищ, берегов рек. Исходя из этого, министр предлагал включить в Лесной кодекс единый комплекс норм, посвященных вопросам лесоразведения и создания новых лесов.

6. Охрана и защита лесного фонда. В докладе Б.Н. Лукьянов указывал на необходимость включения в проект кодекса раздела, который охватил бы вопросы охраны и защиты лесов, по причине разобщенности большого количества законодательных актов, регламентировавших охрану леса. Это «Положение о лесной охране СССР» 1950 г., целый ряд актов, посвященных защите лесов от пожаров. По данным Р.В. Челпана, только за период с 1945 по 1953 гг. Советом Народных Комиссаров (Советом Министров) УССР было принято пять постановлений, которые регламентировали мероприятия и правила защиты лесов от пожара [5, с. 87]. Исходя из этого, докладчик предлагал внести в проект кодекса нормы, предусматривавшие ответственность за нарушение лесного законодательства, порядок возмещения ущерба, изъятие незаконно добытой древесины, приостановление лесопользования.

Согласно действовавшему в тот исторический период порядку принятия законодательных актов на XI сессии Верховного Совета УССР 9-го созыва заслушивался доклад комиссий законодательных предположений, по сельскому хозяйству и по охране природы. Докладчиком выступил депутат Верховной Рады УССР В. И. Сиволоб, председатель комиссии законодательных предположений. В своем выступлении он указал на наличие процесса кодификации республиканского природоохранного законодательства, выразившегося в принятии Водного, Земельного кодексов, Кодекса о недрах, подготовке законов об охране атмосферного воздуха и животного мира. Важным элементом этого процесса стала, по мнению В.И. Сиволоба, подготовка Лесного кодекса УССР. Задача ЛК 1979 г. заключалась в правовом регулировании вопросов государственного управления, использования, воспроизводства, охраны и защиты леса, а также регламентации требований к ведению лесного хозяйства, отдельных видов лесопользования. Комиссии высказали следующие семь предложений.

Во-первых, включить в преамбулу кодекса основное назначение украинских лесов, которое состоит в выполнении ими, прежде всего, водоохраных, защитных, санитарно-гигиенических функций.

Во-вторых, закрепить в кодексе правила отнесения к определенным группам лесов зон санитарной охраны источников водоснабжения. В дополнение к этому – выявить в этих лесах массивы, находящиеся на участках санитарной охраны курортов, способы их рубок.

В-третьих, внести дополнения в ст. 39 Лесного кодекса, определявшую порядок отнесения лесов к противозерозионным, особо ценным лесным массивам и другим категориям защитности.

В-четвертых, уточнить компетенцию государственных органов лесного хозяйства, обеспечивающих управление лесной отраслью УССР.

В-пятых, более четко определить вопросы участия общественности в осуществлении мероприятий по рациональному использованию, воспроизводству, охране и защите лесов.

В-шестых, уточнить нормы кодекса, регламентирующие лесопользование в городских лесах. Учитывая их важную роль в выполнении санитарно-гигиенических, оздоровительных функций, обеспечении ими задач по отдыху населения, депутатами было предложено ограничить лесопользование в таких лесах и усилить их охрану.

В-седьмых, в связи с принятием Указа Президиума Верховного Совета СССР о внесении изменений и дополнений в Основы лесного законодательства Союза СССР и союзных республик от 13 декабря 1977 г. возникла необходимость приведения в соответствие со всесоюзным законом и текста будущего Лесного кодекса УССР.

Подводя итоги рассмотренных замечаний и дополнений, депутат В.И. Сиволоб внес предложение Верховному Совету УССР относительно утверждения окончательной редакции Лесного кодекса УССР, которое было единогласно принято.

Выводы. Подготовка Лесного кодекса УССР 1979 г. велась в рамках советской модели законотворчества, состоящей в том, что на первом этапе издавался акт всесоюзного значения – «Основы лесного законодательства Союза ССР и союзных республик» 1977 г., а затем на его основе союзными республиками принимался соответствующий кодифицированный акт.

2. Процессом, способствовавшим кодификации лесного законодательства, явилось принятие Верховным Советом УССР серии кодифицированных актов – Земельного, Водного кодексов, Кодекса о недрах и др.

3. Подготовка Лесного кодекса велась по поручению Президиума Верховного Совета УССР, заключение по тексту готовили 3 профильные комиссии ВС УССР с участием юристов, специалистов лесной отрасли.

4. Анализ содержания доклада министра лесного хозяйства УССР Б.Н. Лукьянова от 14 декабря 1979 г. на XI сессии ВС УССР 9-го созыва позволил выделить в нем шесть блоков вопросов.

5. Показано, что обсуждение акта на сессии ВС УССР носило творческий характер, выразившийся в обсуждении семи дополнений, внесенных Комиссией по законодательным предположениям. Эти предложения касались таких вопросов, как: природоохранные функции лесов УССР; охрана санитарных зон курортов, городских лесов, источников водоснабжения; компетенция государственных органов лесного хозяйства и участие общественности в охране лесов.

Список использованных источников:

1. Лозо В.И. Лесной кодекс УССР – лесоохранный закон развитого социализма // Проблемы соц. законности. – Х., 1982. – Вып. 9. – С. 86–96.

2. Кодифікація законодавства України: теорія, методологія, техніка / Ю.С. Шемшученко, О.І. Ющик, Л.М. Горбунова, М.О. Теплюк, Л.В. Гульченко, В.І. Риндюк; за заг. ред. О.І. Ющика. – К., 2007. – 208 с.

3. Амчиславский Я.Л. Лесное законодательство Украины / Я.Л. Амчиславский, С.С. Баталин. – Х., 1926. – 531 с.

4. Борейко В.Е. История охраны природы Украины. X век – 1980 г. / В.Е. Борейко. – К. : Киев. экол.-культ. центр, 2001. – 544 с.

5. Челпан Р.В. Правові та організаційні засади охорони українських лісів від пожеж: історико-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Маріуполь, 2012. – 203 с.

**АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО
І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС**

АРТЕМЕНКО І. А.,
кандидат юридичних наук, докторант
(Одеський державний університет
внутрішніх справ)

УДК 342.565

**ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ ЯК СУБ'ЄКТИ
АДМІНІСТРАТИВНО-ДЕЛІКТНОГО ПРОЦЕСУ: ПИТАННЯ СЬОГОДЕННЯ**

Зміст статті полягає у визначенні особливостей участі громадських об'єднань в адміністративно-деліктному провадженні та притягнення останніх до відповідальності. Доведено, що особливість адміністративно-деліктних проваджень за участю громадських об'єднань проявляється в тому, що чинне законодавство України передбачає адміністративну відповідальність для громадських об'єднань двоюко: 1) для громадських об'єднань як юридичних осіб; 2) для громадських об'єднань в якості окремих членів або керівників таких громадських об'єднань.

Ключові слова: громадські об'єднання, адміністративно-деліктне провадження, адміністративний делікт, адміністративна відповідальність.

Содержание статьи заключается в определении особенностей участия общественных объединений в административно-деликтном производстве и привлечения последних к ответственности. Доказано, что особенность административно-деликтных производств с участием общественных объединений проявляется в том, что действующее законодательство Украины предусматривает административную ответственность для общественных объединений двояко: 1) для общественных объединений как юридических лиц, 2) для общественных объединений в качестве отдельных членов или руководителей таких общественных объединений.

Ключевые слова: общественные объединения, административно-деликтное производство, административный деликт, административная ответственность.

Content of the article is to identify the features of the participation of NGOs in the administrative tort production and bringing the past to account. It is proved that feature administrative tort productions involving associations manifested in the fact that the current Ukrainian legislation provides for administrative responsibility for public associations in two ways: 1) for public associations as legal entities, 2) for public associations as individual members or managers of such public associations.

Key words: associations, administrative and tort production, administrative tort, administrative responsibility.

Вступ. Останні події в державі довели, що існування сталого та розвинутого громадянського суспільства може стати запорукою для розвитку держави на підставі демократичних принципів, які є базовими для європейських держав. Одним із інститутів громадянського суспільства є громадські об'єднання. Слід зазначити, що право на об'єднання є невід'ємним правом людини, яке забезпечує повноцінну участь останнього у політичному, громадському житті суспільства, засобом реалізації та захисту громадянами своїх прав і законних інтересів, можливістю для самореалізації та підвищення соціальної активності. Саме останнім часом громадські об'єднання стали активними учасниками політичного та громадського життя нашої держави. Однак розвиненість громадянського суспільства підтверджується тим, що всі його учасники співіснують у правовому полі. Тобто створення, організація та функціонування всіх суб'єктів громадського суспільства здійснюється у відповідності до чинного законодавства, а у разі порушення встановлених правил – притягнення винних до відповідальності.

Постановка завдання. Отже, мета наукового дослідження полягає у визначенні особливостей участі громадських об'єднань в адміністративно-деліктному провадженні та притягнення останніх до відповідальності.

Аналіз останніх досліджень. Окремі питання участі громадських об'єднань в адміністративно-правових відносинах, у тих чи інших ракурсах, розглядалися в роботах О.А. Банчука, В.М. Бесчастного, М.Ю. Віхляєва, С.С. Гнатюка, Т.В. Журенка, Л.В. Колобова, М.В. Лациби, С.І. Москаленка, А.М. Половинця, В.Г. Перепелюка, Л.В. Федоренко, А.О. Шимчука та ін. Праці зазначених авторів є для нас добрим науковим підґрунтям для подальших досліджень громадських об'єднань в якості суб'єкта адміністративно-деліктного процесу.

Таким чином, недостатність розробок на теоретичному рівні, наявність правових проблем визначили необхідність проведення комплексного дослідження широкого кола питань, пов'язаних із притягненням до відповідальності громадських об'єднань тощо.

Результати досліджень. Загалом, змістом адміністративно-деліктних відносин є: розгляд і вирішення адміністративних справ, пов'язаних із вчиненням адміністративних правопорушень, та порядок притягнення правопорушників до адміністративної відповідальності відповідно до Кодексу України про адміністративні правопорушення України (далі – КУпАП) [1] чи застосування заходів адміністративного припинення [2, с. 391].

Адміністративно-деліктний процес має специфічні ознаки, характерні лише для нього, а саме: особливість матеріально-правових норм і матеріально-правових відносин, впровадження яких реалізується завдяки даному процесу; специфіка процесуальних норм та процесуальних відносин, які є його змістом; характер розглядуваних справ та юридичні наслідки їх розв'язання [3, с. 70]. Така особливість пов'язана з тим, що нормативною підставою адміністративної відповідальності, окрім КУпАП, являються також ціла низка нормативно-правових актів, зокрема: Повітряний кодекс України [4, ст. 126-130], Водний кодекс України [5, ст. 110], Митний кодекси України [6, ст. 458-485], Кодекс цивільного захисту України [7, ст. 140], Закон України «Про відповідальність підприємств, їх об'єднань, установ та організацій за правопорушення у сфері містобудування» [8], Закон України «Про громадські об'єднання» [9, ст. 31] та ін.

На сьогодні в юридичній літературі окремо виокремлюють загальну та спеціальну адміністративну відповідальність юридичних осіб. Загальна – визначена для юридичної особи незалежно від її виду, а суб'єктом спеціальної можуть бути виключно громадські об'єднання [10].

Прикладом загальної адміністративної відповідальності, яка може поширюватися й на громадські об'єднання, слід вважати відповідальність за порушення вимог законодавства з питань цивільного захисту, техногенної та пожежної безпеки, порушення правил та норм у сфері електроенергетики, водокористування, медичних, санітарно-епі-

деміологічних правил, порушення норм з регулювання обігу готівки та ін. Так, відповідно до статті 67 Кодексу цивільного захисту України за порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки, невиконання приписів та постанов центрального органу виконавчої влади, який здійснює державний нагляд у сфері техногенної та пожежної безпеки, можуть бути накладені адміністративні стягнення, а за порушення вимог законодавства з питань цивільного захисту, техногенної та пожежної безпеки – адміністративно-господарські санкції [7]. Іншим яскравим прикладом загальної адміністративної відповідальності громадських об'єднань є стаття 120 Податкового кодексу України, яка передбачає такий вид відповідальності юридичної особи у вигляді накладення штрафу за неподання чи несвоєчасне подання податкової звітності або невиконання вимог щодо внесення змін до неї [11].

На жаль, аналіз КУпАП не містить прикладів загальної адміністративної відповідальності громадських об'єднань, він закріплює відповідальність лише фізичних осіб в якості: самої фізичної, керівника чи посадової особи державного органу, установи чи організації. [1]. Розглянемо деякі приклади. Так, стаття 186-5 чинного КУпАП передбачає відповідальність за керівництво об'єднанням громадян, яке не легалізувалося в установленому законом порядку, чи йому відмовлено в легалізації або його примусово розпущено за рішенням суду, але воно продовжує діяти, а також осіб, які беруть участь у діяльності таких об'єднань [1]. Суб'єктом адміністративної відповідальності за вказане правопорушення є керівництво громадського об'єднання або особи, які беруть участь у його діяльності, а не громадське об'єднання.

Аналогічною статтею є стаття КУпАП 212-3 КУпАП, яка передбачає адміністративну відповідальність за неправомірну відмову в наданні інформації, несвоєчасне або неповне надання інформації, надання інформації, що не відповідає дійсності, у випадках, коли така інформація підлягає наданню на запит громадянина чи юридичної особи відповідно до законів України «Про інформацію», «Про доступ до публічної інформації», «Про звернення громадян», «Про доступ до судових рішень» та «Про засади запобігання і протидії корупції», або на адвокатський запит, запит кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, її палати або члена відповідно до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [1]. З аналізу, положень перелічених законів можна стверджувати, що громадські об'єднання виступають як об'єктами, так і суб'єктами інформаційних відносин. Тому у разі неправомірної відмови несвоєчасної або неповної надання інформації, надання інформації, що не відповідає дійсності на керівництво громадських об'єднань, буде накладено штраф.

Відповідно до статті 185-1 КУпАП передбачено адміністративну відповідальність за порушення встановленого порядку організації або проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій. В даному випадку суб'єктом адміністративної відповідальності за вказане правопорушення також будуть або учасники, або організатори зборів, мітингу, вуличного походу чи демонстрації – фізичні особи, а не громадське об'єднання. Схожих прикладів адміністративної відповідальності в КУпАП – безліч.

Судячи з сказаного, можна зробити висновок, що громадські об'єднання притягуються до адміністративної відповідальності за порушення адміністративно-правових норм багатьох статей особливої частини КУпАП, однак суб'єктом адміністративної відповідальності за вказані правопорушення завжди буде керівництво громадського об'єднання або особи, які беруть участь у його діяльності, а не громадське об'єднання в цілому. Тобто адміністративна відповідальність громадських об'єднань в даних випадках фактично отожднюється з відповідальністю керівництва.

Спеціальна ж адміністративна відповідальність громадських об'єднань наразі передбачена в різних законодавчих актах, які безпосередньо регламентують їх діяльність. Базовим у цій сфері є Закон України «Про громадські об'єднання», який встановлює за порушення законодавства про громадські об'єднання їх заборону. Підставами заборони

громадського об'єднання згідно з чинним законодавством є: 1) порушення обмежень щодо створення та діяльності громадських об'єднань, передбачених ст. 4 Закону України «Про громадські об'єднання»; 2) порушення вимог, установлених статтями 36, 37 Конституції України; 3) невиконання обов'язку, передбаченого абзацом другим ч. 2 ст. 14 Закону України «Про громадські об'єднання»; 4) невиконання обов'язку, передбаченого частинами 4-6 ст. 23 Закону України «Про громадські об'єднання» [9].

Більш детально питання щодо відповідальності діяльності деяких громадських об'єднань закріплено в законодавчих актах, які безпосередньо регулюють порядок їх створення та діяльності. Так, ст. 20 Закону України «Про політичні партії» передбачає можливість застосування попередження до політичних партій про недопущення незаконної діяльності. Підставами його застосування є публічне оголошення її керівними органами наміру вчинення партією дій, за які законами України передбачено юридичну відповідальність [12]. Так само може бути припинена діяльність профспілок, їх об'єднань та релігійних організацій [13, ст. 18; 14, ст. 16]. Досліджуючи приписи наведених вище нормативно-правових актів, можна дійти висновку, що законодавець встановлює такі види стягнень, які за своєю правовою природою є адміністративними і в більшості випадків застосовуються судами, а в деяких випадках – органами виконавчої влади.

Узагальнюючи вищезазначене, можна виділити особливості адміністративно-деліктного процесу за участю громадських об'єднань. Дана особливість проявляється в тому, що чинне законодавство України двоєко визначає адміністративну відповідальність громадських об'єднань. Так, в одних випадках адміністративна відповідальність передбачена для громадських об'єднань у цілому як юридичних осіб (Кодекс цивільного захисту України, Податковий кодекс України), в інших випадках – адміністративна відповідальність передбачена лише до фізичних осіб, в якості окремих членів громадських об'єднань або в якості керівників таких об'єднань (КУпАП). В свою чергу, це свідчить про проблему неможливості притягнення до загальної адміністративної відповідальності сучасних громадських об'єднань, які не є юридичними особами, бо спеціальними законами у сфері оподаткування, пожежної безпеки, санітарного нагляду встановлюється адміністративна відповідальність лише стосовно юридичних осіб.

Процесуальний регламент провадження в справах про адміністративні правопорушення відносно громадських об'єднань складається із сукупності однорідних груп процесуальних дій, які прийнято називати стадіями. Стадії провадження відрізняються одна від одної колом учасників провадження, характером здійснюваних процесуальних дій та їх юридичними наслідками, є відносно самостійними, тому що за результатами кожної стадії оформлюється відповідний процесуальний документ, який є її підсумком, і тільки після прийняття такого акту можливо розпочати наступну стадію.

На сьогодні в провадженнях щодо розгляду справ про адміністративні правопорушення виділяють такі основні стадії: 1) порушення справи та адміністративне розслідування; 2) розгляд та прийняття рішення у справі; 3) виконання постанови. Порядок проведення кожної стадії врегульовано КУпАП [1].

В обох видах адміністративно-деліктних проваджень, з метою забезпечення законності, всебічного, повного та об'єктивного розгляду і вирішення адміністративних справ, а також гарантування прав суб'єктів гарантування, законодавець досить повно визначає їх права.

Зокрема, в справах про адміністративні правопорушення особа, яка притягається до адміністративної відповідальності, має право: 1) знайомитися з матеріалами справи та давати пояснення у справі; 2) надавати докази своєї невинуватості, брати участь в оцінці доказів, заявляти письмові або усні клопотання, висловлювати власні думки, наводити пояснення, визнавати чи не визнавати наведені докази, вимагати залучення свідків, якщо вони є, призначення експертизи, витребування довідок, документів тощо; 3) виступати рідною мовою і користуватися послугами перекладача; 4) користуватися юридичною допомогою адвоката, іншого фахівця у галузі права, який за законом має

право на надання правової допомоги; 5) оскаржувати постанову в справі в порядку і строк, встановлені статтями 288 і 289 КУпАП; 6) відмовитися від підписання протоколу, викласти мотиви своєї відмови від його підписання, а також подати пояснення та зауваження щодо змісту протоколу [1, ч. 3 ст. 256].

Відповідно до статті 249 Господарського кодексу України у разі прийняття органом державної влади або органом місцевого самоврядування акта, що не відповідає законодавству і порушує права чи законні інтереси суб'єкта господарювання (громадського об'єднання), він має право звернутися до суду із заявою про визнання такого акта недійсним [15]. Після подачі такої заяви до суду у громадських об'єднаннях або їх представників з'являються схожі права, як і під час розгляду справ про адміністративні правопорушення або у адміністративних судах, відповідно до Кодексу адміністративного судочинства [16].

У справах про заборону громадського об'єднання, яке розглядається у порядку, встановленому Кодексом адміністративного судочинства України, громадські об'єднання або їх представники мають учасників адміністративного процесу відповідно до Кодексу адміністративного судочинства [9, ст. 28].

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити наступні висновки. На сьогодні громадські об'єднання різної організаційно-правової форми приймають активну участь в управлінському та деліктному процесах, тим самим покращуючи діяльність органів публічної адміністрації в цілому та наближаючи публічне управління в Україні до європейських стандартів. У адміністративно-деліктних відносинах адміністративну відповідальність юридичних осіб поділяють на загальну та спеціальну. При цьому загальна відповідальність визначена лише до громадських об'єднань зі статусом юридичної особи, незалежно від її виду, а суб'єктом спеціальної можуть бути виключно громадські об'єднання. Підставою зазначених видів адміністративної відповідальності громадських об'єднань є порушення законодавчих актів України (законів, кодексів), і за їх порушення передбачено накладання адміністративних стягнень, відповідно до КУпАП або законів, положення яких були порушені.

Особливість адміністративно-деліктних проваджень за участю громадських об'єднань проявляється в тому, що чинне законодавство України передбачає адміністративну відповідальність для громадських об'єднань двоюко: 1) для громадських об'єднань як юридичних осіб (Кодекс цивільного захисту України, Податковий кодекс України); 2) для громадських об'єднань в якості окремих членів або керівників таких громадських об'єднань (КУпАП).

Список використаних джерел:

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення України // Відомості Верховної Ради УРСР – 1984. – № 51. – Ст. 1122.
2. Курс адміністративного права України : підручник / В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко, І.Д. Пастух, В.Д. Сущенко та ін. / за ред. В.В. Коваленка. – К. : Юрінком Інтер, 2012. – 808 с.
3. Кузьменко О.В. Адміністративний, управлінський та деліктний процес в Україні / О.В. Кузьменко // Науковий вісник НАВСУ. – 2003. – № 2. – С. 66–73.
4. Повітряний кодекс України від 19.05.2011 № 3393-VI // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 25. – Ст. 274.
5. Водний кодекс України від 06.06.1995 № 213/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 24. – Ст. 189.
6. Митний кодекс України від 13.03.2012 № 4495-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4495-17>.
7. Кодекс цивільного захисту України від 02.10.2012 № 5403-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 34-35. – С. 1802.

8. Про відповідальність підприємств, їх об'єднань, установ та організацій за правопорушення у сфері містобудування : Закон України Закон від 14.10.1994 № 208/94-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/go/208/94-%D0%B2%D1%80>.

9. Про громадські об'єднання : Закон України від 22.03.2012 № 4572-VI // Офіційний вісник України. – 2012. – № 30. – С. 26. – Ст. 1097.

10. Віхляєв М. Адміністративна відповідальність громадських об'єднань в Україні : проблеми нормативно-правового регулювання в контексті вступу в дію нового Закону України «Про громадські об'єднання» / М. Віхляєв // Віче. – 2013. – № 10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/3669/>.

11. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.

12. Кодекс України про адміністративні правопорушення України // Відомості Верховної Ради УРСР – 1984. – № 51.– Стаття 1122.

13. Про політичні партії в Україні : Закон України від 05.04.2001 № 2365-III // Офіційний вісник України. – 2001. – № 17. – С. 93. – Ст. 728.

14. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності : Закон України від 15.09.1999 № 1045-XIV // Офіційний вісник України. – 1999. – № 38. – Стор. 2.

15. Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України від 23.04.1991 № 987-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 25. – Ст. 283.

16. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.

17. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV 282 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2747-15>.

ГРИЦАЙ І. О.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри
загальноправових дисциплін
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 349.2

СУБ'ЄКТИ ДЕРЖАВНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ ВІДНОСИН У СФЕРІ МІГРАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ

Стаття присвячена аналізу передумов державного адміністрування міграційних правовідносин в Україні, а також визначенню системи суб'єктів державного адміністрування відносин у сфері міграції населення.

Ключові слова: мігрант, міграція, органи державної влади, нормативно-правові акти, Державна міграційна служба.

Статья посвящена анализу предпосылок государственного администрирования миграционных правоотношений в Украине, а также определению системы субъектов государственного администрирования отношений в сфере миграции населения.

Ключевые слова: мигрант, миграция, органы государственной власти, нормативно-правовые акты, Государственная миграционная служба.

The article is devoted to the analysis of the premises of the state administration of migration relations in Ukraine, and also the determination of the subjects of the system of public administration relations in the sphere of population migration.

Key words: migrant, migration, public authorities, regulatory legal acts, State migration service.

Вступ. Міграція населення є комплексним глобальним явищем, що зачіпає всі без винятку країни та народи, вчиняє серйозний вплив на різні сторони суспільного життя. Впорядкування міграційних процесів залежить від наявності чіткого державного адміністрування цієї сфери. У силу соціального характеру міграційних процесів, що реалізують природне право людини на свободу пересування, перед державою стоїть важлива мета – створити ефективний механізм державного адміністрування міграційними правовідносинами, враховуючи при цьому одночасно інтереси мігрантів і права корінного населення, яке проживає на привабливої для міграції території.

З набуттям Україною незалежності та початком розвитку української державності багато зроблено для формування державної міграційної політики, але тривале реформування системи міграційних органів в Україні призвело до ускладнення міграційної ситуації, появи розмитої структури суб'єктів, які мають регулювати правовідносини в цій сфері. Крім цього, в останні роки спостерігається висока динаміка оновлення міграційного законодавства, з'являються адаптовані під міжнародні норми нормативно-правові акти, які визначають правовий статус окремих органів державної влади. Зазначені обставини обумовлюють актуальність визначення чіткої системи колективних суб'єктів державного адміністрування відносин у сфері міграції населення.

Стан дослідження. Розвиток суспільних відносин в Україні, лібералізація процесів територіального переміщення населення по території країни і за її межі, поява біженців і вимушених переселенців, трудящих мігрантів призвели до формування самостійної галузі – міграційне право. Разом з тим адміністративно-правові аспекти державного впливу на міграцію населення в сучасній юридичній науці почали вивчатися лише останні п'ятнадцять років, що зумовило невелику кількість спеціальних робіт з визначення правового статусу, системи міграційних органів України у вітчизняній адміністративно-правовій науці. Схожу проблематику в різні часи досліджували такі вчені, як Ю. Бузницький, А. Бабенко, І. Гарна, В. Колпаков, О. Кузьменко, О. Малиновська, В. Новік, В. Олефір, С. Пирожков, О. Піскун, І. Прибиткова, Ю. Римаренко, А. Супруновський, Ю. Тодика, В. Трощинський, П. Чалий, С. Чехович та ін.

Постановка завдання. Метою статті є визначення передумов державного адміністрування міграційних правовідносин, а також системи суб'єктів державного адміністрування відносин у сфері міграції населення.

Виклад основного матеріалу. Структурний аналіз державно-правових явищ, у тому числі і функцій держави, сприяє більш успішному і глибокому їх пізнання та пояснення. Міграція надає значний вплив на глобальну політичну і соціально-економічну ситуацію, особливо в тих країнах, які відчувають тиск імміграційних потоків, де міграційна сфера є однією зі складових національної безпеки держави. Міграційна політика в Україні являє собою самостійну і необхідну сферу державної діяльності. Система міграційних відносин є дуже складною і суперечливою, саме в ній категорія «ефективна держава» набуває реальне, практичне значення. Міграційна сфера дозволяє дати досить точну оцінку соціальній, демографічній та економічній роботі держави.

Правове і процедурне регулювання міграційних процесів сприяє реалізації стратегічної мети державного адміністрування як суспільного інституту – впорядкування, збереження або перетворення суспільної життєдіяльності людей у результаті здійснення практичного, організуючого й регулюючого впливу на неї держави [1, с. 38]. У західній політології державне адміністрування позначається терміном «public administration», яке у вузькому сенсі слова означає професійну діяльність державних чиновників. Американська енциклопедія визначає державне адміністрування як «всі види діяльності, спрямовані на здійснення рішень уряду» [2]. У широкому сенсі слова «public administration» – це не тільки професійна діяльність чиновників, але і вся система адміністративних інститутів з досить суворою ієрархією влади, за допомогою якої відповідальність за виконання державних рішень спускається зверху вниз.

Державне адміністрування відносин у сфері міграції населення обумовлено зростаючими потребами суспільства у сфері економіки, демографії, геополітики, сімейної політики, культури і науки. З правової точки зору, це спирається на ідеологію правової держави, де людина, її права і свободи є найвищою цінністю, що передбачає відповідну автономність особистості в питаннях особистого добробуту та життєдіяльності [3, с. 79].

Значна за обсягом, змістом міграційна діяльність держави, як і будь-яка інша, також потребує нормативного та організаційного забезпечення та відокремлення, що обумовлено об'єктивними суспільними процесами. По суті, мова йде про так звану *міграційну функцію держави*, яка в цілому має на увазі адміністрування соціальними потоками в інтересах держави та суспільства. Міграційну функцію слід відносити до самостійного напрямку діяльності держави, тобто вона здійснюється державним органом, який організаційно не входить безпосередньо в яку-небудь гілку державної влади.

Державне адміністрування відносин у сфері міграції населення, безумовно, повинно мати юридичне підґрунтя у вигляді відповідних нормативно-правових актів. Важливою віхою в розвитку міграційного законодавства України стало затвердження

Концепції державної міграційної політики [4]. Вона визначає стратегічні цілі, завдання, механізми, принципи й стандарти щодо забезпечення прав і свобод громадян у сфері державної міграційної політики України. До її прийняття не було комплексного документа, що визначав би всі перелічені напрями, заходи, принципи, на яких має ґрунтуватися державна міграційна політика.

Формування основ державної міграційної політики України об'єктивно визначено тим, що тільки незалежність, відносна відокремленість цих питань обумовлена потребами суспільства і є умовою утворення відповідного державного органу для їх вирішення. Навряд чи викличе заперечення теза про те, що контроль, здійснюваний усередині суспільства (сфери життя), не позбавляє його об'єктивності та самостійності. Контроль передбачає, що спостерігач або організатор повинен бути не всередині, а поза або над системою. Тільки незалежний контрольний орган, який підкоряється тільки закону і Конституції, може проводити ефективну соціальну політику [5, с. 124].

Одним з постулатів ідеї про «ефективну державу» є необхідність предметної спеціалізації в діяльності держави, що передбачає функціонування спеціального органу. При цьому сам орган структурно може входити в механізм держави, але як би розчиняється або «індивідуалізується» у своєму напрямку спеціалізації. Міграційний орган повинен, насамперед, здійснювати контроль за суспільством, його частинами з точки зору легальності перебування людей на території держави, що не робить жоден з органів держави. В соціально-правовій державі видається цілком доцільним доручити виконання цієї задачі спеціальним правовим органу держави — міграційному, який «сигналізував» б і владі, і суспільству про динаміку соціальних перетворень (процесів) в цілому та ще й стимулював суспільство до «гуманітарного» розвитку [6, с. 37]. На сьогодні в Україні таким органом є *Державна міграційна служба України*, основними завданнями якої є реалізація державної політики у сферах міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів, а також внесення пропозицій щодо формування державної політики у цих сферах.

Державне адміністрування міграційною сферою дає переконливі підстави вважати, що ця діяльність повинна здійснюватися як правовими засобами, так і адміністративними. Це підтверджується не тільки правовим характером нашої держави, але і цілями оптимізації життєдіяльності суспільства. Разом з тим істотною відмінністю міграційної політики зарубіжних країн від України є те, що в них держава здійснює і регулює тільки імміграційну політику, в той час як внутрішня міграція регулюється виключно економічними важелями і безпосередньо пов'язана з пошуком і зміною людьми місць роботи.

Законодавче обґрунтування наявності суб'єктів міграційних правовідносин міститься у чинних нормативно-правових актах, які регулюють реалізацію цього права. Наприклад, у розділі V Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» містяться повноваження органів виконавчої влади, що беруть участь у вирішенні питань біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, і, відповідно, дається перелік цих органів. Такий механізм зазначається й у розділі II Закону України «Про імміграцію».

З огляду на інституціональні та процесуальні особливості міграційних правовідносин систему суб'єктів, що приймають в них участь, можна поділити на органи державної влади *загальної та спеціальної* компетенції. До органів державної влади *загальної* компетенції щодо міграційних правовідносин слід відносити такі інститути:

– *Верховна Рада України*. Відповідно до ст. 85 Конституції України визначення напрямів внутрішньої і зовнішньої політики належить до повноважень Верховної Ради України. Відповідно, засади міграційної політики також визначає український парламент шляхом прийняття предметних нормативно-правових актів. Більш ґрунтовно проблемними питаннями міграції займається Комітет Верховної Ради України з питань прав людини, національних

меншин і міжнаціональних відносин та його підкомітет з питань міграційної політики, громадянства, статусу іноземців та осіб без громадянства, біженців, та у зв'язках з українцями, які проживають за кордоном;

– *Президент України*. Як глава держави Президент України відповідно до Основного Закону є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини й громадянина. Президент України на основі виконання Конституції і законів України видає укази та розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України. Міграційна політика також є об'єктом нормотворчої уваги Президента України, про що свідчить наявність таких Указів Президента України, як «Про Концепцію державної міграційної політики» від 30 травня 2011 р., «Про додаткові заходи щодо реалізації права людини на свободу пересування і вільний вибір місця проживання» від 15 червня 2001 року або Указ Президента України «Про заходи щодо реєстрації фізичних осіб» від 11 січня 2002 року та ін.;

– *Кабінет Міністрів України*. Значну роль в утвердженні і забезпеченні прав людини, зокрема у сфері міграційних відносин, відіграють органи виконавчої влади. Якщо засади міграційної політики визначаються Верховною Радою України, то Кабінет Міністрів України забезпечує її реалізацію;

– *Рада національної безпеки і оборони України*. Згідно зі статтею 4 Закону України «Про Раду національної безпеки і оборони України» до компетенції Ради національної безпеки і оборони України віднесено визначення стратегічних національних інтересів України, концептуальних підходів та напрямів забезпечення національної безпеки і оборони, зокрема в міграційній сфері;

– *судові органи України*. Наприклад, Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції, завдання якого полягає у гарантуванні верховенства Конституції як Основного Закону, що визначає засади забезпечення прав і свобод людини в Україні. Слід зазначити, що серед питань, з яких Конституційний Суд України приймає рішення та надає висновки, є й питання міграційних правовідносин;

– *Уповноважений Верховної Ради України з прав людини*.

Певною основою для утворення системи органів державної влади спеціальної компетенції щодо міграційних правовідносин слід визнати розділ V Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту», в якому містяться повноваження органів виконавчої влади, що беруть участь у вирішенні питань біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, і, відповідно, дається перелік цих органів [7]:

– *центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту*. Таким органом на сьогодні виступає *Державна міграційна служба України*, діяльність якої спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ України;

– *центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері захисту державного кордону*. Державна прикордонна служба України здійснює пропуск через державний кордон осіб та транспортних засобів, протидіє нелегальній міграції, реєструє іноземних громадян, які в'їжджають до країни. Вона також приймає заяви про набуття статусу біженця в Україні, якщо шукач притулку був затриманий за спробу нелегального перетину кордону України;

– *Служба безпеки України та її органи на місцях*. Служба безпеки України відповідно до покладених на її завдань повинна здійснювати заходи, пов'язані з охороною державних інтересів у сфері зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної діяльності, безпекою громадян України за кордоном; брати участь у розробці заходів і вирішенні питань, що стосуються в'їзду в Україну та виїзду за кордон, перебування на її території іноземців та осіб без громадянства, прикордонного режиму і митних правил, приймати

рішення про заборону в'їзду в Україну іноземцю або особі без громадянства, про скорочення строку тимчасового перебування іноземця та особи без громадянства на території України, про примусове повернення іноземця або особи без громадянства в країну походження або третю країну;

– *Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сферах трудових відносин.* Реалізацію політики щодо трудової міграції покладено на Міністерство соціальної політики України. Воно має ліцензувати господарську діяльність щодо працевлаштування за кордоном, забезпечувати контроль за додержанням ліцензійних умов, брати участь у підготовці та укладанні міжнародних договорів у сфері трудової міграції, здійснювати моніторинг трудової міграції та замовляти наукові дослідження цього явища;

– *Міністерство закордонних справ України, закордонні дипломатичні установи України.* Міністерство закордонних справ України, крім організації видачі віз, консульської роботи, реєстрації громадян, які проживають за кордоном, захисту їхніх прав, має повноваження відповідно до низки міграційних законів. Зокрема, дипломатичні представництва України за кордоном приймають від іноземців документи для отримання дозволу на імміграцію та набуття громадянства, забезпечують органи міграційної служби інформацією про ситуацію в країнах походження біженців тощо;

– *Центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я.* Міністерство охорони здоров'я України встановлює порядок медичного обстеження осіб, стосовно яких прийнято рішення про оформлення документів для вирішення питання щодо визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, та порядок визначення віку особи; у разі звернення центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, забезпечують обов'язкове медичне обстеження, а в разі необхідності – лікування осіб, стосовно яких прийнято рішення про оформлення документів для вирішення питання щодо визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, та яких визнано біженцями або особами, які потребують додаткового захисту;

– *центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері освіти.* Міністерство освіти і науки України сприяє забезпеченню освітніх потреб іммігрантів, осіб, стосовно яких прийнято рішення про оформлення документів для вирішення питання щодо визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, та яких визнано біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту.

Висновки. Узагальнюючи вищесказане, необхідно підкреслити, що державне адміністрування відносин у сфері міграції населення являє собою напрям діяльності держави, його органів з контролю за перебуванням на території держави з метою поповнення і відтворення суспільства. Для ефективного і гнучкого адміністрування міграційними процесами потрібна система державних органів, необхідних для формування та реалізації політики в галузі міграції. Систему суб'єктів державного адміністрування відносин у сфері міграції населення можна поділити на органи державної влади загальної та спеціальної компетенції. Головним державним органом спеціальної компетенції у регулюванні міграційних правовідносин є Державна міграційна служба України, яка повинна здійснювати контроль за суспільством, його частинами з точки зору легальності перебування людей на території держави та стимулювати українське суспільство до «гуманітарного» розвитку.

Список використаних джерел:

1. Атаманчук В.Г. Теория государственного управления : Курс лекций / В. Г. Атаманчук. – М. : Юрид. Лит-ра, 1997. – 389 с.
2. Public Administration // Encyclopedia Americana, № 22. – P. 744.

3. Тюркин М.Л. Историко-правовой анализ миграционных систем России, США, Франции и ФРГ : монография. / М.Л. Тюркин. – М : ВНИИ МВД России, 2004. – 118 с.
4. Указ Президента України «Про Концепцію державної міграційної політики» від 30 травня 2011 р. № 622/2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua.
5. Юрков А.Л. К вопросу о целях осуществления иммиграционного контроля // А.Л. Юрков / Журнал российского права. – М. : Норма, 2007, № 5. – С. 123–133.
6. Сандугей А.Н. Некоторые теоретические вопросы миграционного права России в отечественной правовой системе / А.Н. Сандугей // Российский следователь. – М. : Юрист, 2008, № 23. – С. 37–39.
7. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту : Закон України від 08 липня 2011 р. / Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 16. – Ст. 146.

НЕГОДЧЕНКО О. В.,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України, ректор
(Дніпропетровський
гуманітарний університет)

УДК 342.98

СУТНІСТЬ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПРАВОПОРУШЕННЯ ПРОТИ ГРОМАДСЬКОЇ МОРАЛІ

Розкривається коло питань, які стосуються адміністративної відповідальності за правопорушення проти громадської моралі. Досліджуються сутність, підстави та сучасний стан адміністративної відповідальності за правопорушення проти громадської моралі.

Ключові слова: адміністративна відповідальність, адміністративне правопорушення, громадська мораль, адміністративні санкції.

Раскрывается круг вопросов, которые касаются административной ответственности за правонарушение против общественной морали. Исследуются сущность, основания и современное состояние административной ответственности за правонарушение против общественной морали.

Ключевые слова: административная ответственность, административное правонарушение, общественная мораль, административные санкции.

The circle of questions opens up that touch administrative responsibility for offence against a public moral. Essence, grounds and modern state of administrative responsibility, is investigated for offence against a public moral.

Key words: administrative responsibility, administrative crime, public moral, administrative to approval.

Вступ. Системна розбудова правової української держави постійно супроводжується вдосконаленням правових відносин у різних галузях права. Свого вдосконален-

ня, та комплексного дослідження, безумовно, потребує адміністративна відповідальність за правопорушення проти громадської моралі. Комплексного дослідження адміністративної відповідальності за правопорушення проти громадської моралі в правовій науці не проводилося. Проте окремі питання, пов'язані із застосуванням відповідальності у цій сфері, вивчали С. Гончарук, А. Зелінський, В. Куц, С. Голод, В. Дюков, Ю. Битяк, А. Дяченко, Н. Аверіна, С. Красуля, В. Лебеденком, М. Бажанов, В. Зуй, В. Анджієвська, І. Тимченко, В. Самсонов, С. Ващенко, В. Полішук.

Постановка проблеми. Мета статті – з'ясування сутності та підстав адміністративної відповідальності за правопорушення проти громадської моралі. Крім того, зважаючи на різноманітність можливих правопорушень у цій сфері, нами ставиться завдання провести аналіз із доцільності застосування окремих статей кодексу України про адміністративні правопорушення, які передбачають відповідальність за правопорушення проти громадської моралі, та запропонувати власні пропозиції щодо уточнення законодавчо закріплених норм.

Результати дослідження. Адміністративна відповідальність становить собою особий різновид юридичної відповідальності. Традиційно правову відповідальність пов'язують із застосуванням заходів державного примусу, розглядають її як передбачену санкціями правових норм реакцію на правопорушення, як реалізацію, застосування і здійснення санкцій. Заходи юридичної відповідальності, які застосовують до правопорушника і які він зобов'язаний виконати, призводять останнього до обтяжливих майнових, моральних чи інших позбавлень. Таким чином, правопорушник «тримає відповідь» перед державою за неправомірну поведінку [6, с. 6].

Адміністративній відповідальності властивий ряд специфічних ознак, які відрізняють її від інших видів юридичної відповідальності. Так, вона застосовується за делікти, що не містять великої суспільної небезпеки, тобто адміністративні проступки; в окремих випадках її заходи можуть застосовуватися також при звільненні від кримінальної відповідальності, тобто за діяння, що містять ознаки злочинів, які не становлять великої суспільної небезпеки [2, с. 85], адміністративна відповідальність завжди являє собою наслідок протиправної дії або бездіяльності юридичної або фізичної особи; крім того, у правовідносинах, що виникають завжди беруть участь суб'єкти публічно-правової сфери – органи виконавчої влади та посадові особи, які мають певні повноваження; адміністративна відповідальність зазвичай настає як наслідок порушень у сфері загальнодержавних, а не приватно-правових інтересів.

Адміністративна відповідальність реалізується шляхом накладення на правопорушника певного виду адміністративного стягнення, що є санкцією за скоєння адміністративного проступку, передбаченою КпАП України.

Перелічені ознаки повною мірою характерні також для адміністративної відповідальності за правопорушення проти громадської моралі.

Виходячи з логіки вищевикладеного, адміністративна відповідальність за правопорушення проти громадської моралі – це застосування до осіб, які вчинили адміністративні проступки (порушили норми громадської моралі), адміністративних стягнень, що тягнуть за собою негативні наслідки для цих осіб майнового, морального, особистісного чи іншого характеру і накладаються уповноваженими на те органами чи посадовими особами на підставах і в порядку, установлених нормами адміністративного законодавства [5, с. 144].

Правовим наслідком скоєння правопорушення є адміністративне стягнення, що виконує виховну та превенційну функції: перше – це виховання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, в дусі додержання законів, поваги до правил співжиття; друге – запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником, так і іншими особами (ст. 23 КпАП України).

Правильне визначення характеру та розміру стягнення можливе тільки при повному та всебічному врахуванні як тяжкості порушення, так і особи винного. З метою

індивідуалізації відповідальності закон (ч. 2 ст. 33 КпАП України) вимагає від органу (посадової особи), уповноваженого розглядати справу про певне правопорушення, особу порушника, ступінь його вини, майновий стан, обставини, що пом'якшують чи обтяжують відповідальність.

Проблема підстав адміністративної відповідальності посідає одне з найважливіших місць у теорії права, оскільки вона безпосередньо пов'язана із встановленням обсягу застосування заходів адміністративного стягнення, а отже – із забезпеченням законності відповідальності, дотриманням прав і свобод громадян [14, с. 9]. Відсутність таких підстав виключає, безумовно, правову відповідальність особи в суспільстві, зберігає недоторканними її суб'єктивні права.

Під широким розумінням підстав юридичної, у тому числі й адміністративної, відповідальності слід вважати, по-перше, право держави на застосування примусових заходів до людини, яка вчинила протиправне діяння; по-друге, причини, з приводу яких держава встановлює юридичну відповідальність. Якщо характеризувати підстави з суб'єктивної точки зору, то підставою необхідно вважати, по-перше, те, на основі чого особа може нести юридичну відповідальність; по-друге, те, за які дії вона може її нести. У цьому разі мова йде вже не про правові, а фактичні підстави юридичної відповідальності.

Про підстави адміністративної відповідальності прийнято говорити в двох аспектах. По-перше, в загальнонормативному плані, тобто про сукупність правових норм, відповідно до яких вона встановлюється і застосовується. Закон визначив поняття адміністративного правопорушення, види адміністративних стягнень, які накладаються за його вчинення, загальні правила їх накладення, підвідомчість справ про адміністративні правопорушення і порядок їх провадження. Ці питання врегульовано переважно Кодексом України про адміністративні правопорушення. По-друге, про фактичні підстави адміністративної відповідальності говорять і в кожному конкретному випадку її застосування. Тут підставою, як правило, є вчинення особою особливого виду порушення – адміністративного.

Разом з тим у теорії адміністративного права відсутня єдина думка стосовно цієї проблеми. Деякі фахівці під підставами правової відповідальності розуміють наявність у діях особи складу правопорушення [5, с. 151], іншими підставами вважають об'єктивно протиправне діяння – вчинення адміністративного проступку, суспільно небезпечної, протиправної, винної дії або бездіяльності, що порушує адміністративний закон [10, с. 11]. Ми дотримуємося думки тих учених-адміністративістів, які підставами адміністративної відповідальності визнають, як правило, адміністративне правопорушення (проступок) [2, с. 169] і, як виняток, підставами можуть слугувати інші протиправні діяння, наприклад, діяння, що містять ознаки складу злочину, який не становить великої суспільної небезпеки.

У теорії адміністративного права визначається ще й така ознака проступку, яку С. Гончарук визначає як антигромадську спрямованість [4, с. 35].

Не вдаючись до детального аналізу різних точок зору, зазначимо, що для визначення цієї ознаки більше підходить термін «шкідливість» для суспільних відносин, тому що проступки завдають або створюють суттєву загрозу заподіяння певної шкоди об'єктам адміністративно- правової охорони.

Серед адміністративних правопорушень, що нами розглядаються, настання шкідливих наслідків має обов'язкове значення під час кваліфікування за ст. 89 КпАП, а саме: жорстоке поводження з тваринами, їх мордування або вчинення інших дій, що призвели до їх мучення, каліцтва чи загибелі. Разом з тим Кримінальний кодекс України в ст. 299 передбачає кримінальну відповідальність за жорстоке поводження з тваринами, тобто знущання над тваринами, що належать до хребетних, вчинене із застосуванням жорстоких методів або з хуліганських мотивів, а також цькування зазначених тварин одна на одну, вчинене з хуліганських чи корисливих мотивів.

Таким чином, має місце казус. Фактично законодавство про адміністративні правопорушення встановлює відповідальність за більш тяжкі наслідки – каліцтво чи загибель тварини, ніж норма кримінального права, яка загалом не встановлює наслідків суспільно небезпечної дії і, таким чином, має формальний склад. На нашу думку, з метою усунення даної колізії більш вдалим було б в якості небезпечних наслідків у межах адміністративного законодавства встановити відповідальність за жорстоке поводження з твариною, що призвело до її каліцтва, а нормою кримінального законодавства встановити відповідальність за жорстоке поводження з твариною, що призвело до її загибелі.

Адміністративним правопорушенням визнається лише винна дія чи бездіяльність, учинена навмисно або з необережності. Слід також зазначити, що адміністративна караність означає можливість накладення адміністративного стягнення. Наслідком вчинення проступку у сфері громадської моралі буде негативна реакція з боку державних органів у вигляді застосування до винної особи стягнення, передбаченого адміністративним законодавством.

Одних нормативних та фактичних підстав для того, щоб виникли правовідносини відповідальності у сфері громадської моралі, недостатньо, тому що необхідні ще й правові підстави, якими є конкретні юридичні факти.

Їх умовно можна розподілити на два види. Перш за все, таким юридичним фактором є наявність у дії особи складу адміністративного проступку. До другого виду належать факти реалізації адміністративних норм у сфері моралі.

Якщо поняття правопорушення офіційно визначено в адміністративному законодавстві України, то визначення його юридичного складу існує лише в теорії права. Ці два поняття близькі за своїм змістом, але не тотожні. Загалом, склад правопорушення завжди конкретний і становить сукупність головних, визначальних ознак, які виділені законодавцем як типові, необхідні і в той же час достатні для притягнення до юридичної відповідальності. Відсутність хоча б одного з елементів складу виключає правову відповідальність. Крім того, на нашу думку, склад правопорушення як його юридична характеристика містить опис конкретних видів проступків в сфері громадської моралі – конкретних порушень норм громадської моралі: дрібне хуліганство (ст. 178 КпАП України), жорстоке поводження з тваринами (ст. 98 КпАП України), азартні ігри, ворожіння в громадських місцях (ст. 181 КпАП України), заняття проституцією (ст. 181-1 КпАП України), невиконання батьками або особами, які їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей (ст. 184 КпАП України).

Юридичні склади конкретних проступків мають свої особливі ознаки, однак серед останніх є такі, які властиві кожному з них. В юридичній науці ці ознаки традиційно об'єднують у чотири групи: ознаки, що характеризують об'єкт проступку, об'єктивну сторону, суб'єкт проступку та суб'єктивну сторону. Виходячи з цього, склад адміністративного проступку у сфері громадської моралі можна визначити як сукупність встановлених законом об'єктивних і суб'єктивних ознак, які характеризують діяння як адміністративне правопорушення.

Адміністративний проступок у сфері громадської моралі неможливий без об'єкта, проти якого він спрямований.

Дотримуючись загальноновизнаної думки, що об'єктом адміністративного проступку є суспільні відносини, тобто відносини, які складаються в різних галузях діяльності людей. Залежно від ступеня узагальнення, рівня абстрактності необхідно розрізняти загальний, родовий та безпосередній об'єкти [1, с. 22].

Якщо загальний об'єкт адміністративного проступку як сукупність суспільних відносин, які охороняються нормами адміністративного законодавства, на кваліфікацію проступку у сфері громадської моралі не впливає, то родовий та безпосередній об'єкти є тими елементами, від чіткого й повного визначення яких залежить точне встановлення ознак конкретного правопорушення, обумовлення його місця в Особливій частині

КпАП України. Встановлення родового та безпосереднього об'єкта має також важливе значення для з'ясування характеру і ступеня шкідливості посягання, його правильної кваліфікації, відмежування від інших протиправних дій у сфері громадської моралі.

Для відображення сутності адміністративних проступків і місця їх складів у системі адміністративного законодавства необхідно характеризувати не тільки безпосередній об'єкт, а й родовий. При цьому перший дає характеристику самого проступку і є необхідним елементом розмежування тотожних діянь у сфері громадської моралі, другий – визначає соціальну значимість суспільних відносин для інтересів держави і суспільства, дозволяє провести їх класифікацію, визначає місце та роль у системі законодавчого регулювання.

Заподіяння шкоди об'єкту часто відбувається шляхом впливу суб'єкта на ті чи інші предмети зовнішнього світу. Наука адміністративного права не має єдності у визначенні поняття предмета. Традиційно в теорії права під предметом адміністративного проступку прийнято вважати речі, предмети матеріального світу, гроші, цінні папери, з приводу яких виникають суспільні відносини. Тобто предмет проступку у сфері громадської моралі необхідно розглядати як складову частину його об'єкта.

На нашу думку, предмет не може виступати об'єктом адміністративного проступку, хоча деякі автори додержуються іншої думки. Так, С. Гончарук вважає, що в окремих випадках безпосереднім об'єктом може бути предмет посягання [4, с. 37]. При цьому він посилається на положення статті 24 КпАП України, зокрема на пункти 3-4, в яких указується на предмет, який став знаряддям учинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення. А. Зелінський та В. Куц, піддаючи критиці цю думку, вважають недоцільним розуміння предмета як елемента проступку [8, с. 150], хоча при цьому вони не вказують, що необхідно розуміти під предметом.

Слід зазначити, що предмет проступку, якщо його названо в конкретних нормах КпАП України, виступає обов'язковою ознакою їх об'єкта, відсутність якої свідчить про відсутність юридичного складу проступку. Наприклад, предмет є обов'язковою ознакою в складі, передбаченому статтею 92 КпАП (порушення правил охорони і використання пам'яток історії і культури). В інших нормах ця ознака є факультативною і на кваліфікацію проступку не впливає.

Об'єктивна сторона адміністративного проступку у сфері громадської моралі – це сукупність зовнішніх ознак проступку, які визначають акт зовнішньої поведінки правопорушника. Об'єктивна сторона дає характеристику суспільної шкідливості проступку, його спрямованості, вона містить ряд ознак, які прийнято поділяти на головні та факультативні. До головних належить протиправне діяння двох видів – дія та бездіяльність.

Дія становить активний, усвідомлений, вольовий акт зовнішньої поведінки суб'єкта правопорушення. Більшість проступків у сфері охорони громадської моралі вчиняється шляхом протиправних дій. Наприклад, стаття 173 КпАП України (дрібно хуліганство) встановлює відповідальність за вчинення активних дій (чіпляння до громадян, брудна лайка). При цьому частина проступків вчиняється у формі пасивної бездіяльності – коли особа, для того щоб не допустити протиправної поведінки, повинна вчинити позитивні дії, але вона з якихось причин це не робить. Це, наприклад, невиконання батьками або особами, які їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей (стаття 184 КпАП України). Необхідними умовами бездіяльності є обов'язковість і можливість особи діяти за конкретними обставинами.

На думку автора, серед адміністративних проступків, які аналізуються, не зовсім чітко та вдало визначено об'єктивну сторону статей 181, 181-1 та 184 КпАП.

Так, стаття 181 КпАП встановлює відповідальність за азартні ігри та ворожіння в громадських місцях, що суперечить уже чинному законодавству, а саме: Ліцензійною палатою України, наказом від 11 вересня 1998 р. № 86 була затверджена Інструкція про умови і правила провадження підприємницької діяльності (ліцензійні умови) зі створен-

ня та утримання гральних закладів, організації азартних ігор та контроль за їх дотриманням [15, с. 217]. Фактично встановлено відповідальність за дії, які дозволені та мають ліцензійний характер.

На нашу думку, більш правильним було б встановити відповідальність за незаконну організацію азартних ігор, а також порушення правил утримання гральних закладів.

Стаття 181-1 КпАП встановлює відповідальність за заняття проституцією, тобто проступок вчиняється у формі активних дій, сутність яких або хоча б, що саме слід визнавати за таке, не визначено в законодавстві. Дана проблема була предметом дослідження таких учених, як С. Голод, В. Дюков, В. Іващенко, А. Дяченко, Н. Аверіна, С. Красуля, найбільш ретельно дана проблема вивчалася В. Лебеденком [3, с. 64; 9, с. 54-56; 12, с. 90; 11, с. 25, с. 26, с. 32].

Проблема визначення поняття «проституція» неодноразово була предметом наукових досліджень, проте єдиної думки щодо зазначеної дефініції не існує до теперішнього часу.

Стаття 184 КпАП встановлює відповідальність за невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей. Диспозиція даної статті розкриває, що об'єктивна сторона полягає в ухиленні батьків або осіб, що їх замінюють, від виконання обов'язків, передбачених Декларацією про права дитини, Конвенцією про права дитини, Конституцією України, Кодексом про Шлюб та Сім'ю, іншими нормативними актами.

Аналіз вивчених адміністративних справ, суб'єктом яких були неповнолітні, дозволяє стверджувати, що у третині випадків правопорушення скоювалися підлітками, що виховуються у матеріально забезпечених родинах. Отже, формально (до уваги брався матеріальний бік) батьки виконують свої обов'язки щодо виховання дітей. На думку автора, більш доцільним було б установлення відповідальності не лише за невиконання, але й за неналежне виконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей.

На відміну від головних, факультативні ознаки враховуються під час кваліфікування вчиненого лише у випадках, коли їх прямо передбачено законом, а їх відсутність не завжди виключає наявність складу проступку. До таких ознак можна віднести шкідливі наслідки діяння: причинний зв'язок між протиправними діями та наслідками: час, місце, умови, способи та знаряддя вчинення проступку. Наприклад, обов'язковою ознакою правопорушення, передбаченого статтею 178 КпАП України (розпивання спиртних напоїв у громадських місцях та поява в громадських місцях у п'яному вигляді), є місця вчинення проступку. Для інших правопорушень зазначена ознака не впливає на кваліфікацію. Слід додати, що більшість складів проступків у сфері громадської моралі – формальні.

Наступним елементом складу адміністративного проступку є суб'єктивна сторона, під якою необхідно розуміти всю психічну діяльність особи, пов'язану із вчиненням ним суспільно шкідливого діяння. Суб'єктивна сторона – це внутрішній бік проступку, це психічні процеси, які відбуваються в свідомості суб'єкта, що характеризують його волю, викривають думки, наміри [11, с. 185]. Суб'єктивна сторона включає вину, мотив, мету вчинення проступку.

Вина як основна й обов'язкова ознака суб'єктивної сторони складу проступку виявляється у двох формах – умислі та необережності.

Форма і вид вини та інші ознаки суб'єктивної сторони безпосередньо не вказані у диспозиціях розглянутих складів правопорушень. Разом з тим законодавча конструкція змісту даних статей побудована таким чином, що її найближчий аналіз дозволяє вирішити питання про відповідну форму вини, а також мотиви і цілі аналізованих проступків.

Порушення норм громадської моралі, на наш погляд, можуть бути вчинені тільки з прямим умислом. Суб'єкт, який вчиняє зазначені правопорушення, усвідомлює фактичну сторону свого діяння.

При цьому не обов'язково, щоб особа знала зміст конкретної правової норми, яка забороняє цю діяльність, оскільки достатньо усвідомлення заборони такої діяльності.

Відношення особи, що порушує зазначені норми, до різноманітних наслідків своєї протиправної поведінки, не є обов'язковими ознаками цих складів правопорушень.

До факультативних ознак суб'єктивної сторони належать мотив і мета вчинення проступку. Однак, як зазначає М.І. Бажанов, вони факультативні лише в теорії права і вченні про склад правопорушення, тому що не всі норми, які закріплюють склади проступків, мають вказівку на мотив і мету. У сфері громадської моралі найбільш розповсюдженим мотивом є правовий нігілізм. При цьому мотив не слід плутати з метою як певним результатом, до якого прагне правопорушник. Вона відображає уявну модель майбутнього, якого хотів би досягти суб'єкт, проступку, діючи певним чином. Мотив і мета невіддільні від вольової поведінки, вони допомагають розкрити психологічну природу. Якщо мета полягає в наживі, то мотивом протиправних дій є особиста корисливість або жадоба.

Суб'єктом адміністративного проступку у сфері громадської моралі виступають фізичні, осудні особи – громадяни України, іноземці, особи без громадянства, які досягли встановленого законодавством України віку адміністративної відповідальності.

Висновок. Отже, виходячи з логіки вищевикладеного, адміністративна відповідальність за правопорушення проти громадської моралі – це застосування до осіб, які вчинили адміністративні проступки (порушили норми громадської моралі), адміністративних стягнень, що тягнуть за собою негативні наслідки для цих осіб майнового, морального, особистісного чи іншого характеру і накладаються уповноваженими на те органами чи посадовими особами на підставах і в порядку, встановлених нормами адміністративного законодавства [5, с. 144].

Також підставами адміністративної відповідальності визнають, як правило, адміністративне правопорушення (проступок) [2, с. 169] і, як виняток, підставами можуть слугувати інші протиправні діяння, наприклад, діяння, що містять ознаки складу злочину, який не становить великої суспільної небезпеки.

Список використаних джерел:

1. Битяк Ю.П., Зуй В.В., Комзюк А.Т. Переконавання і примус у державному управлінні: Адміністративна відповідальність : конспект лекцій. – Х. : Укр. юрид. академія, 1994. – 120 с.
2. Битяк Ю.П., Зуй В.В. Адміністративне право України : конспект лекцій. – Х. : Націон. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого, 1996. – 85 с.
3. Голод С.И. Проституция: определение, история и современное состояние // Актуальные проблемы борьбы с антиобщественным поведением. – М., 1984. – 193 с.
4. Гончарук С.Т. Адміністративна відповідальність за законодавством України. – К., 1995. – 78 с.
5. Галаган И.А. Административная ответственность в СССР (Государственное и материально-правовое исследование). – М., 1987. – 180 с.
6. Городинський М.І., Гуменюк В.А. Адміністративна відповідальність в Україні : навч. посібник / Укладачі: Джагунов Г.В. та інші / За заг. ред. А.Т. Комзюка. – Х. : Ун-т внутр. справ, 1998. – 120 с.
7. Дьяченко А.П., Аверина Н.А. Экспертные оценки проблем проституции в СССР / Проблемы борьбы с девиантным поведением. – М., 1989. – 105 с.
8. Зелінський А.Ф., Куц А.М. Об'єкт злочину і структура Особливої частини Кримінального кодексу // Вісник Університету внутрішніх справ. – 1995. – № 2. – С. 150.
9. Іващенко В. Деякі проблеми боротьби з проституцією в Україні // Предпринимательство, хозяйство и право. – 1999. – № 4. – 79 с.
10. Коваль Л.В. Адміністративне право України. – К. : Основи, 1994. – 154 с.

11. Коржанский М.Й. Уголовное право Украины : Частина загальна. Курс лекцій. – К. : Наукова думка та Українська видавнича група, 1996. – 267 с.
12. Красуля С.Н. Административно-правовые средства борьбы органов внутренних дел с проституцией : дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1991. – 220 с.
13. Новий тлумачний словник української мови : В 4 т. / Укл. В. Яременко, О. Сліпущко. – К., 1998. – 753 с.
14. Тараненко С.М. Захист прав і свобод громадян у провадженні в справах про адміністративні правопорушення (та їх забезпечення в діяльності міліції) : автореф. дис. ... к.ю.н. – К., 1998. – 17 с.
15. Урядовий кур'єр. – 1998. – № 216. – С. 217.

СЕРИХ О. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного
та господарського права і процесу
(Міжнародний гуманітарний
університет)

УДК 35.08:331.108.47 (477)

РОТАЦІЯ КАДРІВ ЯК ЕЛЕМЕНТ ДІЙОВОГО МЕХАНІЗМУ УДОСКОНАЛЕННЯ КАДРОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ МИТНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

Стаття присвячена ротатії кадрів як елементу дійового механізму удосконалення кадрового потенціалу митних органів України. Проаналізовано погляди вчених стосовно ротатії кадрів державних службовців. Запропоновано внесення змін до чинного законодавства з питань ротатії кадрів у митній службі.

Ключові слова: митні органи, ротатія кадрів, державна служба, державний службовець, корупція.

Статья посвящена ротации кадров как элементу действенного механизма усовершенствования кадрового потенциала таможенных органов Украины. Проанализированы взгляды ученых относительно ротации кадров государственных служащих. Предложено внесение изменений в действующее законодательство по вопросам ротации кадров в таможенной службе.

Ключевые слова: таможенные органы, ротация кадров, государственная служба, государственный служащий, коррупция.

The article is devoted staff rotation as an element of an effective mechanism to improve human resource capacity of customs bodies of Ukraine. The views of scientists on staff rotation of public servants. Proposed changes to the current legislation on staff rotation in the customs service.

Key words: custom institutions, rotation of the staff, government service, civil servant, corruption.

Вступ. Структурні перетворення, які відбуваються у даний час у митній сфері, потребують нових підходів до вивчення проблем забезпечення митних органів високо-

кваліфікованими кадрами – фахівцями з митних питань. Особливої гостроти питання ротачії кадрів у митній службі набувають у світлі оновлення митного законодавства, прийняття та набрання чинності з 1 січня 2015 р. нового Закону України «Про державну службу» [1].

Тому слід ще раз звернутися до проблем ротачії кадрів як елементу дійового механізму удосконалення кадрового потенціалу, дослідити це питання в напрямі підвищення ефективності діяльності митних органів.

Ротачія кадрів є предметом досліджень представників різних галузей наукових знань, зокрема, адміністративного права, трудового права, теорії управління. Дослідженням цих питань займалися такі вчені, як В.Б. Авер'янов, О.Г. Боднарчук, В.С. Венедиктов, С.М. Гусаров, В.В. Жернаков, М.І. Іншин, В.Я. Киян, О.В. Лавріненко, В.Я. Малиновський, К.Ю. Мельник, А.О. Мовчан, Н.М. Неумивайченко, О.Ф. Ноздрачов, І.Л. Олійник, П.Т. Павленчик, Т.В. Парпан, І.В. Письменний, А.П. Сахно, С.М. Серьогін, Б.С. Стичинський, В.В. Сухонос, О.А. Харченко, І.В. Шпекторенко, А.М. Юшко та ін.

Можна стверджувати, що ротачія кадрів є питанням достатньо дослідженим у правовій науці. Проте з боку науковців особливого інтересу до проблем ротачії кадрів в митних органах поки ще не спостерігається. Окремих питань ротачії працівників у системі митної служби торкалися І. Письменний [2], Т. Лузан [3] та деякі інші вчені.

Сьогодні постала необхідність створення науково обґрунтованої системи ротачії кадрів як одного з організаційно-правових чинників набуття працівниками митниць необхідного практичного досвіду професійної діяльності та елементу планування кар'єри.

Постановка завдання. Метою статті є висвітлення ротачії кадрів як елемента механізму удосконалення кадрів в митних органах та визначення напрямків удосконалення національного законодавства у зазначеній сфері.

Результати дослідження. Термін «ротачія» походить від лат. *rotatio* (обертання, обертальний рух) і означає чергування, зміну, по чергове перебування на якій-небудь посаді, оновлення складу [4, с. 216]. У тлумачному словнику сучасної української мови поняття «ротачія» визначається як поступове переміщення елементів певної структури з місця на місце, членів певного колективу з посади на посаду [5, с. 1087].

Запровадження періодичної ротачії та однорівневого переміщення посадових осіб передбачено Указом Президента України «Про Концепцію боротьби з корупцією на 1998-2005 роки» від 24 квітня 1998 р. № 367/98 [6], Стратегією реформування системи державної служби в Україні, затвердженою Указом Президента України від 14 квітня 2000 р. № 599/2000 [7].

У Науковій програмі дослідження розвитку державної служби та вдосконалення кадрового забезпечення державного управління, затвердженій Постановою Кабінету Міністрів України від 8 серпня 2001 р. № 953 [8] вказано, що з метою забезпечення органів державної влади висококваліфікованими кадрами, набуття ними практичного досвіду необхідно відслідковувати і пропонувати переміщення молодих, перспективних працівників на більш високі посади, запровадити ротачію кадрів для проходження ними всіх ієрархічних ступенів.

Одним із ключових завдань, визначених у Концепції ротачії кадрів на окремих посадах державних службовців, затвердженої Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 березня 2002 р. № 144-р [9] є оновлення управлінського персоналу, залучення до державного управління працівників нової генерації. Згідно з Концепцією основними завданнями ротачії кадрів є: удосконалення кадрового потенціалу з метою створення професійного, дієздатного державного апарату; створення підготовленого кадрового резерву для заміщення посад державних службовців, особливо там, де місцеві джерела кадрового поповнення обмежені; забезпечення планомірності службової кар'єри для перспективної молоді, формування нового типу управлінців; профілактика та запобігання проявам корупції, іншим правопорушенням серед державних службовців; забезпечення

результативної та стабільної діяльності органів виконавчої влади, зниження рівня плинності кадрів.

На підставі аналізу наведених нормативних актів можна дійти висновку, що основною метою запровадження та застосування ротації кадрів у державній службі в Україні є забезпечення державних органів висококваліфікованими кадрами та створення професійного державного апарату.

Щодо наукових міркувань, то у літературі існують різні підходи щодо сутності та правил застосування ротації кадрів. Аналіз теоретичних положень стосовно визначення поняття «ротація кадрів», яке розглядалося багатьма вченими, дає можливість умовно розділити існуючі погляди на декілька груп.

Одні науковці схильні розглядати ротацію як переведення на іншу роботу, яке застосовується до державних службовців з метою запобігання корупції, за їх згодою. Інші дослідники пропонують розглядати ротацію як переміщення працівника на інші посади без одержання згоди від нього.

Фахівці з трудового права Т.В. Парпан [10], А.М. Юшко [11], Н.М. Неумивайченко [12] розглядають ротацію кадрів як особливий вид переведення працівника на іншу роботу чи посаду, що застосовується до певної категорії (державних службовців) як антикорупційний захід в інтересах держави з дотриманням загальної процедури переведення працівника, передбаченої у трудовому праві. Н.М. Неумивайченко наголошує, що, «з одного боку, ротація сприяє запобігання корупції і вона застосовується в межах посади, а з іншого боку, ротація – це просування працівника на інші посади». Разом з тим, вона вважає, що основним призначенням ротації має бути підвищення ефективності діяльності державних органів, раціональність використання кадрів [12, с. 9].

В.Я. Малиновський ротацію кадрів розуміє як горизонтальне та вертикальне переміщення державних службовців на посадах у структурних підрозділах, у яких вони працюють, та інших владних органах (у тому числі різного територіального розташування) з метою набуття ними нових знань, умінь, професійних навичок, необхідних для кар'єрного просування [13, с. 110].

Окремі вчені при визначенні поняття «ротація кадрів» не наголошують на відмінностях між переміщенням та переведенням, а ротацію державних службовців розглядають як засіб попередження корупції та елемент удосконалення кадрового потенціалу державної служби. При цьому дослідниками значна увага приділяється питанням ротації кадрів в контексті запобігання корупційним проявам в державних органах.

Так, О.Г. Боднарчук досліджує питання застосування ротації кадрів як дієвого механізму попередження можливих корупційних проявів в кримінально-виконавчій системі, що, на його думку, потрібно оцінити позитивно, оскільки співробітник буде усвідомлювати, що через певний час він буде переведений на інше місце роботи [14, с. 196].

І.В. Письменний серед практичних заходів, які мають реалізовуватися з метою запобігання корупції та іншим зловживанням у системі митної служби називає забезпечення обов'язкової ротації начальників митних постів, вантажних відділів регіональних митниць та митниць після трьох років служби на цих посадах та проходження ними атестації [2, с. 14].

Багато вчених застосування ротації вважають також дієвим елементом підготовки кадрів в державних органах.

В.С. Венедиктов та М.І. Іншин вказують на те, що ротація кадрів повинна сприяти якіснішому використанню персоналу ОВС, тобто регулярна його змінність має відбуватися відповідно до принципу «знайти потрібному працівнику потрібне місце». В процесі ротації характер роботи може змінюватися в різних аспектах. У таких випадках формується працівник з кваліфікацією широкого профілю, необхідний в майбутньому як керівник того чи іншого структурного утворення [15, с. 20].

На думку авторів наукової розробки «Створення організаційно-правових засад кадрової ротації як одного із дієвих елементів підготовки кадрів та попередження мож-

ливих корупційних проявів у державних органах», кадрова ротація являє собою управлінську технологію та засіб професіоналізації державної служби, виступаючи при цьому елементом удосконалення кадрового потенціалу.

Застосування ротації є важливим елементом підготовки кадрів, оскільки уможлиблює:

– реалізацію програми розвитку співробітників – у результаті послідовної ротації співробітник одержує уявлення про роботу інших підрозділів, має можливість спробувати себе в іншій галузі або сфері діяльності, отримати нові знання і навички;

– використання короткострокової ротації кадрів у процесі підготовки кадрового резерву;

– утримання цінних співробітників і підсилення їх мотивації – кадрова ротація ефективна в умовах неможливості забезпечення кар'єрного просування за вертикаллю або за умови небажання службовця посісти керівну посаду;

– підготовку співробітників для новостворених підрозділів – у разі розширення або реорганізації у новому підрозділі працюватимуть досвідчені люди, що дозволить забезпечити ефективність його роботи [16, с. 7, 9].

Більшість дослідників поєднують мету застосування ротації як елемента удосконалення кадрового резерву в державних органах і як засобу боротьби з корупцією.

І.В. Шпекторенко наголошує на тому, що «у світовій та вітчизняній практиці роботи з кадрами ротація застосовується для того, аби на новій посаді спеціаліст набув нових знань, умінь і навичок, посиливши власну професійну компетентність, а з іншого – вона вважається одним із засобів протидії корупції» [17, с. 74]. І.Л. Олійник стверджує, що головною метою ротації є підвищення ефективності управління. При цьому вона до основних завдань ротації державних службовців відносить: удосконалення кадрового потенціалу, профілактику й запобігання проявам корупції [18, с. 14, 16].

О. Хохряков вважає, що нині принцип ротації, насамперед, є важливим інструментом боротьби з корупцією, а вже потім – способом формування кадрового резерву [19]. На думку К.Ю. Мельника, не можна категорично стверджувати, що ротація кадрів є виключно антикорупційним заходом, хоча ротація кадрів переважно спрямовується саме на боротьбу з корупцією [20].

Російські дослідники В.В. Солодов та О.В. Михайлова виокремлюють дві основні мети ротації державних службовців: 1) протидія корупції, стимулювання антикорупційної поведінки державних службовців; 2) розвиток професійного рівня державних службовців [21]. Н.І. Разуваєва, розглянувши ротацію як внутрішнє джерело підбору кадрів в органах внутрішніх справ, робить висновок, що цей механізм є ефективним як для якісного комплектування підрозділів поліції, так і в боротьбі з корупційною складовою [22].

Слід підтримати точку зору О.А. Харченко, який вказує, що необхідно розрізняти ротацію з метою протидії корупції та з метою удосконалення кадрового потенціалу. Вони повинні базуватися на різних підходах та застосовуватися до відповідних груп державних службовців, причому група службовців, до яких можливо застосувати ротацію з метою удосконалення кадрового потенціалу буде більшою та включає у себе групи, до яких можливо застосувати ротацію з метою протидії корупції. Проведення конкретної ротації може поєднувати дві мети одночасно [23].

Не зменшуючи значення ротації в механізмі боротьби з корупцією в державних органах, зокрема в митних органах, пріоритетним напрямом у механізмі ротації по службі слід визнати не власне боротьбу з корупцією, а підвищення професіоналізму посадових осіб митної служби, раціональність використання кадрів. Адже таке просування по службі розширює світогляд, підвищує управлінську кваліфікацію працівників митниць, запобігає кадровому застою та консерватизму, дає змогу краще вивчати кадри та готувати їх до займання керівних посад в митних органах. Удосконалення системи управління митними органами, посилення вимог до професійних та моральних якостей їх пра-

цівників, в свою чергу, сприятиме підвищенню ефективності діяльності митної служби України.

Важливо підкреслити, що набагато складніше реалізувати положення про ротацію кадрів під час зміни політичної влади, коли відбуваються активні процеси кадрової ротації в системі публічної служби. У цей час виникає ситуація, коли підміняється сутність і значення ротації кадрів. Отже, приєднаємося до думки вчених, які вважають, що «ротація кадрів у системі державної служби не може включати звільнення з посад у зв'язку зі зміною політичного керівництва» [16, с. 27]. Адже ротація кадрів державних службовців як складова системи роботи з кадрами повинна здійснюватися відповідно до законодавства з метою формування дієвого кадрового резерву та запобігання проявам корупції серед державних службовців. Це стосується й ротації в митних органах.

Незважаючи на те, що кадрова ротація широко застосовується на практиці, законодавством, яке регулює службово-трудові відносини, дотепер не визначено процедуру її здійснення.

Закон України «Про державну службу» від 16 грудня 1993 р. [24] взагалі не закріплює кадрову ротацію державних службовців. У новій редакції Закону України «Про державну службу» від 17 листопада 2011 р. [1] статтею 32 врегульовано умови переведення державного службовця на іншу посаду державної служби та передбачено можливість здійснення ротації державних службовців шляхом їх періодичного планового переведення з однієї посади державної служби на іншу посаду державної служби в межах однієї підгрупи.

У Кодексі законів про працю України [25] містяться лише загальні норми щодо змін умов трудового договору, які не регулюють порядок проведення ротації кадрів державних службовців. У проекті Трудового кодексу України № 2902 від 22 квітня 2013 р. [26] термін «ротація» вживається тільки стосовно сторін соціального діалогу.

У контексті боротьби з корупцією кадрова ротація не згадується у Законі України «Про засади запобігання і протидії корупції» від 7 квітня 2011 р. [27].

Таким чином, в умовах відсутності належної нормативної бази з питань організаційного забезпечення ротації кадрів державних службовців вкрай необхідно розробити та прийняти Типовий порядок проведення ротації кадрів на окремих посадах державних службовців. Статтю 32 нового Закону України «Про державну службу» доцільно доповнити положенням, що перелік посад, щодо яких проводиться ротація та порядок проведення ротації державних службовців затверджується Кабінетом Міністрів України.

П.Т. Павленчик справедливо зауважує, що у зв'язку з особливостями правового статусу державних службовців, які займають посади різних категорій, та специфічними завданнями і функціями державних органів, у яких вони працюють (наприклад, у податковій, митній, дипломатичній службах), для них законодавством встановлюються особливі правила проходження служби, специфічний порядок проведення атестації, притягнення до відповідальності тощо [28].

Однак ротація кадрів не згадується ані у Митному кодексі України [29], ані в інших законодавчих актах з митних питань. Тому можливість ротації на окремих посадах державних службовців має бути передбачена спеціальним законодавством, зокрема, у митній службі України – Митним кодексом України, з метою врахування специфіки такої служби, обумовленої особливостями сфери застосування – державної митної справи.

Як слушно зазначає Т. Лузан, урегулювання процедури ротації на законодавчому рівні дало б змогу визначити її роль та місце в системі кадрової політики державних органів влади, зокрема митних органів, як в аспекті боротьби з корупцією, так і в аспекті підвищення професійного рівня держслужбовця [3, с. 237].

Отже, порядок проведення періодичної ротації кадрів на окремих посадах, пов'язаних з підвищеним ризиком корупції, необхідно передбачити у відповідних нормативних актах з митних питань та визначити перелік посад, на яких повинна проводитися

ротація в митних органах. Необхідно розробити та прийняти Положення про ротацію працівників митної служби України.

Висновки. У митній службі необхідно поширити практику періодичної ротації кадрів як обов'язкової умови набуття досвіду та підвищення професіоналізму посадових осіб митних органів. Ротація кадрів на окремих посадах митних органів сприятиме оновленню кадрового потенціалу, оперативному маневруванню кадровими ресурсами. Формування кадрового резерву митних органів повинно забезпечити добір працівників, які мають професійні навички, що ґрунтуються на знаннях у галузі митної справи і аналітичних здібностях, для прийняття та успішної реалізації управлінських рішень у сфері реалізації державної митної політики.

Правове регулювання посадової ротації як елементу створення професійного кадрового потенціалу митних органів повинно знайти відображення в митному законодавстві. Необхідно розробити та прийняти Положення про ротацію працівників митної служби України.

Перспективними напрямками подальших розвідок цих проблем є розробка теоретичних основ ротації кадрів як невід'ємної складової системи роботи з кадрами у діяльності митних органів, ефективного засобу формування дієвого кадрового резерву для зайняття відповідних посад та боротьби з корупцією; створення відповідної нормативно-правової бази, яка б врегулювала підстави, умови та порядок ротації кадрів у митних органах України.

Список використаних джерел:

1. Про державну службу : Закон України від 17 листопада 2011 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 26. – Ст. 273.
2. Письменний І.В. Концептуальні засади реформування митної служби України : дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.01 / І.В. Письменний. – Дніпропетровськ : ДРІДУ НАДУ, 2005. – 228 с.
3. Лузан Т. Поняття «ротація» державних службовців у науковому дискурсі / Т. Лузан // Державне управління та місцеве самоврядування. – 2012. – Вип. 3 (14). – С. 232–238.
4. Пищулин Н.П. Кадры-персонал : словарь-тезаурус / Пищулин Н.П., Ковалевский В.Ф., Анисимов В.М. – М. : МО Российской Федерации, Рос. Акад. упр., 1994. – 274 с.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і головн. ред. В.Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : Перун, 2004. – 1440 с.
6. Про Концепцію боротьби з корупцією на 1998-2005 роки : Указ Президента України від 24 квітня 1998 р. № 367/98 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 17. – Ст. 621.
7. Про Стратегію реформування системи державної служби в Україні : Указ Президента України від 4 квітня 2000 р. № 599 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 16. – Ст. 665.
8. Наукова програма дослідження розвитку державної служби та вдосконалення кадрового забезпечення державного управління : затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 8 серпня 2001 р. № 953 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 32. – Ст. 1477.
9. Концепція ротації кадрів на окремих посадах державних службовців : затв. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 березня 2002 р. № 144-р // Офіційний вісник України. – № 12. – Ст. 606.
10. Парпан Т.В. Істотні умови трудового договору : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 / Т.В. Парпан. – К., 2005. – 17 с.
11. Юшко А.М. Переведення на інші роботи : дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 / А.М. Юшко. – Х., 2002. – 194 с.

12. Неумивайченко Н.М. Особливості виникнення, зміни та припинення трудових правовідносин державних службовців : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 / Н.М. Неумивайченко. – Х., 2002. – 15 с.
13. Малиновський В.Я. Державна служба: теорія і практика : навч. посіб. / В.Я. Малиновський. – К. : Атіка, 2003. – 160 с.
14. Боднарчук О.Г. Ротація кадрів як один із дієвих механізмів попередження можливих корупційних проявів у кримінально-виконавчій системі / О.Г. Боднарчук // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. – № 3–2. – С. 193–196.
15. Венедиктов В.С. Організаційно-правові засади проходження служби в органах внутрішніх справ України : наук.-практ. посіб. / В.С. Венедиктов, М.І. Іншин. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. – 164 с.
16. Створення організаційно-правових засад кадрової ротації як одного із дієвих елементів підготовки кадрів та попередження можливих корупційних проявів у державних органах : наук. розробка / Серьогін С.М., Антонова О.В., Шпекторенко І.В. та ін. ; за заг. ред. проф. С.М. Серьогіна. – К. : НАДУ, 2009. – 60 с.
17. Шпекторенко І.В. Посадова ротація державних службовців: аспекти професіоналізації та боротьби з корупцією / І.В. Шпекторенко // Менеджер : Вісник Донецького держ. ун-ту упр. – Донецьк, 2008. – № 3 (45). – С. 74–79.
18. Олійник І.Л. Правовий механізм ротації кадрів державної служби / І.Л. Олійник // Економіка та право. – 2012. – № 3. – С. 12–17.
19. Хохряков А. Почему принцип ротации кадров не претворяется в жизнь? / А. Хохряков. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gosbook.ru/node/6817>.
20. Мельник К.Ю. Ротація кадрів правоохоронних органів / К.Ю. Мельник // Право і безпека. – 2010. – № 2. – С. 154–157. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Pib/2010_2/PB-2/PB-2_33.pdf.
21. Солодов В.В. Ротація как механизм повышения эффективности правоохранительной службы Российской Федерации / В.В. Солодов, Е.В. Михайлова // Государственное управление. Электронный вестник. – Вып. № 22, март 2010. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.hse.ru/data/2013/01/19/1305768889/%D0%A0%D0%BE%D1%82%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F_Solodov_Mikhailova.pdf.
22. Разуваева Н.И. Ротація как один из механизмов подбора кадров в органах внутренних дел / Н.И. Разуваева [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/rotatsiya-kak-odin-iz-mehanizmov-podbora-kadrov-v-organah-vnutrennih-del#ixzz2w3TDeGvr>.
23. Харченко О.А. Ротація кадрів як засіб попередження можливих корупційних проявів в державних органах та елемент удосконалення кадрового потенціалу / О.А. Харченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/trpd/2009-1/zmist/R_3/Harchenko.pdf.
24. Про державну службу : Закон України від 16 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 57. – Ст. 49.
25. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 р. // Відомості Верховної Ради. – 1971, додаток до № 50. – Ст. 375.
26. Проект Трудового кодексу України від 22 квітня 2013 р. № 2902 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=46746.
27. Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції» від 7 квітня 2011 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 40. – Ст. 404.
28. Павленчик П.Т. Проходження державної служби в Україні: організаційно-правові засади : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.03 / П.Т. Павленчик. – К., 2001. – 20 с.
29. Митний кодекс України від 13 березня 2012 р. // Офіційний вісник України. – 2012. – № 32. – Ст. 1175.

ЩЕРБИНА Є. М.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри
загальноправових дисциплін
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 349.2

ПОНЯТТЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ У СФЕРІ БЛАГОУСТРОЮ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ

У статті здійснюється аналіз правових передумов щодо інформаційного забезпечення діяльності органів державної влади у сфері благоустрою населених пунктів України, робиться спроба надати визначення інформаційного забезпечення діяльності органів державної влади у сфері благоустрою населених пунктів України.

Ключові слова: інформаційне забезпечення, благоустрій населених пунктів, органи державної влади.

В статье проводится анализ правовых предпосылок информационного обеспечения деятельности органов государственной власти в сфере благоустройства населенных пунктов Украины, делается попытка дать определение информационного обеспечения деятельности органов государственной власти в сфере благоустройства населенных пунктов Украины.

Ключевые слова: информационное обеспечение, благоустройство населенных пунктов, органы государственной власти.

The article is an analysis of the legal prerequisites for information support of public authorities in the field of public welfare Ukraine, attempt to determine the information of the activities of public authorities in the field of public welfare Ukraine.

Key words: information provision, improvement of human settlements, public authorities.

Вступ. Конституція України гарантує кожному громадянину достатній життєвий рівень, зобов'язує органи державної влади забезпечувати екологічну безпеку і підтримувати екологічну рівновагу на всій території держави. Усі ці ознаки формують суспільні відносини, що виникають у сфері забезпечення благоустрою населених пунктів України як одного з ефективних засобів реалізації конституційного права громадян на сприятливе житлове середовище.

Діяльність органів державної влади в напрямку забезпечення благоустрою населених пунктів України має ознаки публічного адміністрування, що пов'язано зі зміною характеру відносин з юридичними та фізичними особами у зв'язку з раціональним використанням та охороною земель, піклуванням про навколишнє середовище, створенням умов для безпечного й комфортного життя кожної людини. Публічне адміністрування у сфері благоустрою населених пунктів України повинне супроводжуватися якісним інформаційним забезпеченням із використанням сучасних інформаційних технологій.

Стан дослідження. Слід зазначити, що проблемам благоустрою населених пунктів із різних точок зору присвячені окремі дослідження таких учених, як В.Б. Авер'янов, О.Ф. Андрійко, М.І. Ануфрієв, О.М. Бандурка, Ю.П. Битяк, І.П. Голосніченко, Л.В. Коваль,

Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков, А.Т. Комзюк, Є.В. Пряхін, О.П. Рябченко та інші. Питання інформації, забезпечення доступу до інформації, інформаційної безпеки та політики достатньо часто ставали предметом комплексних досліджень, які свого часу здійснили І.В. Арістова, А.В. Грищенко, А.М. Гуза, В.О. Горобцов, М.С. Демкова, О.С. Денісова, Л.М. Задорожня, Є.Ю. Захарова, В.П. Колісник, Б.А. Кормич, Т.А. Костецька, Л.В. Кузенко, Н.В. Кушакова, О.В. Логінов, А.І. Марущак, О.Г. Марценюк, О.В. Нестеренко, Г.Г. Почепцов, В.В. Речицький, В.О. Серьогін, Т.М. Слінько, Ю.М. Тодика та інші. Водночас питання вдосконалення інформаційного забезпечення діяльності органів державної влади у сфері благоустрою населених пунктів України досліджені на недостатньому рівні. Зазначені обставини обумовили вибір теми наукової статті та свідчать про її актуальність як для теоретичного аналізу інформаційного забезпечення діяльності органів державної влади у сфері забезпечення благоустрою населених пунктів України, так і для визначення нових підходів щодо розвитку та вдосконалення цього процесу.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз інформаційного забезпечення діяльності органів державної влади у сфері благоустрою населених пунктів України, а також запропонування наукового поняття цього явища.

Результати дослідження. Для більшості розвинених країн світу ситуація у сфері благоустрою населених пунктів є предметом особливої уваги офіційної влади всіх рівнів, політичних партій і громадських рухів, засобів масової інформації та широких верств населення. Благоустрій населених пунктів України є вагомим показником рівня соціально-економічного становища нашої держави, таке становище відображає традиції сучасних міст світу, де інформація про благоустрій, зокрема про стан екологічної безпеки, загальнодоступна й посідає одне з провідних місць у політичному та громадському житті суспільства.

Адміністративна реформа за своїм призначенням передбачає комплексну перебудову існуючої системи державного управління та створення нових інститутів державного управління, потрібних для регулювання суспільного життя в Україні [1]. Одним із важливих кроків у цьому напрямку є наукове та практичне дослідження такої категорії як публічне адміністрування – принципово нового способу прийняття рішень і регулювання адміністративних відносин органами державної влади. Не випадково, що останніми роками публічне адміністрування все частіше потрапляє у фокус уваги сучасних вітчизняних науковців [2-5]. Публічне адміністрування питань благоустрою населених пунктів України відбувається відповідними органами державної влади.

Закон України «Про благоустрій населених пунктів» [6] сприяє формуванню у сфері благоустрою населених пунктів ефективної організації виконавчої влади на центральному й місцевому рівнях публічного адміністрування. У ст. 5 цього Закону зазначено, що управління у сфері благоустрою населених пунктів здійснюють Кабінет Міністрів України, центральний орган виконавчої влади з питань житлово-комунального господарства, Рада міністрів АР Крим, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування, інші органи влади в межах їх повноважень.

Упровадження нової моделі публічного адміністрування повинне супроводжуватися розробкою та застосуванням нових схем і регламентів прийняття управлінських рішень, заснованих на сучасних інформаційно-комунікаційних технологіях. Важливим напрямком підвищення ефективності державного адміністрування у сфері благоустрою населених пунктів України є інформатизація діяльності органів державної влади. Безумовно, без належного інформаційного забезпечення діяльності органів державної влади у сфері благоустрою населених пунктів України комплексні програми з покращення благоустрою населених пунктів будуть замикатися на рівні органів публічної адміністрації, залишатися приватною справою посадових осіб без залучення до їх реалізації громадськості.

Слід зазначити, що в останнє десятиріччя світ переживає перехід від «індустріального суспільства» до «інформаційного суспільства» [7, с. 130]. На сьогодні в Україні

сформовано правові засади побудови «інформаційного суспільства»: прийнято ряд нормативно-правових актів, які регулюють, зокрема, суспільні відносини щодо інформатизації органів державної влади, електронного документообігу і цифрового підпису, створення електронних інформаційних ресурсів, розвитку телекомунікацій, планування, управління та регулювання розподілу й використання радіочастотного ресурсу тощо.

Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» та розпорядження Кабінету Міністрів від 15 серпня 2007 року № 653-р, яким затверджено План заходів із реалізації завдань щодо розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2005–2015 роки умовно підсумували нормативно-правову базу інформатизації, яку на сьогодні складають п'ять Законів України, чотири Укази Президента України, двадцять п'ять постанов Кабінету Міністрів України, а також розпорядження КМУ, накази Мінтрансв'язку і Держзв'язку, зареєстровані у відповідному порядку в Міністерстві юстиції України. Прийняття Законів України «Про Національну програму інформатизації», «Про Концепцію Національної програми інформатизації», Указу Президента України «Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні» відіграло значну роль у розвитку інформатизації в Україні.

Крім того, суттєве значення для розвитку «інформаційного суспільства» в Україні має створення нормативної основи щодо надання інформаційних адміністративних послуг органами державної влади через Інтернет у межах реалізації завдань щодо впровадження загальнодержавної електронної інформаційної системи «Електронний уряд», якими визначено порядок оприлюднення в мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади, запроваджено заходи щодо забезпечення відкритості та прозорості діяльності органів виконавчої влади, а також встановлено порядок і вимоги щодо інформаційного наповнення та технічного забезпечення Єдиного веб-порталу органів виконавчої влади. Усі ці заходи, безумовно, складають стрижень інформаційного забезпечення діяльності органів державної влади й у сфері благоустрою населених пунктів України.

У наукових дослідженнях спостерігаються різні підходи до визначення поняття «інформаційне забезпечення». Наприклад, Л.О. Терещенко та І.І. Матвієнко-Зубенко розглядають інформаційне забезпечення як важливий елемент автоматизованих інформаційних систем обліку, призначених для відображення інформації, що характеризує стан керованого об'єкта та є основою для прийняття управлінських рішень [8]. Г.І. Купалова визначає інформаційне забезпечення як систему одержання, оцінки, зберігання та переробки даних, створену з метою вироблення управлінських рішень [9].

Л.В. Балабанова та Т.І. Алачова визначають інформаційне забезпечення як сукупність дій із надання необхідної для управлінської діяльності інформації в зазначене місце на основі певних процедур із заданою періодичністю [10, с. 9]. У навчальному посібнику «Інформаційні системи і технології в статистиці» (за редакцією доктора економічних наук, професора В.Ф. Ситника) можна зустріти таке визначення: «Інформаційне забезпечення – це сукупність форм документів, нормативної бази й реалізованих рішень щодо обсягу, розміщення і форм організації інформації, яка циркулює в системі автоматизованого оброблення економічної інформації чи в інформаційній системі» [11].

Така різноманітність точок зору свідчить про різні уявлення, що стосуються визначення даного поняття. У нашому випадку важливо з'ясувати змістовні характеристики цього явища, зважаючи на об'єкт його застосування – громадський благоустрій. Тому необхідно дати визначення благоустрою, що буде й об'єктивною основою інформаційного забезпечення діяльності органів державної влади у сфері благоустрою населених пунктів України.

Наукова трактовка благоустрою характеризується використанням словникових визначень цього явища. Наприклад, К.С. Бельський під суспільним благоустроєм розуміє «раціональне і регламентоване правом облаштування громадських місць у містах і населених

пунктах, що забезпечує умови для праці, відпочинку й безпеки громадян і передбачає постійний контроль за таким станом із боку відповідних органів поліції» [12, с. 312]. Є.В. Пряхін у своїй дисертаційній роботі «Адміністративно-правове регулювання і забезпечення дотримання правил благоустрою населених пунктів в Україні» наводить таке визначення благоустрою населених пунктів: «сукупність робіт і заходів у місцях постійного проживання людей, що спрямовані на облаштування цих місць, підтримання в належному стані та постійного їх поліпшення з метою забезпечення сприятливих умов для проживання і задоволення потреб мешканців» [13, с. 45].

Більш конкретна характеристика цього поняття залежить від того, яка частина відносин у сфері благоустрою піддається більш поглибленому регулюванню. Так, у Законі України «Про благоустрій населених пунктів» *благоустрій населених пунктів* слід розуміти як комплекс робіт з інженерного захисту, розчищення, осушення та озеленення території, а також соціально-економічних, організаційно-правових та екологічних заходів із покращення мікроклімату, санітарного очищення, зниження рівня шуму та інше, що здійснюються на території населеного пункту з метою її раціонального використання, належного утримання та охорони, створення умов щодо захисту й відновлення сприятливого для життєдіяльності людини довкілля [6].

Висновки. Отже, сутність та особливості інформаційного забезпечення діяльності органів державної влади у сфері благоустрою населених пунктів України лежать у площині співіснування всіх елементів цього комплексного явища. З урахуванням цих елементів під *інформаційним забезпеченням діяльності органів державної влади у сфері благоустрою населених пунктів України* пропонуємо розуміти сукупність даних із питань благоустрою, які отримані від внутрішніх і зовнішніх джерел надходження (комплексом взаємопов'язаних методів і заходів), що систематизовані, збережені та поширені органами державної влади у зручному для них вигляді.

Список використаних джерел:

1. Концепція адміністративної реформи в Україні, схвалена Державною комісією з проведення в Україні адміністративної реформи 25.03.1998 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua.
2. Публічне адміністрування в Україні : навч. посібник / за заг. ред. д. ф. н., проф. В.В. Корженка, к. е. н., доц. Н.М. Мельтюхової. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2011. – 306 с.
3. Доненко В.В. Публічне адміністрування безпеки дорожнього руху: становлення в умовах реформування / В.В. Доненко. – Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2011. – 378 с.
4. Публічне адміністрування : монографія / В.К. Колпаков та ін. – Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2010. – 208 с.
5. Степаненко К.В. Публічне адміністрування у сфері забезпечення прав і свобод громадян України за кордоном / К.В. Степаненко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – Ужгород, 2012. – № 19. – Т. 3. – С. 204–206.
6. Про благоустрій населених пунктів України : Закон України від 06.09.2005 р. № 2807-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 49. – Ст. 517.
7. Арістова І.В. Державна інформаційна політика: організаційно-правові аспекти : монографія / за заг. ред. д. ю. н., проф. О.М. Бандурки. – Харків : Вид-во Харк. ун-ту внутр. справ, 2000. – 368 с.
8. Терещенко Л.О. Інформаційні системи і технології в обліку : навч. посібник / Л.О. Терещенко, І.І. Матієнко-Зубенко. – К. : КНЕУ, 2004. – 187 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://buklib.net/component/option.com_jbook/Itemid.999999/catid.138/. – Назва з екрану.
9. Купалова Г. І. Теорія економічного аналізу : навч. посібник / Г.І. Купалова. – К. : «Знання», 2008. – 645 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pidruchniki>.

ws/12920522/ekonomika/informatsiyne_zabezpechennya_ekonomichnogo_analizu. – Назва з екрану.

10. Балабанова Л.В. Информационное обеспечение обоснование управленческих решений в условиях маркетинговой ориентации предприятия : монография / Л.В. Балабанова, Т.И. Алачева. – Донецк : ДонГУЭТ им. М. Туган-Барановского, 2003. – 143 с.

11. Годун В.М. Інформаційні системи і технології в статистиці : навч. посібник / В.М. Годун, Н.С. Орленко, М.А. Сендзюк ; за ред. д. е. н., проф. В.Ф. Ситника. – К. : КНЕУ, 2003. – 267 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://library.if.ua/book/80/5658.html>. – Назва з екрану.

12. Бельский К.С. Полицейское право : лекционный курс / под ред. А.В. Куракина. – М. : Дело и Сервис, 2004. – 816 с.

13. Пряхін Є.В. Адміністративно-правове регулювання і забезпечення дотримання правил благоустрою населених пунктів в Україні : дис. к. ю. н. : 12.00.07 / Є.В. Пряхін ; Львівський державний університет внутрішніх справ. – Львів, 2007. – 221 с.

**ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА,
КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА**

БОЛДАРЬ Г. Є.,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник,
доцент кафедри кримінального права
(Луганський державний університет
внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка)

УДК 343.2.01 : 340.132 (477)

**ОСОБЛИВОСТІ БЛАНКЕТНОГО СПОСОБУ ВИКЛАДУ
СТРУКТУРНИХ ЕЛЕМЕНТІВ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ НОРМИ**

У статті досліджуються питання наявності бланкетних відсилок у всіх структурних елементах заборонних та заохочувальних кримінально-правових норм, які містяться в статтях Загальної та Особливої частин КК України.

Ключові слова: бланкетність, міжгалузеві зв'язки, кримінально-правова норма, диспозиція, гіпотеза, санкція.

В статье исследуются вопросы наличия бланкетных отсылок во всех структурных элементах запрещающих и поощрительных уголовно-правовых норм, которые содержатся в статьях Общей и Особенной частей УК Украины.

Ключевые слова: бланкетность, межотраслевые связи, уголовно-правовая норма, диспозиция, гипотеза, санкция.

The paper covers the research of blanket references in all structural elements of prohibiting and encouraging criminal law provisions, which are presented in General and Special Parts of the Criminal Code of Ukraine.

Key words: blanket phenomenon, inter-branch links, criminal law provision, disposition, hypothesis, sanction.

Вступ. Сьогодні як один з основних напрямів кримінально-правової політики й удосконалення кримінально-правового регулювання виступає уніфікація. На міжгалузевому рівні вона забезпечує термінологічну та смислову єдність галузі кримінального права й міжгалузевому простору та виражається в запозиченні кримінальним правом положень інших галузей із суміжних питань правового регулювання [1, с. 9]. Особливо яскраво системні зв'язки кримінального права з іншими галузями виявляються при бланкетній формі конструювання кримінального закону.

Різні аспекти бланкетності кримінально-правових норм висвітлювались у роботах радянського періоду, зокрема такими науковцями: Н.В. Беляєвою, Я.М. Брайніним, В.М. Кудрявцевим, Н.Ф. Кузнецовою, О.В. Наумовим, В.В. Соколовим, А.А. Тер-Акоповим, А.Н. Трайніним та іншими. Останнім часом достатньо системно досліджували вказане питання російські вчені М.С. Боровиков, О.С. Гордєєва, М.С. Жук, М.А. Ібрагімов,

М.Б. Кострова, І.А. Михайлова, Д.М. Пайвін, М.І. Пікуров, А.В. Сельський, І.В. Шишко, О.П. Чирков. У вітчизняній науці кримінального права ця проблема розглядалась у працях П.С. Берзіна, В.О. Гацелюка, В.К. Гришука, Н.О. Гуторової, О.О. Дудорова, М.В. Карчевського, Н.Д. Квасневської, В.О. Навроцького, М.І. Панова, Ю.О. Старук, М.І. Хавронюка, Г.З. Яремко. Проте й досі спірним залишається питання про те, чи може бути бланкетною тільки диспозиція або й інші елементи кримінально-правової норми.

Постановка завдання. Метою цієї статті є продовження дослідження проблеми бланкетності як форми прояву міжгалузевих зв'язків у всіх структурних елементах заборонних та заохочувальних кримінально-правових норм, які містяться в статтях Загальної та Особливої частин КК України.

Результати дослідження. Розглядаючи можливість бланкетності інших, крім диспозиції, елементів кримінально-правової норми, стає очевидним, що серед науковців відсутня одностайність з цього приводу. Одні вчені вважають, що бланкетною може бути тільки диспозиція норми права (А.С. Пиголкин, О.В. Мицкевич, А.Б. Венгеров, О.С. Гордєєва) [2, с. 160; 3, с. 264; 4, с. 430; 5, с. 58], а інші дотримуються позиції, що таку властивість можуть мати й інші елементи кримінально-правової норми (І.А. Михайлова, М.С. Боровиков) [6, с. 10; 7, с. 13].

Наприклад, М.С. Боровиков виділяє в якості особливого різновиду бланкетних кримінально-правових норм ті, що містяться в примітках до статей КК РФ. Він стверджує, що в ст. 322 КК РФ «Незаконне перетинання Державного кордону Російської Федерації» примітка є бланкетною [7, с. 13].

Видається, що М.С. Боровиков не зовсім точно сформулював свою думку, оскільки певним чином ототожнює поняття «правова норма» та «стаття». Бланкетною може бути структурна частина правової норми, а не статті КК. Як відомо, логічна структура правової норми складається з гіпотези, диспозиції і санкції. Стаття закону й норми права співвідносяться між собою як форма та зміст [8, с. 216]. Норма права – це правило поведінки, а стаття законодавчого акта – це форма виразу державної волі, засіб втілення норми права [9, с. 43]. Викладаючи правило поведінки, законодавець може: а) усі три елементи логічної структури норми права включити до однієї статті нормативного акта; б) до однієї статті нормативного акта включити декілька правових норм; в) до однієї статті нормативного акта включити декілька правових норм, і тоді стаття нормативно-правового акта поділяється на частини, пункти, параграфи; г) елементи норми права викласти в декількох статтях одного й того ж нормативного акта; д) елементи норми права викласти в декількох статтях різних нормативних актів [8, с. 216; 9, с. 43].

На підставі вищевикладеного вважаємо, що в ст. 322 КК РФ, яка складається з трьох частин, міститься декілька правових норм. У примітці встановлено, що дія цієї статті не поширюється на випадки прибуття в Російську Федерацію, з порушенням правил перетинання Державного кордону Російської Федерації, іноземних громадян і осіб без громадянства для використання права притулку відповідно до Конституції Російської Федерації, якщо в діях цих осіб не міститься іншого складу злочину. З точки зору класичної тричленної структури правової норми в примітці як складовій частині статті кримінального закону міститься гіпотеза кримінально-правових норм, закріплених у ст. 322 КК РФ. Тому, підтримуючи загалом думку М.С. Боровикова, вважаємо більш правильним, що особливість названої статті КК полягає в тому, що в ній містяться кримінально-правові норми, у яких бланкетні ознаки наявні не тільки в диспозиціях, але й у гіпотезі.

Випадки, коли в примітці до статті міститься бланкетна гіпотеза кримінально-правової норми, є і в КК України. Так, у п. 2 примітки до ст. 303 КК України встановлено, що відповідальність за втягнення малолітнього чи неповнолітнього в заняття проституцією чи примушування їх до заняття проституцією за цією статтею має наставати незалежно від того, чи вчинені такі дії з використанням обману, шантажу, уразливого

стану зазначених осіб або із застосуванням чи погрозою застосування насильства, використанням службового становища, або особою, від якої потерпілий був у матеріальній чи іншій залежності. Зрозуміло, що це є умови дії норми, тобто гіпотеза. Бланкетним способом описано вік потерпілих, які визначаються термінами «малолітній» (ч. 4 ст. 303 КК України) та «неповнолітній» (ч. 3 ст. 303 КК України), адже для встановлення змісту цих понять слід звернутися відповідно до ч. 1 ст. 31 та ч. 1 ст. 34 ЦК України.

Слід підкреслити, що в науковій літературі неодноразово зверталась увага на той факт, що зміст гіпотези, диспозиції або санкції кримінально-правової норми знаходиться одночасно в приписах Загальної та Особливої частини КК [10, с. 112; 11, с. 47; 12, с. 172]. Як слушно зазначає М.О. Мягков, КК – це законодавчий акт, що характеризується внутрішньою єдністю взаємопов'язаних між собою норм. Загальна частина містить ті положення (інститути), які мають значення для всіх складів злочину і покарань, передбачених у конкретних статтях Особливої частини. Вони виводять за дужки ті загальнообов'язкові положення, з якими стикаються працівники правоохоронних органів, вирішуючи питання кримінальної відповідальності за вчинення конкретного суспільно небезпечного діяння [12, с. 172].

У зв'язку з цим вважаємо за необхідне підтримати Г.З. Яремко в тому, що під диспозицією в статті КК України слід розуміти ту структурну частину кримінально-правової норми, у якій безпосередньо називається конкретне злочинне діяння, описуються або конкретизуються його ознаки, і яка формально може бути виражена не лише в цій статті Особливої частини, але й у Загальній частині КК України, інших джерелах права, до яких відсилає така диспозиція [13, с. 28]. Наприклад, суб'єктом багатьох складів злочинів є службова особа, ознаки якої надані у ч. 3 та ч. 4 ст. 18 КК України. Тому при встановленні ознак цього суб'єкта, крім спеціально оговорених у примітці до ст. 364 КК України випадків, слід звертатись до вищеназваних положень Загальної частини. Зрозуміло, що ці приписи є частиною диспозиції кожної норми, яка передбачена в статті Особливої частини і містить склад злочину, суб'єктом якого є службова особа.

Г.З. Яремко абсолютною точно зауважує, що традиційно диспозиція в статті Особливої частини КК України виражена в абзаці першому відповідної частини статті (а також, можливо, і в примітці до статті) [13, с. 28]. Прикладом цього випадку може слугувати ст. 369-2 КК України. Суб'єктом зловживання впливом є особа, уповноважена на виконання функцій держави. Роз'яснення цього терміну не міститься в жодній з трьох частин вказаної норми. Проте в примітці до ст. 369-2 КК України вказано, що особами, уповноваженими на виконання функцій держави, є особи, визначені в пунктах 1-3 частини першої статті 4 Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції». Таким чином, у примітці міститься частина диспозицій кримінально-правових норм, передбачених у трьох частинах ст. 369-2 КК України. Ці диспозиції є бланкетними, оскільки містять пряму відсилку у формі вказівки на конкретний іншогогалузевий нормативно-правовий акт (адміністративне право), звернення до якого необхідно для встановлення ознак та характеристики суб'єкта злочину.

Слід звернути увагу на ще одну особливість законодавчої техніки, яка використовується в Особливій частині КК України. За допомогою відсильного та бланкетного способу конструювання кримінального закону примітка до однієї статті стає частиною диспозиції кримінально-правових норм, передбачених не тільки в цій статті, а й у інших.

Так, примітка 2 до ст. 368 КК України є частиною диспозиції кримінально-правових норм, передбачених у ч. 4 ст. 368 та ч. 3 ст. 382 КК України. Відсильними диспозиції цих норм є тому, що ознаки службової особи взагалі вказані у п. 1 примітки до ст. 364 КК України, до якого прямо відсилає п. 2 примітки до ст. 368 КК України. Бланкетність аналізованих кримінально-правових норм полягає в тому, що для визначення певних ознак суб'єкта злочину (службової особи, яка займає відповідальне становище) названа примітка відсилає до Закону України «Про державну службу».

До речі, п. 2-1 примітки до ст. 368 КК України також містить пряму бланкетну відсилку до Законів України «Про державну службу» та «Про службу в органах місцевого самоврядування», звернення до яких необхідно для встановлення ознак суб'єкта злочинів, передбачених ч. 5 ст. 368 та ч. 3 ст. 382 КК України, – службової особи, яка займає особливо відповідальне становище.

Крім того, варто звернутись до ч. 1 п. 1 примітки до ст. 364 КК України, у якій зазначено, які особи вважаються службовими в статтях 364, 368, 368-2, 369 цього Кодексу. Особливість цієї частини диспозиції кримінально-правових норм, що містяться в зазначених статтях, полягає в тому, що вона одночасно є описовою, відсильною та бланкетною. Як описова вона розкриває ознаки поняття «службова особа», як відсильна направляє до інших статей КК, а як бланкетна містить пряму вказівку на закон як підставу, відповідно до якої службова особа може виконувати організаційно-розпорядчі чи адміністративно-господарські функції.

Аналізувати можливість існування бланкетного характеру санкції також потрібно з урахуванням теоретичного постулату про розмежування понять «санкція статті Особливої частини КК» і «санкція кримінально-правової норми». Російський дослідник В.П. Сілкін правий, коли вказує, що санкція – це частина статті Особливої частини КК, у якій визначені види і розміри покарань, передбачених за відповідний злочин. Санкція норми – елемент кримінально-правової норми, що включає не лише санкцію статті Особливої частини КК, але й положення статей Загальної частини, які її конкретизують [14, с. 8].

Видається, що законодавчим підтвердженням цієї думки є п. 2 ч. 1 ст. 65 КК України, де прямо встановлено, що суд призначає покарання відповідно до положень Загальної частини цього Кодексу. Виходячи з цього теоретичного постулату, припис, який міститься в ст. 54 КК України, є частиною санкції кожної норми, де передбачено покарання у виді позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу. У цій статті встановлено, що засуджена за тяжкий чи особливо тяжкий злочин особа, яка має військоове, спеціальне звання, ранг, чин або кваліфікаційний клас, може бути позбавлена за вироком суду цього звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу. Зміст понять «військове, спеціальне звання, ранг, чин або кваліфікаційний клас» можна з'ясувати тільки у випадку звернення до певних іншогогалузевих нормативно-правових актів (наприклад, до Положення про кваліфікаційні класи лікарів – судово-психіатричних експертів та психологів – судових експертів). Таким чином, санкція кожної норми, де передбачено покарання у виді позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, є бланкетною. Виходячи із саме цих міркувань, бланкетними є санкції норм, у яких передбачено покарання у виді громадських робіт (бланкетні ознаки: «інваліди першої або другої груп», «особи, які досягли пенсійного віку», «військовослужбовці строкової служби»), а також виправних робіт (бланкетні ознаки: «військовослужбовці», «особи рядового і начальницького склад Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України», «працівники правоохоронних органів», «державні службовці» тощо).

Як приклад бланкетної санкції всіх заборонних норм, які містяться в статтях розділу XIX Особливої частини КК України, можна навести ч. 4 ст. 401 КК України. У ній встановлено, що особа, яка вчинила злочин, передбачений статтями названого розділу, може бути звільнена від кримінальної відповідальності згідно зі ст. 44 КК України із застосуванням до неї заходів, передбачених Дисциплінарним статутом Збройних сил України. Таким чином, ч. 4 ст. 401 КК України є одночасно відсильною і бланкетною, адже для її застосування необхідно звернутись до іншогогалузевого нормативно-правового акту (Закону України «Про Дисциплінарний статут Збройних сил України»), який прямо вказаний у тексті норми.

Цікавим є питання про можливість наявності бланкетної відсилки у заохочувальних кримінально-правових нормах, для відповіді на яке необхідно розглянути особливості структури таких норм.

Більшість науковців, які досліджували заохочувальні кримінально-правові норми, виділяють у їх структурі три елементи. Першим є гіпотеза, яка визначає умови реалізації норми. Так, П.В. Хряпінський вважає, що гіпотеза аналізованої норми відповідає на питання, хто є суб'єктом заохочувального правовідношення [11, с. 47]. Слід погодитись з цим ученим, що зміст гіпотези заохочувальної норми, як правило, знаходиться в нормах Загальної та Особливої частини КК. Наприклад, до умов застосування заохочувальних приписів звільнення від кримінальної відповідальності, що передбачені в Особливій частині КК, треба відносити досягнення особою віку, з якого настає кримінальна відповідальність (ст. 22 КК), осудність особи (ст. 19) [11, с. 47].

Є певна єдність поглядів науковців на те, що в диспозиції заохочувальної кримінально-правової норми зазначається модель позитивної посткримінальної поведінки [15, с. 9; 11, с. 47].

А ось щодо третього елементу, яким у заборонних нормах традиційно називають санкцію, ведуться дискусії. Так, Г.О. Усатий стверджує, що санкція не є структурним елементом компромісної норми, але будь-яка компромісна норма забезпечується санкційним захистом – мірами державного примусу, які містяться в інших нормах права [15, с. 9]. П.В. Хряпінський, навпаки, виділяє в структурі заохочувальної кримінально-правової норми «заохочувальну санкцію». Він вважає, що цей термін – правильний і єдино можливий у визначенні юридичних наслідків правомірної поведінки в кримінальному законодавстві. Неприйняття на фаховому рівні терміна «заохочувальна санкція» зумовлюється багаторічним, традиційним розумінням санкції як негативного наслідку протиправної поведінки [11, с. 46]. Слід відзначити, що в науковій літературі неодноразово висловлювалась думка про існування заохочувальних санкцій [16, с. 13; Дяченко, с. 10]. Таку точку зору підтримує й авторка статті.

Аналіз змісту заохочувальних норм, які містяться в статтях Загальної та Особливої частин КК України, дозволяє зробити висновок, що їх структурні елементи можуть бути бланкетними.

Так, пряма бланкетна відсилка на закон для визначення кола суб'єктів заохочувального правовідношення – членів сім'ї чи близьких родичів особи, яка вчинила злочин, – міститься в гіпотезі заохочувальної норми, передбаченої в ч. 2 ст. 396 КК України.

Як приклад бланкетної диспозиції заохочувальної норми П.В. Хряпінський наводить ч. 4 ст. 212 КК України, адже для усвідомлення позитивних дій особи необхідно звернутись до відповідних норм податкового законодавства [11, с. 48]. Це твердження видається обґрунтованим, адже застосувати цю норму без встановлення в іншого галузевих приписах змісту термінів «фактичне ненадходження коштів до бюджетів чи державних цільових фондів», «податки, збори (обов'язкові платежі)», «фінансові санкції, пеня», на наш погляд, неможливо.

Проте, враховуючи дискусію про належність до бланкетних тих норм (або диспозицій), які містять лише окремі терміни, для з'ясування змісту яких необхідно звертатись до норм інших галузей права, не виключено, що в деяких науковців можуть виникнути сумніви щодо того, чи можна вважати бланкетною диспозицію заохочувальної норми, яка передбачена в ч. 4 ст. 212 КК України. На цей випадок наведемо інші приклади заохочувальних норм, які мають бланкетну диспозицію, у яких є пряма відсилка у формі вказівки на закон. Сьогодні більшість науковців вважають бланкетними диспозиції, які містять пряму відсилку у формі вказівки на закон або законодавство [13, с. 45].

Наприклад, у ч. 3 ст. 175 КК України встановлено, що особа звільняється від кримінальної відповідальності, якщо до притягнення до кримінальної відповідальності нею здійснено виплату заробітної плати, стипендії, пенсії чи іншої встановленої законом виплати громадянам. Іншим аналогічним прикладом є ч. 6 ст. 369 КК України. Цією нормою передбачено, що особа, яка пропонувала, обіцяла чи надала неправомірну вигоду, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо стосовно неї були вчинені дії щодо

вимагання неправомірної вигоди і після пропозиції, обіцянки чи надання неправомірної вигоди вона до повідомлення їй про підозру у вчиненні нею злочину добровільно заявила про те, що сталося, органу, службова особа якого згідно із законом має право повідомляти про підозру. Таку саму за змістом бланкетну відсилку для визначення адресату звернення містять і ч. 5 ст. 368-3, ч. 5 ст. 368-4 КК України.

Що стосується санкції заохочувальної норми, то варто погодитись із П.В. Хряпінським, що за критерієм обсягу кримінального обтяження заохочувальні санкції поділяються на такі, що: 1) виключають (унеможливають, усувають) кримінальну відповідальність; 2) звільняють від кримінальної відповідальності; 3) звільняють від відбуття кримінального покарання; 4) пом'якшують відбуття кримінального покарання [11, с. 51]. Дослідження змісту санкцій заохочувальних норм Загальної та Особливої частин КК України дає підстави стверджувати, що бланкетних відсилок названа частина цих норм не містить.

Висновки. Підсумовуючи викладене, необхідно констатувати, що бланкетна вказівка може міститись у будь-якому структурному елементі заборонної кримінально-правової норми, а також у гіпотезі та диспозиції заохочувальної кримінально-правової норми. У зв'язку з цим твердження про можливість бланкетності лише диспозиції норми підлягають критиці. Враховуючи всі наведені аргументи, заслуговує на увагу думка І.А. Михайлової про можливість класифікувати бланкетні норми за місцем бланкетних ознак у їх структурі на ті, що містять такі ознаки: 1) у гіпотезі; 2) у диспозиції; 3) у санкції [6, с. 10]. Проте слід уточнити, що така класифікація може застосовуватись лише до заборонних кримінально-правових норм.

Список використаних джерел:

1. Смирнова Л.Е. Унификация в уголовном праве : автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. юр. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология, уголовно-исполнительное право» / Л.Е. Смирнова. – Казань, 2006. – 32 с. [Електронний ресурс]. – 26 с. Режим доступу : <http://netess.ru/3uridicheskie/159366-1-unifikaciya-ugolovnom-prave.php>.
2. Общая теория права : учеб. для юрид. вузов / [Дмитриев Ю.А., Казьмин И.Ф., Лазарев В.В. и др.] ; под общ. ред. А. С. Пиголкина. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Изд-во МГТУ им. Н.Э. Баумана, 1996. – 384 с.
3. Проблемы общей теории права и государства : учеб. для вузов / [Варламова И.В., Лазарев В.В., Лапаева В.В.] ; под общ. ред. В.С. Нерсисянца. – М. : Норма, 2004. – 832 с.
4. Венгеров А.Б. Теория государства и права : учебник / Анатолий Борисович Венгеров. – [2-е изд.]. – М. : Омега-Л, 2005. – 608 с.
5. Гордеева Е.С. Понятие и содержание бланкетных диспозиций в уголовном законодательстве России / Е.С. Гордеева // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2010. – № 4 (48). – С. 57–61.
6. Михайлова И.А. Бланкетные нормы в уголовном законе и их применение органами внутренних дел : автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. юр. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология, уголовно-исполнительное право» / И.А. Михайлова. – М., 2009. – 28 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.belui.ru/Doc/Avtoref/Mihailova.doc>.
7. Боровиков Н.С. Бланкетные нормы в уголовном законе и их применение органами внутренних дел : автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. юр. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология, уголовно-исполнительное право» / Н.С. Боровиков. – М., 2009. – 22 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://law.edu.ru/book/book.asp?bookID=1353003>.
8. Черданцев А.Ф. Теория государства и права : учеб. для вузов / Черданцев А.Ф. – М. : Юрайт, 2001. – 432 с.
9. Алексеев С.С. Общая теория права : в 2-х т. / Алексеев С. С. – Т. 1. – М. : Юрид. лит., 1981. – 360 с.

10. Агаев Г.А. Научные взгляды о структуре уголовно-правовой нормы / Г.А. Агаев, Е.А. Зорина // Вестник Санкт-Петербургского университета Государственной противопожарной службы МЧС России. – 2012. – № 2 (июнь). – С. 109–113.

11. Хряпінський П.В. Заохочувальні норми у кримінальному законодавстві України : навч. посіб. / Хряпінський П.В. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 192 с.

12. Кримінальне право. Загальна частина : підруч. / [Беніцький А.С., Гацелюк В.О., Гнетнев М.К. та ін.] ; за ред. А.С. Беніцького, В.С. Гуславського, О.О. Дудорова, Б.Г. Розовського. – К. : Істина, 2011. – 1112 с.

13. Яремко Г.З. Бланкетні диспозиції в статтях Особливої частини Кримінального кодексу України : [монографія] / Яремко Г.З. ; за ред. В.О. Навроцького. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. – 432 с.

14. Силкин В.П. Уголовно-правовые санкции за преступления против собственности : автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. юр. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология, уголовно-исполнительное право» / В.П. Силкин. – СПб, 2004. – 25 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lawtheses.com/jreader/12397/a?#?page=1>.

15. Усатий Г.О. Компромiс як засiб вирiшення кримiнально-правового конфлiкту : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія, кримінально-виконавче право» / Г. О. Усатий. – К., 1999. – 18 с.

16. Соболев М.В. Санкция как элемент юридической ответственности : автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. юр. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / М.В. Соболев. – М., 2006. – 25 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lawtheses.com/jreader/1543/a?#?page=1>.

17. Дьяченко Е.В. Поощрения как позитивные санкции : автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. юр. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Е.В. Дьяченко. – Краснодар, 2011. – 32 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lawtheses.com/jreader/3287/a?#?page=1>.

КЛОЧКО В. М.,

здобувач кафедри економічної безпеки
(Національна академія
внутрішніх справ)

УДК 343.3/.7

ОКРЕМІ ОЗНАКИ ОБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ ЗЛОЧИНІВ, ЯКІ ВЧИНЯЮТЬ СЛУЖБОВІ ОСОБИ ПРОФЕСІЙНИХ УЧАСНИКІВ ФОНДОВОГО РИНКУ

В статті розглянуті особливості обов'язкової ознаки об'єктивної сторони – протиправного діяння, яке вчинюють службові особи професійних учасників фондового ринку в Україні. Окреслені окремі колізії у чинному законодавстві щодо визначення злочинних діянь службових осіб професійних учасників фондового ринку та запропоновані заходи їх усунення.

Ключові слова: злочин, професійний учасник фондового ринку, маніпуляції на фондовому ринку, торгівля інсайдерською інформацією, реєстр власників іменних цінних паперів, система депозитарного обліку.

В статье рассмотрены особенности обязательного признака объективной стороны – противоправного деяния, которое совершают должностные лица профессиональных участников фондового рынка в Украине. Очерчены отдельные коллизии в действующем законодательстве, касающиеся определения преступных деяний должностных лиц профессиональных участников фондового рынка. Кроме того, предложены меры по устранению указанных коллизий.

Ключевые слова: преступление, профессиональный участник фондового рынка, манипуляции на фондовом рынке, торговля инсайдерской информацией, реестр собственников именных ценных бумаг, система депозитарного учета.

Were considered mandatory features of the acts – wrongful act perpetrated officials of professional participants of the stock market in Ukraine. Were outlined separate conflicts that exist in the current legislation relating to the definition of criminal acts of officials of professional stock market participants. Furthermore, measures have been proposed to eliminate the collision mentioned.

Key words: crime, a professional participant of the stock market, stock market manipulation, insider trading information, the registry of owners of registered securities depository accounting system.

Вступ. Усе більша кількість осіб віддає перевагу вкладенню вільних коштів у цінні папери. І хоча на сьогодні фондовий ринок України розвивається досить повільно, є сподівання на його активізацію у подальшому. Але для того, щоб у фондовий ринок вкладалися вільні кошти, необхідно підвищувати рівень довіри до нього. Для цього у інвесторів повинна бути впевненість у тому, що держава надійно охороняє законність та професійність роботи учасників. Це дозволить інвесторам, не боячись ризикувати своїми накопиченнями, адже вони будуть упевнені, що їх не ошукають. Саме для цього необхідним є запровадження ефективного не лише законодавства, яке регулює цивільні правовідносини на фондовому ринку, але й кримінального, яке забезпечує ефективну охорону таких відносин від злочинних посягань. Особливістю фондового ринку є те, що переважну більшість операцій на ньому можуть здійснювати лише професійні учасники фондового ринку, тому й суспільно небезпечні діяння, які вчинюються ними, завдають безпосередньої шкоди фондовому ринку.

Ступінь дослідження. Окремі питання кримінальної відповідальності за злочини, які вчинюються на фондовому ринку в Україні, досліджували у своїх роботах П.П. Андрушко, Н.О. Гуторова, О.О. Дудоров, О.Б. Сахарова, А.І. Сухоруков та інші. Проте особливості об'єктивної сторони злочинів, які вчинюють службові особи професійних учасників фондового ринку, сьогодні досліджені недостатньо.

Постановка завдання. Метою статті є викладення узагальнених результатів системного аналізу чинного законодавства щодо особливостей злочинних діянь, які можуть вчинювати службові особи професійних учасників фондового ринку у ході своєї фахової діяльності.

Результати дослідження. Професійні учасники фондового ринку здійснюють свою діяльність у специфічних умовах – на фондовому ринку. Відповідно до ст. 2 Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок» фондовий ринок – сукупність учасників фондового ринку та правовідносин між ними щодо розміщення, обігу та обліку цінних паперів і похідних (деривативів).

За інформацією Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку станом на 30.09.2013 р. в Україні кількість професійних учасників фондового ринку (далі – ПУФР)

становила 1 006 [1]. До того ж, на теперішній час в державі функціонує лише 10 фондових бірж. Тобто розвиток фондового ринку відбувається занадто повільними темпами, адже така сама кількість фондових бірж була станом на 01.01.2011 р.

Професійні учасники фондового ринку здійснюють діяльність з надання фінансових та інших послуг у сфері розміщення та обігу цінних паперів, обліку прав на цінні папери та прав за цінними паперами, управління активами інституційних інвесторів. Відповідно до п. 2 ст. 16 Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок» [2] за наявності ліцензії вони здійснюють:

- діяльність з торгівлі цінними паперами;
- діяльність з управління активами інституційних інвесторів;
- депозитарну діяльність;
- діяльність з організації торгівлі на фондовому ринку;
- клірингову діяльність.

Під час провадження професійної діяльності службові особи ПУФР можуть вчинювати певні злочини, обумовлені специфікою такої діяльності. До таких діянь відносяться ті, відповідальність за вчинення яких передбачена Кримінальним кодексом України (далі – КК України), а саме статтями 222-1 «Маніпулювання на фондовому ринку», 223-2 «Порушення порядку ведення реєстру власників іменних цінних паперів» та 232-1 «Незаконне використання інсайдерської інформації».

У ст. 222-1 КК України «Маніпулювання на фондовому ринку» відповідальність передбачена за дії, які мають ознаки маніпулювання на фондовій біржі. Диспозиція зазначеної статті носить описово-бланкетний характер, тому що у ній чітко визначений суб'єкт та суспільно небезпечні наслідки. Й водночас вона робить необхідним звернення до чинного законодавства – Закону України «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні» [3], у ст. 10-1 якого встановлений перелік діянь, які є маніпулюванням на фондовому ринку. Якщо не звернутись до зазначеної норми права, стає неможливим застосування ст. 222-1 КК України. І це, як справедливо наголосив О.О.Дудоров, цілком підтверджує бланкетну природу зазначеної статті КК України, засвідчує, що діяння, передбачене її диспозицією, є злочином із змішаною (кримінально-правовою та фінансово-правовою) протиправністю [4].

Відповідно до чинного законодавства до маніпулювання на фондовому ринку України відносять:

- здійснення або намагання здійснити операції чи надання заявки на купівлю або продаж фінансових інструментів, які надають або можуть надавати уявлення щодо поставки, придбання або ціни фінансового інструменту, що не відповідають дійсності, і призводять до встановлення інших цін, ніж ті, що існували б за відсутності таких операцій або заявок;
- здійснення або намагання здійснити операції чи надання заявки на купівлю або продаж фінансових інструментів шляхом вчинення умисних протиправних дій, в тому числі шахрайства чи використання інсайдерської інформації;
- поширення інформації через засоби масової інформації або будь-якими іншими способами, яке призводить або може призвести до введення в оману учасників ринку щодо ціни, попиту, пропозиції або обсягів торгів фінансових інструментів на фондовій біржі, що не відповідають дійсності, зокрема поширення недостовірної інформації, у разі коли особа, яка поширила таку інформацію, знала або повинна була знати, що ця інформація була недостовірною;
- купівля або продаж фінансових інструментів перед закриттям торговельної сесії фондової біржі з метою введення в оману учасників ринку щодо цін, які склалися наприкінці торговельної сесії;
- неодноразове протягом торговельного дня укладення двома або більше учасниками торгів угод купівлі чи продажу фінансових інструментів у власних інтересах чи за

рахунок одного і того ж клієнта, за якими кожен з учасників торгів виступає як продавець та покупець одного і того ж фінансового інструменту за однаковою ціною в однаковій кількості, або які не мають очевидного економічного сенсу або очевидної законної мети хоча б для одного з учасників торгів (або їх клієнтів);

– надання клієнтом кільком учасникам біржових торгів доручення на укладення в його інтересах однієї або більше угод з одним і тим самим фінансовим інструментом, під час яких покупець та продавець діють в інтересах клієнта;

– неодноразове протягом торговельного дня здійснення або намагання здійснити операції чи надання заявки на купівлю або продаж фінансових інструментів, що не мають очевидного економічного сенсу або очевидної законної мети, якщо за результатами таких торгів власник таких фінансових інструментів не змінюється;

– неодноразове невиконання учасником біржових торгів зобов'язань за біржовими контрактами, укладеними протягом торговельного дня у власних інтересах або за рахунок клієнтів, якщо укладення зазначених контрактів спричинило значне збільшення або зниження ціни фінансового інструменту, за умови, що такі контракти мали суттєвий вплив на ціну такого інструменту;

– укладення на фондовій біржі угод з фінансовим інструментом за ціною, що має суттєве відхилення від ціни відповідного фінансового інструменту, яка склалася на фондовій біржі тієї ж торговельної сесії (поточна ціна) шляхом подання безадресних заявок, за умови, що угоди, укладені від імені та/або за рахунок осіб, між якими (працівниками яких) існувала попередня домовленість про придбання або продаж фінансового інструменту за ціною, що має суттєве відхилення від поточної ціни.

Тотожний перелік діянь, які є маніпулюванням на фондовому ринку, визначений у ст. 4 Рішення Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 14.06.2011 № 761 «Про затвердження Порядку запобігання маніпулюванню цінами під час здійснення операцій з цінними паперами на фондовій біржі». Водночас привертає увагу певна термінологічна невідповідність у зазначених нормах права, а саме:

– у назві ст. 222-1 КК України йдеться про маніпулювання на фондовому ринку;

– у Законі України «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні» розкривається зміст маніпулювання на фондовому ринку;

– у Рішенні Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку взагалі відбувається підміна термінів – фондовий ринок та фондова біржа, які використовуються одночасно без відмежування;

– у диспозиції статті конкретизовано, що маніпулювання має відбуватись на фондовій біржі.

Тобто у зазначених нормах використовується одночасно обидва словосполучення, хоча це різні поняття. Як зазначено на офіційному сайті Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку, фондовий ринок є абстрактним поняттям, що служить для позначення сукупності дій і механізмів, що роблять можливими торгівлю цінними паперами [5]. На відміну від нього, «фондова біржа» – організація, яка надає можливість для здійснення торгових операцій і зведення разом покупців і продавців цінних паперів. Отже, можна стверджувати, що перший термін значно ширший та вміщує у себе другий. Тому для приведення у відповідність диспозиції ст. 222-1 КК України з нормою, до якої необхідно звертатися у випадку притягнення до відповідальності за її ознаками, та уникнення необгрунтованого обмеження кола суспільно небезпечних діянь, відповідальність за вчинення яких передбачена у ній, пропонуємо у ч. 1 фразу «що мають ознаки маніпулювання на фондовій біржі» викласти у наступній редакції «що мають ознаки маніпулювання на фондовому ринку».

Зважаючи на викладене, можна стверджувати, що вчинити діяння, відповідальність за вчинення якого передбачена ст. 222-1 КК України «Маніпулювання на фондовому ринку», можливо лише у формі дії.

У іншій кримінально-правовій нормі, яка встановлює відповідальність професійних учасників фондового ринку – 223-2 КК України «Порушення порядку ведення реєстру власників іменних цінних паперів» – передбачено п'ять форм об'єктивної сторони, зокрема:

- невнесення змін до системи реєстру власників іменних цінних паперів;
- невнесення змін до депозитарного обліку;
- внесення завідомо недостовірних змін до системи реєстру власників іменних цінних паперів;
- внесення завідомо недостовірних змін до системи депозитарного обліку;
- інше порушення порядку ведення реєстру власників іменних цінних паперів.

Таким чином, перші чотири форми об'єктивної сторони чітко визначені у диспозиції статті. На відміну від них, остання форма визначена досить умовно. Загалом ведення реєстрів власників іменних цінних паперів передбачає облік та зберігання протягом певних строків інформації про власників іменних цінних паперів та про операції, внаслідок яких виникає необхідність внесення змін до реєстру власників іменних цінних паперів. Реєстратор, який є ПУФР, зобов'язаний протягом трьох робочих днів від дати прийняття документів внести зміни до реєстру власників іменних цінних паперів. Підставою для цього є документи, згідно з якими переходить право власності на відповідні іменні цінні папери.

Визначаючи перелік діянь, які відносяться до інших порушень порядку ведення реєстру власників іменних цінних паперів, якщо воно призвело до втрати системи реєстру, слід розуміти, що системою реєстру власників іменних цінних паперів, відповідно до чинного законодавства, є сукупність даних, що забезпечує ідентифікацію зареєстрованих у цій системі власників, номінальних утримувачів та емітента, а також іменних цінних паперів, зареєстрованих на їх ім'я, облік усіх змін інформації щодо вищевказаних осіб та цінних паперів, одержання та надання інформації цим особам і складання реєстру власників іменних цінних паперів [6]. Аналіз нормативно-правового забезпечення порядку ведення системи реєстру власників іменних цінних паперів дає підстави до зазначених діянь віднести наступні:

- незабезпечення інформаційної цілісності журналів, що входять до системи реєстру;
- незабезпечення збереження документів, що були підставою для внесення записів до реєстру, які повинні зберігатись у реєстратора протягом п'яти років з дати їх надходження;
- незабезпечення можливості відновлення втраченої інформації з емісійного рахунку, особових рахунків зареєстрованих осіб та емітента, реєстру та підтвердження її відповідними документами;
- незабезпечення можливості відновлення втраченої інформації за допомогою електронних масивів (файлів), що передані реєстроутримувачем та зберігаються Національним депозитарієм України (контрольної копії реєстру) – відповідно до п. 11 глави 2 Рішення Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 26.05.2006 № 348 «Про затвердження Ліцензійних умов провадження професійної діяльності на фондовому ринку – депозитарної діяльності, а саме діяльності з ведення реєстру власників іменних цінних паперів» реєстратор зобов'язаний на кінець останнього робочого дня кожного місяця зробити контрольну копію реєстру на магнітному (оптичному) носії для подальшого її зберігання в архіві [7].

Отже, визначені вище зовнішні прояви порушення порядку ведення реєстру власників іменних цінних паперів можливі як у формі дії, так і у формі бездіяльності.

Проте системний аналіз чинного законодавства, яке врегульовує діяльність з обліку цінних паперів та їх власників, дозволяє стверджувати про наявність певних суперечностей. Так, ст. 223-2 КК України має назву «Порушення порядку ведення реєстру

власників іменних цінних паперів», але у диспозиції, як було зазначено вище, йдеться не лише про порушення порядку ведення реєстру власників іменних цінних паперів, але й про порушення порядку депозитарного обліку. Відповідно до ст. 1 Закону України від 10.12.97 № 710/97-ВР «Про Національну депозитарну систему та особливості електронного обігу цінних паперів в Україні» депозитарний облік – облік цінних паперів на рахунках власників цінних паперів у зберігачів або облік на рахунках у цінних паперах, який здійснює депозитарій для зберігачів та емітентів. Системне вивчення положень Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок» дає підстави розмежувати діяльність з ведення реєстру власників іменних цінних паперів та діяльність з обліку цінних паперів у зберігачів, адже у ст. 16 цього акту ці види діяльності перераховуються як окремі.

Ситуація ускладнюється нещодавними змінами порядку обліку інформації про цінні папери, а саме відповідно до Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 18.04.2013 № 729 «Про затвердження Порядку передачі інформації, що міститься у системі реєстру власників іменних цінних паперів, до системи депозитарного обліку» [8] з 01.09.2013 р. ведення реєстрів власників іменних цінних паперів припиняється, адже запроваджена система депозитарного обліку цінних паперів. Таким чином, сьогодні неможливе вчинення частини діянь, які перераховані у диспозиції досліджуваної статті. Хоча, зважаючи на те, що ст. 223-2 КК України є середньої тяжкості ще протягом п'яти років, можливе притягнення до відповідальності за вчинення частини діянь, передбачених у ній. Але з метою покращення сприйняття норм чинного КК України пропонуємо внести зміни до назви зазначеної статті, додавши до неї вказівку на порушення порядку ведення системи депозитарного обліку та викласти у такій редакції: «Порушення порядку ведення реєстру власників іменних цінних паперів або депозитарного обліку».

До злочинів, які можуть вчинювати службові особи ПУФР, відносяться також діяння, передбачені ст. 232-1 КК України «Незаконне використання інсайдерської інформації». Їх учинення можливе в одній з наступних форм:

- незаконне розголошення інсайдерської інформації;
- незаконна передача інсайдерської інформації;
- незаконне надання доступу до інсайдерської інформації;
- надання рекомендацій щодо операцій з цінними паперами з використанням інсайдерської інформації;
- вчинення правочинів, предметом яких є цінні папери, з використанням інсайдерської інформації;
- вчинення правочинів, предметом яких є або похідні цінних паперів (деривативи), з використанням інсайдерської інформації.

Учинення окремих діянь, перерахованих у диспозиції ст. 232-1 КК України, можливе як у формі дії, так і у формі бездіяльності, тому що перша та третя з визначених форм об'єктивної сторони може бути учинена у тому числі й пасивною поведінкою – нестворення відповідних умов для збереження такої інформації або для запобігання несанкціонованому доступу до неї. Але у ч. 3 та ч. 4 зазначеної статті особливо кваліфікованими є виключно дії, передбачені частинами 1 та 2. Отже, особа, яка своєю бездіяльністю повторно призвела до розголошення інсайдерської інформації, не підлягає притягненню до відповідальності за ч. 3 ст. 232-1 КК України. Тому, з метою запобігання зазначених діянь повторно або групою осіб, або організованою групою, вчинених у формі бездіяльності, необхідно у ч.ч. 3 та 4 замінити слово «дії» на «діяння».

Висновки. Вищевикладене дозволяє стверджувати, що чинне законодавство, яким встановлена відповідальність за злочини, що вчинюють службові особи ПУФР, недостатньо враховує особливості регулювання діяльності таких осіб на фондовому ринку. Зважаючи на те, що усі проаналізовані статті є банкетними, вбачається необхідним при-

ведення у відповідність норм КК України з тими нормами, до яких відсилають його окремі статті. Таким чином, буде мінімізована можливість уникнення відповідальності винними особами.

Список використаних джерел:

1. Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://www.nssmc.gov.ua/fund/analytics>.
2. Закон України від 23.02.2006 № 3480-IV «Про цінні папери та фондовий ринок». [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/card/3480-15>.
3. Закон України від 30.10.96 № 448/96-ВР «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні». [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/448/96-вр>.
4. Дудоров О.О. Про місце бланкетної диспозиції кримінально-правової заборони у конкретизації змісту складу злочину / О.О. Дудоров. // Вісник Академії адвокатури України. – 2009. – № 1 (14). – С. 257–260.
5. Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://www.nssmc.gov.ua/fund/info>.
6. Рішення Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 17.10.2006 № 1000 «Про затвердження Положення про порядок ведення реєстрів власників іменних цінних паперів» // Електронний ресурс // Режим доступу : [<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0049-07>].
7. Рішення Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 26.05.2006 № 348 «Про затвердження Ліцензійних умов провадження професійної діяльності на фондовому ринку – депозитарної діяльності, а саме діяльності з ведення реєстру власників іменних цінних паперів». [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.pau.ua/doc/?uid=1097.1059.7&nobreak=1>.
8. Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 18.04.2013 № 729 «Про затвердження Порядку передачі інформації, що міститься у системі реєстру власників іменних цінних паперів, до системи депозитарного обліку». [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0704-13>.

ЛАВРЕНЧУК М. О.,
ад'юнкт кафедри економічної безпеки
(Національна академія
внутрішніх справ)

УДК ???

**ЕКОНОМІЧНА ЗЛОЧИННІСТЬ В АГРАРНІЙ СФЕРІ,
ДЕТЕРМІНАНТИ ПОШИРЕННЯ**

Розглянуто та проаналізовано концептуальні засади, погляди та ідеї щодо тлумачення поняття «економічна злочинність», визначено основні детермінанти вчинення злочинів економічної спрямованості в аграрній сфері, сформовано авторське визначення економічної злочинності в аграрній сфері.

Ключові слова: економічна злочинність, детермінанти, білокомірцева злочинність, злочини економічної спрямованості в аграрній сфері.

Рассмотрены и проанализированы концептуальные принципы, взгляды и идеи относительно толкования понятия «экономическая преступность»,

определены основные детерминанты совершения преступлений экономической направленности в аграрной сфере, сформировано авторское определение экономической преступности в аграрной сфере.

Ключевые слова: *экономическая преступность, детерминанты, бело-воротничковая преступность, преступления экономической направленности в аграрной сфере.*

Conceptual principles, looks and ideas, are considered and analysed in relation to interpretation of concept «economic criminality», certainly basic determinants of committing crime economic orientation in an agrarian sphere, author determination of economic criminality is formed in an agrarian sphere.

Key words: *economic criminality, determinants, white-collar crime, crimes of economic orientation in agrarian sphere.*

Постановка проблеми. Питання, пов'язані з попередженням, виявленням та протидією економічній злочинності, турбують громадськість, учених-юристів та правоохоронців-практиків впродовж тривалого періоду. Найбільш актуальними вони стали з моменту переходу України до нової економічної системи, спричинивши появу кризи і як наслідок – підгрунття для розквіту економічної злочинності. Характерною особливістю економічної злочинності є те, що на відміну від інших традиційних загальнокримінальних злочинів вона має значно вищий рівень латентності, що утруднює доказування у кримінальних справах про злочини даної категорії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у дослідження поняття економічної злочинності зробили провідні вчені-правознавці: О. Бандурка, О. Джужа, В. Єсіпов, О. Костенко, О. Користін, С. Кравчук, В. Навроцький, В. Сюравич, В. Тацій, І. Туркевич, В. Шепітько, О. Яковлев.

Мета статті. Метою цієї статті є: а) аналіз досліджень авторів щодо змісту економічної злочинності; б) характеристика детермінантів поширення злочинів економічної спрямованості в аграрній сфері; в) авторська пропозиція сформування визначення економічної злочинності в аграрній сфері.

Виклад основних положень. У юридичній літературі висловлено різні міркування щодо поняття економічної злочинності.

На думку Кравчука С.Й., економічна злочинність – це злочини, вчинені в економічній сфері з використанням легітимних технічно-облікових, фінансово-облікових та контрольно-управлінських прав і повноважень [1].

О. Яковлев визначив економічну злочинність як сукупність корисливих зазіхань на власність, порядок управління народним господарством, що вчинюються особами, які займають певні соціальні позиції в структурі економіки та виконують повноваження, пов'язані з цими позиціями [2].

В.М. Єсіпов економічну злочинність пропонує розуміти як діяння спрямовані на досягнення економічного результату протиправним шляхом суб'єктами господарської діяльності [3].

Найбільш широке тлумачення терміну економічна злочинність надає О.Є. Користін, який визначає її як сукупність різних видів навмисних посягань на економічні відносини, що охороняються державою незалежно від форми власності і видів діяльності суб'єктів, які виконують певні функції у сфері виробництва, обміну, обслуговування, а також осіб, пов'язаних з регулюванням цієї діяльності [4].

Нерідко у творах літератури та науки ми зустрічаємося з поняттям «білокомірцева злочинність», яка вживається як різновид економічної злочинності. Дане поняття було запропоновано ще у 1941 році американським кримінологом Е. Сатерлендом, який визначив

«злочинця в білому комірці» як особу, яка, займаючи високе соціально-економічне положення, порушує закони, покликані регулювати його професійну діяльність [5].

Крім зазначеного, в кримінологічній літературі спостерігається велика термінологічна різноманітність: «злочинність в сфері економіки», «злочинність економічної спрямованості», «тіньова економіка», «господарська злочинність», «кримінальна економіка», «злочинність в сфері підприємницької діяльності» та ін.

Таким чином, аналіз наведених дефініцій дає змогу констатувати, що економічна злочинність – сукупність протиправних діянь (зазіхань, посягань) суб'єктів діяльності певної галузі економіки які посягають на охоронювані державою економічні відносини. Щоб злочинність вважалась економічною, вона має бути корисливою та відбуватися в рамках економічної діяльності. Щодо суб'єктів економічної злочинності, то абсолютну більшість даних злочинів скоюють керівники підприємств і установ, їх структурних підрозділів, фінансово-бухгалтерські працівники, тобто ті, хто безпосередньо здійснює управління економікою користуючись посадовими можливостями.

На законодавчому рівні поняття «економічна злочинність» взагалі не визначено. Загальна характеристика таких діянь дається в розділі VI Особливої частини Кримінального Кодексу України «Злочини проти власності» та у розділі VII «Злочини у сфері господарської діяльності». З метою ведення показників статистичних обліків та звітів використовується термін злочини економічної спрямованості. Так, у вказівці МВС України «Про формування окремих показників статистичних звітів та оцінки стану злочинності» від 12 листопада 2003 р. № 12238/Гс зазначено, що до злочинів економічної спрямованості належать 78 статей Кримінального кодексу України, з яких 46 – економічної спрямованості та 34 – суміжні, тобто загальнокримінальної та економічної спрямованості одночасно, серед яких безпосередньо до компетенції ДСБЕЗ віднесено 64 злочини, де 19 – суміжні. Також в положеннях Наказу МВС України № 769 від 03.09.2012 року «Про організацію діяльності підрозділів державної служби боротьби з економічною злочинністю Міністерства внутрішніх справ України» ми зустрічаємо поняття «злочини в сфері економіки», де зазначено, що основним завданням Державної служби боротьби з економічною злочинністю є своєчасне припинення злочинів у сфері економіки та запобігання їм.

До основних видів економічних злочинів С.Й. Кравчук відносить: злочинну діяльність в кредитно-розрахунковій сфері; правопорушення у сфері використання бюджетних коштів; злочини в сфері оподаткування; службові злочини; злочини в сфері зовнішньоекономічної діяльності; інші протиправні діяння в сфері економіки [1].

Міністерством внутрішніх справ та його територіальними підрозділами постійно на системній основі вживаються заходи з протидії злочинам економічної спрямованості в агропромисловому комплексі, першочергово на об'єктах сільськогосподарського виробництва, ринку зерна і продуктів його переробки, протидії правопорушенням під час зберігання зерна Аграрного фонду та розкрадання бюджетних коштів при реалізації програм підтримки розвитку підприємств агропромислового комплексу.

Проведений аналіз свідчить, що за 11 місяців 2012 року в агропромисловому комплексі ОВС задокументовано 4267 злочинів, з яких 599 у сфері службової діяльності, у т. ч. 114 пов'язаних з використанням бюджетних коштів. Встановлена сума матеріальних збитків складає 253 млн. грн., з яких забезпечено відшкодування 114 млн. грн. та накладено арешт на майно злочинців на суму 45 млн. грн. Виявлено 2034 осіб, що вчинили злочини, з яких відносно 1724 осіб кримінальні справи з обвинувальним висновком направлено до суду.

Вжитими заходами за 11 місяців 2012 року органами внутрішніх справ у сфері обігу зерна виявлено 798 злочинів, з яких 148 – у сфері службової діяльності, 177 фактів розкрадання зерна та майна, що вчинені керівниками і матеріально відповідальними особами підприємств, а також встановлено 441 особу, які вчинили злочин. Сума збитків за порушеними кримінальними справами становить близько 142,3 млн. грн.¹

Аналіз викритих правопорушень свідчить, що найбільш поширеними видами зловживань є: незаконне отримання дотацій з бюджету сільськогосподарськими підприємствами за відшкодування витрат на розвиток рослинництва;

хабарництво з боку посадових осіб контролюючих органів, уповноважених державою здійснювати контроль у зазначеній сфері.

заволодіння зерном нового врожаю або минулих років шляхом шахрайства або крадіжки.

зловживання із зерном, закладеним до продовольчого резерву за цільовою бюджетною програмою щодо формування інтервенційного фонду.

Аналізуючи криміногенну ситуацію в Україні, можна зробити висновок, що економічна злочинність відчутно впливає на соціально-економічний стан держави. З'являються нові схеми протиправної діяльності, зокрема в агропромисловому комплексі країни – зловживання службовим становищем, службові підробки, розкрадання майна та інші злочини вчинені в процесі розподілу майнових і земельних паїв.

Не можна погодитися з тим, що лише зміни в юридичному законодавстві стануть основоположним напрямком з протидії злочинам в сфері економіки. На нашу думку, зміни в законодавстві є лише одним із засобів реалізації насамперед запобіжної діяльності, що дасть змогу вплинути на детермінанти злочинів в сфері економічної діяльності.

Детермінант – поняття, похідне від слів «детермінізм», «детермінувати». Латинське слово «*determinare*» означає «визначати». Детермінант, відповідно, означає «визначник», тобто це своєрідна причинна умова того чи іншого явища.

Аналізуючи детермінанти економічної злочинності, слід приділити увагу не лише короткостроковим (проточним) чинникам, а й довгостроковим і середньостроковим, які визначають тенденції у розвитку цього явища.

Короткострокові її чинники діють протягом, як правило, перехідних процесів у суспільстві, які тривають від кількох місяців до кількох років. Це фактори, які з'явилися і діють в Україні, пов'язані з початковим нагромадженням капіталу, перерозподілом власності тощо.

Середньострокові чинники діють протягом певного етапу трансформації суспільства. Ці етапи тривають приблизно сорок років. За цей період відбуваються суттєві зміни у функціонуванні економіки.

Довгострокові чинники існування економічної злочинності коріняться у соціально-економічних суперечностях розвитку суспільства, у змінах форм власності, проблемах інтеграції країни у світовий ринок, традиціях економічного життя, характері правового та інформаційного забезпечення підприємницької діяльності тощо [7].

Загалом, детермінанти виникнення злочинності в аграрному секторі економіки, які призводять до розквіту тіньової економіки, функціонування «чорного ринку» товарів та посилення корупції, можна класифікувати за такими ознаками:

Соціально-економічні: неналежна матеріально-технічна підтримка сільськогосподарських підприємств, зношеність основних фондів, збитковість виробництва.

Організаційно-управлінські: послаблення державно-правового регулювання аграрної сфери, цінова політика, неналежне проведення моніторингу попиту і пропозиції на зовнішньому та внутрішньому ринках щодо сільськогосподарської продукції

Правові: тривале формування законодавчої бази що стосується аграрної сфери, наявність прогалин та колізій в нормативно-правових актах, встановлення високих податків, неповнота механізмів контролю та ін.

Морально-психологічні: малопривабливість сільського господарства, відсутність захисту вітчизняного товаровиробника сільськогосподарської продукції в умовах конкурентної боротьби, несприятлива демографічна ситуація, найнижча серед галузей економіки оплата праці, високий рівень безробіття.

¹За статистичними даними МВС України.

Кадрові: відсутність достатньої кількості висококваліфікованих фахівців в сфері сільського господарства, неналежна підготовка кадрів в даній сфері і нарешті відтік кадрів з сільської місцевості, висока міграція.

Ми погоджуємось з думкою В. Сюравича, що негативними тенденціями, що викликають критичне становище в аграрному секторі економіки та призводять до ускладнення криміногенної ситуації у галузі є такі:

– відсутність виваженої державної політики щодо розвитку аграрного сектора економіки, яка формується не завжди відповідно до реальних потреб України, а відповідно до попиту на окремі види сільськогосподарської продукції;

– відсутність ефективного програмного забезпечення стосовно усунення причин і умов, що призвели до невинної криміналізації аграрного сектора економіки та зниження належного контролю і невжиття адекватних криміногенній ситуації заходів Міністерством аграрної політики України та його структурними підрозділами на місцях. Вирішення проблем з нейтралізації негативних процесів, що відбуваються у галузі, здійснюють контролюючі та правоохоронні органи, які застосовують переважно заходи адміністративного та кримінально-правового впливу;

– відсутність державної підтримки технічного і технологічного переоснащення виробництва та розвитку ринкової інфраструктури. Скорочення витрат на підтримку вітчизняного сільськогосподарського машинобудування та гарантії Уряду під закупівлю іноземної техніки;

– існування міжгалузевого цінового диспаритету, притаманного всій економіці. Аргументом може бути різниця в цінах у декілька разів при реалізації одних і тих самих груп товарів за грошові кошти, бартером та взаємозаліком;

– створення «ділками» від бізнесу, за умов відсутності грошових коштів, системи нееквівалентного обміну, яка обирає сільськогосподарські підприємства практично на всіх етапах виробничого процесу. Це стосується проблеми фінансування виробничого процесу, отримання кредитів під завищені відсотки, забезпечення пально-мастильними матеріалами й технікою за бартерними угодами, коли занижується вартість сільгосппродукції;

– невивплата протягом тривалого часу заробітної плати, несплата орендної плати за використання земельних паїв працівників сільського господарства і бажання окремих керівників таким чином збагатитися [8].

Звичайно, розглянути усі детермінанти сучасної економічної злочинності в Україні, чи в агропромисловій сфері зокрема, практично неможливо в межах даної статті. Аграрна сфера являється однією з провідних та найбільших галузей економіки, а тому стає привабливою для здобуття її об'єктів злочинними елементами. Криміналізація економічних відносин в аграрному секторі економіки призводить до деформації та атрофії правових форм, встановленню асоціальних норм поведінки в цій сфері. Насправді наслідки злочинів цієї категорії для суспільства є дуже вагомими й руйнівними, оскільки вони справляють не поверховий, а глибокий систематичний вплив на аграрний сектор економіки, механізм господарювання та наявну сукупність соціально-економічних відносин, а також все помітніше впливають на криміналізацію економічних відносин у державі загалом.

Висновки. На підставі викладеного вище можна зробити висновок, що на сьогодні існує значна кількість термінологій та детермінантів «економічної злочинності», а тому саме ефективність діяльності держави, зокрема шляхом законодавства, є найважливішим фактором який визначає масштаби економічної злочинності та її профілактики. Неспроможність держави забезпечити населення суспільними благами і врегулювати економіку стає причиною появи тіньових та кримінальних інститутів.

Підсумовуючи, пропонуємо таке визначення економічної злочинності в аграрній сфері – це сукупність корисливих протиправних діянь, які посягають на охоронювані

державою економічні відносини з приводу виробництва, переробки та транспортування сільськогосподарської продукції, заподіюють шкоду економічній та продовольчій безпеці держави.

Список використаних джерел:

1. Кравчук С.Й. Економічна злочинність в Україні. – К. : Вид-во Кондор. – 2009.
2. Яковлев А. М. Социология экономической преступности. – М. : Наука, 1988.
3. Есипов В.М. Теневая экономика. – М., 1997.
4. Користін О.Є. Економічна безпека : навч. посіб. / О.Є. Користін, О.І. Барановський, Л.В. Герасименко та ін. [За заг. ред. проф. О.М. Джужі]. – К. : Правова єдність, 2010. – 367 с.
5. Sutherland E. H. Crime and Business. «Annals of the American Academy of Political and Social Science», 1941, [v.] 217.
6. Джужа О.М. Профілактика злочинів : навч. посіб. – К., 2011.
7. Сюрвачик В.Г. Обставини, що зумовлюють корисливі злочини в аграрному секторі економіки України // Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ України. – 2002. – № 4. – С. 42-49.

ОЛЕЙНИКОВ Г. В.,

кандидат медицинских наук,
доцент кафедры уголовного права
и криминологии юридического факультета
(ДВНЗ «Национальный горный
университет»)

УДК 343.95:343.61

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ И ХАРАКТЕР СОВЕРШЕНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ СЕРИЙНЫМИ ПРЕСТУПНИКАМИ

В статье рассматриваются проблемы и особенности совершения преступлений, а также патопсихологические изменения серийных преступников, их мотивация, происхождение девиантного поведения.

Ключевые слова: серийный преступник, этиология преступления, патопсихологические изменения, мании, фобии, мотивация, девиантное поведение.

У статті розглядаються проблеми та особливості скоєння злочинів, патопсихологічні зміни серійних злочинців, їх мотивація, походження девіантної поведінки.

Ключові слова: серійний злочинець, етіологія злочину, патопсихологічні зміни, манії, фобії, мотивація, девіантна поведінка.

The problems, especially crime and serial criminals pathopsychological changes, motivation, origin of deviant behavior.

Key words: serial offender, the etiology of crime, pathopsychological changes, mania, phobias, motivation, deviant behavior.

Введение. В условиях построения в Украине демократического государства, стремления вступить в Евросоюз селективная типизация «серийных преступников» в криминальной статистике имеет принципиальное значение для квалификации преступлений.

Постановка задания. Из-за различий в терминологии, кодификации, сравнительном анализе преступности, возникают определенные трудности, требующие разрешения.

Результаты исследования. Термин «серийный убийца» был сформулирован в начале шестидесятых годов. Серийный убийца – выявленный преступник, который повторяет одни и те же действия от одного преступления к другому. Это круг преступников, которыми движут особые мотивы, с расстройствами личности и поведения [6, с. 8]. У каждого убийцы своя логика, своя история и своя тайна, личная обида, сноровка, хитрости, скрывающие глубинные причины кошмарных деяний, поведенческие, эмоциональные расстройства и доминанты на фоне бессознательных, скрытых мотивов и желаний. Серийные преступники – члены большого братства, где каждый следует набору своих принципов. Судебные психологи доказали, что серийные убийцы, с учетом сдвигов в психоневрологическом состоянии, схожи по мотивам преступлений, при этом каждый из них – особая индивидуальность со своими нарушениями социального опыта, общения, стрессоустойчивостью, конфликтами, генетическими данными, темпераментом, характером и личностными особенностями [1; 3; 6]. Характерными объединяющими признаками в их детстве являются: криминогенность проблемных и псевдоблагополучных семей, а также мочеиспускание в постель, организация поджогов, мучение животных. Диагностические критерии, степень тяжести патопсихологических отклонений, переход от животных к людям, осознанность жизненных установок, травмирующая ситуация формируются совместно с реактивными наслоениями [3; 4]. Так, например, похищаются и убиваются женщины определенного типа, которых за что-то наказывают. Пусковыми механизмами являются стрессор и нарастание. Стрессор – это событие, которое высвобождает, запускает волну насилия по отношению к людям. Нарастание характеризуется получением динамического возбуждения при переходе от одной жертвы к следующей. Психологически работает принцип «чем больше потребляешь, тем больше хочется» [1; 4]. Существующие классификации серийных преступников, их «Сверх-Я», патопсихология, клиническая оценка психического состояния только перечисляют причины, но их недостаточно для определения типа маньяка и движущих им сил [1; 3]. Диагностика психопатологии – мании, фобии, склонности к насилию, деградации, отдельных соматических заболеваний, психической травмы или психосексуального расстройства показала, что они могут довести человека до безумия [2; 3; 5]. Такой преступник не склонен считаться с нормами морали, нравственности и права, добиваясь удовлетворения только своих иллюзорных потребностей, совершая преступления в одиночку, имея идеальное прикрытие. Подобные преступники никогда никого не любили. Любовь находится за пределами их понимания, поэтому высокий процент пострадавших от серийных преступников – женщины разного возраста, положения и происхождения. Это может быть сексуальный садист. Он одержим идеей собственного владычества, не способный испытывать эмоции. При этом преступления совершаются с крайней осторожностью в безлюдных местах, не привлекая к себе внимания. Уделяется много времени и внимания организации и реализации преступных деяний. Предварительное планирование, выбор жертвы, выслеживание, подкарауливание добычи, само терпеливое ожидание являются захватывающим приключением, как и само по себе отнятие чужой жизни. Формирующаяся структура негативных (деструктивных) качеств, подмена понятий, ригидность, невозможность удовлетворения интересов и потребностей, отсутствие духовности приводят к следующим комплексам – агрессии, насилию, экспансии, обману [3; 8]. В результате деструктивной психодуховной работы, трансформации мотивов у серийного преступника вырабатывается псевдология, психосенсорные расстройства, иллюзия собственной неуязвимости, власти над событиями и жертвами. Возбуждение от пред-

стоящего преступления затмевает здравый смысл. Планируемое преступление волнует, возбуждает, представляет увлекательное зрелище, особенно момент убийства жертвы изощренным методом. При этом он не испытывается чувство вины, эмпатии. Преступнику нравится доставлять боль, страдание, может возникать сексуальное возбуждение, как от мучений жертвы, так и от убийства [3, с. 7]. По мере старения умело скрывается одержимость. Психическое напряжение, фобии, эмоциональная тупость, аккумуляция фрустрации, болезненные переживания, подозрительность, злопамятность, обиды, отсутствие духовности, навязчивые состояния формируют образ жизни надличностного бытия. Мания величия, отношения, факты убийства сопровождаются фантазиями, подзарядкой энергией [5]. Девиантное поведение является результатом насилия или унижения в детском возрасте с разными формами и проявлениями. При этом мальчики, подростки, юноши реагируют на подобные события совсем не так как девочки, девушки, женщины. Неоспоримым является факт, что большая криминальная активность, совершение тяжких правонарушений характерны для лиц мужского пола. Люди, предрасположенные к серийным преступлениям и убийствам, амбициозны, имеют патологические потребности, преувеличенно абсурдные убеждения, страдают маниакально-депрессивным психозом, неврозом навязчивых состояний, психической и/или физической неполноценностью [1, с. 7]. То отношение, что обычного человека может слегка вывести из себя или рассмешить, у преступной личности становится причиной эйфории, сильных психических волнений, страха, ненависти, негативных переживаний и эпилептоидно-импульсивной склонности для совершения серийных преступлений. Нарушение всей целенаправленной мыслительной деятельности опосредованно приводит к нарушению логики поведения в социуме. Отличительными чертами совершенного преступления являются предшествующие фантазии, месяцы детального планирования, ожидания, подготовка, надежда на удачу, отсутствие раскаяния в содеянном, коллекционирование частей тела, вещей или предметов жертв. При этом не оставляется ни одной явной улики, тела жертв не несут на себе следов дикой, неконтролируемой ярости. Повреждения в большей степени сфокусированы и нацелены на определенную часть тела. Эти различия по личным свойствам придают им сверхъестественную загадочность. Каждый из серийных убийц обычно имеет и строит четко контролируемые и прослеживаемые стиль и почерк преступления [1, с. 8]. Серийный преступник не отдает себе отчета в своих поступках, получает удовольствие от преступлений, ненавидит общество, совершает противоправные действия все чаще и чаще, и эти преступления становятся все более жуткими. Сам факт убийства для него малозначительное событие, так как ему нет никакого дела до жизни вообще. Слежка за своей жертвой, изучение режима дня, маршрутов, привычек указывает на то, что ничто не оставляется на волю случая. Очень редко действует импульсивно, предусматривая все до мелочей, тщательно рассчитывая время и вспомогательные средства для совершения преступления, причем оригинальные способы убийства и садизм с множеством задумок указывают на выражение ненависти к жертве. Серийный преступник старается никогда не оставлять улик, не действовать по одному шаблону, иметь наготове прикрытие и алиби. Серийный убийца считает себя санитаром общества, исследователем, мстителем. Преступник жаждет терроризировать город, быть легендой, находиться в центре внимания, ждет реакции СМИ, ему нравится, что о нем сообщают средства массовой информации, ужас, который охватывает людей, бессилие правоохранительных органов [8]. Начало и последующие криминальные действия характеризуются истязаниями и убийствами наиболее легкой добычи, к которой относятся проститутки и дети. Первых никто не ищет, а вторых легко обмануть, что-то пообещать, напугать, например, сказать, что мама или папа попали в больницу, под машину, используются трюки с переодеванием в охранника правопорядка и т. д. Так, после совершенного деяния, серийный убийца, имея большое восприятие, любит приходить на место преступления, пытаясь узнать ход и результаты следствия, возможные детали. Безнаказанность, отсутствие логики, начинает влиять на его поведение, жизнь, возможность бросать вызов обществу. Наглость, демонстративность действий, пренебрежение законами, разме-

щение визитной карточки или предмета, выставление напоказ в общественных местах следов преступления, брошенный вызов приводят к совершению роковой ошибки, и, в конце концов, к его поимке. Манифестация же преступных деяний – признаки того, что он не остановится, и будут новые убийства. Однажды переступив черту и сумев избежать наказания, ощутив собственную силу и могущество, он навсегда остается в психологическом тупике, уединившись от всех со своими неразрешимыми проблемами [1; 2; 6]. Как негативный исход корректирования собственного поведения формируется отказ от анализа и переработки информации, регрессия сознания, способствующие остановке духовного развития, инфантилизму и формированию патологической потребности. Наиболее характерной моделью серийного, сексуального убийцы, маньяка является мужчина, 19-39 лет, женатый, имеющий неполное среднее образование, не наркоман, не алкоголик, мог быть ранее судимым. То есть, внешне обычный человек, имеющий в анамнезе антисоциальное поведение, психопатии, неудачные браки или не бывший в браке, становится девиантной личностью [1; 6; 7]. В результате при сохранении самообладания, логического мышления, интеллекта он все больше озлобляется, отчаивается, ломается и продолжает совершать особо тяжкие преступления. Характерными деталями совершаемых убийств будут – состояние трупа, место обнаружения, хитроумность расположения тела жертвы, способ причинения смерти, наличие признаков ритуального убийства, физические параметры, показания свидетелей. Иногда серийные убийцы убивают ради развлечения [1, с. 7]. Мотивы, являясь дискретными феноменами, детерминирующими поведенческий акт, развивают в русле более широкого содержательного процесса мотивацию, побуждающую, поддерживающую и направляющую идентичность в противоправное поведение. Раннее начало криминальной карьеры и ее продолжительность, рецидивизм, являются прогностическим признаком постоянных нарушений закона и рецидивов [1; 6; 4]. Центральную роль в мотивационной иерархии данных преступлений имеет подмена понятий, которая разрешает или блокирует логику поведения. Серийный убийца подсознательно хочет быть пойманным, для чего тела жертв выставляет напоказ как некое сообщение. Однако, совершая преступления, о которых будет знать вся страна, знает, что рано или поздно его все равно поймают и осудят.

Выводы. Явление серийных убийств – только вершина айсберга, только одно из проявлений глобальной проблемы, всечеловеческой болезни, которую необходимо лечить, иначе человечество столкнется с совершенно новой и смертельной угрозой существования. Вылечить ее можно только полностью изменившись, духовное перерождение человечества давно напрашивается.

Список использованной литературы:

1. Блэкборн Р. Психология криминального поведения. – СПб. : Питер, 2004. – 469 с.
2. Зейгарник Б.В. Патопсихология : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. Заведен / Б.В. Зейгарник. – 4-е изд., стер. – М. : Изд. Центр «Академия», 2006. – 208 с.
3. Ламброзо Ч. Преступный человек. «Инфра» – М, 2011. – 876 с.
4. Моховіков О.М. Судова психіатрія : навч. посіб. / 3-е вид., випр. та доп. – Одеса : юридич. література, 2004. – 176 с.
5. Пащенко И. Мании человеческие / И. Пащенко. – Ростов на Дону : Феникс, 2007. – 205 с.
6. Психология террористов и серийных убийц : хрестоматия. – Мн. : Харвест, 2004. – 400 с.
7. Савченко А.В. Мотив і мотивація злочину : монографія. – К. : Атіка, 2002. – 144 с.
8. Тимченко А.В., Христенко В.Е. Прикладная психология в практике правоохранительной деятельности (в схемах и таблицах) : учеб. пособ. – Х. : ООО «Одиссей». – 2004. – 448 с.

ОРЛОВСЬКИЙ Р. С.,кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 343.237

**ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «СУБ'ЄКТ ЗЛОЧИНУ»
ТА «ВИКОНАВЕЦЬ ЗЛОЧИНУ»**

У статті розглядається дискусійне у кримінально-правовій теорії питання співвідношення ключових понять кримінального права, а саме: «суб'єкт злочину» та «виконавець злочину».

Ключові слова: співучасть у злочині, суб'єкт злочину, співучасник злочину, виконавець злочину.

В данной статье рассматривается дискуссионный в уголовно-правовой теории вопрос о соотношении ключевых понятий уголовного права, а именно: «субъект преступления» и «исполнитель преступления».

Ключевые слова: соучастие в преступлении, субъект преступления, соучастник преступления, исполнитель преступления.

This article deals with the key categories of criminal law's theory, namely: «a criminal offender» and «the principal offender».

Key words: criminal complicity, a criminal offender, accomplice, the principal offender.

Вступ. Боротьба з організованою злочинністю і окремими її проявами повинна проводитись виключно в межах інституту співучасті. Ефективність такої боротьби в значній мірі залежить від рівня наукової забезпеченості цього кримінально-правового інституту. Наукова забезпеченість та законодавча виваженість можуть бути досягнуті, перш за все, завдяки глибокій теоретичній розробці понять і визначень, які містяться в нормах кримінального права.

Постановка завдання. Незважаючи на значний науковий інтерес до інституту співучасті, сьогодні невирішеним залишається питання про співвідношення таких кримінально правових понять, як «суб'єкт злочину» та «виконавець злочину».

Визначення співвідношення вказаних понять і є метою цієї статті.

Результати дослідження. Залежності від свого статусу – реального місця і ролі в юридичній науці і практиці – правові поняття, на думку професора М.І. Панова, можуть бути поділені на дві великі групи, які умовно можна назвати «доктринальні» та «легальні». Доктринальні (теоретико-правові) – це правові поняття, які є результатом пізнавальної діяльності, належать до сфери науки, за допомогою яких виражаються ті чи інші «концепції», «теорії», «вчення» юридичної науки. Вони, власне, і є змістом науки як результату пізнавальної діяльності, несуть в собі первинну інформацію про відповідні державно-правові явища. Легальні (нормативно-правові) поняття отримують офіційне закріплення в нормативно-правових актах – законах і підзаконних актах – і належать не тільки до юридичної науки, але і права [1, с. 38].

Серед науковців вивченням питання займалися: О.А. Арутюнов, Ф.Г. Бурчак, В.В. Васюков, П.І. Гришаєв, Д.С. Дядькін, А.Ф. Зелінський, О.О. Іліджев, О.О. Кваша,

М.І. Ковальов, А.П. Козлов, Г.А. Крігер, М.І. Панов, П.Ф. Тельнов, О.В. Ус, О.Л. Цвіренко, М.Д. Шаргородський.

Поняття «суб'єкт злочину» та «виконавець злочину» слід вважати легальними, оскільки вони знайшли своє відображення в Кримінальному кодексі України (далі – КК).

Відповідно до ч. 1 ст. 18 КК, суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до цього Кодексу може наставати кримінальна відповідальність». Частина 2 цієї ж статті містить визначення спеціального суб'єкту злочину, яким є фізична осудна особа, яка вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, злочин, суб'єктом якого може бути лише певна особа.

Поняття «співучасник» у законі відсутнє, але відповідно до ч. 1 ст. 27 КК співучасником злочину, поряд із виконавцем, є організатор, підбурювач та пособник. Отже, виконавець є співучасником злочину.

У ч. 2 ст. 27 КК міститься законодавче визначення виконавця (співвиконавця) злочину, яким визнається особа, яка у співучасті з іншими суб'єктами злочину безпосередньо чи шляхом використання інших осіб, що відповідно до закону не підлягають кримінальній відповідальності за скоєне, вчинила злочин, передбачений цим Кодексом.

Що стосується доктринального розуміння вказаних понять, то у теорії кримінального права не існує єдиної думки про те, чи можна розглядати в якості виконавця тільки співучасника злочину.

Якщо у випадках вчинення злочину у співучасті однозначно йдеться про виконавця як співучасника, то особа, яка одноособово вчинила злочин поза співучастю, іменується по-різному: індивідуально діюча особа [2, с. 109], індивідуально діючий суб'єкт [3, с. 15], індивідуальний виконавець [4, с. 142], фактичний (фізичний) виконавець, наділений всіма ознаками суб'єкта злочину [5, с. 40].

Слід погодитись з думкою Д.В. Савельєва про те, що критерієм істинності будь-якого поняття виступає практика людей, яка слугує доказом того, що судження про предмет правильне. Поняття предмету повинно визначатись об'єктивною реальною дійсністю. Стосовно юриспруденції поняття відіграють значну роль. Хибна абстракція, яка міститься в законах, призводить до викривлення результатів в правозастосовній діяльності. Виражене в абстрактній формі визначення повинно бути співрозмірним, чітким і позитивним. В дефініції необхідно охоплювати всі сторони предмету [6, с. 21].

А.Н. Трайнін писав, що виконавець можливий лише у складі співучасників. «Виконавець», «підбурювач» та «пособник» поняття співвідносні: вони взаємно визначають один одного як носії різних функцій в одній співучасті. Саме тому бути виконавцем одному, так само неможливо, як бути одному підбурювачем чи пособником [7, с. 104].

На думку Ф.Г. Бурчака, виконавець злочину поняття співвідносне. Воно можливе тільки у співучасті, тобто в тих випадках, коли поряд з виконавцем діють і інші особи, які виконують інші функціональні ролі – організаторів, підбурювачів і пособників. Якщо злочин вчиняється однією особою, то питання про його роль та функції не виникає. В таких випадках йдеться просто про суб'єкт злочину, тобто про особу, яка вчинила суспільно небезпечне, протиправне, винне діяння і спричинила шкідливі наслідки [2, с. 135].

Поряд з цим, деякі вчені висловили пропозицію вивести поняття виконавця за межі співучасті.

І.П. Малахов, вважаючи співучасть особливим видом індивідуальної злочинної діяльності суб'єкта, виводить виконавця із складу співучасників, аргументуючи це тим, що співучасник не вчиняє об'єктивної сторони складу злочину. Останній міститься лише у діяннях виконавця [8, с. 14]. Водночас вчений розглядає в якості співучасника – співвиконавця злочину [9, с. 155].

Вбачається, що таким тлумаченням виконавця поза співучастю автор змішує два різні поняття – «суб'єкт злочину» і «виконавець злочину». Твердження про те, що співучасть є особливим видом індивідуальної злочинної діяльності не відповідає граматич-

ному тлумаченню слова «співучасть», яке дає можливість говорити про злочинну діяльність як мінімум двох осіб, а не про індивідуальну злочинну діяльність.

Критикуючи висловлювання І.П. Малахова Р.Д. Сабіров зазначав, що недоліками такого бачення є відсутність вказівки на таку важливу ознаку співучасті, як спільність, припущення можливості співучасті в необережних злочинах, визнання діяльності співучасників допоміжною, такою, що не має самостійного значення [10, с. 21].

Дискусійною вбачається позиція А.П. Козлова, який пише про те, що виконавець може діяти як одноособово, так і у співучасті. Цілком правомірно розповсюджувати, пише вчений, поняття виконавця і на осіб, що діють одноособово, тому що за змістом функцій і за оформленням перешкоди цьому відсутні – індивідуально діюча особа за змістом завжди виконавець. Автор пропонує вивести поняття виконавця злочину за межі співучасті, ототожнюючи поняття суб'єкта злочину і виконавця злочину [11, с. 104-105].

Деякі вчені, ототожнюючи поняття суб'єкта злочину і виконавця злочину, мотивують свою позицію тим, що законодавець у визначенні виконавця злочину включає і посереднє виконання.

Так, наприклад, О.К. Гамкрелідзе підтримує позицію ототожнення виконавця злочину та суб'єкта, який вчиняє злочин одноособово, вважаючи, що виконавець злочину має місце не лише у співучасті, оскільки існує таке поняття, як «посередній виконавець» – особа, яка умисно спричинила злочинний результат шляхом використання іншої людини в якості сліпого знаряддя [12, с. 6-7].

Протилежної позиції дотримується А.В. Ушаков, який вважає, що виконавець є співучасником злочину, а так як посереднє виконання не є співучастю у злочині, тому включення у статтю про види співучасників такого явища є помилковим [13, с. 260].

Така ж думка висловлювалася і М.І. Ковальовим. Вчений писав про те, що поняття «виконавець злочину» відносне, оскільки стосується лише співучасті у злочині. Стосовно посереднього виконання автор висловив думку про те, що воно не може утворювати співучасті у злочині [14, с. 96-97]. Такого ж бачення дотримуються й інші науковці [15, с. 95].

Можна допустити, що науковці, які ототожнюють поняття «суб'єкт злочину» і «виконавець злочину», ігнорують логічний закон зворотного відношення між обсягом і змістом поняття, який встановлює, що збільшення змісту поняття призводить до утворення поняття із меншим обсягом, і навпаки.

Понятійний апарат правознавства, як зазначає М.І. Панов, являє собою не тільки цілісне, але і системне логіко-юридичне утворення, в якому всі поняття (категорії) знаходяться у взаємозв'язку і взаємозалежності, у відносинах і координації, і субординації [1, с. 40]. Безумовно, поняття «суб'єкта злочину» та «виконавця злочину» знаходяться у взаємозв'язку і взаємозалежності, однак вони не тотожними.

Зміст всякого поняття утворює сукупність основних, істотних ознак предмета, відображеного в понятті [16, с. 92-102].

Суб'єктом злочину визнається фізична особа, яка вчинила злочин, досягла визначеного законом віку, є осудною. Таким чином, якщо особа-суб'єкт злочину вчиняє суспільно небезпечне діяння одноособово (поза співучастю), то тільки ця особа своїм діянням вчиняє злочин. У визначенні її ролі в якості виконавця, організатора, підбурювача чи пособника немає потреби.

Поняття «виконавця злочину» дає можливість визначити конкретну роль, функцію співучасника при вчиненні умисного злочину у співучасті. Безумовно, виконавець будь-якого злочину, вчиненого у співучасті, є суб'єктом злочину, тобто фізичною, осудною особою, яка досягла встановленого законом віку. Окрім ознак суб'єкта злочину виконавець наділений додатковими, тільки йому притаманними ознаками, які характеризують виконану ним роль при вчиненні злочину у співучасті.

Слід також зазначити, що умисел виконавця, у порівнянні з умислом суб'єкта, який вчиняє злочин одноособово, має свою специфіку. Виконавець злочину усвідомлює суспіль-

но небезпечний характер свого діяння і діянь інших співучасників злочину, а співучасники злочину, в свою чергу, усвідомлюють суспільно небезпечний характер своїх діянь і діянь виконавця злочину. І виконавець, і інші співучасники злочину передбачають настання або можливість настання суспільно небезпечних наслідків своїх спільних діянь.

Висновок. Поняття «виконавець злочину» утворюється шляхом збільшення змісту поняття «суб'єкт злочину» за рахунок функціонального наповнення (функціональної ознаки виконання злочину), тобто особа виконавця повинна включати всі загальні ознаки суб'єкта злочину, а також спеціальні, якщо вчиняється злочин зі спеціальним суб'єктом.

Таким чином, з однієї сторони, поняття «виконавець злочину» і «суб'єкт злочину» різні, а з іншої – останнє включає в себе категорію «виконавець злочину», при цьому маємо на увазі як виконавця, так і будь-якого співучасника.

Список використаних джерел:

1. Панов М.І. Вибрані наукові праці з проблем правознавства [Текст] / М.І. Панов ; передм. В.П. Тихого. – К. : Ін Юре, 2010. – 812 с.
2. Бурчак Ф.Г. Учение о соучастии по советскому уголовному праву [Текст] / Ф.Г. Бурчак. – К. : Наук. думка, 1969. – 216 с.
3. Кузнецова Н.Ф., Кудрявцев В.Н. Квалификация соучастия в преступлении [Текст] / Н.Ф. Кузнецова, В.Н. Кудрявцев // Советская юстиция. – 1962. – № 19. – С. 14–17.
4. Угрехелидзе М.Г. Субъективная сторона преступления при множественности его участников [Текст] / М.Г. Угрехелидзе // Труды Тбилисского университета. Серия Психология. Право. Т. 255. – 1986. – С. 141–148.
5. Сабиров Р.Д. Виды исполнительства преступления и их классификация [Текст] / Р.Д. Сабиров // Проблемы профилактики преступности на современном этапе. Межвузовский сборник научных трудов. – 1983. – С. 38–46.
6. Савельев Д.В. Преступная группа: вопросы уголовно-правовой интерпретации и ответственности [Текст] / Д.В. Савельев. – Е. : УрГЮА, 2002. – 92 с.
7. Трайнин А.Н. Учение о соучастии [Текст] / А.Н. Трайнин. – М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1941. – 158 с.
8. Малахов И.П. Соучастие в воинских преступлениях в свете общего учения о соучастии по уголовному праву : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / И.П. Малахов. – М. : МГУ, 1960. – 26 с.
9. Малахов И.П. Некоторые вопросы учения о соучастии по советскому уголовному праву [Текст] / И.П. Малахов // Труды Военно-политической Академии им. Ленина. – № 17. – 1957. – С. 142–168.
10. Сабиров Р.Д. Некоторые спорные вопросы соучастия в преступлении [Текст] / Р.Д. Сабиров // Вопросы повышения эффективности уголовного законодательства в современных условиях. Межвузовский сборник научных трудов. – 1979. – С. 136–140.
11. Козлов А.П. Соучастие: традиции и реальность [Текст] / А.П. Козлов. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. – 362 с.
12. Гамкрелидзе О.К. Соисполнительство и посредственное исполнительство преступления по советскому уголовному праву : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / О.К. Гамкрелидзе. – Т. : ТГУ, 1973. – 22 с.
13. Уголовное право России. Общая часть : учебник [Текст] / Отв. ред. Б.В. Здравомыслов. – М. : Юристъ, 1996. – 560 с.
14. Ковалев М.И. Соучастие в преступлении [Текст] / М.И. Ковалев. – Е. : УрГЮА, 1999. – 200 с.
15. Назаренко Г.В. Квалификация особых случаев соучастия: Соучастие и невменяемость / Г.В. Назаренко // Правоведение. – 1995. – № 3. – С. 94–97.
16. Войшвилло Е.К. Понятие как форма мышления [Текст] / Е.К. Войшвилло. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – 239 с.

КОРИСТІН О. Є.,доктор юридичних наук, професор
(Національна академія
внутрішніх справ)**ПОСПОЛІТАК А. І.,**здобувач кафедри економічної безпеки
(Національна академія
внутрішніх справ)

УДК 343.34

**ЗАГАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ КОРУПЦІЙНИХ ЗЛОЧИНІВ
У СФЕРІ СЛУЖБОВОЇ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ПРАЦІВНИКІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

У статті проаналізовано стан корупційної (службової) злочинності співробітників ОВС через характеристику таких загальних понять, як «корупція», «корупційне правопорушення», «корупційний злочин».

Ключові слова: корупція, корупційні правопорушення, корупційні злочини, службова діяльність, професійна діяльність, працівники ОВС.

В статье проанализировано состояние коррупционной (служебной) преступности сотрудников ОВД через характеристику таких общих понятий, как «коррупция», «коррупционное правонарушение», «коррупционное преступление».

Ключевые слова: коррупция, коррупционные правонарушения, коррупционные преступления, служебная деятельность, профессиональная деятельность, сотрудники ОВД.

This paper analyzes the state of corruption (official) crime police staff through characterization of general concepts such as «corruption», «corruption offense», «corruption crime».

Key words: corruption, corruption, corruption offenses, service activities, professional activities of policemen.

Вступ. Чинний Кримінальний кодекс України 2001 р. передбачає відповідальність за вчинення злочинів службової та професійної діяльності працівників ОВС, що зазначено в розділі 17 Особливої частини КК «Злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг». Відповідно до положень діючого кримінального законодавства до злочинів у сфері службової та професійної діяльності працівників ОВС слід віднести злочини, передбачені наступними нормами КК: ст. 364 «Зловживання владою чи службовим становищем», ст. 365 «Перевищення влади або службових повноважень», ст. 366 «Службове підроблення», ст. 367 «Службова недбалість», ст. 368 «Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою», ст. 368-2 «Незаконне збагачення», ст. 369 «Пропозиція або надання неправомірної вигоди службовій особі», ст. 369-2 «Зловживання впливом», ст. 370 «Провокація підкупу» [1].

Проблеми запобігання злочинам у сфері службової діяльності є предметом багатьох наукових досліджень. Головну систему наукових знань у цій сфері становлять праці таких учених, як П.П. Андрушка, Ю.В. Бауліна, О.О. Дудорова, М.І. Камлика, В.В. Коваленка, М.Й. Коржанського, М.І. Мельника, В.О. Навроцького, Є.В. Невмержицького, Л.П. Скалозуба, М.І. Хавронюка та ін. Однак з оновленням кримінального законодавства потребують додаткового осмислення ключові поняття у цій сфері.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз співвідношення понять «корупційні правопорушення» та «злочини у сфері службової діяльності».

Результати дослідження. На нашу думку, всі злочини у сфері службової та професійної діяльності ОВС є корупційними, тобто такими, що полягають у неправомірному використанні особою, уповноваженою на виконання функцій держави, офіційно наданої їй влади, службових повноважень, відповідних можливостей з метою задоволення особистих інтересів чи інтересів третіх осіб [2, с. 125]. Тобто всі види службових злочинів у сфері діяльності ОВС слід відносити до корупційних діянь. Виходячи із наведених загальних положень, спробуємо проаналізувати стан корупційної (службової) злочинності співробітників ОВС, для чого спочатку необхідно звернутися до значення та дефініції таких загальних понять, як «корупція», «корупційне правопорушення», «корупційний злочин» тощо.

З моменту проголошення Україною незалежності поняття «корупція» набуло значного поширення у вітчизняній правовій літературі, виступах політичних діячів та керівників держави. Аналіз законодавства, наукової та довідниково-термінологічної літератури дозволяє стверджувати, що поняття «корупція» сформувалося за давніх часів і розумілося загалом як хабарництво. Так, термін «корупція» був введений у вжиток на території сучасної України лише наприкінці 80-х років ХХ ст. Замість нього використовувалися терміни «хабарництво», «зловживання службовим становищем», «попуск» та ін.

В етимологічному розумінні термін «корупція» походить від латинського «*corruptio*» (розбещення, порча, підкуп), він означає підкуп державних, політичних, громадських діячів, посадових осіб державного апарату, вчинений особою в певних вузькокорпоративних (кланових) інтересах. Корумпованість (лат. *corruptere*) означає підкуповування кого-небудь грошима або іншими матеріальними благами [3, с. 93].

У радянському енциклопедичному словнику поняття корупції визначено як процес прямого використання посадовою особою прав, пов'язаних з її посадою, з метою особистого збагачення [4, с. 635]. Словник російської мови визначає корупцію як підкуп хабарами, продажність посадових осіб, політичних діячів [5, с. 299]. У сучасних довідкових виданнях корупція визначається також як назва злочинів, пов'язаних з використанням посадовими особами, політичними і суспільними діячами прав, які їм належать у зв'язку з їх службовою діяльністю, з метою особистого збагачення на шкоду державі і суспільству [6, с. 585-586]. Юридична енциклопедія тлумачить поняття корупції як діяльність осіб, уповноважених на виконання функцій держави, спрямована на протиправне використання наданих їм повноважень для одержання матеріальних благ, послуг, пільг, або інших переваг [7, с. 369].

У національному законодавстві поняття корупції знайшло своє нормативне закріплення в Законі України «Про боротьбу з корупцією», під яким розумілася діяльність осіб, уповноважених на виконання функцій держави, спрямовану на протиправне використання наданих їм повноважень для одержання матеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг [8]. Спроба вдосконалити правовий термін «корупція» було зроблено в проекті Закону України «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про боротьбу з корупцією» [9], що було не зовсім вдалим, оскільки запропоноване поняття фактично дублювало поняття «корупція» в Законі України «Про боротьбу з корупцією».

Чинний на сьогодні Закон України «Про засади запобігання та протидії корупції» дещо уточнив раніше зазначене визначення наступним чином: корупція – це використан-

ня особою, наданих їй службових повноважень та пов'язаних із цим можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень та пов'язаних із цим можливостей [10].

Міжнародно-правові акти та законодавчі акти зарубіжних країн також містять визначення корупції. Так, стаття 7 Кодексу поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку визначає поняття корупції як будь-яке інше зловживання, несумісне зі службовим статусом посадової особи з підтримання правопорядку [11]; як підкуп, продажність посадовців (публічних службовців) та їх службову поведінку, здійснювану у зв'язку з отриманою або обіцяною винагородою [12, с. 154]. Прагнучи надати узагальнену дефініцію корупції, ООН у Довідковому документі по боротьбі з корупцією, визначає це явище як зловживання державною владою для задоволення особистих інтересів.

У законодавстві зарубіжних країн також існує дефініція корупції. Так, відповідно до Закону Республіки Білорусь від 3 червня 1997 року «Про заходи боротьби з організованою злочинністю та корупцією», корупція – це навмисне використання особами, що уповноважені на виконання державних функцій, або особами, що прирівнюються до них, свого службового становища і пов'язаних з ним можливостей з метою протиправного придбання для себе або близьких родичів майнових та немайнових благ, пільг та переваг, а також підкуп зазначених осіб шляхом протиправного надання їм фізичними та юридичними особами цих благ, пільг та переваг» [13]. Антикорупційний закон Російської Федерації дає визначення корупції як непередбаченого законом прийняття майнових та немайнових благ і переваг особами, що уповноважені на виконання державних функцій, або особами, що прирівнюються до них, з використанням свого статусу та пов'язаних з ним можливостей (запроданство), а також підкуп зазначених осіб шляхом протиправного надання їм фізичними та юридичними особами цих благ і переваг [14].

В науковій літературі існує досить багато визначень корупції та корупційних злочинів, частину яких ми проаналізуємо. Так, Т.Н. Борзенков вважає що корупція – це юридичне поняття, яке складається з простої сукупності посадових злочинів, передбачених Кримінальним кодексом України. До таких злочинів він відносить розкрадання, хабарництво, корисливі зловживання службовим становищем [15, с. 1]. А.І. Волобуєв не згоден з тим, що корупція є синонімом поняття «хабарництво», однак вважає, що вони мають спільну природу [16, с. 1300132]. П.М. Панченко висловлює думку, що корупція полягає у систематичному організованому хабарництві, здійснюється неодноразово групою осіб і носить організований характер, тобто через певний час стає системою [17, с. 64-65]. М.Ю. Тихомиров пропонує розглядати корупцію як злочинну діяльність у сфері політики чи державного управління, використання посадовими особами наданих їм прав та владних повноважень з метою особистого збагачення [18, с. 215]. На думку Л.В. Багрій-Шахматова, корупція – це асоціальне явище, яке порушує та деформує нормальний процес суспільного та державного життя, побут громадян, їх об'єднань, владно-управлінських органів та інститутів, вразило апарат державної влади і управління, пов'язане з його розладом, коли представники апарату незаконно використовують своє службове положення в корисливих цілях, для особистого збагачення всупереч інтересам служби [19, с. 23]. В.В. Лунєєв вважає, що корупція – це діяння, під час якого особа, працюючи в органах державної влади, використовує своє посадове становище заради особистих, групових або корпоративних інтересів усупереч державним [20, с. 44]. О.І. Долгова визначає корупцію як підкуп – продажність державних або інших службовців на основі корисливого використання ними в особистих або у вузькогрупових, корпоративних інтересах офіційних службових повноважень, пов'язаних з ними авторитету та можливостей [21, с. 501]. О.Я. Прохоренко визначає корупцію як зловживання державною владою з метою

особистої вигоди, як систему відносин, яка допомагає власникам капіталу купувати все – пільги, вплив, закони, рішення на свою користь, заступництво законодавчої, виконавчої та судової влади [22, с. 16]. М.В. Костенніков та О.В. Куракін розглядають корупцію як явище, коли посадові особи свідомо нехтують своїми обов'язками або діють усупереч цим обов'язкам заради встановленої матеріальної винагороди [23, с. 22]. О.В. Ткаченко вважає, що корупція – це соціальне явище, яке складається із сукупності однорідних за суттю протиправних дій наділеної державою владно-управлінськими повноваженнями особи, які виражаються у навмисному діянні, що порушує вимоги законодавства, з метою отримання для себе або ближнього кола осіб матеріальних чи нематеріальних благ, задоволення інших суб'єктивних потреб [24, с. 39].

Одне з найбільш досконалих і об'ємних визначень поняття корупції належить М.І. Мельнику, який визначає корупцію як соціальне явище, яке охоплює всю сукупність корупційних діянь, пов'язаних з неправомірним використанням особами, уповноваженими на виконання функцій держави, наданої їм влади, службових повноважень, відповідних можливостей з метою задоволення особистих інтересів чи інтересів третіх осіб, а також інших корупційних правопорушень, у тому числі і тих, які створюють умови для вчинення корупційних діянь чи є приховуванням їх або потурання їм [25, с. 86].

С.С. Сєрьогін визначає корупцію як соціальне явище, що полягає в порушенні правових і моральних норм заради отримання особистого нелегітимного доходу особами, яким доручено виконання обов'язків у сфері публічного управління [26, с. 8]. О.В. Шевченко розглядає корупційну злочинність як сукупність умисних злочинів, що вчиняються особами шляхом використання наданих їм владних або службових повноважень, з корисливих мотивів і з метою незаконного одержання неправомірної вигоди матеріального або нематеріального характеру для себе чи інших осіб або ж шляхом використання наданих їм владних або службових повноважень [27, с. 13].

Отже, у вітчизняній науковій літературі термін «корупція» трактується досить неоднозначно, супроводжується нечіткими, неконкретними формулюваннями, які суперечать одне одному, а також віднесенням до суб'єктів корупційних дій лише осіб, наділених владними повноваженнями. До уваги часто не береться середовище, що породжує корупційні дії (недосконалість нормативно-правової бази, неоднозначність службових обов'язків посадовців, дублювання повноважень у сфері публічного управління тощо) [26, с. 12].

Таким чином, при узагальненні наведених точок зору основні підходи щодо розуміння явища «корупція» зводяться до наступного: 1) корупція розуміється як підкуп і продажність державних чи інших службовців (за такого підходу корупція отожднюється з хабарництвом); 2) корупція розглядається як зловживання владою чи службовим становищем, вчинене з корисливою метою; 3) корупція розглядається як зловживання владою чи службовим становищем, вчинене з будь-якої особистої зацікавленості; 4) корупцією визнається використання службових повноважень, статусу посади, а також її авторитету та пов'язаних з ними можливостей для задоволення особистого інтересу або в групових інтересах; 5) корупція розглядається як елемент (ознака) або різновид організованої злочинності; 6) визначення поняття корупції обмежуються загальними ознаками і характеризується відсутністю чітких формулювань, які б дозволили виділити суттєві ознаки цієї правової категорії [28, с. 113-116].

Звертає на себе увагу відсутність у вітчизняному кримінальному законодавстві такого терміну, як «корупційний злочин». Нормативно-правові акти нашої держави досить часто використовують родовий термін «корупція» для визначення завдань, функцій та напрямів діяльності правоохоронних органів України, які, в першу чергу, ведуть боротьбу зі злочинністю. Зокрема, термін «корупція» був включений до назви одного з основних координуючих в 2000-х рр. боротьбу зі злочинністю в державі органів – Координаційного комітету по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Пре-

зидентами України. У Законі України «Про Службу безпеки України» при визначенні завдань Служби Безпеки України терміни «корупція» та «організована злочинність» об'єднанні сполучником «та». Використання сполучників «і» й «та» свідчить, на наш погляд, про однакове розуміння значення цих категорій для реалізації завдань вказаних органів, а визначення цих завдань – про розуміння «корупції» як кримінально-правової категорії.

Достатнє обґрунтування вживання терміну «корупційні злочини» дав М.І. Мельник, який під корупційним злочином розуміє передбачене КК суспільно небезпечне діяння, що безпосередньо посягає на встановлений порядок діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, авторитет та інші охоронювані законом інтереси цих органів, виражається у неправомірному використанні службовими особами таких органів влади або службових повноважень в корисливих чи інших особистих інтересах або інтересах третіх осіб, або передбачене КК інше суспільно небезпечне діяння, яке органічно пов'язане з названим вище злочином, обумовлює його вчинення, полягає у його приховуванні або є його потуранням [28, с. 160-168].

При цьому ознаками корупційного злочину, на його думку, необхідно вважати: сферу скоєння корупційного злочину – державного управління; неправомірність використання (зловживання) службовою особою наданої їй влади або службового становища; задоволення шляхом такого зловживання особистого інтересу або інтересу третіх осіб; наявність спеціального суб'єкту – особи, уповноваженої на виконання функцій держави.

Разом з тим, не слід забувати про службові злочини, які вчиняються працівниками ОВС. Тому необхідно також коротко розглянути основні наукові положення стосовно так званої «загальної злочинності працівників ОВС». Так, О.А. Мартиненко під злочинами, які вчиняються працівниками ОВС, розумів передбачені КК суспільно-небезпечні винні діяння, вчинені працівниками ОВС із використанням службового становища, які мали ряд специфічних ознак: вчинення злочину спеціальним суб'єктом – працівником ОВС, що займає відповідну посаду, виконує специфічні завдання і функції, наділений владними повноваженнями і має право на застосування різних форм примусу в рамках діючого законодавства; «використання службового становища» передбачає використання працівником ОВС будь-яких фактичних можливостей, що випливають із повноважень, властивих працівникові у зв'язку із займаною посадою; використання атрибутів персоналу ОВС: форменого одягу, службового посвідчення, елементів екіпірування та ін.; використання спеціальних засобів або табельної зброї; використання професійних знань і навичок, якими працівник володіє через виконання ним правоохоронних функцій; наявність безпосереднього зв'язку між суспільно-небезпечним діянням і фактом використання службового становища [29, с. 79].

Слід вказати, що А.В. Савченко та О.В. Кришевич під злочинами у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням професійних послуг (які ми розглядаємо як частково корупційні, що вчиняються працівниками ОВС), розуміють суспільно небезпечні та протиправні діяння, що посягають на встановлений порядок реалізації службовими особами своїх повноважень (управлінських функцій) в межах наданих їм прав та покладених на них обов'язків (компетенції), якими заподіюється шкода правам, свободам чи правоохоронюваним інтересам окремих громадян, або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб, а також авторитету органів влади, об'єднань громадян, суб'єктів господарювання, інших юридичних осіб, від імені або в інтересах яких діють службові особи [30, с. 6].

Абзац 4 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про засади запобігання та протидії корупції» містить визначення корупційного правопорушення, під яким слід розуміти умисне діяння, що містить ознаки корупції, вчинене особою, зазначеною у ч. 1 ст. 4 Закону, за яке законом встановлено кримінальну, адміністративну, цивільно-правову та дисциплінарну відповідальність [10]. До речі, таке визначення є загальноновизнаним у міжнародному

праві. На думку С.С. Чернявського, зазначена дефініція дає підстави для визначення поняття корупційного злочину як умисного злочину, що вчиняється службовою особою, юридичною особою у сфері приватного права та у сфері професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, з використанням свого службового становища з корисливих мотивів, іншої особистої зацікавленості або для задоволення інтересів третіх осіб [12, с. 156].

Висновки. На підставі вивчення наукової літератури та наведених визначень корупційних злочинів видається необхідним вказати, що корупційними злочинами в ОВС є злочини, які полягають у використанні службовими особами ОВС наданої їм влади або службового становища з корисливих мотивів в особистих інтересах або інтересах третіх осіб, що мають місце за певний проміжок часу в системі МВС України у цілому або в окремих його підрозділах.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний Кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/page11>. – Назва з титул. екрану.
2. Мельник М.І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії) : монографія / М.І. Мельник. – К. : Юрид. думка, 2004. – 400 с.
3. Бортошек М. Римское право. Определения. Понятия. Термины / М. Бортошек. – М. : Политиздат, 1989. – 320 с.
4. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров. – [4-е изд.] – М. : Сов. энциклопедия, 1988. – 1600 с.
5. Ожегов С.И. Словарь русского языка : Ок. 57 000 слов / под ред. доктора филолог. наук, проф. Н.Ю. Шведовой. – [16-е изд., исправ.]. – М. : Рус. яз., 1984. – 797 с.
6. Политическая энциклопедия : В 2-х т. – М. : Мысль, 1999. – Т. 1 : А-М. – 751 с.
7. Юридична енциклопедія : В 6 т. / Редкол. : Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : «Укр. енцикл», 2001 – Т. 3 : К – М. – 2001. – 792 с.
8. Про боротьбу з корупцією : Закон України від 5 жовт. 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 34. – Ст. 266.
9. Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про боротьбу з корупцією» : Проект Закону України поданий до Верховної Ради України 14 лютого 2000 р.
10. Про засади запобігання та протидії корупції : Закон України від 7 квіт. 2011 р. № 3206-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 40. – Ст. 404.
11. Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку: Прийнятий 34-ю сесією Генеральної асамблеї ООН 17.12.1979 р. // Документ ООН А/34/46, ООН, 1980. – С. 208–240.
12. Чернявський С.С. Корупція як чинник відтворення організованої економічної злочинності в Україні / С.С. Чернявський // Науковий вісник КНУВС. – 2010. – № 2. – С. 153–162.
13. Республіка Білорусь. Рада Республіки. Про заходи боротьби з організованою злочинністю та корупцією : Закон від 3 черв. 1997 р. : Ухвалений Радою Республіки 10 черв. 1997 р. // Упор. : М.І. Камлик та ін. – К. : Школяр, 1999. – С. 366–374.
14. Міжнародні правові акти та законодавство окремих країн про корупцію // Упор. : М.І. Камлик та ін. – К. : Школяр. – 1999. – С. 140.
15. Борзенков Г.Н. Коррупция в системе уголовных преступлений / Г.Н. Борзенков // Вестник Московского университета. – 1992. – Серия 11. Право. – С. 1.
16. Волобуев А.Н. Совершенствование уголовного законодательства в борьбе с организованной преступностью / А.Н. Волобуев // Криминологические проблемы совершенствования законодательства по борьбе с преступностью. – Баку. – 1988. – С. 130–132.
17. Панченко П.М. Да не дрогнет рука... Практические советы тем, кто дает и берет взятки. Книга для людей деловых и просто думающих. – Нижний Новгород. – 1996. – С. 64–65.

18. Тихомирова Л.В. Юридическая энциклопедия / Л.В. Тихомирова, М.Ю. Тихомиров. – М., 1997. – 460 с.
19. Багрий-Шахматов Л.В. Уголовно-правовые и криминологические проблемы коррупции, теневой экономики и борьбы с ними / Багрий-Шахматов Л.В. – Одесса : Ластар, 2001. – 530 с.
20. Лунеев О.С. Особенности пораженности правоохранительных органов // Российский следователь. – 2001. – № 2. – С. 43–50.
21. Криминология : учебник для вузов / Под ред. А.И. Долговой. – 2-е изд., перераб. и доп. – 2002. – 848 с.
22. Прохоренко О.Я. Протидія корупційним проявам у системі державної служби України (організаційно-правовий аспект) : дис... кандидата наук з держ. управління : 25.00.03 / Прохоренко Олексій Якович. – К., 2004. – 206 с.
23. Костенников М.В. Предупреждение и пресечение коррупции в системе государственной службы : учебное пособие / М.В. Костенников, А.В. Куракин. – М. : «Издательство Щит-М», 2004. – 214 с.
24. Ткаченко О.В. Адміністративно-правові засади корупції в ОВС : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.07 / Ткаченко Олександр Вікторович. – К., 2008. – 202 с.
25. Мельник М.І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії) / Мельник М.І. – К. : Юридична думка, 2004. – 400 с.
26. Серьогін С.С. Механізми попередження та протидії корупції в органах публічної влади України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 25.00.02 «Механізми державного управління» / С.С. Серьогін. – Х., 2010. – 19 с.
27. Шевченко О.В. Криминологічна характеристика та запобігання корупційній злочинності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / О.В. Шевченко. – К., 2012. – 19 с.
28. Мельник М.І. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії : монографія / М.І. Мельник. – К. : Атіка, 2001. – 304 с.
29. Мартиненко О.А. Злочини серед працівників ОВС України: їх детермінація та попередження : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.08 / Мартиненко Олег Анатолійович. – Х., 2007. – 368 с.
30. Савченко А.В. Злочини у сфері службової та професійної діяльності, пов'язаної з наданням професійних послуг. Науково-практичний коментар до розділу XVII особливої частини Кримінального кодексу України / А.В. Савченко, О.В. Кришевич // За ред. д. ю. н., проф. В.І. Шакуна. – К. : Алерта, 2012. – 160 с.

ХРІДОЧКІНА А. А.,
здобувач кафедри
кримінального права і кримінології
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 347.77

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ РОДОВОГО ОБ'ЄКТА СКЛАДІВ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ (СТ. 176, 177, 203¹, 229, 231, 232 КК УКРАЇНИ)

Проаналізовано родовий об'єкт складів злочинів проти інтелектуальної власності, в якості якого постають суспільні відносини інтелектуальної власності, що перебувають під охороною чинного Кримінального кодексу України.

Ключові слова: злочини проти інтелектуальної власності, родовий об'єкт складу злочинів проти інтелектуальної власності, предмет злочинів проти інтелектуальної власності, потерпілий від злочинів проти інтелектуальної власності.

Проанализирован родовой объект составов преступлений против интеллектуальной собственности, в качестве которого выступают общественные отношения интеллектуальной собственности, пребывающие под охраной Уголовного кодекса Украины.

Ключевые слова: преступления против интеллектуальной собственности, родовой объект составов преступлений против интеллектуальной собственности, предмет преступлений против интеллектуальной собственности, пострадавший от преступлений против интеллектуальной собственности.

A generic object of offenses against intellectual property is analyzed, as it is the social relationships of intellectual property, which are under the protection of the Criminal Code of Ukraine.

Key words: crimes against intellectual property, a generic object of offenses against intellectual property, the subject of crimes against intellectual property, the victim of crimes against intellectual property.

Вступ. Для правильної кваліфікації злочинів проти інтелектуальної власності (ст. 176, 177, 203¹, 229, а також ст. 231 та 232 у частині незаконного збирання з метою використання або використання, а також розголошення відомостей, що становлять комерційну таємницю) важливе значення має характеристика ознак їх складів. Термін «склад злочину» є науковою дефініцією й абстракцією, яка не має нормативного характеру, хоча й складає серцевину науки кримінального права. Якщо «злочин» – це поняття явища, що розкривається насамперед із позицій соціально-політичних і кримінально-правових, то «склад злочину» – це вчення про це явище виключно із кримінально-правових позицій. Отже, співвідношення понять «злочин» і «склад злочину» є співвідношенням явища та вчення про нього. Значення складу злочину полягає в тому, що він надає підстави здійснення як єдиного підходу до розуміння змісту злочину та його конструкції, так і єдиного застосування кримінального закону. Таким чином, склад злочину – це сукупність уста-

новлених кримінальним законом об'єктивних і суб'єктивних ознак, що визначають конкретне суспільно небезпечне діяння злочинним [1, с. 76]. Усім складам злочинів проти інтелектуальної власності, як і злочинам взагалі, притаманні такі елементи, як об'єктивні ознаки (їх складає сукупність родового об'єкта й об'єктивної сторони складів цих злочинів) та суб'єктивні ознаки (сукупність відповідних суб'єктів і суб'єктивної сторони), які у своїй єдності утворюють склади злочинів цієї групи. Характеристику об'єктивних ознак складів злочинів проти інтелектуальної власності доцільно розпочати з розкриття їх родового об'єкта – того, на що посягає злочинець і чому завдає або може завдати шкоди. Проблема об'єкта злочину справедливо вважається однією з найважливіших у науці кримінального права, адже його відсутність виключає злочин, а зміст прямо впливає на суспільну небезпечність діяння. Саме об'єкт дає змогу визначити соціальну сутність злочину, з'ясувати його суспільно небезпечні наслідки та механізм спричинення шкоди, сприяє справедливій кваліфікації діяння, а також відмежуванню його від суміжних суспільно небезпечних діянь. Об'єкт відіграє істотну роль також у визначенні самого поняття злочину, значною мірою впливає на зміст об'єктивних і суб'єктивних ознак, є вихідним під час кваліфікації злочинів. Вчення про об'єкт злочину у вітчизняній юридичній науці розроблене досить глибоко та детально. І незважаючи на існування різних поглядів щодо вирішення питань, пов'язаних із визначенням цього поняття [2, с. 41-45; 3, с. 27; 4, с. 84; 5, с. 10], домінуючою в сучасній кримінально-правовій доктрині є точка зору тих дослідників, котрі визнають в якості загального об'єкта всіх складів злочинів, що містяться у Кримінальному кодексі України, охоронювані ним суспільні відносини, злочинним порушенням яких завдається суспільно небезпечна шкода або створюється загроза її заподіяння. Саме такий підхід до формулювання сутності загального об'єкта злочинів є найпоширенішим та загально визнаним авторами сучасної наукової і навчальної літератури із кримінального права [6, с. 24-26; 7, с. 21-24; 8, с. 94] та науково-практичних коментарів Кримінального кодексу України [9, с. 745-780; 10, с. 781-798]. Водночас одним із проблемних у вітчизняній науці кримінального права залишаються питання, які постають перед юридичною практикою, а також теорією під час нормотворчої діяльності з удосконалення структури Особливої частини кримінального закону з урахуванням особливостей родового об'єкта окремих видів злочинів. Це стосується і родового об'єкта злочинів проти інтелектуальної власності, оскільки правильне його встановлення сприятиме з'ясуванню характеру і ступеня суспільної небезпечності цієї групи злочинів, а у підсумку – їх безпомилковій кваліфікації.

Постановка завдання. Метою цієї статті є характеристика родового об'єкта злочинів проти інтелектуальної власності, передбачених ст. 176, 177, 203¹, 229, 231 та 232 Кримінального кодексу України.

Результати дослідження. Питання про родовий об'єкт злочинів проти інтелектуальної власності з часу набуття чинності Кримінальним кодексом України у 2001 р. залишається предметом жвавих дискусій. Як вже було вказано, законодавець помістив склади цих злочинних діянь до двох різних розділів закону про кримінальну відповідальність (до розділів V та VII). Проте дослідники вже неодноразово звертали увагу на те, що родові об'єкти складів злочинів, зазначених у ст. 176, 177, 203¹, 229, 231 та 232 (останні дві – лише в частині незаконного збирання з метою використання або використання, а також розголошення відомостей, що становлять комерційну таємницю), виходять за межі родових об'єктів складів як злочинів проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина (ст. 176 та 177), так і злочинів у сфері господарської діяльності (ст. 203¹, 229, 231 та 232 (останні дві статті – лише у частині незаконного збирання з метою використання або використання, а також розголошення відомостей, що становлять комерційну таємницю) [11, с. 181; 12, с. 11-12; 13, с. 10]). На нашу думку, зазначені склади злочинів мають власний родовий об'єкт, яким є суспільні відносини інтелектуальної власності, що взяті під охорону кримінальним законом. Кате-

горія «відносини інтелектуальної власності» широко використовується вченими-цивілістами і, на думку багатьох фахівців, являє собою сукупність таких суспільних відносин, які складаються між визначеними законодавством суб'єктами щодо результатів свідомої інтелектуальної творчої діяльності. Представниками науки цивільного права розроблено й специфічні ознаки цих відносин, до яких належать наступні: спеціальний і чітко визначений законом їх об'єкт – результат інтелектуальної творчості; спеціальна підстава виникнення – створення об'єкта інтелектуальної власності або набуття прав на нього відповідно до вимог законодавства; поєднання імперативного й диспозитивного елементів під час визначення обсягу прав та обов'язків суб'єктів інтелектуальної власності, а також можливість поєднання речових і зобов'язальних елементів під час реалізації цих прав та обов'язків; їх цільовий характер, що виявляється у забезпеченні використання і правової охорони об'єктів інтелектуальної власності [14, с. 233].

Таким чином, існують достатні юридичні підстави для виділення відносин інтелектуальної власності в окрему самостійну групу суспільних відносин. Проте родовим об'єктом злочинів проти інтелектуальної власності є не вся їх сукупність, а лише та її частина, яка охороняється нормами Кримінального кодексу України, набуваючи при цьому статусу правоохоронних відносин інтелектуальної власності. Термін «правоохоронні відносини» було введено до наукового обігу ще радянськими науковцями [15, с. 91-92], він продовжує використовуватися сучасними дослідниками для характеристики відносин, що виникають у зв'язку з порушенням заборонних правових норм особливих частин Кримінального кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопорушення [16, с. 32], і підкреслює можливість застосування до правопорушника заходів державного примусу та реалізації каральної функції держави. Отже, родовий об'єкт групи злочинів, що розглядаються, складають правоохоронні відносини інтелектуальної власності, особливості яких визначають низка характерних рис. По-перше, їх предметом виступають об'єкти інтелектуальної власності – результати інтелектуальної творчої діяльності людини. По-друге, вони є продовженням регулятивних правовідносин інтелектуальної власності і виникають внаслідок злочинних правопорушень відповідних норм Особливої частини Кримінального кодексу України, здійснюючи право суб'єкта інтелектуальної власності, потерпілого від злочину на захист примусово й опосередковано діями юрисдикційного органу. По-третє, вони спрямовані на притягнення злочинця до кримінальної відповідальності за скоєне.

Отже, родовим об'єктом складів злочинів, визначених у ст. 176, 177, 203¹, 229, а також ст. 231 та 232 у частині незаконного збирання з метою використання або використання, а також розголошення відомостей, що становлять комерційну таємницю, є суспільні відносини інтелектуальної власності, які перебувають під охороною закону про кримінальну відповідальність.

Визнання правоохоронних відносин інтелектуальності в якості родового об'єкта складів злочинів, зазначених у ст. 176, 177, 203¹, 229, а також ст. 231 та 232 у частині незаконного збирання з метою використання або використання, а також розголошення відомостей, що становлять комерційну таємницю, вимагає виявлення й дослідження особливостей цього елемента об'єктивної сторони. Без їх характеристики неможливе з'ясування й самого родового об'єкта. Такими характеристиками є його предмет і потерпілий від злочину проти інтелектуальної власності. Виокремлення цих елементів сприятиме правильному встановленню сутності, об'єкта злочину та його конкретизації, оскільки він є тією стороною об'єкта злочину, впливаючи на яку, злочинець змінює правоохоронні відносини інтелектуальної власності і цим завдає суспільно небезпечної шкоди. У кримінально-правовій науці предметом злочинів визнаються будь-які конкретні матеріальні речі, з певними властивостями яких закон про кримінальну відповідальність пов'язує наявність у діях особи конкретного складу злочину. Тому предметом родового об'єкта складів злочинів, що розглядаються, є результати свідомої інтелектуальної творчої діяльності людини, які можуть

бути виражені у формі результатів літературно-мистецької діяльності, результатів науково-технічної творчості або результатів індивідуалізації товарів (послуг) та їх виробників. Результати літературно-мистецької діяльності поділяються на об'єкти авторського права і суміжних прав. До перших із них належать літературні та художні твори, комп'ютерні програми й бази даних. Об'єктами суміжних прав є виконання, фонограми, відеограми та програми (передачі) організацій мовлення. Наступним елементом предмета злочинів проти інтелектуальної власності є друга і найчисленніша група об'єктів інтелектуальної власності – результати науково-технічної творчості в галузі науки й техніки. Ними є наукове відкриття, винахід, корисна модель, промисловий зразок, компонування інтегральної мікросхеми, раціоналізаторська пропозиція, сорт рослин, порода тварин і комерційна таємниця. Останню групу об'єктів інтелектуальної власності становлять результати діяльності щодо індивідуалізації товарів (послуг) та їх виробників, які існують у вигляді комерційних позначень і формують ділову репутацію учасників ринкових відносин та підвищують комерційну цінність товарів і послуг.

Важливою умовою правильної кваліфікації злочинів проти інтелектуальної власності є з'ясування такої характеристики їх родового об'єкта як «потерпілий». Згідно із законодавством про кримінальну відповідальність він не є обов'язковою ознакою, оскільки в диспозиціях ст. 176, 177, 203¹, 229, 231 та 232 Кримінального кодексу України відсутні прямі вказівки на нього. Однак слід погодитися, що потерпілий від цих злочинних діянь є їх обов'язковою ознакою [17, с. 325], адже матеріальна шкода (як наслідок цих злочинів) завдається не невизначеному колу осіб і не будь-якій особі, а лише уповноваженому суб'єкту. Саме тому з'ясування такої категорії як «потерпілий від злочину проти інтелектуальної власності» є важливою умовою правильної кваліфікації складів злочинів, зазначених у відповідних нормах Кримінального кодексу України.

Питання про суб'єктний зміст поняття, що аналізується, є дискусійним у науці кримінального права. Різні дослідники вважають потерпілими або лише фізичну особу [18, с. 36], або фізичних та юридичних осіб [19, с. 50], або, крім фізичних та юридичних осіб, державу, а також інші соціальні утворення й суспільство в цілому [20, с. 210], благу або праву яких, що перебувають під охороною кримінального закону, заподіюється шкода чи створюється загроза її заподіяння. Однак остаточно це питання було вирішено із прийняттям нового Кримінального процесуального кодексу України, адже кримінально-правове поняття потерпілого походить від кримінально-процесуального, а згідно з ч. 1 ст. 55 Кримінального процесуального кодексу України потерпілим може бути фізична особа (якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної чи матеріальної шкоди) або юридична особа (якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди). До того ж, враховуючи банкетний характер норм ст. 176, 177, 203¹, 229, 231 та 232 Кримінального кодексу України, слід звернутися до відповідних статей Цивільного кодексу України та спеціальних законів, що регулюють відносини у сфері інтелектуальної власності. Їх аналіз надає підстави зробити висновок, що потерпілим від злочину проти інтелектуальної власності є суб'єкт інтелектуальної власності – особа, яка є носієм особистих немайнових та (або) майнових прав інтелектуальної власності. Більш повне уявлення про потерпілих від злочинів проти інтелектуальної власності можна одержати, виходячи з їх характеристики щодо різних об'єктів інтелектуальної власності. Так, суб'єкти результатів літературно-мистецької діяльності є суб'єктами авторського і суміжних прав. При цьому суб'єкти авторського права – це автори творів – фізичні особи незалежно від віку, вказані звичайним способом як автори на оригіналі або примірнику твору, а також інші фізичні та юридичні особи, які набули майнове право на об'єкт авторського права за законом або за договором. Тобто крім автора, суб'єктами авторського права можуть бути також роботодавець (наймач) автора об'єкта авторського права, створеного у зв'язку з виконанням автором трудового договору (службового твору); спадкоємці автора – особи, які володіють

певним обсягом авторських правомочностей у разі спадкування; замовник – той, до кого переходять права щодо використання об'єкта авторського права згідно з укладеним з автором договором замовлення; особа, яка випускає періодичні видання (газети, журнали) та збірники (енциклопедії, енциклопедичні словники, періодичні збірники, збірники наукових праць). Специфічними суб'єктами авторського права є упорядник, перекладач та співавтор(и). Суб'єктами суміжних прав законодавство визнає виконавця, виробника фонограм, виробника відеограм та організацію мовлення. До суб'єктів суміжних прав належать також спадкоємці виконавців та особи, яким на законних підставах передані суміжні майнові права щодо виконань; спадкоємці, правонаступники виробників фонограм та особи, до яких на законних підставах перейшли суміжні майнові права щодо відеограм; правонаступники організацій мовлення й особи, яким на законних підставах передані суміжні права щодо їх програм (передач). Суб'єктами інтелектуальної власності на результати науково-технічної творчості можуть бути фізичні або юридичні особи, які є авторами, винахідниками або тими, хто набув право на відповідний об'єкт за договором чи за законом. Суб'єктами права інтелектуальної власності на результати індивідуалізації товарів (послуг) та їх виробників є фізичні й юридичні особи, які постають суб'єктами господарювання. Так, суб'єктами інтелектуальної власності на комерційне позначення є фізична особа-підприємець та юридична особа, зокрема, товариство (підприємницьке або непідприємницьке), установа, юридична особа інших організаційно-правових форм, установлених законом, а також правонаступники цих осіб. Варто зазначити, що ці особи є носіями майнових прав інтелектуальної власності, а особисті немайнові права їм не належать, оскільки закон не визнає право авторства на комерційне найменування. Суб'єктами інтелектуальної власності на торговельну марку визнаються фізичні та юридичні особи, їх об'єднання, які зареєстрували на своє ім'я право інтелектуальної власності на торговельну марку, а також особа, торговельна марка якої визнана в установленому законом порядку добре відомою, і правонаступники вказаних осіб. Суб'єктом же інтелектуальної власності на географічне зазначення визнаються фізичні або юридичні особи, які в указаному географічному місці виробляють товар, особливі властивості, певні якості, репутація або інші характеристики якого пов'язані із цим географічним місцем; асоціації споживачів; установи, які мають безпосереднє відношення до виготовлення або дослідження відповідних продуктів, виробів, технологічних процесів або географічних місць, та правонаступники цих осіб.

Висновки. Таким чином, проведене дослідження надає підстави стверджувати, що родовим об'єктом складів злочинів проти інтелектуальної власності (ст. 176, 177, 203¹, 229, а також ст. 231 та 232 у частині незаконного збирання з метою використання або використання, а також розголошення відомостей, що становлять комерційну таємницю) є правовідносини інтелектуальної власності, що охороняються Кримінальним кодексом України. Предмет цих злочинів складають результати свідомої інтелектуальної творчості людини – об'єкти інтелектуальної власності (результати літературно-мистецької діяльності, науково-технічної творчості та комерційні позначення), а потерпілим від цього виду злочинів є суб'єкти права інтелектуальної власності (творці об'єктів інтелектуальної власності, а також інші особи, яким належать матеріальні права на ці результати).

Список використаних джерел:

1. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.В. Тютюгін та ін. ; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – [4-те вид. перероб. і допов.]. – Х. : Право, 2010. – 456 с.
2. Гавриш С.Б. Уголовно-правовая охрана природной среды Украины. Проблемы теории и развитие законодательства / С.Б. Гавриш. – Х. : Основа, 1994. – 640 с.

3. Новоселов Г.П. Учение об объекте преступления. Методологические аспекты / Г.П. Новоселов. – М. : Норма, 2001. – 208 с.
4. Трубников В.М. Новый взгляд на объект преступления / В.М. Трубников // Право і безпека. – 2010. – Вип. 1. – С. 81–88.
5. Фесенко Є.В. Об'єкт злочину під кутом зору теорії цінностей, а також опонентів цієї теорії / Є.В. Фесенко // Адвокат. – 2003. – № 6. – С. 9–12.
6. Коржанський М.Й. Об'єкт і предмет злочину : монографія / М.Й. Коржанський. – Дніпропетровськ : Юридична академія МВС України ; «Ліра ЛТД», 2005. – 252 с.
7. Тацій В.Я. Об'єкт і предмет злочину у кримінальному праві України : навч. посібник / В.Я. Тацій. – Х. : УкрЮА, 1994. – 76 с.
8. Кримінальне право України / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. ; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Х. : Право, 2010. – 456 с.
9. Кримінальний кодекс України : наук.-практ. коментар / Є.Л. Стрельцов. – Х. : Одіссей, 2013. – 912 с.
10. Кримінальний кодекс України : наук.-практ. коментар : у 2 т. / В.Я. Тацій, В.П. Пшонка, В.І. Борисов. – [5-е вид., допов.]. – Х. : Одіссей, 2013. – 1416 с.
11. Лихова С.Я. Злочини у сфері громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України) : монографія / С.Я. Лихова. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2006. – 573 с.
12. Андрушко П.П. Кримінально-правова охорона інтелектуальної власності в Україні / П.П. Андрушко. – К. : Форум, 2004. – 162 с.
13. Берзін П.С. Незаконне використання засобів індивідуалізації учасників господарського обороту товарів та послуг: аналіз складу злочину, передбаченого ст. 229 КК України : автореф. дис. к. ю. н. / П.С. Берзін. – К., 2004. – 22 с.
14. Харитонов О.І. До проблеми різнорівневої класифікації цивільних правовідносин інтелектуальної власності / О.І. Харитонов // Право та управління. – 2011. – № 3. – С. 332–339.
15. Александров Н.Г. Законность и правоотношения в советском обществе // Н.Г. Александров. – М. : Юриздат, 1955.
16. Юриста О. Динаміка правоохоронних відносин / О. Юриста // Право України. – 2001. – № 2. – С. 31–34.
17. Кримінальний кодекс України : наук.-практ. коментар / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К., 2004. – 1056 с.
18. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / за ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. – К. : Юридична думка, 2004. – 352 с.
19. Севідов О.А. Криміналістична характеристика злочинних порушень авторського і суміжних прав та основні положення їх розслідування : дис. на здобуття наук. ступ. к. ю. н. : 12.00.09 / О.А. Севідов. – Х., 2009. – 197 с.
20. Сенаторов М.В. Поняття потерпілого від злочину в кримінальному праві / М.В. Сенаторов // Вісник Національної академії правових наук України. – 2003. – № 1. – С. 202–210.

ЯКИМЕНКО Л. Г.,
здобувач кафедри
кримінального права та кримінології
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.8

ЗАГАЛЬНОСОЦІАЛЬНІ ЗАХОДИ ПЕРЕКРИТТЯ КАНАЛІВ ПОТРАПЛЯННЯ ЗАБОРОНЕНИХ ПРЕДМЕТІВ, РЕЧЕЙ ТА РЕЧОВИН В УСТАНОВИ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ ТА СЛІДЧІ ІЗОЛЯТОРИ ДЕРЖАВНОЇ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

У статті автором розглядаються загальносоціальні заходи перекриття каналів потрапляння заборонених предметів, речей і речовин в установи виконання покарань та слідчі ізолятори Державної пенітенціарної служби України.

Ключові слова: загальносоціальні заходи, перекриття каналів, заборонені предмети, речі та речовини, установи виконання покарань, слідчі ізолятори, Державна пенітенціарна служба України.

В статье автором рассматриваются общесоциальные меры перекрытия каналов проникновения запрещенных предметов, вещей и веществ в учреждения исполнения наказаний и следственные изоляторы Государственной пенитенциарной службы Украины.

Ключевые слова: общесоциальные меры, перекрытие каналов, запрещенные предметы, вещи и вещества, учреждения исполнения наказаний, следственные изоляторы, Государственная пенитенциарная служба Украины.

In this article the author discusses general social activities concerning overlapping channels hitting the prohibited items, goods and materials in penitentiary institutions and remand prisons of the State Penitentiary Service of Ukraine.

Key words: general social activities, overlapping channels, prohibited items, goods and materials, penitentiary institutions, remand prisons, the State Penitentiary Service of Ukraine.

Вступ. Історія суспільного розвитку свідчить про те, що існує два основні способи протидії злочинним діянням: покарання за вчинені злочини та попередження злочинів. Покарання є ефективним заходом виховного впливу щодо осіб, які вчиняють протиправні діяння, проте воно застосовується лише після вчинення злочину, коли громадянинові, суспільству й державі вже завдано значної, часто непоправної шкоди. Тим часом держава й суспільство зацікавлені в тому, щоб ці негативні наслідки були усунені.

Із метою підтримання належного правопорядку та законності в установах виконання покарань і слідчих ізоляторах керівництвом Державної пенітенціарної служби (ДПтС) України вживаються загальносоціальні заходи, котрі спрямовані на перекриття каналів проникнення до них заборонених предметів, речей і речовин, їх виявлення та вилучення, які відповідають вимогам кримінально-виконавчого кодексу України [1].

Основними напрямками такої діяльності є наступні: здійснення оперативно-розшукових заходів; виховна та соціально-психологічна робота з персоналом ДПтС України;

проведення індивідуально-профілактичної, соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими, схильними до вживання наркотичних засобів та алкогольних напоїв, зберігання й виготовлення заборонених предметів; забезпечення надійної охорони об'єктів, перепусткового режиму у виправних колоніях, здійснення модернізації їх інженерно-технічного оснащення [2, с. 315].

Постановка завдання. Метою статті є розкриття загальносоціальних заходів перекриття каналів потрапляння заборонених предметів, речей і речовин в установи виконання покарань та слідчі ізолятори ДПтС України. Зазначимо, що вивчення проблем, пов'язаних із перекриттям каналів потрапляння заборонених предметів, речей і речовин в установи виконання покарань та слідчі ізолятори ДПтС України, потребують проведення комплексних наукових досліджень.

Теоретичним підґрунтям написання статті стали праці вітчизняних і зарубіжних учених у галузі адміністративного, кримінального, кримінально-виконавчого права та кримінології, зокрема Г.А. Аванесова, Ю.М. Антоняна, Ю.В. Бауліна, О.М. Бандурки, І.Г. Богатирьова, В.В. Василевича, В.В. Голіни, О.М. Джужі, В.М. Дрьоміна, Т.А. Денисової, В.П. Ємельянова, А.П. Закалюка, А.Ф. Зелінського, О.Г. Кальмана, Р.А. Калюжного, В.Є. Квашиша, А.В. Кирилюка, О.М. Костенка, Л.Г. Крахмальника, О.М. Литвака, О.М. Литвинова, С.Ю. Лукашевича, М.І. Мельника, П.П. Михайленка, В.О. Навроцького, Д.Й. Никифорчука, В.І. Осадчого, Р.М. Підвисоцького, М.С. Пузирьова, В.К. Сауляка, В.В. Сташиша, В.Я. Тація, О.Г. Ткаченка, П.Л. Фріса, С.І. Халимона, Ю.С. Шемшученка, В.І. Шакуна та інших.

Указані науковці зробили вагомий внесок у теорію і практику протидії злочинам та порушенням режиму в установах виконання покарань, проте важливі питання специфіки перекриття каналів потрапляння заборонених предметів, речей і речовин в установи виконання покарань та слідчі ізолятори ДПтС України розглядалися фрагментарно, переважно в межах загальних видів злочинів кримінальної спрямованості.

Результати дослідження. Враховуючи той факт, що запобіжний вплив на причини й умови вчинення злочину можуть чинити не лише заходи, спеціально на це спрямовані, а й ті, що мають інші цілі, проте посередньо чинять вплив на її детермінанти, ми вважаємо, що загальносоціальні заходи перекриття каналів потрапляння заборонених предметів, речей і речовин в установи виконання покарань та слідчі ізолятори за ознакою цільового призначення можна поділити, за визначенням А.П. Закалюка, на цільові, або спеціально-кримінологічні, що мають спеціальну мету запобігання злочинності, та загальносоціальні, здійснення яких спрямовується на вирішення інших соціальних потреб, проте побічно мають ефект і щодо запобігання злочинності [3, с. 117].

Більш класичний підхід у кримінологічній науці полягає в тому, що загальним для кримінологів є виділення трьох основних складових системи запобігання злочинам: загальне запобігання (загальносоціальний рівень), спеціально-кримінологічне запобігання (спеціальний рівень) та індивідуальне запобігання (індивідуальний рівень) [4, с. 95]. Слід наголосити, що подібна диференціація рівнів запобіжної діяльності властива і злочинам, що вчиняються у кримінально-виконавчій сфері.

Зокрема, російські дослідники службових злочинів, що вчиняються співробітниками установ виконання покарань (а це виступає суттєвою детермінантою налагодження каналів надходження до засуджених заборонених предметів тощо. – Л. Г.), зазначають, що загальносоціальне запобігання злочинам в установах виконання покарань слід розглядати як соціально-правову діяльність, що проводиться в масштабі всієї країни державними і громадськими органами, а також правозахисними організаціями та окремими громадянами з метою усунення й нейтралізації причин та умов злочинної поведінки і здійснення комплексного профілактичного впливу на осіб, схильних до вчинення злочинів [5, с. 561].

Таким чином, загальносоціальні заходи перекриття каналів потрапляння заборонених предметів, речей і речовин в установи виконання покарань та слідчі ізолятори – це

специфічна сфера профілактичної діяльності, що проводиться в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах оперативними підрозділами з метою правового й соціального впливу на конкретних осіб.

Перекриття каналів потрапляння заборонених предметів, речей і речовин в установи виконання покарань та слідчі ізолятори потребує застосування не лише загально-соціальних заходів, а й комплексу заходів психолого-педагогічного, виховного, організаційно-правового та режимно-оперативного характеру.

Слід зазначити, що деякі вчені виділяють серед загальноприйнятих загальносоціального, спеціально-кримінологічного та індивідуального рівнів перекриття каналів потрапляння заборонених предметів, речей і речовин в установи виконання покарань та слідчі ізолятори ще й регіональний рівень.

Однак про нього доречно вести мову в контексті загальнодержавної системи запобігання злочинам в органах та установах виконання покарань, тобто коли йдеться про такі рівні пенітенціарної системи: загальнодержавна (на чолі з центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань); регіональна (його територіальні органи управління); на рівні конкретної установи виконання покарань.

Коли йдеться про загальносоціальний рівень перекриття каналів потрапляння заборонених предметів, речей і речовин в установи виконання покарань та слідчі ізолятори, то засобом їх диференціації служить своєрідна класифікація заходів профілактики, її видів і форм щодо відповідного виду діяльності: на рівні суспільства (вищий рівень), на рівні соціальних груп і колективів (середній рівень), на індивідуальному рівні (нижчий рівень).

Залежно від характеру соціальної детермінації перекриття каналів потрапляння заборонених предметів, речей і речовин в установи виконання покарань та слідчі ізолятори заходи профілактичного впливу поділяються на загальні та спеціальні (кримінологічні). Різниця між ними полягає в тому, що перші спрямовані на позитивний розвиток всієї соціально-економічної системи, і цим сприяють скороченню злочинності, тоді як другі безпосередньо впливають на причини й умови, що зумовлюють наявний стан злочинності й окремих її виявів в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах.

Ми вважаємо, що об'єктивні основи успішної профілактики перекриття каналів потрапляння заборонених предметів, речей і речовин закладені в самій природі функціонування установ виконання покарань та слідчих ізоляторів. Поступальна їх модернізація й оптимізація до вимог міжнародних стандартів закономірно ведуть до такого розвитку соціальних відносин, який означає перемогу нового, прогресивного, усталеного в результаті подолання протиріч зі старим, відживаючим.

Саме це, насамперед, сприяє послідовному усуненню з різних сфер суспільства явищ (факторів), які постають за певних умов як різнопорядкові причини (і джерела) антисуспільних проявів. У цих умовах той чи інший напрям соціальної профілактики (наприклад, профілактика антисуспільної поведінки) можна розглядати як один із видів внутрішньо єдиної діяльності суспільства, що має на меті недопущення порушень соціальних норм, у тому числі моральних, правових тощо. У такій діяльності переплітаються економічні, політичні, ідеологічні, етичні, моральні, правові та багато інших зв'язків.

Тому в реальній дійсності соціальна профілактика постає як вельми складна система, зміст якої складає безліч різних елементів. Ці елементи, що складаються у блоки, утворюють відповідні напрями профілактичної діяльності. Зазвичай виділяються два основні напрями: *моральна профілактика* і *правова профілактика*. Їх тісний взаємозв'язок є очевидним.

Моральна профілактика з одного боку спрямована проти тих явищ соціального життя, які детермінують порушення норм моралі, з іншого – постає як один із засобів правильної соціальної орієнтації членів суспільства, правильного морального компаса і стимулу

поведінки. Профілактична функція цієї діяльності реалізується за допомогою утвердження моральних принципів, приписів та оцінок, що моделюють певний тип оцінок людей і ставлять під контроль суспільної моралі прагнення, мотиви і спрямованість кожного члена суспільства.

Основними цілями і завданнями моральної профілактики є формування у членів суспільства моральної здатності до саморегуляції, правильного засвоєння норм моралі, неухильного дотримання цих норм у своїх поведінкових вчинках і діях [6, с. 14-15]. Моральна профілактика є умовою успішної профілактики антисуспільної поведінки.

Правова профілактика спрямована на недопущення різних правопорушень будь-яких норм права. Цим і визначається її соціальна цінність. Будучи викликаною до життя потребами боротьби із правопорушеннями та впорядкування правоохоронної діяльності в цілому, правова профілактика відіграє істотну роль у житті суспільства. По суті, можна говорити не лише про профілактичну, а й про правоохоронну діяльність. Їх змістом є виявлення й усунення причин, що породжують правопорушення, тобто недопущення порушень норм права, виявлення та усунення правопорушень, боротьба з ними.

Залежно від того, проти яких правопорушень спрямовані профілактичні заходи, можна виділяти й лінії профілактики: цивільних правопорушень, адміністративних, дисциплінарних тощо. Особливий різновид становить кримінально-правова (або кримінальна) профілактика. Це, власне, і є профілактикою злочинної поведінки. Особливим видом, однак, є кримінологічна профілактика.

Кримінально-правова профілактика, систему якої утворюють наступні елементи: профілактика, здійснювана в межах кримінального права, кримінально-процесуальна профілактика, криміналістична, кримінально-виконавча (пенітенціарна), кримінологічна. Основним елементом цієї системи є кримінологічна профілактика. Усі інші напрями профілактики, що належать до даної так званої «кримінальної сфери» (наприклад, оперативно-розшукова профілактика), являють собою приватні (спеціальні) види попереджувальної діяльності і, як правило, входять у зміст або криміналістичної, або кримінально-процесуальної, або пенітенціарної профілактики. Іноді вони можуть мати й самостійне значення. Це визначається спеціальним призначенням роботи органів, що ведуть боротьбу зі злочинністю.

Особливістю кримінально-правової профілактики є те, що вона спрямована безпосередньо на недопущення потрапляння заборонених предметів, речей і речовин в установи виконання покарань та слідчі ізолятори, на виявлення й усунення причин та умов, обставин, що їм сприяють. Така профілактика здійснюється щодо осіб, які вчинили злочин або замах на нього, осіб, схильних до такого діяння внаслідок своєї антисуспільної поведінки, осіб, які потребують виправлення й ресоціалізації (засуджених). Тому в заходах кримінально-правової профілактики, порівняно із загальносоціальними, переважають елементи примусу. Звідси й масштаби цієї профілактики: вони порівняно обмежені, і перш за все – застосуванням відповідних норм права.

Кримінологічна профілактика здійснюється у специфічній і відносно вузькій сфері суспільного життя – галузі боротьби зі злочинністю. Однак без «виходу» в широку соціальну сферу, без прояву своєї соціальної сутності така профілактика, як і будь-який інший різновид кримінально-правової профілактики, залишиться лише формою, позбавленою змісту. Кримінологічна профілактика, будучи складовою частиною загальносоціальної профілактики, органічно пов'язана з моральною і правовою профілактикою в широкому значенні слова. Інакше кажучи, вона пов'язана із профілактикою всіляких форм девіантної, в тому числі й антисуспільної поведінки.

Тому кримінологічна профілактика, належачи до сфери юридичної (оскільки пов'язана, насамперед, із правопорушеннями, особливо злочинами) й одночасно будучи за своїм змістом соціальною, виходить у сферу економіки, демографії, психології, педагогіки, соціології праці, сім'ї, побуту, у сферу таких юридичних наук, як цивільне і сімейне право, цивільний процес, трудове право тощо. Утворюється, таким чином,

розгалужена, багатоаспектна й багаторівнева система профілактики. Однак вона є саме кримінологічною, особливість якої визначається специфічним об'єктом впливу – злочинністю. Ця профілактика націлена на боротьбу із джерелами процесів (явищ, факторів), що детермінують злочинність. Звідси постає й її специфіка.

Щодо концепції кримінологічної профілактики висловлено чимало цікавих міркувань. Вжито небезуспішні спроби визначення предмета теорії такої профілактики. Проте яка б проблема у зв'язку із цим не розглядалася, завжди йдеться про кримінологічну профілактику як найбільш активний, наступальний вид соціальної діяльності. Даний вид діяльності характеризується як цілісний процес профілактики, який має своє місце в соціальному житті суспільства.

При цьому особлива увага звертається саме на кримінологічні аспекти і сторони загальносоціальної профілактики, тобто на кримінологічні завдання, які вирішуються в ході такої профілактики. Кримінологічну профілактику за правом називають соціальною профілактикою антисуспільної поведінки [7, с. 183].

Загальносоціальне перекриття каналів потрапляння заборонених предметів, речей і речовин в установи виконання покарань та слідчі ізолятори являє собою систему соціальних та організаційних заходів, здійснюваних ДПтС України, спрямованих на зменшення рівня, динаміки і структури цього виду злочинної (протиправної) діяльності, оскільки буде створювати умови, які будуть нейтралізовувати, блокувати й повністю унеможливлувати дію факторів, що зумовлюють потрапляння заборонених предметів, речей і речовин в установи виконання покарань та слідчі ізолятори.

Під заходами загальносоціального запобігання потраплянню заборонених предметів, речей і речовин в установи виконання покарань та слідчі ізолятори ми розуміємо таку сукупність заходів, за якої опосередковано відбувається обмеження виникнення й розвитку криміногенних процесів у державі та суспільстві, в тому числі і в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах. Безсумнівно, що перекриття каналів потрапляння заборонених предметів, речей і речовин в установи виконання покарань та слідчі ізолятори ДПтС України має здійснюватися в контексті загального запобігання злочинності в цілому.

Як вже зазначалося, органи й установи ДПтС України є соціальною організацією, і як елемент соціуму вони зазнають усіх негативних недоліків, наявних у суспільстві. У зв'язку із цим слід зазначити, що не можна запобігти потраплянню заборонених предметів, речей і речовин в установи виконання покарань та слідчі ізолятори окремо, не здійснюючи аналогічних заходів в інших сферах суспільного життя і злочинності.

Тому для запобігання потраплянню заборонених предметів, речей і речовин в установи виконання покарань та слідчі ізолятори ключове значення мають великомасштабні загальнодержавні заходи, спрямовані на нейтралізацію, обмеження базисних, у першу чергу економічних, причин та умов, що детермінують вчинення таких правопорушень із боку засуджених і співробітників зазначених установ.

Саме даний підхід, на наш погляд, може визначити всі види і форми превенції, а також розглядати таке запобігання як цілісний, системний соціальний процес, усі ланки якого взаємопов'язані. Раніше, борючись зі злочинністю, суспільство ставило перед собою нездійсненну мету її викорінення; нині ми можемо говорити про те, що головною метою боротьби зі злочинністю є скорочення злочинності і стримування її на можливо мінімальному рівні, а також зміна структури злочинності.

До основних цілей сучасної концепції перекриття каналів потрапляння заборонених предметів, речей і речовин в установи виконання покарань та слідчі ізолятори ДПтС України можна віднести наступні:

а) усунення окремих та ослаблення дії всіх негативних факторів, що породжують потрапляння заборонених предметів, речей і речовин в установи виконання покарань та слідчі ізолятори, сприяють їх вчиненню;

б) правовий, психологічний і педагогічний вплив на особу, схильну до пронесення в установи виконання покарань та слідчі ізолятори заборонених предметів, речей і речовин з метою профілактики й утримання її від подібної поведінки;

д) залякування й утримання від пронесення в установи виконання покарань та слідчі ізолятори заборонених предметів, речей і речовин шляхом загрози застосування заходів кримінально-правового примусу, його невідворотності.

Виходячи з даних цілей концепції, можна визначити, чи може вона ефективно діяти в умовах сьогодення. На жаль, ми констатуємо, що перекриття каналів потрапляння заборонених предметів, речей і речовин в установи виконання покарань та слідчі ізолятори ДПтС України потребує впровадження законодавчих, матеріально-технічних і фінансових ресурсів.

Висновки. Вищевикладене дозволяє зробити узагальнення, що наведений комплекс загальносоціальних заходів необхідно постійно вдосконалювати, запроваджуючи здобутки передового як вітчизняного, так і міжнародного пенітенціарного досвіду у практичну діяльність установ виконання покарань та слідчих ізоляторів ДПтС України.

Список використаних джерел:

1. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 липня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 3-4. – Ст. 21. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1129-15>.

2. Якименко Л.Г. Обґрунтування актуальності дослідження запобігання проникненню заборонених предметів до установ виконання покарань / М.С. Пузирьов, Л.Г. Якименко // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2013. – № 2. – С. 315–321.

3. Закалюк А.П. Наркозлочинність: кримінологічна характеристика та запобігання : наук.-практ. посібник / А.А. Бова, В.І. Женунтій, А.П. Закалюк та ін. ; За заг. ред. А.П. Закалюка. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 296 с.

4. Кримінологія. Загальна та Особлива частини : підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закладів / І.М. Даньшин, В.В. Голіна, О.Г. Кальман, О.В. Лисодєд ; за ред. проф. І.М. Даньшина. – Х. : Право, 2003. – 352 с.

5. Еремкин М.П. Предупреждение служебных преступлений в ИУ / М.П. Еремкин // Пенитенциарная криминология : учебник / под ред. Ю.М. Антоняна, А.Я. Гришко, А.П. Фильченко. – Рязань : Академия права и управления Федеральной службы исполнения наказаний, 2009. – С. 560–566.

6. Игошев К.Е., Шмаров И.В. Социальные аспекты предупреждения правонарушений. – М., 1980.

7. Криминология / под ред. В.Н. Бурлакова, Н.М. Кропачева. – СПб., 2002.

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

ЛЕПСЬКИЙ С. І.,
здобувач кафедри економічної безпеки
(Національна академія
внутрішніх справ)

УДК 343.9

**ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ВИКОРИСТАННЯ
ФІНАНСОВИХ РОЗСЛІДУВАНЬ У ПРАВООХОРОННІЙ ДІЯЛЬНОСТІ**

У статті аналізується точка зору вчених щодо місця та предмету фінансових розслідувань у правоохоронній діяльності, практика його застосування у розвинених країнах.

Ключові слова: фінансові розслідування, фінансовий контроль, галузь знань, предмет, методологія.

В статье анализируется точка зрения ученых в отношении места и предмета финансовых расследований в правоохранительной деятельности, практика его использования в развитых странах.

Ключевые слова: финансовые расследования, финансовый контроль, отрасль знаний, предмет, методология.

This article analyzes the opinions of scientists about the place and the subject of financial investigations in law enforcement, its application in developed countries.

Key words: financial investigations, financial control, discipline, subject, methodology.

Постановка проблеми. Сучасна практика протидії злочинності неможлива без активного використання економічних знань. В механізмі виявлення й розслідування економічних злочинів присутнє дослідження фінансової інформації, що характеризує злочинну діяльність. Так, на стадії виявлення злочинів використовується фінансовий моніторинг сумнівних фінансових операцій, проводяться дослідження (перевірки, ревізії) фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання. На стадії розслідування злочинів важливе значення має своєчасне призначення й проведення судово-бухгалтерських експертиз, залучення фахівця-економіста до проведення слідчих дій тощо. Фінансові розслідування займають свою відповідну нішу в правоохоронній діяльності та забезпеченні економічної безпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На актуальність проблеми економічної безпеки як пріоритету державної політики вказують численні теоретичні дослідження й узагальнення як вітчизняних вчених, зокрема таких, як: З. Варналій, Б. Данилишин, Я. Жаліло, А. Барановський, В. Бойко, В. Геєць, О. Гойчук, Б. Губський, М. Корецький, В. Мунтіян, О. Кириченко, Т. Ковальчук, Б. Пасхавер, Ю. Пахомов, П. Саблук, О. Скидан, Т. Тищук, В. Шлемко, Л. Яремко, так і зарубіжних вчених – А. Алтухова, К. Баррета, І. Богданова, С. Глазьева, А. Городецького, Ю. Одума, Г. Столярова, Н. Фурса та інших.

Намагання проаналізувати зміст фінансових розслідувань мало місце у роботах російських авторів: Н.А. Піменова, Е.А. Кондратьєвої, А.Р. Горюнова, а також А.В. Дедкова.

Метою статті є проведення аналізу наукової думки щодо змісту фінансових розслідувань як окремої специфічної галузі знань.

Виклад основного матеріалу. Попри активне використання терміну «фінансові розслідування» у практичній діяльності, у традиційному науковому середовищі неофіційно розповсюджена думка, що це певним чином «фантом» – результат механічного перенесення терміну з практики розвинених країн (перш за все США) з суттєвою відмінністю правової системи та системи органів влади, а також явище яке не має перспективи ні у практиці, ні в науці, так як усі категорій і інститути, що його характеризують, описані та розробляються в межах системи класичних категорій економічних наук (фінансовий контроль, аудит, фінансовий аналіз, економічна безпека, судова експертиза тощо).

Для розуміння сутності категорії «фінансові розслідування» та її можливості використання у вітчизняній практиці доцільним є вивчення досвіду країн, у яких боротьба з економічною злочинністю в умовах ринкової економіки має більш багату історію, правоохоронні органи мають достатній досвід та набули розвитку недержавні інструменти протидії злочинній діяльності, зокрема, і у фінансовій сфері.

У розвинених країнах (Велика Британія, США, Канада) окремою від криміналістики галуззю знань поряд із судовою медициною та судовою психіатрією є «фінансові розслідування та судовий облік». Вивчення наукової та фахової літератури засвідчує відсутність будь-якого офіційного або визнаною експертною спільнотою перекладу зазначеного словосполучення українською мовою (до речі, це ж стосується і російського перекладу).

Загалом, під фінансовими розслідуваннями розуміють вивчення фінансової звітності та відслідковування фінансових операцій, що спрямоване на виявлення фінансових порушень та злочинів. При цьому під фінансовими злочинами розуміють узагальнене поняття, що розповсюджується на різноманітні види незаконних дій, пов'язаних з отриманням, використанням та розподілом фінансових ресурсів, а саме: підробка цінних паперів та грошей, відмивання коштів, шахрайство з кредитними картками, порушення податкового законодавства тощо.

Подальший аналіз використання даного терміну у Великобританії, США і Канаді підкреслює, що ключовими словами в цьому визначенні є отримання, використання і розподіл фінансових ресурсів» при здійсненні злочинної діяльності, а також внесення спотворень в систему фінансового обліку та звітності для вчинення злочинів та приховування їх слідів.

Коротко розглянемо базові наукові джерела та основних учасників «ринку фінансових розслідувань» в розвинених країнах. Однією з базових праць у цій галузі на Заході вважається книга Дж. Маннінга «Фінансові розслідування і судовий облік» [1]. Дана книга рекомендована для практичного використання Службою внутрішніх доходів Міністерства фінансів США, Міжнародною асоціацією сертифікованих фахівців з виявлення, розслідування та попередження корпоративних шахрайств та низкою інших організацій. Дж. Маннінг, більше 20 років пропрацювавши спеціальним агентом підрозділів кримінальних розслідувань Служби внутрішніх доходів Міністерства США, а також спеціалістом у галузі протидії корпоративному шахрайству і судовим бухгалтером, у своїй книзі описує види злочинності, для боротьби з якими є необхідними економічні знання і дослідження фінансової інформації, а також методи і систему протидії даним видам злочинності, що мають місце в США.

Дж. Маннінг підкреслює, що привласнення та розтрата, хабарництва, шахрайства, фінансування тероризму та відмивання коштів є одними з найбільш складних злочинів для розслідування. Процес розслідування неможливий без знання законодавства економічного спрямування, обліку, фінансів та банківської справи. Правоохоронні органи

повинні бути озброєні необхідними засобами для боротьби з фінансовими злочинами. Фінансові розслідування і судовий облік формують міждисциплінарну концепцію, поєднуючи облік, фінансовий аналіз і правоохоронну діяльність.

У навчальному посібнику для агентів спецслужб США і Канади, в чій повноваження входить боротьба з економічними злочинами, розкривається сенс «нового підходу до боротьби зі злочинністю» [2, с. 5-6]. Раніше кримінальна активність розглядалася з точки зору об'єкта злочинного посягання. При цьому виділялося дві великі групи: злочини проти людини і злочини проти власності. При зміні кваліфікуючої ознаки з об'єкта посягання на мотив з'являються нові можливості боротьби зі злочинністю.

За факторами мотивації злочинна діяльність може бути класифікована на злочини, що здійснюються «на емоціях», і корисливі злочини. Корислива злочинність – злочинність, мотивована бажанням отримати дохід, є специфічним об'єктом для розслідування. Щоб ефективно боротися з корисливою злочинністю, необхідні спеціальні технології, що фокусують увагу на фінансових і господарських операціях, пов'язаних з кримінальною активністю.

Відомий англійський фахівець щодо протидії відмиванню коштів Дж. Робінсон також звертає увагу на те, що економічний стимул виступає головною рушійною силою при вчиненні значної кількості злочинів. Вміючи працювати з фінансовими слідами, які тягнуться за злочинном, правоохоронні органи отримують додаткові інструменти в боротьбі із злочинністю. Цей постулат використовується при побудові системи правоохоронних органів розвинених країн.

У США діяльність правоохоронних органів максимально наближена до фінансової сфери. Так, Міністерство фінансів США (Department of the Treasury) поряд з класичними для фінансових відомств завданнями наділене функціями по боротьбі з фінансовими злочинами та фінансуванню тероризму.

У структурі Мінфіну США створені Служба внутрішніх доходів (Internal Revenue Service, IRS) з мережею підрозділів, що займаються виявленням та розслідуванням фінансових злочинів (IRS Criminal Investigation), і Служба по боротьбі з тероризмом і фінансової розвідки (Office of Terrorism and Financial Intelligence, TFI).

До Служби по боротьбі з тероризмом і фінансової розвідки Мінфіну США у свою чергу входять: Управління по боротьбі з фінансуванням тероризму і фінансовими злочинами (Office of Terrorist Financing and Financial Crimes) - відповідає за вироблення політики та реалізацію заходів щодо боротьби з фінансуванням тероризму, відмивання коштів та іншими фінансовими злочинами; Управління з контролю за іноземними активами (Office of Foreign Assets Control) – забезпечує національну безпеку і веде боротьбу з іноземним тероризмом, наркоторгівлею та діяльністю, пов'язаною з поширенням зброї масового ураження; контролює застосування економічних санкцій, зокрема заморожування іноземних активів, що знаходяться на території США; Мережа по боротьбі з фінансовими злочинами (Financial Crimes Enforcement Network, FinCEN) – відповідає за боротьбу з відмиванням коштів та іншими фінансовими злочинами шляхом відстеження великих або підозрілих фінансових операцій, підтримки бази даних за такими операціями та налагодження обміну такою інформацією між організаціями, які протидіють фінансовим злочинам; контролює реалізацію закону США «Про банківську таємницю»: банки та інші фінансові установи зобов'язані сповіщати Мережу по боротьбі з фінансовими злочинами інформацію щодо фінансових операцій, розмір яких перевищує встановлену суму; створена в 1990 р.

На сайті Служби внутрішніх доходів Міністерства фінансів США розкривається зміст фінансових розслідувань як практичної діяльності: фінансові розслідування ґрунтуються на спеціалізованому аналізі документів. До таких документів належать облікові записи, банківська інформація, дані про нерухомість, які показують рух грошових коштів. Будь-які записи, що відображають події, пов'язані з рухом грошей, є важливими. Основне

завдання фінансових розслідувань полягає у виявленні та фіксації руху грошей, пов'язаних з процесом злочинної діяльності. Зіставлення фактів звідки прийшли грошові кошти, хто їх отримав, коли вони були отримані та як збережені або вкладені, може вивести на кримінальну діяльність.

На сайті Мережі по боротьбі з фінансовими злочинами «характеристика фінансових розслідувань доповнюється такими положеннями:» Фінансові розслідування необхідні для боротьби зі злочинцями шляхом вивчення їх бізнесу: наркоторгівлі, організованої злочинної діяльності, відмивання коштів або банківського шахрайства. Вивчення руху грошових коштів може призвести до виявлення лідерів злочинної організації. Однак фінансові розслідування є надзвичайно складним видом дослідження. По-перше, для їх здійснення необхідним є багаторічний досвід роботи у фінансовій сфері, по-друге, самостійними зусиллями жодне відомство не в змозі охопити широкий спектр інформації, необхідної для відстеження всіх фінансових операцій, по-третє, гігантський розмір, різноманітність та постійні зміни у фінансовому секторі роблять фінансові розслідування все більш складними. Інструментарій з відмивання коштів, що складається зі складних фінансових операцій з використанням переказів по мережі Інтернет і інших електронних переказів, стає все більш винахідливим. Як тільки правоохоронні органи дізнаються щодо змісту нової технології з відмивання і вживає заходів з протидії, злочинці змінюють схему на іншу, більш витончену.

У Великобританії та Італії створені спеціалізовані правоохоронні органи з протидії сучасній організованій злочинності. Важливу роль у діяльності Фінансової поліції Італії та Служби з протидії організованій злочинності Великобританії (Serious Organised Crime Agency, SOCA) відіграє аналіз фінансової інформації, що здійснюється як на стадії виявлення, так і на стадії розслідування злочинів.

У Великобританії в результаті реформи правоохоронних органів у 2006 році було виділено спеціалізований правоохоронний орган з функціями контролю за фінансовими установами – Служба з протидії організованій злочинності. Прем'єр-міністр Великобританії Тоні Блер на її відкритті заявив, що настав час діяти рішуче і підкреслив, що з «злочинністю 21 століття слід боротися методами 21-го століття». SOCA у своїй структурі має підрозділи фінансової розвідки (Financial Intelligence Unit, FIU), що відповідають за збір з фінансових установ звітів про сумнівні операції, аналіз цих даних та їх надання оперативним підрозділам. Як наголошується на сайті SOCA, аналіз фінансової інформації дозволяє виявити рух кримінальних фінансів та ініціювати розслідування відносно раніше невідомої кримінальної та терористичної діяльності.

За влучним зауваженням представника Фінансової поліції Італії Франческо Трої, поширення діяльності організованої злочинності у сферах, що приносять значні доходи, наявність величезних фінансових ресурсів і перерозподіл їх у найбільш вигідні галузі ринку надали цьому явищу характерні риси мультинаціональної корпорації, цілі якої зазнали змін у зв'язку з більш глобальними інтересами, але без урахування інтересів суспільства.

Організована злочинність переслідує одну мету – отримання прибутку. У цих умовах фінансова поліція Італії покликана перешкодити проникненню кримінальних інтересів в економічну систему, маючи основну мету – припинити потоки «брудних грошей», позбавляючи організовану злочинність фінансового «підживлення».

Узагальнюючи практику використання терміну правоохоронними органами та в наукових працях, щодо правоохоронної діяльності, необхідно відзначити, що зміст поняття «фінансові злочини», має дещо розширений смисловий характер, що відрізняється від сформованого в сучасній вітчизняній науці. Це не злочини у виключно фінансовій сфері, а злочини, що використовують фінансову сферу і що відображаються у фінансовій інформації. Так, у практиці роботи Служби внутрішніх доходів фінансовим злочином вважається фінансова складова наркобізнесу (Narcotics Related Financial Crimes). Директор Мережі по боротьбі з фінансовими злочинами Вільям Фокс вважає, що головне завдання його

фінансових аналітиків – допомогти правоохоронним органам виявити фінансову складову «брудних» грошей.

Як вище вказувалося, Дж. Маннінг під видами фінансових злочинів (Financial Crimes) розуміє злочинність, пов'язану з рухом кримінальних фінансів. Поряд з ухиленням від сплати податків (Tax Evasion), шахрайством у сфері державних контрактів (Government Contract Fraud), програм медичної допомоги та медичного страхування (Medicare and Medicaid Fraud), бізнесу (Corporate Fraud), банкрутства (Bankruptcy Fraud) та іншими економічними злочинами Дж. Маннінг в якості фінансової злочинності виділяє наркоторгівлю (Narcotics), участь у злочинному угрупованні, що займається вимаганням у підприємців шляхом залякування і насильства (Racketeering); проституцію і звідництво (Prostitution and Pandering); порнографію (Pornography) та низку інших видів організованої злочинності.

Для ефективного виявлення і розслідування цих видів злочинів необхідним є спеціалізований аналіз фінансової інформації, що здійснюється за особливою методикою, яка отримала назву в розвинених країнах фінансові розслідування.

Таким чином, до предмету фінансових розслідувань як спеціалізованого особливого виду економічного аналізу входить фінансова складовою злочинної діяльності. Саме вивчення фінансової складової при належній методиці, технології та організації праці може суттєво допомогти правоохоронним органам при виявленні та розслідуванні практично будь-якого злочину, яке пов'язане з рухом фінансових ресурсів і (або) залишає сліди у фінансовій інформації.

Необхідно також зазначити, що в розвинених країнах набула потужного розвитку практика та її науково-методичне забезпечення і обґрунтування в межах діяльності суб'єктів господарської діяльності. Послуга «фінансових розслідувань» є достатньо розповсюдженою в сфері консалтингу. У багатьох консалтингових та аудиторських компаніях створені спеціалізовані підрозділи, так звані групи «форензік» (forensic), що займаються фінансовими розслідуваннями за напрямками:

судовий облік (forensic accounting);

аудит шахрайства (fraud audit) та ризик-менеджмент у сфері шахрайства (fraud risk management);

пошук та повернення активів (asset tracking and recovery);

виявлення та запобігання легалізації злочинних доходів (money laundering detection and prevention).

З практичного досвіду, найбільше уваги приділяється фінансовим розслідуванням шахрайства. Аудит шахрайства в розвинених країнах сьогодні є самостійною сферою ринку консультаційних послуг, що спрямовується на проведення досліджень, спрямованих на виявлення, фіксацію та запобігання корпоративних шахрайств.

Загальновизнаної методики по виявленню, фіксації та запобіганню корпоративних шахрайств у теперішній час не існує, хоча в розвинених країнах він має довгу історію розвитку та значну науково-методичну базу.

Існує Міжнародна асоціація сертифікованих спеціалістів по виявленню, розслідуванню та запобіганню корпоративних шахрайств (ACFE – Association of Certified Fraud Examiners). ACFE є провідною організацією у світі, що регламентує та направляє даний вид діяльності. Організаційно ACFE є глобальною професійною спільнотою, що нараховує більше 40 тис. членів в 125 країнах світу, об'єднаних в 103 національні філії та представництва.

Ця організація позиціонує свою місію на зменшення сфери впливу і розвитку корпоративного шахрайства та іншої економічної злочинності, а також допомога в їх виявленні та попередженні.

У розвинених країнах спеціалісти груп «форензік» або фінансових розслідувань досить активну залучаються для допомоги правоохоронним органам при дослідженні та

розслідуванні найбільш витончених фінансових схем [3, с. 2], що використовувалися у вчиненні окремих злочинів, а самі фахівці цих груп, як правило, в минулому працювали в правоохоронних органах.

Узагальнюючи закордонну практику організації та проведення фінансових розслідувань та можливості її використання, необхідно зробити наступні висновки.

1. У країнах (США, Канада, Велика Британія) фінансові розслідування виділяються в окрему сферу знань та практики по використанню економічних знань у протидії злочинності, що має фінансову складову:

економічної злочинності – перш за все корпоративні шахрайства (зокрема, привласнення активів, кримінальні банкрутства та кредитні злочини) і податкові злочини;

кримінальної економіки – організованої злочинної діяльності, що направлена на отримання доходів від наркобізнесу, торгівлі зброєю, людьми, контрабанди, порнобізнесу, контролю проституції та нелегальної трудової міграції;

організації і вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів, спрямованих проти життя і здоров'я громадян, базових цінностей суспільства і держави – перш за все тероризмом, екстремістською діяльністю, організацією збройних формувань, бандитизмом і замовними вбивствами.

2. Фінансові розслідування здійснюються правоохоронними органами та службами суб'єктів господарювання (спеціалізованими підрозділами підприємств та банків, а також компаніями, що надають консалтингові послуги).

3. Науково-методичне забезпечення діяльності з організації та проведення фінансових розслідувань має достатньо високий рівень розвитку та зорієнтоване на вирішення практичних завдань, про що можливо переконатися при вивченні конкретних документів, записів та інформації.

Висновок. Незважаючи на зазначений рівень інтенсивності використання у практиці, поняття «фінансові розслідування» для вітчизняної науки практично невідоме. У науковій сфері відчувається нестача досліджень не лише у сфері застосування поняття, його предметі, суб'єктах, методиці та методології, а й щодо визначення сутності категорії.

Список використаних джерел:

1. Manning G. Financial investigation and forensic accounting. – CRC Press. 2005.
2. Financial investigation: Fundamental Series. – National Learning Corporation. – 2004.
3. Лилли П. Грязные сделки. Тайная правда о мировой практике отмывания денег, международной преступности и терроризме. – Ростов н/Д : «Феникс», 2005. – С. 2.
4. Блинов Н.М., Крашенинников В.М., Есипов В.М. Финансовое расследование: принципы, методы анализа, практика : учебное пособие. – М. : РИО РТА, 1997.
5. Пименов Н.А. Финансовые расследования: основные подходы // Вестник Финансовой академии. – 2003. – № 1(25). – С. 25.
6. Робинсон Дж. Всемирная прачечная: террор, преступления и грязные деньги в оффшорном мире. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2004. – С. 16.
7. Кондратьева Е.А., Горюнов А.Р. К вопросу о выработке научного определения финансовых расследований // Вестник Финансовой академии. – 2003. – № 1(25). – С. 20-23.

МАКАРЕНКО Є. І.,
кандидат юридичних наук, професор
(Дніпропетровський
гуманітарний університет)

УДК 343.126

ДОМАШНІЙ АРЕШТ: ПОНЯТТЯ, МЕТА, ПІДСТАВИ І ПОРЯДОК ЗАСТОСУВАННЯ

У статті крізь призму світового досвіду авторами розглядаються питання щодо застосування нової для українського кримінально-процесуального законодавства інституції – домашнього арешту.

Ключові слова: кримінальний процес, запобіжні заходи, домашній арешт.

В статті сквозь призму мирового опыта авторами рассматриваются вопросы применения новой для украинского уголовно-процессуального законодательства институции – домашнего ареста.

Ключевые слова: уголовный процесс, меры пресечения, домашний арест.

In the article in the light of the world experience the authors looks at the application of the new Ukrainian criminal procedure law institutions – house arrest.

Key words: criminal procedure, preventive measure, house arrest.

Постановка проблеми. Впроваджуючи у вітчизняне судочинство Європейські стандарти та світовий досвід, Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 року (далі – КПК) [1] регламентує ряд новацій, покликаних створити рівні можливості для кожної зі сторін у кримінальному провадженні. Однією з таких новацій є введення «домашнього арешту» – нового заходу кримінально-процесуального примусу, особливого різновиду неізоляційних запобіжних заходів. Однак за рік, що минув з дня введення цієї інституції, в Україні виявилися і певні недоліки домашнього арешту. І це не дивно, оскільки йдеться про впровадження досить «молодої» інституції, що потребує детальної розробки на законодавчому рівні.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Характеризуючи стан наукової розробки цієї проблеми, слід виокремити праці таких вчених-процесуалістів, як: Ю.П. Алєнін, В.Г. Гончаренко, Ю.М. Грошевий, А.В. Захарко, Л.М. Лобойко, П.І. Люблінський, В.Т. Маляренко, В.Т. Нор, І.Л. Петрухін, Л.Д. Удалова та ін. Зазначені науковці дослідили загальні для всіх запобіжних заходів категорії (їх поняття, правову природу, підстави застосування тощо). Щодо застосування такого запобіжного заходу, як «домашній арешт», то йому присвятили свої праці М.Й. Вільгушинський, О.П. Кучинська, О.О. Левендаренко, Ю.А. Ліхолєтова, В.А. Попєлюшко, О.М. Слободян, В.І. Фаринник та ін. [2] Водночас деякі питання були розглянуті ними до 2012 р., дещо фрагментарно, тому потребують уточнення.

Мета дослідження. Задум цієї статті – з'ясувати історію, зміст, мету, особливості застосування цього запобіжного заходу та виявити існуючі недоліки їх реалізації, насамперед недоліки законодавчого регулювання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історії кримінального судочинства відомі різні види запобіжних заходів, що формувалися залежно від форми державно-

го устрою. Приміром, П.І. Люблінський виділяє общинний (до IX ст.), княжий (X-XV ст. ст.), царський та імператорський періоди (XVI-початок XX ст. ст.) з притаманними їм запобіжними заходами [3, с. 208]. Регламентацію «домашнього арешту» автор пов'язує зі Статутом кримінального судочинства від 20.11.1864 р. (глава «О пресечении обвиняемому способов уклоняться от следствия»). Ст. 416 СКС дійсно виокремлювала самостійний запобіжний захід – «домашній арешт», який відрізнявся від утримання під вартою тим, що місцем ув'язнення було місце проживання обвинуваченого. При цьому умови домашнього арешту не регламентувалися. В одних випадках у обвинуваченого відбиралася підписка про незалишення житла, в інших – біля його житла виставлялася поліцейська охорона. Однак застосовувався цей запобіжний захід украй рідко – щодо матерів-годувальниць, тяжкохворих людей і високопоставлених осіб. Наприклад, у 1899 р. домашній арешт не застосовувався жодного разу, – зазначає П.І. Люблінський [3, с. 372].

Поділяючи в цілому висловлену цим автором думку, зауважимо, що сьогодні його точка зору потребує коригування. Адже відомо, що на зміну імператорському періоду в Українській СРР прийшла радянська форма державного устрою (1918-1991 рр.), а останні 22 роки триває новий період розвитку України, яка обрала незалежний, європейський вектор розвитку. Слід також зауважити, що «домашній арешт» отримав правову регламентацію не у зв'язку з судовою реформою в Росії (ухваленням Статуту кримінального судочинства 1864 року), а ще раніше – у Зводі законів Російської імперії 1832 року, яким серед заходів по недопущенню ухилення обвинувачених від слідства та суду було передбачено: утримання в тюрмі, при поліції та домашній арешт [4]. Під «домашнім арештом», за Зводом законів, передбачалось утримання обвинувачених у вчиненні не тяжких злочинів, за які вони підлягали б тільки нетривалому тюремному ув'язненню. Такий арешт застосовувався здебільшого до осіб привілейованих, скажімо, до різного роду чиновників, заможних осіб і полягав у тому, що в будинку обвинуваченого знаходився поліцейський.

Застосування «домашнього арешту» як запобіжного заходу у кримінальному процесі отримало правову регламентацію у багатьох державах світу, зокрема в Казахстані, Латвії, Литві, Німеччині, Росії, США, Швеції та ін. Так, у країнах Європи, в Ізраїлі, у США цей захід давно застосовується як один із видів судового покарання. Варто нагадати і те, що серед інших запобіжних заходів «домашній арешт» передбачали також перші КПК Української РСР 1922 і 1927 рр. Цікаво, що ізоляція за місцем проживання підозрюваного (обвинуваченого, підсудного), який ще не визнаний винним у вчиненні злочину та, у відповідності із принципом презумпції невинуватості, не може позбавлятися своїх конституційних прав і свобод, як запобіжний захід «домашній арешт» досить широко застосовувався у практиці радянського судочинства. Однак, в період сталінських репресій (кінець 30-початок 50-х рр. XX ст.) він застосовувався дедалі рідше і, як наслідок, став анахронізмом радянського законодавства, через що в КПК України 1960 р. «домашній арешт» був відданий забуттю. І лише з ухваленням нового КПК України, що набрав чинності 20.11.2012 р., процесуальний статус «домашнього арешту» як різновиду запобіжних заходів було відновлено [1, п. 4 ч. 1 ст. 176, ст. 181].

За змістом ч. 1 ст. 181 КПК України 2012 р. «домашній арешт» є засобом процесуального примусу (запобіжним заходом), що застосовується лише до особи, підозрюваної (обвинуваченої) у вчиненні злочину, за який законом передбачено покарання у виді позбавлення волі, й полягає в забороні цій особі залишати житло цілодобово або у певний період доби. Відверто кажучи, дефініція наведеної норми закону, на наш погляд, є недосконалою і потребує додаткового передбачення деяких інших тимчасових обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина.

Вивчення законодавства інших країн також дає підстави для критики норм нового КПК України, що регламентують застосування «домашнього арешту». Так, наприклад, в

американській юридичній термінології поняття «домашній арешт» є аналогічним «електронному спостереженню», оскільки суть покарання полягає у встановленні повного електронного контролю над життям засудженого під час перебування вдома. Зазвичай електронні браслети надівають на ногу в районі щиколотки, а приміщення обладнують спеціальними приладами, що дозволяють цілодобово здійснювати контроль за арештантом. При цьому, незважаючи на видимі плюси (перебування в своєму будинку в знайомій і комфортній обстановці), на арештанта покладаються значні обов'язки, за порушення яких передбачено сурові покарання. Приміром, у його житлі не має бути алкогольних напоїв, наркотиків і зброї. Спілкування по те-лефону обмежується часовими рамками. За наявності комп'ютера з можливістю виходу в Інтернет будь-які переміщення в Мережі відслідковуються. Поліцейські в будь-який час можуть завітати до арештанта, щоб перевірити його стан, справність електронного пристрою та оглянути квартиру. В окремих випадках арештант зобов'язаний кілька разів на день телефонувати за спеціальним номером до поліції, підтверджуючи свою присутність вдома, називати дату народження, повторювати вимовлені перевіряючим слова та пропозиції. Водночас у разі потреби заарештованому дозволяється відвідувати лікаря, місце роботи або спеціальні програми і курси, наприклад, для лікування від наркотичної чи алкогольної залежності тощо [5].

У Російській Федерації «домашній арешт» застосовується з 2010 р. як основний вид покарання за злочини невеликої та середньої тяжкості – за наклеп, образи, крадіжку, шахрайство, привласнення або розтрату, а також на термін від 6 міс. до 2 років як додаткове покарання за окремі тяжкі злочини. Практика показала, що новий захід є особливо ефективним відносно підлітків. Адже важливими є не тяжкість покарання, а його невідворотність і адекватність вчиненому. Очевидно, що тюремне ув'язнення, особливо на тривалі терміни, людину калічить. Також домашній арешт позбавляє від контакту з професійними злочинцями. Це гарантується тим, що КПК РФ передбачає більш широкий перелік обов'язків підозрюваного у зв'язку з обранням щодо нього «домашнього арешту», а саме заборона і (або) обмеження: 1) виходу за межі житлового приміщення, в якому проживає заарештований; 2) спілкування з певними особами; 3) відправлення та одержання поштово-телеграфних відправлень; 4) використання засобів зв'язку та інформаційно-телекомунікаційної мережі «Інтернет» [6]. Не менш цікавим є й те, що з урахуванням стану здоров'я підозрюваного (обвинуваченого) місцем його утримання під домашнім арештом може бути визначено лікувальну установу (ч. 1 ст. 107 КПК РФ).¹

Відповідно до ст. 125 КПК Республіки Білорусь, «домашній арешт» передбачає наступні види обмежень: заборона виходу із житла в цілому або у певний час; заборона телефонних переговорів; відправлення кореспонденції з використанням засобів зв'язку; заборона спілкуватися з певною категорією громадян; покладання обов'язку відповідати на контрольні дзвінки чи відмічатися у визначені дні та часи в РУВС за місцем проживання [7].

Аналогічні положення щодо обмеження виходу з житла, спілкування з певними особами, отримання та відправлення кореспонденції, а також ведення переговорів з використанням будь-яких засобів зв'язку містить і КПК Казахстану. Місце проживання арештованого може охоронятися. За його поведінкою за необхідності встановлюється нагляд [8].

Все вищенаведене свідчить про те, що законодавець інших країн підійшов до питань застосування «домашнього арешту» з більшою увагою.

Безумовно, важливою вимогою вітчизняного законодавства є те, що обрання запобіжного заходу у вигляді «домашнього арешту» може бути застосовано лише у кримінальному провадженні і виключно судом. Так, у відповідності до ч. 4 ст. 176 КПК

---

¹Вважаємо, що регламентація «домашнього арешту» на кшталт США та РФ могла б бути певним компромісом у розв'язанні Парламентом і Президентом України настійної вимоги Євро-союзу щодо негайного надання засудженій Ю.В. Тимошенко можливості лікування в Німеччині.

будь-які «запобіжні заходи застосовуються: під час досудового розслідування – слідчим суддею за клопотанням слідчого, погодженим з прокурором, або за клопотанням прокурора, а під час судового провадження – судом за клопотанням прокурора». При цьому слідчий суддя (суд) може відмовити у застосуванні «домашнього арешту», якщо слідчий, прокурор не доведе, що встановлені під час розгляду клопотання про застосування цього запобіжного заходу обставини, є достатніми для переконання, що жоден із більш м'яких запобіжних заходів, передбачених ч. 1 ст. 176 КПК, не може запобігти доведеним під час розгляду ризику або ризикам.

З огляду на це, в поданні слідчого чи прокурора повинні бути викладені мотиви і підстави застосування саме «домашнього арешту», як більш суворого запобіжного заходу. Щодо підстав застосування запобіжного заходу, то ними можуть бути лише наявність, по-перше, обґрунтованої підозри у вчиненні особою кримінального правопорушення, а, по-друге, наявність ризиків, які дають достатні підстави слідчому судді, суду вважати, що підозрюваний, обвинувачений, засуджений може здійснити дії, передбачені ч. 1 ст. 177 КПК. Слідчий, прокурор не мають права ініціювати застосування запобіжного заходу без наявності для цього зазначених підстав.

Саме це, крім обставин, перелічених у ст.ст. 150 і 178 КПК, має враховуватися органом досудового слідства та судом у кожному конкретному кримінальному провадженні при застосуванні «домашнього арешту». Зокрема, при вирішенні питання про обрання цього запобіжного заходу, крім наявності ризиків, зазначених у ст. 177 КПК, слідчий суддя, суд на підставі наданих сторонами кримінального провадження матеріалів зобов'язаний оцінити в сукупності всі обставини, у тому числі: а) вагомість наявних доказів про вчинення підозрюваним, обвинуваченим кримінального правопорушення; б) тяжкість покарання, що загрожує відповідній особі у разі визнання підозрюваного, обвинуваченого винуватим у кримінальному правопорушенні, у вчиненні якого він підозрюється, обвинувачується; в) вік та стан здоров'я підозрюваного, обвинуваченого; г) міцність соціальних зв'язків підозрюваного, обвинуваченого в місці його постійного проживання, у тому числі наявність в нього родини й утриманців; д) наявність у підозрюваного, обвинуваченого постійного місця роботи або навчання; е) репутацію підозрюваного, обвинуваченого; ж) майновий стан підозрюваного, обвинуваченого; з) наявність судимостей у підозрюваного, обвинуваченого; и) дотримання підозрюваним, обвинуваченим умов застосованих запобіжних заходів, якщо вони застосовувалися до нього раніше; к) наявність повідомлення особі про підозру у вчиненні іншого кримінального правопорушення; л) розмір майнової шкоди, у завданні якої підозрюється, обвинувачується особа, або розмір доходу, в отриманні якого внаслідок вчинення кримінального правопорушення підозрюється, обвинувачується особа, а також вагомість наявних доказів, якими обґрунтовуються відповідні обставини (ст. 178 КПК). Зрештою, ч. 6 ст. 181 КПК України встановлює чіткі строки можливого застосування домашнього арешту, що стимулює слідчого вчасно завершити кримінальне провадження, а не затягувати його на невизначений строк.

Тож можна стверджувати, що норми КПК, присвячені застосуванню заходів забезпечення кримінального провадження, свідчать про пріоритет застосування запобіжних заходів, альтернативних триманню під вартою. Про це прямо йдеться у ч. 1 ст. 183 КПК: «Тримання під вартою є винятковим запобіжним заходом, який застосовується виключно у разі, якщо прокурор доведе, що жоден із більш м'яких запобіжних заходів не зможе запобігти ризикам, передбаченим статтею 177 цього Кодексу». Відхилення від букви закону може призвести до суттєвого ущемлення конституційних прав і свобод громадян та знецінення гуманістичного принципу як такого при обранні «домашнього арешту» чи іншого запобіжного заходу.

У зв'язку з цим варто наголосити, що застосування домашнього арешту як запобіжного заходу переслідує двоєдину мету: з одного боку – забезпечити виконання підозрюваним покладених на нього процесуальних обов'язків, а з іншого – запобігти таким

його спробам (ризикам, що він може): а) переховатися від органів досудового розслідування та суду; б) знищити, сховати або спотворити будь-яку із речей чи документів, які мають істотне значення для встановлення обставин кримінального правопорушення; в) незаконно впливати на потерпілого, свідка, іншого підозрюваного, обвинуваченого, експерта, спеціаліста у цьому ж кримінальному провадженні; г) перешкоджати кримінальному провадженню іншим чином; д) продовжити кримінальне правопорушення, у якому підозрюється чи обвинувачується, або вчинити інше кримінальне правопорушення [1, ст. 177].

Каменем спотикання виявилось питання про те, хто і як має реалізувати контроль за багато чисельною армією заарештованих осіб? Відомо, що, згідно до вимог ч. 3 ст. 181 КПК України, ухвала про обрання запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту передається для виконання органу внутрішніх справ за місцем проживання підозрюваного (обвинуваченого). На виконання закону МВС України видало наказ від 18 грудня 2012 року № 1172, яким ця досить обтяжлива і клопітна місія з виконання повноважень щодо здійснення забезпечення електронного контролю покладена (за напрямками діяльності) на Головне слідче управління, Головний штаб, Департамент інформаційно-аналітичного забезпечення, Департамент матеріального забезпечення МВС та їх підрозділи на місцях [9]. Ситуація, як не без підстав кажуть в народі: «сім баб – сім рад, а дитя безпупе». В спробах розв'язання цієї проблеми широку творчість виявили вчені-процесуалісти і юристи-практики. Одні з них вважають за необхідне покласти нагляд за поведінкою підозрюваних (обвинувачених), підданих домашньому арешту, на співробітників міліції, уповноважених безперешкодного відвідувати приміщення, де перебувають заарештовані, а також використовувати електронні засоби контролю (ЕЗК). Інші наполягають на доцільності наділення відповідними функціями контролю за виконанням «домашнього арешту» на судових виконавців Міністерства юстиції України, з чим ми аж ніяк не можемо погодитися.

Ну а поки що за рік, що минув з часу введення в дію нового КПК України, чимало заарештованих людей повтікали, хоча широкого розголосу це й не набуло, бо серед них домінували особи, які вчинили дрібні крадіжки, немасштабні економічні та побутові злочини. Проте сподіваємося, що трагікомічне зникнення підозрюваного у хабарництві экс-ректора податкової академії Петра Мельника та ролі у цьому МВС України певною мірою прояснює недосконалість правової регламентації «домашнього арешту». Нагадаємо, що Печерський суд обрав Петру Мельнику запобіжний захід у вигляді домашнього арешту 1 серпня 2013 р., але лише 7 серпня міліція спромоглася надіти на нього електронний браслет (надавши йому тим саме зайвий час для того, щоб він встиг переписати власне майно на своїх родичів і виїхати до США)! При цьому міністр В. Захарченко пояснив цей інцидент тим, що у міліції просто не було вільних браслетів. Зокрема, враховуючи, що Законом України «Про Державний бюджет України на 2013 рік» видатки загального фонду державного бюджету на 2013 рік для придбання МВС засобів електронного контролю не передбачені, МВС тим не менш уклало угоду з ТОВ «Беніш Джі Пі еС Україна» на постачання обладнання для системи електронного контролю (856 електронних браслетів і такої ж кількості мобільних контрольних пристроїв). Однак кількість осіб, до яких судами застосовувався запобіжний захід у вигляді домашнього арешту, майже досягла кількості придбаних Міністерством комплектів електронних засобів контролю виробництва фірми «ЗМ» (Ізраїль) [10].

Однак, провівши власне депутатське розслідування ситуації, що склалася з закупівлею електронних браслетів, які використовуються при домашньому арешті, нардеп Геннадій Москаль переконався, що МВС закупило не всі елементи, необхідні для ефективного забезпечення електронного контролю домашнього арешту. Він зазначає, що для цього електронних браслетів замало, необхідно закупити й оснастити міліцію мобільними контрольними пристроями, персональними трекерами, мобільними пультами моніторин-

гу, ретрансляторами, сервером моніторингу, стаціонарними пультами моніторингу, стаціонарними контрольними пристроями. Зрештою, як взагалі міг подаватися якийсь сигнал з браслета Мельника, якщо батарея в ньому «здохла» через 20 годин після прикріплення, й ніхто в міліції не знав, як її замінити?

З одного боку, наявний прогрес у кримінально-процесуальній регламентації «домашнього арешту». Зокрема, ст. 195 КПК (використання ЕЗК) передбачає надійне закріплення на тілі підозрюваного (обвинуваченого) пристрою, який дозволяє відслідковувати та фіксувати його місцезнаходження. Цей пристрій має бути захищений від самостійного знімання та будь-якого втручання в його роботу з метою ухилення від контролю. А з іншого боку, стає зрозуміло й те, що на етапі започаткування «домашнього арешту» не можна обмежуватися лише електронною системою спостереження. З метою контролю за поведінкою підозрюваного (обвинуваченого), який перебуває під домашнім арештом, за ним треба наглядати не лише завдяки застосуванню електронних браслетів, а й за допомогою інших традиційних заходів, передбаченими ч. 5 ст. 181 КПК, а саме: раптових візитів правоохоронців до місця перебування арештованого й вимог надати усні чи письмові пояснення з питань, пов'язаних із порушенням покладених на нього зобов'язань; періодичних перевірок у телефонному режимі; тощо.

Висновок. Отже, «домашній арешт» є різновидом запобіжних заходів (водночас і своєрідним покаранням), не пов'язаним з ізоляцією підозрюваної (обвинуваченої) у вчиненні злочину особи від звичного їй суспільного середовища та позбавлення можливості контакту з членами родини чи іншими людьми, який призначений забезпечити кримінальне провадження й виконання підозрюваним своїх процесуальних обов'язків. По суті він є цивілізованою і гуманною альтернативою триманню під вартою. Однак переконані, що в разі обрання «домашнього арешту» слідчим суддею (судом) за необхідності до заарештованого можуть застосовуватися наступні види обмежень:

- а) заборона виходу з відведеного йому для житла будинку чи приміщення – повністю чи у окремо визначений час доби;
- б) встановлення спостереження за підозрюваним чи його житлом, а та-кож охорона його житла чи відведеного йому для житла приміщення;
- в) встановлення спостереження за будь-якими приміщеннями підозрюваного в соціальних мережах Інтернету;
- г) заборона телефонних переговорів, відправлення кореспонденції, ви-користання засобів зв'язку та іншого спілкування з певним колом осіб;
- д) застосування електронних засобів контролю та покладення обов'язку завжди мати при собі ці засоби і забезпечувати їх функціонування;
- е) покладення обов'язку відповідати на контрольні телефонні дзвінки чи інші сигнали контролю, телефонувати чи особисто з'являтися у визначений час до органу міліції, уповноваженого здійснювати нагляд за його поведінкою;
- ж) інші подібні заходи, що забезпечують належну поведінку підозрюваного та його не сувору ізоляцію від суспільства.

Зважаючи на прагнення України до Європейських стандартів та підвищену увагу міжнародної спільноти до українського судочинства, впровадження «домашнього арешту» в національне законодавство є вкрай прогресивним. При цьому його головною перевагою є те, що завдяки цьому гуманному заходу процесуального примусу людині, яка оступилася, надається можливість переосмислити вчинене нею і виключити її остаточне поглинання кримінальним середовищем. Практика свідчить, що «домашній арешт» є своєрідним шансом виправитися для людей, які вперше порушили закон, захистом неповнолітніх засуджених від впливу кримінального середовища, полегшенням долі ув'язнених жінок та інвалідів. Як і раніше, вони продовжуватимуть працювати, спілкуватися з близькими та виховувати дітей. Щодо вбивць, гвалтівників, грабіжників, злодіїв-рецидивістів (а так само військовослужбовців, правоохоронців, іноземних громадян, без-

хатченків), то їх це послаблення не повинно стосуватися. Не менш важливим є й те, що «домашній арешт» допомагає розвантажити вкрай переповнені ІТТ і СІЗО, а також зберегти кошти в держбюджеті, за рахунок яких утримуються ув'язнені.

Можна сподіватися, що наведені поправки до норми КПК з плином часу значно обновлять «домашній арешт», який запрацює на повну силу, в дусі тенденції подальшої гуманізації кримінально-процесуального примусу.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI // *Голос України*. – 2012. – №№ 90-91.

2. Див.: Реформування системи запобіжних заходів у кримінальному судочинстві : збірник матеріалів. – Київ, 2000. – С. 7; Слободян О.М. Становлення та розвиток інституту запобіжних заходів, не пов'язаних із взяттям під варту, в кримінальному процесі України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.naiu.kiev.ua/tslc/pages/biblio/visnik/20071/_slobodyan.htm; Кучинська О.П. Домашній арешт як запобіжний захід в кримінально-процесуальному законодавстві / О.П. Кучинська // *Адвокат*. – 2010. – № 7(118). – С. 17-19; Лобойко Л.М. Реформування кримінально-процесуального законодавства в Україні (2006-2011 роки). – Частина 1. Загальні положення і досудове провадження : монографія / Л.М. Лобойко. – К. : Істина, 2012. – 288 с.; Левендаренко О.О. Застосування домашнього арешту за новим кримінальним процесуальним кодексом України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Pchdu/2012_2/012.pdf; Попелюшко В.А. Запобіжні заходи у новому КПК України: поняття, мета, підстави, порядок і суб'єкти застосування/В.А. Попелюшко // *Адвокат*. – 2012. – № 9(144). – С. 4-6; Вільгушинський М.Й., Ліхолетова Ю.А. До питання застосування домашнього арешту як запобіжного заходу відповідно до Кримінального процесуального кодексу України // *Адвокат*. – 2012. – № 11(146). – С. 9-13; Фаринник В.І. Домашній арешт – альтернатива триманню під вартою // *Юридичний вісник України*. – 2012. – № 25. – С. 23-29; Минимальные стандартные правила ООН в отношении мер, не связанных с тюремным заключением (Токийские правила) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_907; Козаков О. Домашній арешт як вид запобіжного заходу в кримінальному процесі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://legalweekly.com.ua/index.php?id=16061&show=news&newsid=123130>; Домашній арешт: Ознака демократії чи іграшка для буржуїв? <http://ua.forua.com/comments/2013/04/01/084206.html>; та ін.

3. Люблинский П.И. Свобода личности в уголовном процессе: меры, обеспечивающие неуклонение обвиняемого от правосудия / П. И. Люблинский. – СПб. : Сенат. тип. – 1906. – 711 с.

4. Свод законов Российской империи, повелением государя императора Николая Павловича составленный. Изд. 1832 г. – Т. 15. – СПб., 1832 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.prlib.ru/Lib/Pages/authority_1-2-4-2.

5. Замість СІЗО – домашній арешт // *Радіо «Свобода»* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1326710885>.

6. Уголовно-процесуальный кодекс Российской Федерации: федеральный закон от 18 декабря 2001 г. № 174-ФЗ [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.consultant.ru/popular/upkrf/>.

7. Уголовно-процесуальный кодекс Республики Беларусь : Закон Республики Беларусь от 16 июля 1999 г. № 295-3 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://pravo.kulichki.com/vip/upk/00000001.htm>.

8. Уголовно-процесуальный кодекс Республики Казахстан : Кодекс Республики Казахстан от 13 декабря 1997 г. № 206-І [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.pavlodar.com/zakon/?dok=00147&ogl=all>.

9. Накази МВС України від 09 серпня 2012 року № 696 «Про затвердження Положення про порядок застосування електронних засобів контролю»; від 18 грудня 2012 року № 1172 «Про уповноваження підрозділів органів внутрішніх справ на здійснення забезпечення електронного контролю».

10. Москаль Г. Втеча Мельника. Як ректор позбувся електронного браслету [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://glavcom.ua/articles/13159.html>.

МАНІВЛЕЦЬ Е. Є.,

кандидат юридичних наук, доцент
кафедри кримінального процесу
(Донецький юридичний інститут
МВС України)

УДК 343.1

ВЛАСТИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ ЯК СКЛАДНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ СИСТЕМИ

Кримінальний процес не може існувати за межами правового поля, окресленого КПК України, тому він є соціально-правовою системою. Стаття присвячена розгляду властивостей кримінальної процесуальної системи. Автор виділяє та аналізує особливості, характерні ознаки кримінального процесу як складної системи.

Ключові слова: кримінальний процес, кримінальна процесуальна система, властивості кримінальної процесуальної системи, характерні ознаки кримінальної процесуальної системи.

Уголовный процесс не может существовать за пределами правового поля, очерченного УПК Украины, поэтому он является социально-правовой системой. Статья посвящена рассмотрению свойств уголовной процессуальной системы. Автор выделяет и анализирует особенности, характерные признаки уголовного процесса как сложной системы.

Ключевые слова: уголовный процесс, уголовная процессуальная система, свойства уголовной процессуальной системы, характерные признаки уголовной процессуальной системы.

Criminal procedure can not exist outside the legal framework outlined by the Criminal Procedure Code of Ukraine, so it is a socio-legal system. The article is devoted to the properties of the criminal procedure system. The author distinguishes and analyzes the characteristics, the characteristics of the criminal process as a complex system.

Key words: criminal procedure, criminal procedural system, properties criminal procedural system, the characteristics of the criminal procedure system.

Постановка завдання. Теорія систем, незважаючи на її досить юний вік, стрімкими темпами знаходить своє розповсюдження у різних сферах науки, причому не лише теоретичного, але й практичного спрямування. Можна навіть погодитися з думкою, що утвердження поняття «система» стало поворотним пунктом у сучасній науковій думці [1, с. 15]. В.Н. Сагатовський, який спробував визначити термінологічний апарат системного підходу, зазначає, що система – це цілеспрямована функціонуюча конструкція, здатна до вирішення проблемної ситуації за умови відповідних зовнішніх обставин [2, с. 75]. Різні аспекти системного підходу висвітлювалися у роботах Мельника Р.С. [1], Карташова В. [3], Тіунової Л.Б. [4], Михайловської І.Б. [5], Оніщенко Н.М. [6], Козявіна А.А. [7]. **Метою** написання статті є визначення властивостей кримінальної процесуальної системи. Властивість – багатозначний термін, який в залежності від контексту може означати прояв у взаємодії із суб'єктом притаманної об'єкту якості або відмітну особливість, характерну ознаку об'єкта [8].

Результати дослідження. Система права вибудовується не залежно від волі якихось осіб, а формується об'єктивно, внаслідок природних та історичних закономірностей розвитку суспільства [9, с. 108].

Р.С. Мельник вважає, і ми з ним цілком погоджуємось, що однією із ключових проблем у напрямі осягнення категорії «система» є відшукання і виділення її ознак. Так, до основних ознак системи, на його думку, належать:

- цілісність, принципова неможливість ототожнення якостей системи з сумою якостей елементів, що її складають, неможливість виводити із останніх якості цілого;
- залежність кожного елемента, якості і відносин системи від його місця, функцій усередині цілого;
- наявність специфічних взаємозв'язків між вихідними компонентами системи;
- структурність – можливість описання системи через встановлення її структури, тобто комплексу зв'язків і відносин системи, зумовленість поведінки системи не стільки поведінкою її окремих елементів, скільки її структурою;
- взаємозалежність системи і середовища, що свідчить про те, що система формує і проявляє свої якості у процесі взаємодії із середовищем;
- ієрархічність передбачає те, що кожний компонент системи може розглядатися як система, а досліджувана у даному випадку система являє собою один із компонентів більш широкої системи;
- множина описів кожної системи;
- суперечливий характер системи означає, що, з одного боку, у силу абстрактності її визначення, скажімо, як не пустої чисельності елементів, використання його у конкретно-науковому дослідженні ускладнено. З іншого боку, саме абстрактний та універсальний характер цього поняття дозволяє застосувати його до виключно широкого класу явищ та об'єктів незалежно від їх природи та специфіки;
- самовизначеність, самодетермінація набору властивостей системи, яка входить у закономірність.

Поєднуючи названі ознаки системи разом, можна зробити висновок, що система – це цілісний комплекс відмежованих, взаємопов'язаних і взаємодіючих один з одним елементів, який утворює особливу єдність із середовищем та є одночасно елементом системи більш високого порядку [1, с. 19]. Основною ознакою системи права можна назвати єдність та узгодженість її структурних елементів. Саме слово «система» у перекладі з грецької означає «утворення», «складення» – порядок, зумовлений правильним розташуванням частин, структурний ряд, зв'язане ціле [10, с. 333]. Сучасна українська система права є складною ієрархічною системою, в якій кожен елемент має своє місце [11, с. 10]. Сутнісними рисами будь-якої системи є також цілісність та інтегративність. Цілісність фіксує об'єктивну форму існування системного явища та наявність взаємозв'язку між його елементами. Інтегративність – це процес і механізм об'єднання ча-

стин в єдине ціле, що спроможне забезпечити свою життєдіяльність. Існують також інші властивості систем, які можна визначити як їхні (систем) сутнісні риси. По-перше, це емерджентність, яка породжує якості системи, що не притаманні її окремим елементам [12, с. 7-8]. Згідно з цим, систему не можна розглядати лише як звичайну суму частин з яких вона складається. Це щось більше, чого не можна розглядати тільки шляхом відокремлення й вивчення поодиноких частин та аналізу взаємозв'язків між ними. Тобто емерджентність є слідством складної інтегральної суми функцій елементів системи. Саме наявність властивості емерджентності спричинила до розповсюдження досліджень та створення теорії складних систем.

По-друге, слід зупинитися на розгляді структурності та функціональності. Наявність вхідних і вихідних характеристик визначає функціональність системи, її завдання, цілі існування. Ця властивість більшою мірою залежить від впливу навколишнього середовища.

Структурність (статична визначеність) та функціональність (динамічна визначеність) визначають системне порядкоутворення: тип функцій та конфігурацію структури за програмою або метою існування системи. Структурність і функціональність – дві тісно пов'язані властивості системи, у межах яких чітко закріплюється функціональний розподіл між елементами системи у процесі досягнення цілей (реалізації завдань) системи. При цьому функціональність, яка зумовлюється цілями існування системи динамічно змінюється залежно від викликів середовища, тим самим зумовлюючи зміни в типах зв'язків між елементами системи та в самих елементах (при цьому, можливо, будуються нові ті знищуються деякі старі елементи). Тобто перебудовується статична конфігурація структури системи. Таким чином, поняттям «структура» фіксується статика системи, а поняттям «функція» системи фіксується її динаміка. Певний порядок, взаємозв'язок, взаємодія елементів системи, тобто її функціонування залежать від цілей, завдань, генетичної програми тощо існування системи, що само по собі є її основною властивістю [12, с. 9-10].

Клюев М.М. зазначає, що система – це не лише об'єднання елементів, а їх певна сукупність, яка має властивості, не характерні для її окремих складових компонентів (соціальні системи – надскладні сукупності, ультрасистеми). Вони являють собою «єдність різноманітного, а не суму одноманітного». Кожна система є частиною системи більш високого рівня (соціальні системи є дифузними системами). Взаємні зв'язки елементів системи сильніші за зв'язки елементів системи з іншими системами, що забезпечує цілісність системи. Усі системи не є незмінними. Їм не лише притаманні внутрішні суперечності, але й зміни під впливом зовнішнього оточення. Соціальні системи (якою є система кримінального процесу України) функціонують із урахуванням такого «людського фактору», як потреби та цінності. Потреба, яка має соціально корисне значення, перетворюється на цінність, для досягнення або охорони якої створюється або вдосконалюється соціальна система. А кардинальною ознакою системи є взаємодія елементів [13, с. 46].

Не можна оминути й визначення основних ознак системи, які надає Л.А. Петрушенко. Він визначає такі основні, досить розгорнуті складові системи, до яких відносять: цілісність системи, наявність у системі двох або більше типів зв'язків (просторових, функціональних та інших), структуру (організацію) системи, наявність рівнів та їхню ієрархію, управління, мету і доцільний характер організації, самоорганізацію, функціонування та розвиток [14, с. 61-64].

Має місце і більш розгалужена класифікація властивостей системи. Так, у відповідності з цілями та функціями властивості можна поділити на пов'язані з:

1. Ефектом синергії – односпрямованість (або цілеспрямованість) дій компонентів посилює ефективність функціонування системи.
2. Пріоритетом інтересів системи ширшого (глобального) рівня перед інтересами її компонентів (ієрархічність).

3. Емерджентністю – цілі (функції) компонентів системи не завжди збігаються з цілями (функціями) системи.

4. Мультиплікативністю – і позитивні, і негативні ефекти функціонування компонентів в системі мають властивість множення, а не додавання.

5. Цілеспрямованістю – діяльність системи підпорядкована певній цілі.

6. Альтернативністю шляхів функціонування та розвитку.

7. Робастністю – здатність системи зберігати часткову працездатність (ефективність) при відмові її окремих елементів чи підсистем.

Пов'язані зі структурою:

1. Цілісність – первинність цілого по відношенню до частин: появи у системи нової функції, нової якості, органічно випливають зі складових її елементів, але не властивих жодному з них, взятому ізольовано.

2. Структурність – можлива декомпозиція системи на компоненти, встановлення зв'язків між ними.

3. Ієрархічність – кожен компонент системи може розглядатися як система (підсистема) ширшої глобальної системи.

Пов'язані з ресурсами та особливостями взаємодії із середовищем:

1. Комунікативність – існування складної системи комунікацій із середовищем у вигляді ієрархії.

2. Взаємодія і взаємозалежність системи і зовнішнього середовища.

3. Адаптивність – прагнення до стану стійкої рівноваги, яке передбачає адаптацію параметрів системи до мінливих параметрів зовнішнього середовища (проте «нестійкість» не у всіх випадках є дисфункціональною для системи, вона може виступати і як умова динамічного розвитку).

4. Надійність – функціонування системи при виході з ладу однієї з її компонентів, збереження проектних значень параметрів системи протягом запланованого періоду.

Інші

1. Інтегративність – наявність системоутворюючих, системозберігальних факторів.

2. Еквіфінальність – здатність системи досягати станів, що не залежать від вихідних умов і визначаються тільки параметрами системи.

3. Розвиток – характеризує зміну стану системи у часі. Це поняття допомагає пояснити складні термодинамічні й інформаційні процеси у природі та суспільстві.

4. Самоорганізація [15].

Висновок. З вищезазначеного випливає, що головними властивостями кримінальної процесуальної системи є *цілісність, єдність*, що досягається за допомогою певних взаємозв'язків і взаємодій елементів системи і проявляється у виникненні нових властивостей, якими елементи системи не володіють. Це властивість *емерджентності* – незвідність властивостей системи до властивостей елементів, з яких вона складається. Вона обумовлює появу нових якостей, не властивих елементам, що входять до складу системи. Властивості емерджентності близька властивість цілісності системи. Однак їх не можна ототожнювати. *Цілісність* системи означає, що кожен елемент системи вносить вклад в реалізацію цільової функції системи. Цілісність виявляється в тому, що система володіє власною закономірністю функціональності, власною метою. *Організованість* – складна властивість систем, які полягають в наявності структури та функціонування (поведінки). Неодмінною приналежністю систем є їх компоненти, саме ті структурні утворення, з яких складається ціле і без чого воно не можливо. *Функціональність* – це прояв певних властивостей (функцій) при взаємодії з зовнішнім середовищем. Тут же визначається мета (призначення системи) як бажаний кінцевий результат. *Структурність* – це впорядкованість системи, певний набір і розташування елементів зі зв'язками між ними. Важливою властивістю системи є наявність поведінки – дії, змін,

функціонування тощо. Процес цілеспрямованої зміни в часі стану системи називається *поведінкою*. На відміну від управління, коли зміна стану системи досягається за рахунок зовнішніх впливів, поведінка реалізується виключно самою системою, виходячи з власних цілей. Поведінка кожної системи пояснюється структурою систем нижчого порядку, з яких складається дана система, і наявністю ознак *рівноваги (гомеостазу)*. Відповідно до ознаки рівноваги система має певний стан, який є для неї кращим. Одним з первинних, а, отже, основоположних атрибутів системного підходу є неприпустимість розгляду об'єкта поза його *розвитку*, під яким розуміється необоротна, спрямована, закономірна зміна матерії і свідомості. В результаті виникає нова якість або стан об'єкту. Фундаментальною властивістю систем є *стійкість*, тобто здатність системи протистояти зовнішнім впливам. Від неї залежить тривалість життя системи. *Надійність* – властивість збереження структури систем, незважаючи на загибель окремих її елементів за допомогою їх заміни або дублювання. *Адаптованість* – властивість змінювати поведінку або структуру з метою збереження, поліпшення або придбання нових якостей в умовах зміни зовнішнього середовища.

Список використаних джерел:

1. Мельник Р. С. Система адміністративного права: загальнометодологічний аналіз : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.07 / Мельник Роман Сергійович. – Харків-2010. – 415 с.
2. Сагатовский В.Н. Опыт построения категориального аппарата системного подхода / В.Н. Сагатовский // Философские науки. – 1976. – № 3. – С 75-77.
3. Карташов В. Система систем. Очерки общей теории и методологии / В. Карташов – М. : Прогресс-академия, 1995. – 416 с.
4. Тиунова Л.Б. Системные связи правовой действительности: методология и теория / Л.Б. Тиунова. – СПб. : СПбГУ, 1991. – 136 с.
5. Михайловская И.Б. Социальное назначение уголовной юстиции и цель уголовного процесса / И.Б. Михайловская // Государство и право, 2005. – № 5. – С. 109-112.
6. Оніщенко Н.М. Теоретико-методологічні засади формування та розвитку правової системи : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.01 / Оніщенко Наталія Миколаївна. – Київ, 2002. – 378 с.
7. Козьявин А. А. Социальное назначение и функции уголовного судопроизводства : [монография] / А.А. Козьявин. – М. : Юрлитинформ, 2010. – 272 с.
8. Википедия [Електронний ресурс]: материал из Википедии – свободной энциклопедии. – Режим доступа : <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%B2%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C>.
9. Спиридонов Л.И. Теория государства и права : учебник / Л.И. Спиридонов – М. : Проспект, 1999. – 301 с.
10. Тлумачний словник української мови [За ред. В.С. Калашника]. – 2-ге вид., випр. і доп. – Х., 2004. – 992 с.
11. Жолнович О.П. Система трудового права України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / Жолнович Оксана Іванівна. – Львів, 2008. – 193 с.
12. Корбутяк В.І. Методологія системного підходу та наукових досліджень : [навчальний посібник] / В.І. Корбутяк. – Рівне : НУВГП, 2010. – 176 с.
13. Ключев М. М. Кримінологічні засади програмування запобігання злочинності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Ключев Михайло Михайлович. – К., 2008. – 198 с.
14. Петрушенко Л.А. Единство системности, организованности и самодвижения / Л.А. Петрушенко. – М. : Мысль, 1975. – 286 с.
15. Википедия [Електронний ресурс] : материал из Википедии – свободной энциклопедии. – Режим доступа : <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B0>.

РОГАТИНСЬКА Н. З.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри публічного права
юридичного факультету
(Тернопільський національний
економічний університет)

УДК 343.14+343.135

МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ ПОТЕРПІЛОГО В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

В статті розглянуто правовий статус потерпілого. Проаналізовано норми чинного законодавства України, які визначають момент набуття особою статусу потерпілого. Особливу увагу приділено показанню потерпілого як джерела доказів в кримінальному провадженні.

Ключові слова: потерпілий, правовий статус, показання, джерело доказів, допит.

В статье рассмотрен правовой статус пострадавшего. Проанализированы нормы действующего законодательства Украины, которые определяют момент приобретения лицом статуса пострадавшего. Особенное внимание уделено показанию пострадавшего как источника доказательств в уголовном процессе.

Ключевые слова: пострадавший, правовой статус, показание, источник доказательств, допрос.

Legal status of a victim is considered in the article. The norms of current legislation of Ukraine, which determine the moment of acquisition the face of status of a victim are analyzed. The special attention is spared the testimony of a victim as sources of proofs in criminal realization.

Key words: suffering, legal status, testimony, source of proofs, interrogation.

Вступ. Одним із головних завдань судово-правової реформи в Україні є здійснення об'єктивного слідства, кваліфікованого правового захисту та незалежного суду. Право людини на захист свого життя і здоров'я, честі та гідності, своїх прав і свобод є основоположним та повинно бути забезпечено державою, її компетентними судовими, виконавчими та законодавчими органами влади.

Відповідно до ст. 55 Конституції України права і свободи громадянина України захищаються судом. Суть такого захисту полягає в тому, що кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади [1].

Характерно, що Верховний Суд України зайняв чітку і однозначну позицію щодо захисту прав і законних інтересів громадян у випадку виникнення колізії між Конституцією України і чинним законодавством. У постанові Пленуму Верховного Суду України № 9 від 1 листопада 1996 р. «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» зазначено, що, оскільки Конституція України має найвищу юридичну силу, а її норми є нормами прямої дії, суди під час розгляду конкретних справ мають оцінювати зміст будь-якого закону чи іншого нормативно-правового акта з точки зору його відповідності Конституції і в усіх необхідних випадках застосувати Конституцію як акт

прямої дії. Судові рішення мають ґрунтуватись на Конституції, а також на чинному законодавстві, яке не суперечить їй [2, с. 23].

Постановка завдання. Метою статті є аналіз нового КПК України, що містить положення, пов'язані з механізмом реалізації прав та обов'язків потерпілого під час кримінального провадження.

Результати дослідження. Фігура потерпілого давно перебуває в полі зору науковців. До неї звертались у своїх працях В.В. Попелюшко, Н.І. Люблінський, Н.Н. Полянський, Н.Н. Розина, М.І. Бажанов, Р.С. Белкін, В.Я. Дорохов, Ю.М. Грошевой, І.М. Карнеєва, А.М. Ларін, П.А. Лупинська, Г.М. Мінковський, І.Л. Петрухін, А.Р. Ратинов, Р.Д. Рахунов, С.М. Стахівський, М.С. Строгович, Ф.Н. Фаткуллін, С.А. Шейфер, П.С. Елькінд та ін.

Важливим для реалізації активності потерпілого є момент набуття особою статусу потерпілого. У зв'язку з цим важливе значення має правовий статус потерпілого та його вдосконалення. Потерпілий від злочину, як і решта учасників кримінального провадження, має право на те, щоб його законні інтереси були забезпечені. Законодавець враховує це право, але, на жаль, не повною мірою і не завжди.

Потерпілим у кримінальному провадженні відповідно до ст. 55 КПК України може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди. Права і обов'язки потерпілого виникають в особі з моменту подання заяви про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або заяви про залучення її до провадження як потерпілого. Потерпілим є також особа, яка не є заявником, але якій кримінальним правопорушенням завдана шкода, у зв'язку з цим вона після початку кримінального провадження подала заяву про залучення її до провадження як потерпілого [3].

Значного розширення приділено переліку прав потерпілого. Законодавець передбачив необхідність вручення пам'ятки про його процесуальні права та обов'язки особою, яка прийняла заяву про вчинення кримінального правопорушення. Ці права вперше поділені в КПК на три групи: 1) права протягом кримінального провадження; 2) права під час досудового розслідування; 3) під час судового провадження в будь-якій інстанції.

До першої групи прав віднесено: право бути повідомленим про свої права та обов'язки, передбачені цим Кодексом; право знати сутність підозри та обвинувачення, бути повідомленим про обрання, зміну чи скасування щодо підозрюваного, обвинуваченого заходів забезпечення кримінального провадження та закінчення досудового розслідування; право за наявності відповідних підстав – на забезпечення безпеки не тільки щодо себе, а й близьких родичів чи членів своєї сім'ї, майна та житла; право не тільки давати пояснення, показання, а й відмовитися їх давати; право оскаржувати рішення, дії чи бездіяльність слідчого, прокурора, слідчого судді, суду в порядку, передбаченому КПК; право мати представника та в будь-який момент кримінального провадження відмовитися від його послуг; право давати пояснення, показання рідною або іншою мовою, якою він вільно володіє, безоплатно за рахунок держави користуватися послугами перекладача в разі, якщо він не володіє державною мовою чи мовою, якою ведеться кримінальне провадження; право застосовувати з додержанням вимог КПК технічні засоби при проведенні процесуальних дій, в яких він бере участь. Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд вправі заборонити потерпілому застосовувати технічні засоби при проведенні окремої процесуальної дії чи на певній стадії кримінального провадження з метою нерозголошення даних, які містять таємницю, що охороняється законом чи стосується інтимних сторін життя людини, про що виноситься (постановляється) вмотивована постановова (ухвала).

До другої групи прав віднесено: право на негайне прийняття і реєстрацію заяви про кримінальне правопорушення, визнання його потерпілим; право отримувати від

уповноваженого органу, до якого він подав заяву, документ, що підтверджує її прийняття і реєстрацію; право брати участь у слідчих (розшукових) та інших процесуальних діях, під час проведення яких ставити запитання, подавати свої зауваження та заперечення щодо порядку проведення дії, що заносяться до протоколу, а також знайомитися з протоколами слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, виконаних за його участі; право отримувати копії матеріалів, які безпосередньо стосуються вчиненого щодо нього кримінального правопорушення, після закінчення досудового розслідування.

До третьої групи прав віднесено: право висловлювати свою думку під час вирішення питання про призначення покарання обвинуваченому, а також висловлювати свою думку при вирішенні питання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру; право знайомитися з судовими рішеннями, журналом судового засідання і технічним записом кримінального провадження в суді.

Позитивним є той момент, що вперше в КПК України окремою статтею визначено обов'язки потерпілого.

Потерпілий (ст. 57) зобов'язаний: прибути за викликом до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, а в разі неможливості своєчасного прибуття – завчасно повідомити про це, а також про причини неможливості прибуття; не перешкоджати встановленню обставин вчинення кримінального правопорушення; не розголошувати без дозволу слідчого, прокурора, суду відомості, які стали йому відомі у зв'язку з участю у кримінальному провадженні, які становлять охоронювану законом таємницю. Потерпілий від злочину в значній більшості випадків заінтересований в тому, щоб відносно злочинця було порушено кримінальне переслідування, а сам він був визнаний у встановленому порядку потерпілим і мав можливість відстоювати в кримінальному процесі свою позицію; щоб на особу, яка вчинила злочинне діяння, була покладена кримінальна відповідальність, а йому була би повністю відшкодована шкода. Потерпіла від злочину особа має можливість відстоювати свої права та законні інтереси на всіх етапах провадження у справі [4, с. 98].

За КПК України 1960 року не могли визначитись щодо статусу потерпілого в разі смерті особи, адже інколи всі родичі померлого з різних причин хотіли набути цих прав. За КПК України, якщо внаслідок вчинення кримінального правопорушення настала смерть особи або особа перебуває у стані, який унеможливорює подання нею відповідної заяви, потерпілим визнається лише одна особа з числа близьких родичів чи членів сім'ї, яка подала заяву про залучення її до провадження як потерпілого. Їй лише за відповідним клопотанням, на розсуд слідчого, потерпілим може бути визнано кілька осіб [5, с. 118].

Одним із важливих моментів механізму реалізації права є показання потерпілого як джерело доказів у кримінальному судочинстві. Зміни вітчизняного кримінально-процесуального законодавства, пов'язані із прийняттям і вдосконаленням нового КПК України, істотно вплинули на правове регулювання отримання показань і приведення його у відповідність до європейських норм.

Показання потерпілого займає особливе місце під час вирішення завдань кримінального судочинства, адже найчастіше тільки на їх основі здійснюється достовірне встановлення обставин, які є предметом дослідження у кримінальному провадженні.

Показання потерпілого, як і показання інших учасників процесу, не мають заздалегідь встановленої доказової сили, вони підлягають перевірці поряд з іншими зібраними доказами у справі і оцінці слідчим за його внутрішнім переконанням.

Для найбільш повної і об'єктивної оцінки ролі показань потерпілого як доказів у кримінальній справі, необхідно чітко уявити собі механізм формування уявлень про те, що трапилось, та як саме ці уявлення, про які мали місце факти, складуть зміст показань потерпілого під час допитів.

На наш погляд, досить суттєвим є коло психологічних проблем, пов'язаних з формуванням показань потерпілого, які умовно можна визначити таким чином: об'єктивні

(погодні умови, час доби тощо), об'єктивно-суб'єктивні (пов'язані з особистістю потерпілого, його пам'яттю, емоційним станом, темпераментом), суб'єктивні (правосвідомість потерпілого, бажання приховати або спотворити будь-які факти).

Аналізуючи чинне законодавство, варто відзначити ряд позитивних моментів. Вперше врегульовано питання про способи збору доказів стороною захисту та потерпілим. Збирання доказів здійснюється ними шляхом витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, службових та фізичних осіб речей, копій документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій, актів перевірок; ініціювання проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних дій, а також шляхом здійснення інших дій, які здатні забезпечити подання до суду належних і допустимих доказів. Ініціювання стороною захисту, потерпілим проведення слідчих (розшукових) дій здійснюється шляхом подання слідчому, прокурору відповідних клопотань. Постанова слідчого, прокурора про відмову в задоволенні клопотання про проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій може бути оскаржена у слідчому судді.

Важливим моментом для реалізації прав потерпілого є питання захисту. Представником потерпілого може бути уже тільки адвокат, а не просто фахівець у галузі права. У свою чергу представником юридичної особи, яка є потерпілим, може бути її керівник, інша особа, уповноважена законом або установчими документами, працівник юридичної особи за довіреністю, а також особа, яка має право бути захисником у кримінальному провадженні, тобто адвокат, а не просто фахівець у галузі права.

Потерпілий також може користуватись послугами адвоката. Відповідно до ч. 1 ст. 12 Закону України «Про адвокатуру», якщо потерпілий відноситься до малозабезпечених осіб, то йому призначають адвоката безоплатно [6].

Якщо потерпілим є неповнолітня особа або особа, визнана в установленому законом порядку недієздатною чи обмежено дієздатною, то до участі в процесуальній дії разом з нею вперше передбачено обов'язкове залучення її законного представника.

На всіх стадіях кримінального провадження потерпілий має право примиритися з підозрюваним, обвинуваченим і укласти угоду про примирення. Але, лише у передбачених законом України про кримінальну відповідальність та КПК випадках примирення є підставою для закриття кримінального провадження.

Сьогодні діючим законодавством передбачено примирення сторін у кримінальному процесі, відшкодування завданих збитків потерпілому, пом'якшення кримінальної відповідальності обвинуваченому, однак механізм реалізації цих прав малорезультативний. Міжнародний досвід переконує, що більш дієвим може бути медіаційне провадження та угода про відшкодування завданих збитків, яка укладена в процесі примирення сторін на стадії досудового розслідування справи або при судовому розгляді справи. Дії медіатора спрямовані лише на примирення сторін та відшкодування матеріальної й моральної шкоди потерпілому, тому вони є більш ефективними щодо дій слідчого, якому треба довести вину обвинуваченого, а вже потім визнати особу потерпілою та забезпечити їй цивільний позов. Тому саме з метою удосконалення механізму відшкодування завданих потерпілій стороні збитків і необхідно впроваджувати медіації не тільки в кримінальний процес України. Це доцільне і з інших причин. Зокрема, відповідно до урядової програми «Назустріч людям», якою передбачено системні заходи, спрямовані на максимальне забезпечення гарантій захисту законних прав та інтересів осіб, що потерпіли від злочинів, та реальне відшкодування заподіяної їм шкоди; на спрощення процедури розв'язання деяких спорів та розгляду незначних правопорушень з метою звільнення судів від надмірної завантаженості [7].

Висновки. Варто зазначити, що в чинному кримінально-процесуальному законодавстві не до кінця врегульоване питання щодо відшкодування потерпілому шкоди,

спричиненої злочином, що призводить до недостатньої гарантованості охорони його прав у кримінальному провадженні.

Список використаних джерел:

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – ст. 55.
2. Постанови Пленуму Верховного Суду України. 1963–2000. – К. : А.С. К., 2000. – Т.1.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / Є.М. Блажівський, Ю.М. Грошевий, Ю.М. Дьомін, та ін. ; за заг.ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, А.В. Портнова – Х.: Право, 2012 – 664с.
4. Попелюшко В. Справи приватного обвинувачення: актуальні проблеми, законодавчі парадокси / В. Попелюшко // Право України. – 2006. – № 4 – С. 98–100.
5. Актуальні питання кримінального процесу України : навч. посіб. / Є.М. Блажівський, Ш.М. Козьяков, О.М. Толочко, С.С. Мірошніченко, Г.П. Власова та ін. ; за аг. ред. Є.М. Блажівського. – К. : Національна академія прокуратури України ; Центр учбової літератури, 2013. – 304 с.
6. Закон України «Про адвокатуру» // Відомості Верховної Ради, 1993. – № 9. – Ст. 62 (із змінами, внесеними згідно із законами № 3108-IV від 17.11.2005 р.).
7. Програма діяльності Кабінету Міністрів «Назустріч людям», схвалена Постановою Верховної Ради № 2426-IV від 4.02.2005 // Відомості Верховної Ради. – 2005. – № 12. – Ст. 209.

САЧКО О. В.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри
кримінально-правових дисциплін
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.9

**ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДОСЛІДЧОЇ ПЕРЕВІРКИ ІНФОРМАЦІЇ
ПРО НЕЗАКОННИЙ ОБІГ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ В УКРАЇНІ**

У статті приділяється увага правовому регулюванню дослідчої перевірки інформації про незаконний обіг наркотичних засобів в Україні.

Ключові слова: *правове регулювання, дослідча перевірка, незаконний обіг, наркотичні засоби, початок досудового розслідування.*

В статье уделяется внимание правовому регулированию следственной проверки информации о незаконном обороте наркотических средств в Украине.

Ключевые слова: *правовое регулирование, следственная проверка, незаконный оборот, наркотические средства, начало досудебного расследования.*

The article focuses attention legal regulation of preliminary examination of information about legal trafficking of narcotic drugs in Ukraine.

Key words: *Legal regulation, preliminary examination, trafficking, narcotic drugs, the beginning of the pretrial investigation.*

Вступ. Необхідність чіткого законодавчого врегулювання дослідчої перевірки інформації про незаконний обіг наркотичних засобів в Україні не викликає жодних сумнівів. Розроблення та впровадження ефективних методів та способів боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, особливо на початковому етапі, визнає світова громада. Незаконний обіг наркотичних засобів безпосередньо впливає на рівень криміногенної обстановки як в окремо взятій державі, так і в світі в цілому. Зв'язок незаконного обігу наркотичних засобів з загальною злочинністю в Україні не потребує жодних доказів, також не потребує жодних доказів той факт, що цей вид злочинної діяльності є надприбутковим, у зв'язку з чим він носить міжнародний характер.

Актуальність досліджуваної проблеми обумовлюється тим, що діяльність, пов'язана з дослідною перевіркою інформації про незаконний обіг наркотиків, в юридичному сенсі недостатньо чітко законодавчо врегульована, що додає певних проблем у правозастосовчій практиці.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, вказує на певну увагу до різних аспектів проблем дослідчої перевірки інформації про незаконний обіг наркотичних засобів в працях таких вчених: С.Є. Віцина, Ф.В. Глазиріна, В.С. Зеленецького, В.Є. Зобова, В.П. Колпакова, Л.М. Лобойка, Л.М. Маслінікова, В.І. Михайлова, С.В. Слінька, І.І. Статіви, М.С. Строговича, В.М. Тертишника, В.Г. Уварова, А.А. Шахматєва, В.М. Шевчука, К.О. Чаплинського, А.Г. Філіпова, А.А. Ялбуганова та інших.

Постановка завдання. Мета даної роботи – аналіз правового регулювання дослідчої перевірки інформації про незаконний обіг наркотичних засобів в Україні з метою його удосконалення, для ефективного використання в процесі діяльності правоохоронних органів під час безпосереднього виявлення злочинів вказаної категорії.

Результати дослідження. Інститут дослідчої перевірки, який виник у 20–50 рр. минулого століття, знайшов своє нормативне втілення в процедурі порушення кримінальної справи, встановленої ст. 94–100 КПК УРСР 1960 р., де окреслювались суб'єкти, завдання, процесуальний порядок, терміни та засоби здійснення.

Стадія порушення кримінальної справи включала в себе систему процесуальних дій і правовідносин: прийняття, розгляд та перевірку заяв і повідомлень про злочини; вжиття заходів щодо відвернення і припинення злочинів; прийняття рішення про порушення кримінальної справи або про його відмову; прокурорський нагляд за конституцією та обґрунтованістю вказаних рішень. Завданнями на стадії порушення кримінальної справи були: прийняття, реєстрація, розгляд, перевірка заяв та повідомлень про злочини, прийняття щодо них рішень, виявлення та попередження злочинів. Засобами цих завдань були процесуальні дії, спрямовані на одержання доказів та захист прав і законних інтересів громадян та юридичних осіб.

Швидкий та всебічний розгляд заяв та повідомлень про злочини створює оптимальні умови для вирішення слідчим завдань: встановити об'єктивну істину та забезпечити захист прав громадян і юридичних осіб. Несвоєчасне порушення кримінальної справи ці умови ускладнює: особи, зацікавлені в результатах справи, отримують можливість приховувати сліди злочину та перешкоджати встановленню істини.

З часу виникнення стадії порушення кримінальної справи і формування закладених в ній засобів дослідчої перевірки заяв і повідомлень про злочини, дискусії щодо процесуальної форми перевірочних дій і самого інституту порушення справи не припинялись.

Стадію порушення кримінальної справи іноді іменували стадією прийняття, перевірки і розгляду заяв і повідомлень про злочини, а пізніше дослідчим провадженням. Адже стадія могла закінчуватись не тільки порушенням справи, а й протилежним рішенням – постановою про відмову в порушенні справи.

На думку С. Слінько, стадію порушення кримінальної справи розділяли на два етапи: процедуру перевірки матеріалів, які надійшли до органу дізнання, та порушення кримінальної справи, в якому відображено основне завдання стадії. Порушення кримінальної справи дає підстави для провадження досудового слідства. Порушення кримінальної справи є обов'язковою стадією кримінального процесу і служить правовою підставою для проведення процесуальних дій [6, с. 36].

Проти скасування дослідчої перевірки виступав М. Строгович, зазначаючи: «Практичне значення моменту порушення кримінальної справи дуже велике. Вірне вирішення питання про підстави до порушення кримінальної справи забезпечує такий порядок, за якого судово-слідчі органи реагують тільки на злочини; цим усуваються необґрунтовані порушення кримінальних справ та марна трата сил та засобів судово-слідчого апарату на розслідування та розгляд дій, що позбавлені суспільно-небезпечного змісту, а тому не потребують втручання тих органів, основним завданням яких є боротьба зі злочинністю [8, с. 102-103].

С. Віцин стверджував, що необхідно відмовитися від так званої дослідчої перевірки заяв, повідомлень про злочини, а в разі їх отримання негайно порушувати кримінальну справу та починати розслідування [1, с. 54-56].

Аналізуючи дану проблему Л. Масленнікова стверджувала: «не зважаючи на різні назви, різні підходи та навіть різне законодавче закріплення, суть всіх перевірних дій однакова. Розслідуванню, що вбране в сувору процесуальну форму, передує етап, що дозволяє поза процесуальною формою отримати інформацію, яка буде не тільки підставою до порушення кримінальної справи, але й багато в чому визначить хід розслідування» [5, с. 48-49].

Перевірна діяльність, – як справедливо зазначає І. Статіва, – здійснювана шляхом отримання додаткових даних про подію, виникла у 1928 р. позанормативно, тобто як дієва реакція практики правоохоронної діяльності на вимогу порушувати кримінальну справу тільки тоді, коли результатом її розслідування буде обвинувальний висновок [7, с. 66-68].

В. Маляренко, констатує наявність двох шляхів реформування початкового етапу досудового провадження: (1) подальша деталізація та регламентація процесів, пов'язаних із вирішенням питання про порушення кримінальної справи, або (2) перехід до європейської моделі початку розслідування, віддає перевагу другому шляху [4, с. 4-5].

О. Усачов вважав, що «наявність стадії порушення кримінальної справи в тому вигляді, в якому це передбачено КПК, тягне за собою зайві процесуальні (процедурні) витрати, а також невинуватну трату часу на встановлення тих обставин, які можна було б швидше встановити слідчим шляхом за допомогою провадження слідчих дій» [10, с. 22].

М. Деєв вважав, що одним з варіантів реформування стадії порушення кримінальної справи може бути необхідність порушення кримінальної справи за наявності самих лише приводів до порушення справи; після порушення кримінальної справи одразу можна проводити повноцінні слідчі дії (окрім тих, що обмежують конституційні права (обшук, виїмка, накладення арешту на кореспонденцію та зняття інформації з каналів зв'язку, огляд житла чи іншого володіння особи тощо). Всі без виключень слідчі дії можуть бути проведені тільки після винесення процесуального акту, у якому констатується наявність достатніх даних, що вказують на наявність ознак злочину (на думку автора – постановою про встановлення наявності ознак складу злочину), який має бути винесений впродовж 10-ти денного терміну з моменту появи приводу [2, с. 84-87].

Така думка більш виражена і заслуговує на увагу та аналіз у контексті судово-правової реформи в Україні, де проблеми стадії порушення справи уже ускладнилися но-

вим, заангажованим, запроваджуючи штучні правила, що надавали перевагу захисту обвинуваченого і фактично блокували активне розслідування, інститутом оскарження самої постанови про порушення справи. На наш погляд, з концепції М. Деєва прийнятною може бути лише перша її частина, а від постанови про порушення справи чи винесення якогось спеціального акту, констатуючого наявність злочину, доцільно взагалі відмовитись (щоб виключити і можливість його оскарження), як це пропонують українські вчені [9, с. 47-53].

В. Маляренко, слушно зазначав, що «у багатьох європейських країнах не існує поняття порушення кримінальної справи, у зв'язку з цим не відбувається зволікання з початком розслідування, не існує формалізму та різного роду ускладнень. Там досудове розслідування починається з моменту реєстрації уповноваженими законом органами інформації про кримінальний злочин або проступок. Із цього моменту мають право проводитися слідчі дії. В Україні дещо інакше. Кримінальний процес, того часу був зарегульований і заформалізований. Суто формальній постанові про порушення кримінальної справи надавалось особливе значення. Від неї вимагали того, що іноді не можна вимагати всередині слідства» [4, с. 4-5].

Аналіз практики, якій притаманні як тяганина і дублювання, так і безпідставне втручання в права людини, показав, що не реформувати дослідчу перевірку було вже неможливо.

Доцільно в цьому контексті звернути увагу на деякі історичні моменти, досвід зарубіжних країн та вітчизняних законопроектів.

Зазначимо, що за Статутом кримінального судочинства 1864 року стадія порушення кримінальної справи в структурі кримінально-процесуальної діяльності як окремий інститут не виділялася, спеціальна постанова про початок провадження в справі не оформлювалася, а функцію процесуального акту, який би означав офіційний початок провадження в кримінальній справі виконували письмові оповістки, скарги та повідомлення. В ст. 262 Статуту зафіксовано було правило, відповідно до якого «попереднє слідство не може бути розпочате без законного приводу та достатньої підстави». Стосовно приводів до початку слідства, то їхній перелік був визначений ст. 297 Статуту, а саме: оповістки та скарги приватних осіб; повідомлення поліції, урядових закладів та посадових осіб; з'явлення із зізнанням; порушення справи прокурором; порушення справи за безпосереднім розсудом судового слідчого. Щодо підстав для початку слідства, то практика виходила з розуміння під ними наявності даних, що вказували на вірогідність вчинення злочину.

Суттєвою особливістю іноземного досудового провадження є відсутність аналога стадії порушення кримінальної справи, офіційного законодавчого закріплення початкового моменту провадження по кримінальній справі [3, с. 34].

Проблеми дослідчої перевірки у кримінальному процесі України можна класифікувати на такі основні види: а) проблематика недостатності дозволених законом юридичних форм діяльності; б) проблеми неналежної урегульованості дозволених законом засобів отримання доказової інформації; в) проблематика недостатньої урегульованості правовідносин, що виникають при отриманні доказової інформації.

Бачення законодавчої влади щодо шляхів розв'язання цих проблем постійно змінюється, хоча уже і вбачається остаточне законодавче визначення вищенаведених проблем.

Так, у Проекті КПК України від 18 листопада 2005 року (реєстраційний номер 3456-д) було передбачено проведення попередньої перевірки первинної інформації (ст. 188). Для вирішення питання про порушення кримінальної справи надався 5-ти денний термін, а за необхідності закінчити попередню перевірку – 10-ти денний. Даний строк міг бути продовжений до 1 місяця прокурором району (міста) та до 3 місяців Генеральним прокурором, прокурором Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та

Севастополя (ст. 196). До порушення кримінальної справи дозволялось: відібрати пояснення, проводити огляд місцевості та приміщення, проводити освідування, вилучати та витребувати предмети та документи та оглядати їх, витребувати висновки відомчих перевірок і спеціалістів, проводити оперативно-розшукові заходи (ст. 198). Також дозволялось проводити ексгумацію трупа (ст. 260), судову експертизу, якщо без її висновку неможна встановити ознаки злочину (ст. 275).

Проект КПК від 13 грудня 2007 року (реєстраційний номер 1233), будучи доопрацьованим варіантом вищезгаданого, не змінював порядок проведення дослідчої перевірки.

Указом Президента України від 8 квітня 2008 року № 311/2008 була затверджена Концепція реформування кримінальної юстиції в Україні, в якій зазначалось, що потребує спрощення процедура початку досудового розслідування, яким має вважатися момент отримання уповноваженими законом органами інформації про кримінальний проступок або злочин. Відповідні службові особи мають бути зобов'язані розпочати досудове розслідування невідкладно після отримання такої інформації, про що повідомляється прокурору.

У розробленому на основі зазначеної Концепції Проекті КПК України, ухваленому на 16-му пленарному засіданні Національної комісії із зміцнення демократії та утвердження верховенства права, винесеному Кабінетом Міністрів України на широке громадське обговорення 14 жовтня 2009 року, зазначалось: «Слідчий, державний обвинувач зобов'язаний розпочати розслідування негайно після того, як із заяви, повідомлення, самостійного виявлення ним або з іншого джерела йому стали відомі обставини, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення» (ст. 197).

У ст. 210 Проекту КПК України 2011 року зазначалось: «Слідчий, прокурор зобов'язаний розпочати розслідування негайно після того, як із заяви, повідомлення, самостійного виявлення ним або з іншого джерела йому стали відомі обставини, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення». Така пропозиція обгрунтована і формується після аналізу виникаючих проблем дослідчої перевірки.

У ч. 2 ст. 214 КПК України 2012 року зазначається: «Досудове розслідування розпочинається з моменту внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань. Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення затверджуються Генеральною прокуратурою України за погодженням з Міністерством внутрішніх справ України, Службою безпеки України, органом, що здійснює контроль за додержанням податкового законодавства».

У ч. 3 ст. 214 даного КПК України визначено наступне: «Здійснення досудового розслідування до внесення відомостей до реєстру або без такого внесення не допускається і тягне за собою відповідальність, встановлену законом. Огляд місця події у невідкладних випадках може бути проведений до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань, яке здійснюється негайно після завершення огляду. У випадку виявлення ознак кримінального правопорушення на морському чи річковому судні, що перебуває за межами України, досудове розслідування розпочинається негайно; відомості про нього вносяться до Єдиного реєстру досудових розслідувань при першій можливості». Дана позиція залишилась в такій редакції й у КПК України, який набув чинності 19 листопада 2012 року.

Висновки. Слід зазначити, що правове регулювання дослідчої перевірки інформації про злочини має неоднозначні наукові погляди щодо даної проблеми.

Навіть в останніх найбільш радикальних законопроектах щодо спрощення дослідчого провадження все ж повністю від нього відмовитись не вдалось. Адже до початку розслідування все ж таки допускається огляд місця події як невідкладна слідча дія. І такий підхід повністю відповідає закономірностям інформаційно-пізнавального процесу в сфері протидії злочинності.

Список використаних джерел:

1. Вицин С. Институт возбуждения уголовного дела в уголовном судопроизводстве / С. Вицин // Российская юстиция. – 2003. – № 6. – С. 54–56.
2. Деев М. Достатність доказів (даних) на стадії порушення кримінальної справи / М. Деев // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 12. – С. 84–87.
3. Деришев Ю.В. Уголовное досудебное производство: концепция процедурного и функционально-правового построения : автореф. дисс. доктора юрид. наук. : 12.00.09 «уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза ; оперативно-розыскная деятельность» / Ю.В. Деришев. – Омск, 2005. – Режим доступа : <http://kalinovskiy-k.narod.ru>.
4. Маляренко В.Т. Щодо постанови про порушення кримінальної справи / В.Т. Маляренко // Голос України. – 2008. – № 169 (4419). – С. 4–5.
5. Масленникова Л.Н. Проверочные действия в стадии возбуждения уголовного дела / Л.Н. Масленникова // Социалистическая законность. – 1989. – № 6. – С. 48–49.
6. Слiнько С.В. Теорiя i практика досудового розслiдування: генезис та перспективи реформування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «кримінальний процес, та криміналістика; судова експертиза ; оперативно-розшукова діяльність» / С.В. Слiнько. – Дніпропетровськ, 2010. – 36 с.
7. Статiва I.I. Початковий етап пiдготовчого провадження в кримінальному процесі України. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (спеціальність 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність – Дніпропетровськ, 2011. – С. 66–68.
8. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса: В 2 т. / М. : издательство «Наука», 1970. – Т. 2 : Порядок производства по уголовным делам по советскому уголовно-процессуальному праву. – С. 102–103.
9. Тертишник В. Функції та гарантії незалежності прокурора у правовій державі / В. Тертишник, О. Тертишник // Вісник прокуратури. – 2010. – № 6 (108). – С. 47–53.
10. Усачев А.А. Возбуждение уголовного дела в российском уголовном судопроизводстве : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза ; оперативно-розыскная деятельность» / А.А. Усачев. – Иркутск, 2003. – 22 с.

ХАРАБЕРЮШ О. І.,
кандидат юридичних наук,
заступник начальника відділу
(Управління Служби безпеки України
в Донецькій області)

УДК 351.746.1:343.985

ІНФОРМАЦІЙНО-ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ У ПРОТИДІЇ КОНТРАБАНДИ

Статтю присвячено визначенню місця систем мобільного зв'язку у заходах із протидії контрабанді. Проводиться аналіз нормативно-правових актів, які регламентують використання систем мобільного зв'язку у правоохоронній діяльності, та надаються пропозиції щодо їх удосконалення.

Ключові слова: контрабанда, нові інформаційні технології, оперативно-розшукова діяльність, кримінальне провадження, мобільний зв'язок.

Статья посвящена определению места систем мобильной связи в мероприятиях по противодействию контрабанде. Проводится анализ нормативно-правовых актов, которые регламентируют использование систем мобильной связи в правоохранительной деятельности, и предоставляются предложения относительно их усовершенствования.

Ключевые слова: контрабанда, новые информационные технологии, оперативно-розыскная деятельность, уголовное производство, мобильная связь.

The article is devoted definition of a place of systems of mobile communication for counteraction to contraband. The analyses of regulatory legal acts which regulate use of systems of mobile communication in law-enforcement activity are carried out and are given to the offer concerning their improvement.

Key words: the contraband, new information technology, operatively-search activity, a criminal proceeding, mobile communication.

Вступ. У прийнятій 22 липня 2000 р. Хартії глобального інформаційного суспільства зазначається, що інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ) є одним із найбільш важливих чинників, що впливають на формування суспільства ХХІ ст. Їх революційна дія стосується способу життя людей, їх освіти й роботи, а також взаємодії уряду і суспільства. Беручи до уваги постійні кількісні та якісні зміни видів зв'язку і телекомунікаційних послуг, враховуючи, що сьогодні найбільш розповсюдженим є мобільний зв'язок, перевага в отриманні криміналістично значущої інформації під час оперативно-розшукового документування та розслідування кримінальних правопорушень належатиме телекомунікаційним системам мобільного зв'язку [1, с. 118-121].

Актуальним питанням використання телекомунікаційних технологій у кримінальному провадженні присвячені роботи Н.М. Ахтирської, О.Г. Волеводза, І.О. Воронова, А.В. Іщенко, І.П. Красюка, Т.В. Михальчук, М.І Пашковського, А.С. Сизоненка, Д.Б. Сергєєвої, М.І Смирнова, М.Є. Шумила та інших учених. Серед розробників окремих положень теорії використання у кримінальному провадженні інформації, отриманої з телекомунікаційних мереж, слід назвати В.В. Бірюкова, С.В. Єськова, В.А. Литвинова, М.Ю. Литвинова, Є.Д. Лук'янчикова, О.В. Меживого, М.П. Нестеренка, Ю.Ю. Орлова, Д.В. Сулацького,

І.Ф. Хараберюша, кожен з яких зробив свій внесок у вирішення проблем, що стоять перед сучасним інформаційним суспільством.

Постановка завдання. Водночас застосування сучасних методик і підходів до актуальних проблем теорії і практики протидії контрабанді потребує окремого розгляду, що стало особливо актуальним у сучасних умовах реформування всієї системи протидії злочинності. Підґрунтям цього є зміна моделі правоохоронної діяльності відповідно до чинного Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України).

Результати дослідження. Положення нового КПК України визначило для правоохоронних органів, що здійснюють протидію контрабанді, ряд питань організаційного і тактичного характеру щодо застосування правових норм у практичній діяльності. Одним із таких питань є організація отримання відомостей від операторів телекомунікацій у межах негласних слідчих (розшукових) дій (НСРД) – «установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу» та «зняття інформації із транспортних телекомунікаційних мереж» (у термінології КПК 1960 р. – «зняття інформації з каналів зв'язку»). Невирішеними є питання про порядок затребування інформації про взаємоз'єднання телекомунікаційних мереж, здійснення запитів на отримання трафіків телефонних з'єднань, проведення моніторингів та зняття інформації із транспортних телекомунікаційних мереж. Відсутність нового механізму застосування кримінально-процесуальних норм і неможливість застосування за прецедентом норм старого законодавства стають перепорою для використання у кримінальному провадженні інформації, отриманої від операторів телекомунікацій.

У дослідженнях учені висловлювали різні погляди щодо процесів отримання від операторів телекомунікацій відомостей в оперативно-розшуковій та слідчій діяльності. Їх можна поділити на три принципово різні точки зору.

1. Витребування оперативним підрозділом або слідчим від оператора зв'язку відомостей про взаємоз'єднання телекомунікаційних мереж, що здійснюється з метою встановлення місцезнаходження радіоелектронного засобу, є тотожним контролю й запису телефонних переговорів як виду зняття інформації із транспортних телекомунікаційних мереж. Оскільки прослуховування чужих переговорів є втручанням у приватне спілкування, зазначена дія полягає в тимчасовому обмеженні прав громадян, а тому її проведення вимагає отримання санкції суду.

НСРД «зняття інформації із транспортних телекомунікаційних мереж» дійсно передбачає втручання у приватне спілкування, адже фіксація розмов (повідомлень чи сигналів) є її метою. Проте для встановлення місцезнаходження радіоелектронного засобу отримується лише інформація про взаємоз'єднання телекомунікаційних мереж (інформація про факт спілкування, а не про його зміст), що категорично спростовує зазначену точку зору.

2. Отримання правоохоронними органами відомостей про взаємоз'єднання телекомунікаційних мереж (у тому числі баз даних систем розрахунку за надані громадянам послуги зв'язку, з'єднання і трафік) є діяльністю, не пов'язаною з контролем телефонних переговорів як виду зняття інформації із транспортних телекомунікаційних мереж. Проте санкцію суду на доступ до відомостей щодо наданих телекомунікаційних послуг отримувати необхідно. Це пов'язано з тим, що відомості баз даних систем фінансових розрахунків за надані громадянам послуги зв'язку, з'єднання і трафік можуть бути визнані комерційною таємницею суб'єкта господарювання (ч. 1) [2, ст. 36], яка є конфіденційною [3, ст. 7].

3. Отримання відомостей про взаємоз'єднання телекомунікаційних мереж у вигляді документів про вхідні та вихідні сигнали з'єднань викраденого мобільного телефону не передбачає доступ до змісту переговорів. При цьому отримання цих документів ототожнюється із провадженням виїмки, метою якої є інформація про вхідні та вихідні дзвінки з конкретного телефону [1, с. 57-59].

Водночас проведення виїмки новим КПК України не передбачене. Замість виїмки – тимчасовий доступ до речей та документів із можливістю їх вилучення в разі прийняття відповідного рішення слідчим суддею, судом [4, гл. 15].

Однак посилаючись на положення Закону України «Про телекомунікації» та Правила надання й отримання телекомунікаційних послуг, окремі науковці стверджують, що поняття «охорона таємниці телефонних розмов, що передаються технічними засобами телекомунікацій» та «схоронність відомостей про надані телекомунікаційні послуги, в тому числі про їх отримання, тривалість, зміст, маршрути передавання» не є тотожними. Крім того, предметом злочину «порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, що передаються засобами зв'язку» (ст. 163 КК України) є лише відомості, які містяться в кореспонденції громадян і становлять їх особисту таємницю [5; 6, с. 456-458]. А це означає, що як порушення конституційних прав громадян слід розглядати лише доступ до змісту телекомунікаційного повідомлення, а не сам факт його встановлення.

Ми погоджуємося з думкою, що відомості баз даних систем розрахунку за надані громадянам послуги зв'язку, про з'єднання і трафік, є всього лише «відомостями про відомості», оскільки зміст самих переговорів, повідомлень слідчому (уповноваженій службовій особі) не доступний [7]. До того ж витребування таких відомостей не дозволяє навіть мати уявлення щодо змісту переговорів, повідомлень.

Таким чином, правовий режим затребування правоохоронними органами, що здійснюють протидію контрабанді, інформації щодо взаємоз'єднання телекомунікаційних мереж і зняття інформації з каналів зв'язку (транспортних телекомунікаційних мереж) мають відрізнитися. Цілком обґрунтованим є твердження, що попереднє погодження із прокуратурою та судове санкціонування доступу оперативних підрозділів до службових і розрахункових даних без негласного застосування спеціальних технічних засобів є «надлишковим» [8, с. 15].

Із прийняттям нового КПК України деякі положення нових нормативно-правових актів вносять специфічні риси у процес отримання відомостей від операторів телекомунікацій. Так, згідно з ч. 2 ст. 41 КПК України та п. 1.8 міжвідомчої Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні, під час виконання доручень слідчого (прокурора) оперативні працівники не мають права здійснювати процесуальні дії за власною ініціативою або звертатися із клопотаннями до слідчого судді чи прокурора [9]. Таким чином, на слідчого покладено повноваження проводити НСРД, а можливість оперативних працівників самостійно організувати свою роботу, виходячи з оперативних міркувань та на основі напрацьованого роками досвіду здійснення пошуку оптимального шляху протидії контрабанді у кримінальному провадженні, на жаль, обмежено.

Щодо організації законного перехоплення інформації із транспортних телекомунікаційних мереж новий КПК чітко розмежує поняття «відомості з телекомунікаційних мереж» і «відомості про місцезнаходження радіоелектронного засобу (в тому числі мобільного терміналу)». НСРД «зняття інформації із транспортних телекомунікаційних мереж» та «установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу» регламентуються різними нормами Кодексу та провадяться різними способами. За своєю сутністю зняття інформації із транспортних телекомунікаційних мереж (мереж телефонного чи електронного зв'язку) за новим КПК України збігається зі зняттям інформації з каналів зв'язку за старим КПК України, адже поняття «телекомунікації» у даному контексті є тотожним поняттю «канали зв'язку».

Відповідно до положень нового КПК України, за характером дії суб'єктів кримінального провадження, які здійснюють протидію контрабанді, щодо отримання відомостей із каналів електрозв'язку, інформаційних і телекомунікаційних мереж поділяються на такі:

– установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу – регламентована ст. 268 КПК України НСРД, що полягає в застосуванні технічних засобів для локалізації місця знаходження кінцевого обладнання рухомого (мобільного) зв'язку без розкриття змісту повідомлень, що передаються;

– зняття інформації із транспортних телекомунікаційних мереж – регламентована ст. 263 КПК України НСРД, що передбачає конспіративне перехоплення, контроль телефонних розмов (електронних сигналів і повідомлень) та фіксацію їх змісту з використанням технічних засобів негласного отримання інформації.

Зазначені НСРД мають своєю метою отримання результатів, які можуть використовуватися в доказуванні на тих самих підставах, що й результати проведення інших слідчих (розшукових) дій під час досудового розслідування щодо протидії контрабанді [4, ч. 1 ст. 256]. Матеріальні носії інформації з метою використання їх як доказів підлягають розсекречуванню за спеціальною процедурою [9].

З урахуванням положень нового КПК України та виходячи з тенденцій правозастосовної практики, за характером дії суб'єктів кримінального судочинства щодо отримання відомостей із каналів електрозв'язку, інформаційних і телекомунікаційних мереж для протидії контрабанді логічно мають поділятися на наступні види:

1. Зняття інформації із транспортних телекомунікаційних мереж (НСРД, передбачена ст. 263 КПК України), яке в свою чергу поділяється на:

– конспіративне перехоплення, контроль телефонних розмов та фіксацію їх змісту з використанням технічних засобів негласного отримання інформації;

– перехоплення електронних сигналів і повідомлень із використанням технічних засобів негласного отримання інформації.

2. Установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу такими шляхами:

– пеленгування місцезнаходження кінцевого обладнання мереж телекомунікацій оперативно-технічними підрозділами під час виконання доручень у порядку ст. 40 КПК України – як НСРД «установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу», передбачена ст. 268 КПК України;

– затребування компетентними органами розслідування інформації про взаємоз'єднання телекомунікаційних мереж із метою отримання та вибірки відомостей про надані телекомунікаційні послуги – як процесуальна дія, передбачена ст. 93 КПК України.

Отримання відомостей із каналів електрозв'язку, інформаційних чи телекомунікаційних мереж та використання цих відомостей у протидії контрабанді має здійснюватися відповідно до наведеного вище розподілу залежно від стадії та окремих обставин кримінального провадження, а також з огляду на перспективу використання отриманої інформації для вирішення завдань кримінального провадження.

Затребування інформації про взаємоз'єднання телекомунікаційних мереж не передбачає обмеження прав громадян, а тому має здійснюватися у вигляді звичайного запиту до оператора (провайдера) телекомунікацій. Інформація, отримана у такий спосіб, є орієнтуючою, проте може бути введена у процес доказування шляхом провадження певних процесуальних дій (експертиза, огляд із залученням спеціаліста).

Висновки. Підводячи підсумок, можемо констатувати, що законодавство у сфері отримання відомостей від операторів телекомунікацій та використання їх у протидії контрабанді й іншим злочинам потребує суттєвого доопрацювання. Тому пропонуємо внести наступні зміни до чинних нормативно-правових актів.

1. Для спрощення порядку отримання відомостей від операторів телекомунікацій під час протидії злочинам необхідно доповнити КПК України ст. 268-1 «Установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу без ухвали слідчого судді».

2. Переосмислити роль оперативних працівників у розслідуванні кримінальних правопорушень. Положення КПК України обмежують можливість оперативних працівників самостійно організувати свою роботу, виходячи з оперативних міркувань та на

основі напрацьованого роками досвіду здійснення пошуку оптимального шляху викриття злочинців. Беручи це до уваги, з метою поліпшення взаємодії оперативних підрозділів з органами розслідування вважаємо за необхідне:

– у ч. 2 ст. 41 КПК України слова «Співробітники оперативних підрозділів не мають права здійснювати процесуальні дії у кримінальному провадженні за власною ініціативою або звертатися із клопотаннями до слідчого судді чи прокурора» замінити словами «Співробітники оперативних підрозділів під час розслідування кримінальних правопорушень можуть надавати слідчому (прокурору) пропозиції щодо проведення конкретних слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій»;

– виключити п. 1.8 Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні.

Список використаних джерел:

1. Отримання інформації з телекомунікаційних мереж мобільного зв'язку та її використання у кримінальному провадженні : наук.-практ. посібник / О.В. Меживой, О.І. Хараберюш, Д.В. Безруков, І.Ф. Хараберюш ; за ред. професора І.Ф. Хараберюша. – Донецьк : ДЮІ МВС України, 2013. – 300 с.

2. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18. – Ст. 144.

3. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011 р. № 2939-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 32. – С. 1491. – Ст. 314.

4. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI // Голос України. – 2012. – № 90-91.

5. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25. – Ст. 131.

6. Кримінальний кодекс України : наук.-практ. коментар / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін. ; За заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Вид. 3-тє, перероб. та допов. – Харків : Одиссей, 2007. – 1184 с.

7. Быков В.М. Доказательственное значение сведений о телефонных исходящих и входящих звонках мобильной связи / В.М. Быков, Т.П. Сазонова, А.Н. Яковлев // Следователь (научно-практическое и информационное издание). – Красногорск : ООО «Красногорская типография», 2008. – № 9 (125). – С. 14–18.

8. Сулацький Д.В. Відомості щодо наданих телекомунікаційних послуг як предмет інформаційної безпеки людини та джерело оперативно значимої інформації : наук.-практ. рекомєнд. / Г.О. Маркарян, Д.В. Сулацький. – Донецьк : ДЮІ МВС України, 2011. – 28 с.

9. Інструкція про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні, затверджена спільним наказом Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Міністерства фінансів України, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Міністерства юстиції України від 16.11.2012 р. № 114/1042/516/1199/936/1687/5.

ЧАПЛИНСЬКА Ю. А.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри
кримінально-правових дисциплін
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.98

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОВЕДЕННЯ ОДНОЧАСНОГО ДОПИТУ ДВОХ РАНІШЕ ДОПИТАНИХ ОСІБ

Стаття присвячена дослідженню актуальних проблемних питань організаційного забезпечення проведення одночасного допиту двох раніше допитаних осіб. Розглянуто організаційно-підготовчі заходи до проведення одночасного допиту за участю підозрюваних та обвинувачених.

Ключові слова: організація, організаційне забезпечення, слідчі дії, одночасний допит.

Статья посвящена рассмотрению актуальных проблемных вопросов организационного обеспечения проведения одновременного допроса двух ранее допрошенных лиц. Рассмотрены организационно-подготовительные мероприятия проведения одновременного допроса с участием подозреваемых и обвиняемых.

Ключевые слова: организация, организационное обеспечение, следственные действия, одновременный допрос.

This article is devoted to consideration of actual problem questions of tactical supply of carrying out of confrontation. The author have considered the organizational preparatory actions of carrying out of confrontations with participation of suspected and defendants.

Key words: organization, organization supply, investigatory actions, confrontation.

Вступ. Одночасний допит двох раніше допитаних осіб («очна ставка») є найбільш розповсюдженою й ефективною слідчою дією, за допомогою якої збирається інформація про кримінальне правопорушення і злочинну діяльність певних осіб. Це обумовлюється високими інформативними можливостями одночасного допиту та надійністю, простотою і швидкістю отримання результату. Однак одночасний допит є однією з найскладніших слідчих дій. З одного боку, складність слідчої дії визначається тим, що слідчий не володіє до моменту слідчої дії вичерпними даними про особу злочинця і певною сукупністю доказів, які можна використати під час її проведення. З іншого боку, підозрювані не завжди зацікавлені в повному й усебічному розслідуванні кримінального правопорушення, що не може не впливати на правдивість їх показань. Окрім того, на потерпілих і свідків здійснюється негативний вплив із боку злочинців, що нерідко тягне до зміни їхніх показань. Зважаючи на це, успішне проведення цієї слідчої дії й отримання позитивних її результатів залежить від якості володіння слідчими знаннями про закони

мислення, логічні методи і прийоми, закономірності психології та тактичні прийоми, що розроблені у криміналістиці.

Узагальнення слідчої практики показало, що одночасний допит двох раніше допитаних осіб проводиться під час розслідування таких кримінальних правопорушень: проти життя, здоров'я та статевої свободи особи – 81%; учинених злочинними угрупованнями – 80%; проти власності – 78%; у сфері господарської діяльності – 51%; проти громадської безпеки, громадського порядку та моральності – 49%; у сфері службової діяльності – 13%. Однак незважаючи на її розповсюдженість, дана слідча дія має досить низьку результативність. На сьогодні значний відсоток співробітників слідчих підрозділів органів внутрішніх справ (71%) вважає одночасний допит неефективним і досить часто використовує його лише для підтвердження раніше даних показань учасників, тобто для їх закріплення. Такий підхід необґрунтовано звужує можливості слідчої дії як способу отримання доказів з особистісних джерел. Ситуація, що склалася, з одного боку, обумовлена певною складністю і трудомісткістю під час підготовки і проведення даної слідчої дії, а з іншого – недостатністю криміналістичних знань і професійних комунікативних умінь слідчого щодо одночасного допиту. Зважаючи на це, питання організаційного забезпечення одночасного допиту раніше допитаних осіб на сьогодні має низьку невирішених організаційно-тактичних проблем.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Загальна тактика одночасного допиту раніше допитаних осіб досить повно висвітлена вченими-криміналістами та процесуалістами у криміналістичній літературі. Зокрема, вагомий внесок у розробку наукових основ проведення слідчої дії зробили М.В. Бахарев, О.М. Васильєв, В.К. Весельський, Ф.В. Глазирін, А.В. Дулов, Л.М. Карнеєва, В.О. Коновалова, Є.Д. Лук'янчиков, М.І. Порубов, О.В. Соловійов, С.М. Стахівський, О.Р. Ратінов, В.М. Тертишник, К.О. Чаплинський, В.Ю. Шепітько та інші. Значущість проведених досліджень зумовлюється створенням ґрунтовної бази для подальших наукових пошуків удосконалення тактики провадження цієї слідчої дії, яка достатньо широко застосовується у правоохоронній практиці та є досить розповсюдженим способом збирання фактичних даних з особистісних джерел. Водночас нині відсутня комплексна розробка з тактичного забезпечення проведення одночасного допиту раніше допитаних осіб. Не повною мірою досліджено чинники, що впливають на ефективність проведення даної слідчої дії. У літературі не розглядалися і не були піддані аналізу типові тактичні помилки слідчих, які впливають на результативність одночасного допиту.

Постановка завдання. Отже, метою цієї статті є висвітлення проблемних організаційних питань організаційного забезпечення одночасного допиту раніше допитаних осіб з урахуванням сучасних потреб слідчої практики.

Результати дослідження. У кримінальному судочинстві одночасний допит раніше допитаних осіб відомий як ефективний спосіб перевірки наявних та одержання нових доказів. Відповідно до п. 9 ст. 224 Кримінального процесуального кодексу України слідчий, прокурор має право провести одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб для з'ясування причин розбіжностей в їхніх показаннях.

Можна погодитися з думкою Є.Д. Лук'яничова, що підставою для проведення одночасного допиту є наявність суттєвих протиріч у показаннях раніше допитаних осіб [1, с. 30].

Важливе місце в тактиці одночасного допиту посідають організаційно-підготовчі заходи до його проведення. Добре організована слідча дія повинна проводитися активно, наступально, в максимально короткий проміжок часу, а керуючий вплив має бути спрямований на вирішення тактичних завдань.

У науковій літературі автори неоднозначно підходять до визначення необхідних підготовчих заходів. Так, на думку Ю.В. Гавриліна, підготовка до проведення одночасного допиту повинна включати наступне: вивчення раніше отриманих показань; з'ясу-

вання змісту протиріч; вивчення особи допитуваних; з'ясування обставин, що належить встановити; визначення послідовності допиту; вибір місця та часу проведення; підбір та систематизацію доказів; формулювання питань та визначення їх послідовності [2, с. 51].

М.Г. Шурухнов додає визначення місця, часу і способу виклику на допит; створення необхідної обстановки допиту; визначення кола учасників слідчої дії; визначення засобів фіксації слідчої дії; складання плану слідчої дії [3, с. 389].

Узагальнюючи погляди вчених і результати вивчення кримінальних проваджень, а також матеріали проведеного опитування співробітників слідчих та оперативних підрозділів, можна дійти висновків, що до найбільш суттєвих організаційно-підготовчих заходів до проведення одночасного допиту можна віднести перераховані далі.

1. Вивчення матеріалів кримінального провадження дозволяє слідчому, насамперед, вирішити питання про доцільність проведення одночасного допиту. Указаний захід дозволяє вивчити показання допитуваних, визначити ступінь їх взаємовідносин і сутність розбіжностей у показаннях, визначити перелік питань та їх послідовність, обрати найбільш ефективні прийоми слідчої дії.

2. Прийняття рішення про проведення одночасного допиту. Приймаючи рішення і визначаючи момент проведення очної ставки, потрібно враховувати характер показань, що підлягають перевірці, їх місце в системі інших доказів, а також психологічні якості учасників дії та існуючі між ними стосунки. Слідчий повинен враховувати суттєвість протиріч, які містяться в показаннях. Якщо протиріччя в показаннях можна усунути іншими засобами з меншим тактичним ризиком, то одночасний допит проводити не доцільно, і слідчий повинен відмовитися від його проведення. Особливо це стосується проведення одночасних допитів між членами злочинних угруповань та їх лідерами. Нерідко адвокати клопочуть про проведення слідчої дії із сумлінними її учасниками з метою надання психологічного впливу, з'ясування поінформованості слідчого.

Під час прийняття рішення слідчий повинен піддати аналізу й оцінити зібрану інформацію та слідчу ситуацію, що склалася на певному етапі досудового розслідування. Не можна проводити одночасний допит між двома особами для «закріплення» їх показань, які не містять протиріч. Ніякого доказового значення така слідча дія не має. Існує неправильна тактика проведення одночасного допиту, за якої слідчий у присутності її учасників лише зачитує їх показання, які раніше були отримані під час їх допиту. Значення слідчої дії міститься саме в одночасному допиті двох осіб, у показаннях яких є суперечності.

3. Визначення часу й місця проведення одночасного допиту. Проведення слідчої дії повинно мати раптовий характер. Будь-яке зволікання із проведенням одночасного допиту може призвести до зниження можливості отримання позитивних його результатів. Тому правильне визначення часу проведення одночасного допиту має важливу роль у його підготовці. Вивчення кримінальних проваджень, за якими проводилися одночасні допити, дозволило дійти висновку, що їх результативність прямо залежить від часу та раптовості проведення. Чим більше часу минало з моменту виникнення необхідності проведення слідчої дії, тим меншою була її результативність. Будь-які невиправдані зволікання з її проведенням тягнуть отримання неправдивих показань або взагалі відмови від їх надання.

Під час проведення слідчої дії слідчий має вжити заходів, щоб про час і місце її проведення знало якомога менше осіб. В одних випадках її доцільно провести безпосередньо після допиту особи, в показаннях якої з'ясувалися суттєві суперечності, перш ніж допитані встигнуть зустрітися та погодити подальші показання. В інших випадках, навпаки, не слід поспішати з одночасним допитом, щоб уникнути передчасної поінформованості допитуваних про характер показань один одного. Наприклад, передчасна поінформованість обвинуваченого про зміст показань його співучасника або свідка, очевидно, не допомагає успіху розслідування.

4. Встановлення обставин, які підлягають з'ясуванню. Предметом слідчої дії є обставини, щодо яких виникли істотні суперечності в показаннях раніше допитаних осіб. Слідчий повинен визначити коло питань, які підлягають з'ясуванню, і завчасно скласти питання та визначити їх послідовність. Особливо уважно необхідно підійти до формулювання запитань. Спочатку необхідно з'ясувати загальні питання, а далі з метою їх уточнення й деталізації обставин підготувати уточнюючі і контрольні питання.

5. Проведення додаткового допиту. За необхідності слідчий може провести додатковий допит для з'ясування тих чи інших обставин, що мають значення для кримінального провадження. Кожен з учасників може бути перед одночасним допитом повторно допитаний, якщо в їх показаннях є протиріччя, прогалини або неточності. Утім неприпустимо готувати учасників до одночасного допиту, рекомендувати, наприклад, «впевнено триматись», «активно викривати» тощо.

6. Визначення осіб, між якими буде проведено одночасний допит, та черговості їх допиту. Під час цього заходу слідчий повинен враховувати можливість допитуваних осіб впливати один на одного з урахуванням позитивних і негативних якостей, «слабких місць», нестійкості психіки тощо. Необхідно прогнозувати можливість зміни показань.

Аналіз правоохоронної практики й узагальнення поглядів вчених дозволяє зробити висновок, що недоцільно проводити слідчу дію в таких випадках:

- між особами, які дають завідомо неправдиві показання;
- між співучасниками кримінального правопорушення на первісному етапі розслідування. Це обумовлено тим, що злочинці можуть, скориставшись навіть короткочасним контактом, обрати загальну лінію поведінки;
- між обвинуваченими, які частково визнають свою вину і схильні змінити показання або негативно вплинути на інших учасників;
- між особами, які намагаються погодити свої позиції щодо одне одного або передати одне одному певну інформацію;
- між особами, з яких той, хто дає правдиві показання, перебуває в матеріальній, родинній або іншій залежності від іншого учасника;
- коли один з учасників одночасного допиту двох раніше допитаних осіб відмовляється давати показання у присутності іншої особи.

У вказаних випадках слідчим недоцільно йти на тактичний ризик, а необхідно замінити одні дії або засоби іншими.

Важливим тактичним заходом у підготовці до проведення одночасного допиту є вибір її учасника, який буде давати показання першим. На це вказують і співробітники слідчих підрозділів. Так, 79% вказують, що правильне визначення черговості дачі показань сприяє отриманню доказів та схилення несумлінного учасника до дачі правдивих показань.

У науковій літературі справедливо зазначається, що першою надають можливість висловитися особі, яка, на думку слідчого, дає правдиві показання, що відповідають дійсності і викривають підозрюваного у злочинній діяльності; наполягає дати показання у присутності іншої особи; показання якої підтверджуються іншими матеріалами справи.

Проаналізувавши слідчу практику й погляди вчених, необхідно зазначити, що несумлінного учасника слідчої дії доцільно допитувати першим у таких випадках:

- у слідчого є впевненість, що сумлінний учасник слідчої дії чітко дотримується займаної позиції і не піддається негативному впливу;
- слідчий вважає, що сумлінний учасник, почувши неправду, більш повно й аргументовано обґрунтує свою позицію;
- показання несумлінного учасника можуть настільки обурити іншого допитуваного, що він повідомить слідству нові відомості;
- несумлінний учасник просить про це, маючи за мету схилити до зміни показань на свою користь, а слідчий впевнений у протилежному і має намір використати ситуацію для одержання правдивих відомостей;

– слідчий знає про намір несумлінного учасника використати одночасний допит для впливу на іншого допитуваного, але при цьому впевнений у неспроможності таких намагань і планує використати таку ситуацію для отримання достовірних показань.

Надання права несумлінному учаснику слідчої дії відповідати на запитання першим повинно здійснюватися слідчим у виняткових випадках. Опитування слідчих із цього питання дозволяє дійти висновків, що 88% їх вказують на неприпустимість допитувати першим несумлінного учасника, а 12% допускають таку можливість, проте винятково з тактичних міркувань слідчого.

7. Добір учасників для проведення одночасного допиту. До основних учасників слідчої дії можна віднести особу, яка проводить слідчу дію, та двох раніше допитаних осіб, у показаннях яких є протиріччя. Одночасний допит проводиться між ними в будь якій конфігурації, в тому числі й між учасниками, які мають однаковий статус. Із метою запобігання негативному впливу на сумлінного учасника слідчої дії або обміну інформацією для погодження у займаній позиції до слідчої дії доцільно залучати співробітників оперативних підрозділів. Такі особи здійснюють спостереження за поведінкою допитуваних.

8. Психологічна підготовка учасників одночасного допиту. До проведення слідчої дії слідчий повинен повідомити сумлінних учасників одночасного допиту про можливі складнощі психологічного характеру (погрози, компрометація), що можуть виникнути під час її проведення, та надати рекомендації, які дозволять запобігти негативному впливу.

На думку П.Д. Біленчука, В.К. Лисиченка та Н.І. Клименко, слідчий повинен забезпечити психологічну готовність учасників до проведення одночасного допиту, якої особливо потребують потерпілі та свідки, які вперше залучаються до сфери кримінального процесу й можуть неадекватно зреагувати на спілкування з підозрюваним, внаслідок чого мета слідчої дії не буде досягнута. У необхідних випадках для уточнення показань осіб, в яких є суперечності, слідчий може їх додатково допитати перед проведенням одночасного допиту [4, с. 334]. Попередня психологічна підготовка посилює вольові якості сумлінного учасника слідчої дії з метою запобігання негативному впливу.

Слідчим необхідно враховувати, що одночасний допит може мати й негативний вплив на його сумлінних учасників. Під час проведення дії учасники з різним процесуальним статусом знаходяться в межах візуального спостереження одне одного та мають можливість психологічного впливу своєю поведінкою, жестами, інтонацією. Свідки, потерпілі, спостерігаючи таку поведінку обвинуваченого, який дає неправдиві показання, під час реалізації слідчим повноважень щодо провадження слідчої дії не розуміють, чому слідчий «дозволяє» такі показання, відчувають сумніви у своїх показаннях, зневіру у правосудді, яке вони пов'язують не лише з повноваженнями суду, а й із повноваженнями слідчого і прокурора. У такій ситуації вони спостерігають безкарність обвинуваченого, який говорить неправду.

9. Визначення та підготовка технічних засобів фіксації одночасного допиту. Використання технічних засобів є досить ефективним під час проведення слідчої дії за участю іноземців, осіб із фізіологічними вадами, оскільки дозволяє перевірити правильність і повноту перекладу та усунути недоліки. Так, опитування співробітників слідчих підрозділів дозволяє зробити висновок, що під час проведення слідчої дії слідчі далеко не завжди (9%) використовують технічні можливості. Аналіз кримінальних проваджень свідчить, що відеозапис проводився в 1 справі з 290.

10. Складання плану проведення одночасного допиту. Планування слідчої дії повинно вмещувати формулювання запитань, які будуть застосовані під час допиту; визначення черговості допиту; визначення тактичних прийомів очної ставки; створення умов, які будуть повною мірою забезпечувати безпеку її учасників. Однак опитування слідчих свідчить, що жодний з опитаних не складав плану проведення слідчої дії, 3% обмежувалися чорновими нотатками.

Висновки. Підсумовуючи викладене, необхідно зазначити, що загальна поведінка підозрюваних, як правило, спрямована на зменшення своєї ролі у вчинених кримінальних правопорушеннях, приховування минулої злочинної діяльності. Вони впливають на стійкі позиції потерпілих та свідків, спричиняють подовження термінів досудового слідства, створюють перешкоди розслідуванню, тому проведення між ними одночасних допитів є найвідповідальнішою слідчою дією. Звідси постає, що проведення одночасних допитів із такою категорією осіб багато в чому залежить від правильного й ефективного володіння й оперування слідчими тактичними прийомами та застосування їх на практиці. Неналежа підготовка до проведення одночасного допиту тісно пов'язана з ризиком можливої зміни правдивих показань сумлінного учасника, відмови від дачі показань або розголошення даних слідства. Невиправдане зволікання із провадженням одночасного допиту може призвести до втрати фактору раптовості, який сприяє успішному досягненню мети слідчої дії [5, с. 275]. Тактично грамотно проведений одночасний допит раніше допитаних осіб, навіть якщо в його ході і не вдалося подолати істотних суперечностей у показаннях, повинен справити на несумлінного учасника психологічний вплив, розхитати його установку на неправду, допомогти слідчому перевірити правдивість показань учасників, глибше вивчити їх психологічні якості, розробити нові напрямки досудового розслідування.

Список використаних джерел:

1. Лукьянчиков Е.Д. Особенности расследования преступлений несовершеннолетних : учеб. пособие / Е.Д. Лукьянчиков. – К. : НИ и РО КВШ МВД СССР им. Ф.Э. Дзержинского, 1990. – 52 с.
2. Гаврилин Ю.В. Криминалистическая тактика и методика расследования отдельных видов преступлений в определениях и схемах : учеб. пособие / Ю.В. Гаврилин. – М. : Книжный мир, 2004. – 332 с.
3. Шурухнов Н.Г. Криминалистика : учебник / Н.Г. Шурухнов. – 2-е изд., исправл. и доп. – М. : Эксмо, 2008. – 720 с.
4. Біленчук П.Д., Лисиченко В.К., Клименко Н.І. та ін. Криміналістика : підручник / за ред. П.Д. Біленчука. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Атіка, 2001. – 544 с.
5. Чаплинський К.О. Тактичне забезпечення проведення слідчих дій : монографія / К.О. Чаплинський. – Дніпропетровськ : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ ; «Ліра ЛТД», 2011. – 496 с.

ЧПЕЦЬ О. І.,
здобувач кафедри
кримінально-правових дисциплін
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.211

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

У статті, з урахуванням положень нового Кримінально-процесуального кодексу, аналізуються проблеми порушення прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина під час проведення досудового розслідування.

Ключові слова: порушення прав людини, затримання, запобіжні заходи, тримання під вартою, міжнародний досвід, міжнародні стандарти, затримання, забезпечення безпеки.

В статье, с учетом положений нового Уголовно-процессуального кодекса, анализируются проблемы нарушения прав, свобод и законных интересов человека и гражданина при проведении досудебного расследования.

Ключевые слова: нарушение прав человека, задержание, предупредительные меры, содержание под стражей, международный опыт, международные стандарты, задержание, обеспечение безопасности.

The issues of violation of rights, freedoms and legitimate interests of a man and a citizen are analyzed during the pretrial investigation in the procedural code.

Key words: detention, precautions, international experience, international standards, security.

Вступ. Забезпечення належного захисту прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального процесу завжди не викликало жодних сумнівів із боку процесуалістів. Особливого значення дана проблема набула із прийняттям нового КПК України.

Дане питання також набуває особливої гостроти в момент вступу України до Європейського Союзу, де проблеми забезпечення прав і свобод учасників кримінального процесу на будь якій його стадії виходять на перший план, особливо на стадії досудового розслідування.

Законність, обґрунтованість і вмотивованість розгляду кримінального провадження по суті, а також прийняття законного рішення потребують великої, кваліфікованої підготовчої роботи, яка починається з моменту отримання інформації про злочин, внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань та особливо під час його проведення. Саме на етапі проведення досудового розслідування неминуче відбувається обмеження прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального процесу. Ці обмеження пов'язані із затриманням особи, проведенням слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, відібрання особистого зобов'язання, особистої поруки, застави, домашнього арешту, тримання під вартою та інших кримінально-процесуальних обмежень, яких особа зазнає під час проведення досудового розслідування.

Актуальність досліджуваної проблеми обумовлюється тим, що, по-перше, забезпечення прав людини у кримінальному процесі під час проведення досудового роз-

слідування є необхідною передумовою для прийняття законного й обґрунтованого рішення, по-друге, в юридичному сенсі діяльність посадових осіб, які проводять досудове розслідування, недостатньо законодавчо врегульована, що додає певних проблем правозастосовній практиці.

Проблемам забезпечення прав людини у кримінальному процесі під час проведення досудового розслідування приділялась значна увага в роботах Ю.П. Аленіна, Ю.М. Белозьорова, Ю.М. Грошевого, А.Я. Дубинського, Є.Д. Лук'янчикова, В.Г. Лукашевича, В.Т. Маляренка, М.М. Михеєнка, В.Т. Нора, Є.Д. Письменного, О.В. Сачка, С.М. Стахівського, М.С. Строговича, В.М. Тertiшника, В.Г. Уварова, С.А. Шейфера, С.П. Щерби та багатьох інших учених.

Постановка завдання. Метою даної роботи є аналіз засобів забезпечення прав людини, а також безпеки учасників кримінального процесу під час проведення досудового розслідування з метою ефективного використання у процесі вдосконалення діяльності правоохоронних органів під час проведення досудового розслідування.

Результати дослідження. Досудове розслідування – це окрема стадія кримінального процесу, яка починається з моменту внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань і закінчується закриттям кримінального провадження або направленням до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності. Називаючи розслідування «досудовим», законодавець тим самим вказує на його співвідношення з основною частиною судового розслідування – судовим слідством.

Саме на стадії досудового розслідування відбувається значне обмеження існуючих прав і свобод людини, особливо на його початковому етапі. Надійні гарантії прав і свобод людини на цьому етапі повинні першочергово забезпечуватися.

Гарантії основних прав і свобод людини і громадянина становлять собою систему норм, принципів, умов та вимог, які в сукупності забезпечують додержання прав, свобод і законних інтересів особи. Систему кримінально-процесуальних гарантій становлять наступні: 1) кримінально-процесуальна форма; 2) принципи кримінального процесу; 3) процесуальний статус учасників кримінального процесу; 4) можливість застосування заходів забезпечення кримінального провадження; 5) прокурорський нагляд; 6) судовий контроль; 7) відомчий контроль; 8) інститут оскарження дій, рішень і бездіяльності органів і посадових осіб, що здійснюють кримінальне провадження; 9) юридична відповідальність учасників кримінального процесу тощо [7, с. 51].

Для забезпечення повноти, всебічності й об'єктивності системи засобів забезпечення кримінально-процесуальних гарантій розглянемо деякі з них окремо, разом з їх структурними елементами.

1. Верховенство права у сфері правосуддя означає таку побудову кримінального процесу, де пріоритет надається правам і свободам людини, де право створює таку *процесуальну форму* й систему правовідносин, за якої максимально усувалися б можливості свавілля чиновників та обмеження прав і свобод людини, втручання в гарантовані законом права і свободи людини зовсім не мало б місця або здійснювалося лише в передбачених законом випадках, в умовах крайньої необхідності, коли іншими засобами вирішити завдання правосуддя неможливо, а заподіяна такими заходами шкода буде меншою, ніж при цьому відвернута [9, с. 11-12].

В.М. Тertiшник небезпідставно стверджує, що під процесуальною формою слід розуміти передбачені кримінально-процесуальним правом підстави, умови, строки, послідовність і порядок дій учасників процесу, засоби реалізації ними своїх прав, свобод та обов'язків, процедура здійснення окремих процесуальних дій і прийняття юридичних рішень, а також режим документування процесуальної діяльності, покликані забезпечити вирішення завдань і досягнення мети кримінального процесу.

2. Питанням забезпечення прав і свобод людини і громадянина вітчизняне кримінально-процесуальне законодавство завжди приділяло значну увагу. Із прийняттям 13 квітня 2012 року Кримінально-процесуального кодексу України з'явилась велика кількість новел, які потребують теоретичного осмислення й вирішення конкретних завдань. Так, наприклад, КПК України з метою забезпечення прав і свобод людини передбачив, що зміст та форма кримінального провадження повинні відповідати загальним засадам кримінального провадження, до яких, зокрема, відносяться такі: 1) верховенство права; 2) законність; 3) рівність перед законом і судом; 4) повага до людської гідності; 5) забезпечення права на свободу й особисту недоторканість; 6) недоторканість житла чи іншого володіння; 7) таємниця спілкування; 8) невтручання у приватне життя; 9) недоторканість права власності; 10) презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини; 11) свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів і членів сім'ї; 12) заборона двічі притягувати до кримінальної відповідальності за одне й те саме правопорушення; 13) забезпечення права на захист; 14) доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень; 15) змагальність сторін і свобода в поданні ними до суду своїх доказів; 16) безпосередність досліджень показань, речей і документів; 17) забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності; 18) публічність; 19) диспозитивність; 20) гласність і відкритість судового провадження та його повне фіксування технічними засобами; 21) розумність строків; 22) мова, якою здійснюється кримінальне провадження [3, с. 7-8].

Основоположні права і свободи людини і громадянина, як відомо, не оминають і конституції України, яка відносить до них наступні: ніхто не може бути позбавлений життя, кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань законними засобами (ст. 27); від приниження честі і гідності (ст. 28); вільного розвитку особистості (ст. 22); від незаконних затримань, арештів чи позбавлення волі іншим шляхом (ст. 29); від незаконного проникнення до житла чи іншого володіння особи (ст. 30); від незаконного втручання в особисте та сімейне життя (ст. 31, 32); пересування та вільний вибір місця проживання (ст. 33); думки і слова (ст. 34); світогляду та віросповідання (ст. 35); громадянства та можливості його зміни (ст. 25); не бути двічі притягнутим до юридичної відповідальності одного виду і за одне й те саме правопорушення (ст. 61); не бути підданим кримінальному покаранню доти, доки провину не буде доведено в установленому законом порядку і встановлено обвинувальним вироком суду (ст. 62); від самовикриття та викриття близьких родичів (ст. 63) та інші [6, с. 52-60].

Як бачимо, питання забезпечення прав і свобод людини детально регламентовані не лише засадами кримінально-процесуального законодавства, а й конституційними принципами.

У своїй сукупності всі принципи кримінального процесу мають утворювати гармонійну систему таких, що не суперечать одна одній, основних визначальних засад, в якій кожний принцип має свою самостійну теоретично-правову сутність і своє інституційне значення, органічно та нерозривно пов'язаний з усією системою процесуальних норм, а всі принципи разом визначають особливість процесуальної форми і складають основу процесуальних гарантій істини, захисту прав і свобод людини та забезпечення справедливості судочинства [9, с. 13].

3. Процесуальний статус учасників кримінального процесу відіграє також велике значення у забезпеченні прав і свобод людини під час проведення досудового слідства. У п. 25 ч. 1 ст. 3 КПК України визначено перелік учасників кримінального провадження: сторони кримінального провадження, потерпілий, його представник та законний представник, цивільний позивач, його представник та законний представник, цивільний відповідач та його представники, особа, щодо якої розглядається питання про видачу в іноземну державу (екстрадицію), заявник, свідок та його адвокат, понятий, заставодавець, перекладач,

експерт, спеціаліст, секретар судового засідання, судовий розпорядник. Усі без винятку учасники кримінального провадження зобов'язані дотримуватись чинного законодавства, поважати честь і гідність інших учасників процесу та мають право на забезпечення особистої безпеки [2, с. 88].

Правовий статус учасника кримінального процесу – це сукупність його прав та обов'язків, встановлених нормами права й відповідними процесуальними функціями. Правовий статус не будь який, він визначається функцією, яка виконується цим учасником, і не може виходити за її межі. Так, наприклад, незаконно покладати на суд обов'язок порушувати кримінальне провадження, тому що це не входить до функцій правосуддя, відповідаючи функціональним завданням кримінального переслідування; неможливо змушувати обвинуваченого, підозрюваного або будь яку іншу особу давати показання проти себе, бо цей обов'язок притаманний функції обвинувачення, а не захисту, тощо [8, с. 101].

4. Дотримання прав людини під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження є одним із напрямків реформування кримінально-процесуального закону. У положеннях чинного КПК пріоритет дотримання прав людини під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження вже врахований у регламентації підстав для застосування заходів забезпечення кримінального провадження.

Так, наприклад, відповідно до ч. 2 ст. 177 КПК підставою застосування запобіжного заходу є наявність обґрунтованої підозри у вчиненні особою кримінального правопорушення, а також наявність ризиків, які дають достатні підстави слідчому судді, суду вважати, що підозрюваний, обвинувачений може здійснити дії, передбачені ч. 1 ст. 177 КПК. Отже, слідчий, прокурор не мають права ініціювати застосування запобіжного заходу без наявності для цього підстав, передбачених у ст. 177 КПК. Крім того, відповідно до ч. 3 ст. 176 КПК слідчий суддя, суд відмовляє у застосуванні запобіжного заходу, якщо слідчий, прокурор не доведе, що встановлені під час розгляду клопотання про застосування запобіжних заходів обставини є достатніми для переконання, що жоден із більш м'яких (тобто менш суворих) запобіжних заходів, передбачених ч. 1 ст. 176 КПК, не може запобігти доведеним під час розгляду ризику або ризикам [1, с. 38].

Слід також підкреслити, що новий КПК, який набрав чинності 19 листопада 2012 року, ввів принципово нові підходи до обрання заходів забезпечення кримінального провадження, також з'явилися і принципово нові запобіжні заходи. Наприклад, для зниження кількості підозрюваних, обвинувачених, які тримаються під вартою, і водночас із метою наближення України до міжнародних стандартів із захисту прав людини у сфері кримінального судочинства, КПК ввів новий запобіжний захід – домашній арешт.

5. Прокурор – це учасник кримінального провадження, який бере участь у всіх його стадіях, здійснюючи при цьому нагляд за дотриманням законів і підтримуючи державне обвинувачення в суді.

Згідно зі ст. 121 Конституції України прокурор виконує у кримінальному провадженні дві функції: функцію підтримання державного обвинувачення і функцію нагляду за дотриманням законів органами розслідування.

Прокурор, здійснюючи свої повноваження, є самостійним у своїй процесуальній діяльності, втручання в яку осіб, що не мають на те законних повноважень, забороняється [2, с. 92].

Повноваження прокурора під час здійснення нагляду за додержанням законів під час досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням за новим КПК України суттєво збільшилися, порівняно з КПК 1960 року, що, у свою чергу, автоматично призвело до обмеження процесуальної самостійності слідчого.

Процесуальне керівництво досудовим розслідуванням вбачається як ефективний спосіб забезпечення законності дій і рішень органів досудового розслідування та реалізації визначених Конституцією України відповідних наглядових повноважень. Нагляд за додержанням законів у формі процесуального керівництва дозволяє прокурору за допо-

могою обов'язкових для виконання зазначеними органами вказівок, доручень, процесуальних рішень безпосередньо спрямовувати хід і перебіг кримінального провадження на його досудових стадіях, цілеспрямовано впливати на результат діяльності органів досудового розслідування та виконання ними завдань кримінального судочинства, насамперед щодо захисту особи, суспільства і держави від кримінальних правопорушень, охорони прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування [4, с. 96].

6. Із метою закріплення процесуальних гарантій дотримання конституційних прав і свобод новим Кримінальним процесуальним кодексом України запроваджено надійні механізми правового захисту та допомоги, органи *судової влади* наділені функцією здійснювати контроль під час досудового кримінального провадження.

Відповідно до норм КПК у галузі захисту прав людини та кримінальної юстиції підвищується роль суду в механізмі охорони прав і законних інтересів особи, що можуть бути обмежені на досудових стадіях кримінального процесу. Це означає, що судовий контроль у стадії досудового слідства носить гарантійний правоохоронний характер як щодо людини і громадянина, так і щодо правосуддя за кримінальними справами, оскільки він покликаний не допустити незаконного обмеження конституційних прав учасників кримінальної діяльності, а у разі необхідності – швидко й ефективно їх відновити [10].

7. *Відомчий контроль* за дотриманням прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження під час досудового розслідування здійснюється за допомогою кримінально-процесуального керівництва досудовим розслідуванням з боку керівника органу досудового розслідування.

Відповідно до п. 8 ч. 1 ст. 3 КПК України керівник органу досудового розслідування – це начальник Головного слідчого управління, слідчого управління, відділу, відділення ОВС, органу безпеки, органу, що здійснює контроль за додержанням податкового законодавства, органу державного бюро розслідувань та його заступники, які діють у межах своїх повноважень.

Керівник органу досудового розслідування – це уповноважена державою посадова особа, що очолює орган досудового розслідування. Він організовує досудове розслідування.

Повноваження керівника органу досудового розслідування передбачені КПК. До них відносять можливість здійснювати наступне: визначати слідчого (слідчих), який здійснюватиме досудове розслідування; відсторонювати слідчого від проведення досудового розслідування мотивованою постановою за ініціативи прокурора або із власної ініціативи з наступним повідомленням прокурора та призначати іншого слідчого у зв'язку з його відводом або у разі неефективного досудового розслідування; ознайомлюватися з матеріалами досудового розслідування, давати слідчому письмові вказівки, які не можуть суперечити рішенням і вказівкам прокурора; вживати заходів щодо усунення порушень вимог законодавства у випадку їх допущення слідчим; погоджувати проведення слідчих (розшукових) дій та продовжувати строк їх проведення; здійснювати досудове розслідування, користуючись при цьому повноваженнями слідчого; здійснювати інші повноваження, передбачені КПК.

Керівник органу досудового розслідування зобов'язаний виконувати доручення та вказівки прокурора, які даються у письмовій формі. Невиконання керівником органу досудового розслідування законних вказівок і доручень прокурора тягне за собою передбачену законом відповідальність [2, с. 95].

Неурегульованість процесуальних повноважень суб'єктів реалізації функції керівництва досудовим слідством (керівника слідчого підрозділу, керівника слідчої групи, слідчого-методиста) в одних випадках призводить до надмірного втручання у процесуальну діяльність слідчих їх безпосередніх начальників, а з іншого – до бездіяльності безпосередніх керівників, на яких покладено обов'язки здійснювати контроль за своєчасні-

стю дій слідчих щодо повного, всебічного та об'єктивного провадження у кримінальних справах [5, с. 1].

Не можна не погодитись із Д.М. Мірковцем, який небезпідставно стверджує, що неналежний процесуальний контроль нерідко стає передумовою порушень слідчими законодавства, невиправданої тяганини у справах та неефективного розслідування злочинів. На підтвердження цього він доводить переконливі статистичні дані: якщо 2011 року за незадовільне провадження досудового слідства до дисциплінарної відповідальності притягнуто 4963 слідчі (38,6% від їх загальної кількості), то за відсутність належного контролю за роботою підлеглих – 778 керівників слідчих підрозділів. Виправданям цього негативного явища може бути той факт, що ситуацію об'єктивно ускладнює суттєве зниження рівня професіоналізму працівників слідчих підрозділів.

Висновки. Отже, гарантії основних прав і свобод людини і громадянина під час проведення досудового розслідування становлять собою систему норм, принципів, умов і вимог, які в сукупності повинні забезпечувати додержання прав, свобод та законних інтересів особи. Водночас слід зазначити, що положення нового КПК України не повною мірою можуть забезпечувати права особи під час проведення досудового розслідування. У деяких випадках вони звужують рівень процесуальних гарантій забезпечення права особи на справедливе неупереджене судочинство, суттєво збільшують повноваження контролюючих органів (що, у свою чергу, неминуче призводить до зменшення процесуальної самостійності слідчого), звужують існуючі права людини і громадянина (що, у свою чергу, призводить до порушення ст. 22 Конституції України, ст. 5 Європейської конвенції про захист прав людини й основоположних свобод).

Список використаних джерел:

1. Захарко А.В. Міжнародні стандарти у галузі прав людини: реалії та перспективи українського законодавства : матер. круглого столу (м. Дніпропетровськ, 10 грудня 2012 р.) / уклад. к. ю. н. Л.А. Філяніна. – Дніпропетровськ : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2013. – 172 с.
2. Коваленко Л.Д. Кримінальний процес : підручник / за заг. ред. В.В. Коваленка, Л.Д. Удалова, Д.П. Письменного. – К. : Центр учбової літератури, 2013. – 544 с.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України». – Х. : Одиссей, 2012. – 360.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України: перші проблеми та здобутки : матер. круглого столу (20 листопада 2013 р.) / за ред. В.М. Огаренка та ін. – Запоріжжя : КПУ, 2013. – 120 с.
5. Мірковець Д.М. Керівництво досудовим слідством у кримінальному процесі України : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.09. / Д.М. Мірковець ; Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. – Дніпропетровськ, 2012. – 20 с.
6. Олійник А.Ю. Поняття і класифікація конституційних свобод людини та громадянина в Україні / А.Ю. Олійник // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 2 – С. 52–60.
7. Рожнова В.В. Курс лекцій із кримінального процесу за новим Кримінальним процесуальним кодексом України (загальна частина) / авт. кол. В.В. Рожнова та ін. – К., 2012. – С. 398.
8. Смирнов А.В. Уголовный процесс : учебник для вузов / под общ. ред. А.В. Смирнова. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2005. – 699 с. – (Серия «Учебники для вузов»).
9. Тертишник В.М. Гарантії прав і свобод людини та забезпечення встановлення істини в кримінальному процесі України : автореф. дис. докт. юрид. наук : 12.00.09 / В.М. Тертишник ; Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. – Дніпропетровськ, 2009. – 40 с.
10. Трофименко В.М., Туманянц А.Р. Судовий контроль за дотриманням прав і свобод людини при проведенні слідчих дій у житлі чи іншому володінні особи // Кримінальний процес та криміналістика : вісник Харківського інституту регіонального управління та права. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://univer.km.ua/visnik/653.pdf>.

ЯЩЕНКО А. М.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри
кримінально-правових дисциплін
(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.135(477)

СТАДІЇ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ

На підставі аналізу доктринальних точок зору щодо визначення стадій застосування правової норми, в тому числі і кримінально-правової, встановлюються стадії застосування заходів кримінально-правового характеру.

Ключові слова: заходи кримінально-правового характеру, стадії застосування права, стадії застосування норми кримінального права.

На основании анализа научных точек зрения относительно стадий применения правовой нормы, в том числе и уголовно-правовой, устанавливаются стадии применения мер уголовно-правового характера.

Ключевые слова: меры уголовно-правового характера, стадии применения права, стадии применения нормы уголовного права.

Based on a review of scientific points of view regarding stages of application of the legal norm, including criminal law, stages of application of measures under criminal law is established.

Key words: measures under criminal law, stages of application of the law, stages of application of criminal law norm.

Вступ. Завданням КК України, згідно з ч. 1 ст. 1, є правове забезпечення охорони від злочинних посягань найбільш важливих соціальних цінностей і благ, забезпечення миру та безпеки людства, а також запобігання злочинам. Для здійснення цього завдання КК України визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили. Покарання, відтак, є основним і важливим заходом державного реагування на злочинні прояви і, водночас, тим фактором, що стримує потенційних злочинців від порушення ними в майбутньому кримінально-правових заборон.

Разом із тим, останнім часом в юридичній літературі дедалі частіше звертається увага на те, що каральні заходи кримінально-правового характеру не виконують у повному обсязі тієї ролі, яка ним відведена у справі протидії злочинності. Покарання, як пише В.А. Піманов, не є універсальним і кардинальним засобом, а головне – воно є абсолютно безсилим у протистоянні загрозі безпеки, що походить від малолітніх та психічно хворих осіб [19, с. 4]. Крім того, криза кримінального покарання змушує сьогодні стверджувати, що окремим напрямом сучасної кримінально-правової політики є застосування до порушників некаральних заходів кримінально-правового реагування, заснованих на заохоченні позитивної посткримінальної поведінки особи, яка пов'язана з учиненням не лише злочину, але й діяння, що зовні на нього схоже. Таким чином, можна стверджувати, що ті завдання, які стоять перед законом України про кримінальну відповідальність, можуть бути досягнені не лише шляхом застосування покарання, а й за допомогою інших

заходів кримінально-правового характеру. Причому останні мають тенденцію до свого постійного розширення й удосконалення, що є об'єктивним процесом, зумовленим не лише складністю та неоднорідністю предмета кримінально-правового регулювання, але й гуманізацію всіх сторін суспільного життя. Як зазначають окремі науковці, які розділяють подібну точку зору, структуру кримінально-правового впливу складає, відтак, не лише кримінальна відповідальність, звільнення від кримінальної відповідальності, звільнення від покарання або його відбування, примусові заходи медичного та виховного характеру, примусове лікування, а й заохочення за зусилля, спрямовані на захист особи, суспільства та держави шляхом спричинення шкоди зловмисникам тощо [2, с. 61].

Процес застосування заходів кримінально-правового характеру пов'язаний із певними послідовними стадіями, щодо переліку яких вже протягом досить тривалого часу не вщухають дискусії не лише серед криміналістів, але й фахівців із теорії права. Пов'язано це, в першу чергу, з тим, що на сьогодні немає єдності в поглядах щодо стадій застосування норми права, в тому числі норми кримінального права. Свідченням указанного є наукові праці відомих вітчизняних і російських науковців, зокрема Є.В. Благова, Я.М. Брайніна, Є.М. Вечерової, В.К. Дуюнова, Д.С. Дядькіна, В.М. Кудрявцева, О.В. Наден, А.В. Наумова, А.І. Рарога, М.М. Рибушкіна та інших. У межах цієї публікації прагнемо висловити певні власні міркування щодо виділення можливих стадій застосування регламентованих законом заходів кримінально-правового характеру.

Постановка завдання. Мета цієї статті, таким чином, полягає у визначенні на підставі аналізу доктринальних точок зору щодо визначення стадій застосування норми права, в тому числі кримінального, можливих стадій застосування заходів кримінально-правового характеру.

Результати дослідження. В юридичній літературі, як ми вже звертали увагу, єдності думок щодо винесеного на розгляд питання немає. Залишається воно дискусійним і в загальній теорії права. Подібний висновок можна зробити на підставі аналізу наукових праць відомих теоретиків права, зокрема, С.С. Алексєєва, С.І. Вільнянського, І.Е. Фарбера та інших. Так, С.С. Алексєєв та С.І. Вільнянський усі правозастосовні дії поділяють на три основні стадії: 1) встановлення фактичних обставин справи (аналіз доказів, процес доказування тощо), тобто інформація про факти; 2) вибір та аналіз норми права (встановлення юридичної основи справи); цю стадію утворюють дії із самими юридичними нормами, тобто знаходження точного тексту нормативного акта, перевірка його юридичної сили, тлумачення акта тощо; сюди ж примикають дії, пов'язані із заповненням прогалин у праві; 3) рішення справи, яке виражене в акті застосування права; на підставі аналізу застосування фактів та юридичних норм виносяться рішення в юридичній справі, яке виражається у правозастосовному акті [1, с. 614-615; 8, с. 17]. Подібним чином визначаються стадії застосування норм права і деякими сучасними теоретиками права [20, с. 81-84]. Натомість І.Е. Фарбер відзначав, що наведені вище перші дві стадії застосування права такими визнаватися не можуть, оскільки останні теоретично узагальнюють лише одну сторону справи: вони відповідають на питання про те, що повинен попередньо зробити суддя або працівник правоохоронного органу для того, щоб застосувати норму права [26, с. 15-26].

Погляди наведених фахівців із теорії права стали підґрунтям визначення стадій застосування галузевих норм права, зокрема норм кримінального права. Так, А.В. Наумов зазначає, що перша стадія правозастосовної діяльності полягає в дослідженні дійсних фактичних обставин. Другою стадією правозастосовного процесу є встановлення кримінально-правової норми, яка підлягає застосуванню, перевірці дійсності норми, дії у часі і просторі, а також її тлумаченню. Прийняття рішення по суті як остання стадія застосування кримінально-правової норми є завжди вирішенням питання про кримінальну відповідальність і покарання в тому чи іншому аспекті: про притягнення особи до

кримінальної відповідальності, про призначення покарання винному у вчиненні злочину, про звільнення від кримінальної відповідальності та покарання [18, с. 45, 55]. Подібний підхід поділяє й А.В. Мадьярова та деякі інші науковці [15, с. 104-105; 16, с. 137; 14; 6, с. 23]. Із деякими власними уточненнями подібну точку зору також розділяє й Я.М. Брайнін [5, с. 105]. М.М. Рибускін у цьому аспекті відзначає, що особливості правозастосування полягають в тому, що воно, по-перше, пов'язане завжди з одночасною реалізацією двоякого роду норм: норми, що визначає компетенцію правозастосувача, і норми, яка регулює те суспільне відношення, в межах якого виникло юридичне питання (справа), що вирішується правозастосувачем. Причому сам правозастосувач не є безпосереднім учасником цього суспільного відношення, його роль зводиться до надання спеціальної владної допомоги іншим суб'єктам права. Крім того, на відміну від решти видів індивідуально-правового регулювання, правозастосування, як правило, пов'язане з доведенням, тобто з тією процесуальною діяльністю, яка полягає у виявленні, дослідженні, встановленні наявності або відсутності фактів та обставин, до яких необхідно прикласти заборонну правову норму, що реалізовується. Ця діяльність процесуальна, вона регламентується процесуальними нормами. Процесуальне доведення – єдиний шлях пізнання тих фактів, які підлягають встановленню в даній юридичній справі. Наявності, якщо за всіх різновидів індивідуально-правового регулювання мають місце індивідуально-правові приписи, то під час правозастосування вони переростають у правозастосовні акти зі всіма їх зовнішніми і змістовними атрибутами. Такі правові акти, які містять індивідуально-конкретні державно-владні приписи, виносяться компетентними органами в результаті вирішення юридичної справи [22, с. 89-91].

З іншого боку, В.М. Кудрявцев, визначаючи місце кваліфікації злочинів у процесі застосування норм права, стверджує, що для кваліфікації злочинів, без сумніву, необхідно насамперед правильно встановити фактичні обставини справи, зрозуміти зміст кримінально-правової норми, з'ясувати юридичну силу відповідного джерела тощо. У процесі кваліфікації всі ці обставини неодноразово перевіряються й уточнюються. Однак указані дії самі по собі не складають зміст процесу кваліфікації, а лише створюють для нього необхідні передумови (умови), що забезпечують правильне застосування закону. Поняття кваліфікації ближче стоїть до останньої стадії процесу застосування норми права – прийняття рішення і видання акта, що закріплює це рішення. Класифікація входить у цю стадію, проте повністю з нею не співпадає. Для застосування кримінально-правової норми необхідно встановити не лише наявність у діях обвинуваченого певного складу злочину, але й вирішити питання про можливість і необхідність застосування покарання або настання інших правових наслідків. Кваліфікацією злочинів процес застосування кримінально-правової норми не закінчується. Таким чином, кваліфікація злочинів є лише одним з етапів застосування норми кримінального права, який полягає у прийнятті рішення про те, яка саме кримінально-правова норма передбачає вчинений злочин, і в закріпленні цього рішення у кримінальному процесуальному акті [12, с. 17-18]. Підтримуючи дослідника, С.В. Благоев відмічає, що встановлення фактичних обставин справи та вибір й аналіз норм права (встановлення юридичної основи справи) є не стадіями (першою та, відповідно, другою) застосування права, а передумовами його застосування, адже здійснення подібних дій має місце до застосування останнього. Відтак стадії правозастосування слід шукати в самому винесенні рішення про реалізацію кримінального права. Рішення про реалізацію кримінального права під час застосування останнього повинне містити подвійний висновок про передбаченість (або непередбаченість) встановлених фактичних обставин у відповідній нормі, про визначення (або невизначення) заходу кримінально-правового характеру, що в ній міститься. Зрозуміло, що без першого висновку другий неможливий. Таким чином, перша стадія полягає в застосуванні гіпотези, а друга – в застосуванні санкції норми кримінального права. Застосуванням гіпотези необхідно вважати прийняття і закріплення рішення про передбаченість

(або непередбаченість) встановлених фактичних обставин умовам, що містяться в ній, для визначення (або невизначення) заходу кримінально-правового характеру, відображеного в санкції. Застосуванням санкції кримінально-правових норм слід вважати прийняття і закріплення рішення про юридичні обов'язки та суб'єктивні права, що містяться в ній, втілені в певному заході кримінально-правового характеру [4, с. 73, 84-85, 90, 307-308, 502]. О.В. Наден у цьому аспекті зазначає, що застосування гіпотези та застосування санкції (або диспозиції) є обов'язковими самостійними необхідними стадіями кожного випадку застосування норми кримінального права, хоча водночас дослідниця не згодна з Є.В. Благовим у тому, що можна застосувати або одну лише гіпотезу, або одну лише санкцію [17, с. 217]. Прихильником подібного підходу є й А.І. Парог [21, с. 14-15].

Висловлюючи своє ставлення до проблеми визначення стадій застосування кримінально-правової норми, зазначимо наступне. Наведені судження останніх науковців, без сумніву, мають значний науковий інтерес, вони не лише добре продумані, а й належним чином аргументовані. Водночас В.С. Вільнянський вказував, що не слід переносити центр тяжіння з питання про процес застосування права на питання про фактичні результати застосування права, а дії органів влади щодо застосування норм права чомусь оголошувати лише підготовчими діями до акта застосування права. Безумовно, «акт» застосування права буде складатися в тому чи іншому рішенні (в рішенні або вирокі суду). Однак щоб це рішення було правильним, законним, необхідно озброїти орган влади, який виносить рішення, розробленими доктриною права положеннями про те, як необхідно застосовувати норми права для того, щоб такий результат було досягнуто [8, с. 8]. Ці аргументи дослідник покладав у заперечення точки зору цитованого вище І.Е. Фарбера. Г.Ф. Шершеневич у цьому контексті також зазначав, що найбільш яскраво процес застосування права розкривається в діяльності суду. Так, у судовому рішенні, якщо це лише не вердикт присяжних засідателів, розрізняються наступні складові частини: виклад обставин справи, мотивування та юридичний висновок або рішення у вузькому сенсі слова. Логічна побудова судового рішення, таким чином, є нічим іншим, як силогізмом, в якому роль великої посилки грає норма права, малої посилки конкретне побутове відношення. Спроби спростувати силогізматичну будову судового рішення не можуть вважатися вдалимими. Будь-яке судові рішення виявить його логічну природу [27, с. 699-704; 28, с. 34-82]. Указані складові судового рішення і є, таким чином, відображенням стадій застосування норми права. Отже, так звані «підготовчі дії», про які говорять цитовані вище науковці (встановлення фактичних обставин справи та вибір й аналіз правової норми), врешті-решт, знаходять своє об'єктивне вираження й закріплення безпосередньо в самому судовому рішенні (обвинувальному вирокі суду). Відтак можна говорити про те, що вони складають зміст застосування правової норми. Будь-який обвинувальний вирок суду складається зі вступної, мотивувальної та резолютивної частини. У вступній частині вироку, як відомо, вказується, що він постановляється ім'ям України, зазначаються найменування суду, місце та час його постановлення, склад суду тощо. Мотивувальна (описово-мотивувальна) частина містить формулювання обвинувачення, визнаного судом доведеним, із зазначенням місця, часу, способу вчинення та наслідків злочину, форми вини і мотивів злочину; обставини, які визначають ступінь винності, та докази, на яких ґрунтується висновок суду щодо кожного підсудного, із зазначенням мотивів, за якими суд відкидає інші докази; у разі визнання частини обвинувачення безпідставною – докази цього тощо. У резолютивній частині формулюються остаточні висновки суду про винність чи невинність обвинуваченого, кваліфікацію злочину, призначення покарання й інші питання, що підлягають вирішенню у зв'язку з остаточним вирішенням долі кримінальної справи. Резолютивна частина вироку повинна ґрунтуватися на описово-мотивувальній частині та поставати з неї. Неприпустимі протиріччя між описовою й резолютивною частинами вироку [24, с. 642-644, 648]. Отже, під час судового провадження встановлення фактичних обставин справи та вибір й аналіз пра-

вової норми є «невід'ємними атрибутами» остаточного висновку суду щодо кваліфікації кримінального правопорушення і призначення конкретного виду й розміру покарання, сформульованого в резолютивній частині вироку. Якщо вказані «підготовчі дії» виключати зі змісту процедури застосування права та вважати їх передумовами такого застосування, то судові рішення за своєю структурою повинні складатися лише з рішення у вузькому сенсі слова, тобто лише з резолютивної частини. Зокрема, як зазначає Н.Ф. Кузнєцова, кваліфікація на стадії встановлення події злочину (мається на увазі перша стадія правозастосовної діяльності, тобто встановлення фактичних обставин справи – А. Я.) за всієї її фрагментарності й варіативності вельми важлива для уникнення на наступних етапах правозастосування кваліфікаційних помилок [13, с. 55-56]. Нарешті, відомий російський науковець М.С. Таганцев свого часу зазначав, що судова діяльність під час обрання покарання насамперед починається зі встановлення ознак вчиненого винним злочинного діяння. Визначивши, згідно з обставинами справи, юридичні властивості вчиненого винним злочинного посягання, його склад, знайшовши закон, який повинен служити підставою для застосування до винного покарання, суддя переходить до з'ясування умов, що впливають на міру відповідальності, і до визначення розміру цього впливу в порядку й за правилами, встановленими кожним законодавством особливо [23, с. 367, 379]. Що стосується посилань науковців на положення п. 2 ч. 1 ст. 367 КПК України 1960 р. та п. 4 ст. 367 щодо розмежування встановлення фактичних обставин справи та застосування норм кримінального права, іншими словами, виведення перших за межі процесу застосування [17, с. 214], зазначимо, що в цьому разі слід розрізняти неправильне застосування положень кримінального і кримінально-процесуального закону. У п. 2 ч. 1 ст. 409 КПК України (п. 2 ч. 1 ст. 367 КПК України 1960 р.) мова йде якраз про неправильне застосування положень кримінального процесуального закону [25, с. 523-524]. У свою чергу, неправильне застосування кримінального закону нерідко має місце в результаті саме помилок у застосуванні кримінально-процесуального закону: неповноти дослідження обставин справи, важливих для вирішення питань кваліфікації та призначення покарання, односторонньої оцінки доказів тощо [25, с. 523-524]. На це звертають увагу й деякі вітчизняні науковці [11, с. 859]. Лише зауважимо, що як у першому, так і в другому випадку неправильне застосування закону (КК та КПК) завжди пов'язане зі встановленням та оцінкою фактичних обставин справи.

Вищенаведене, таким чином, дає підстави стверджувати, що оскільки в основі застосування норми права лежать правила силогізму, процес правозастосовної діяльності не може бути не пов'язаний із наступним: 1) встановленням фактичних обставин справи; 2) вибором та аналізом норми права; 3) рішенням справи у вузькому сенсі слова. Зазначені стадії застосування норми права цілком можуть характеризувати і стадії застосування будь-якого заходу кримінально-правового характеру. Є.М. Вечерова вказує, що для застосування заходів кримінально-правового впливу на злочини необхідними є дві умови: 1) факт вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого кримінальним законом та встановленого відповідним компетентним органом, яке містить усі ознаки складу злочину; 2) вказівка на конкретний захід у кримінальному законодавстві, тобто його нормативне закріплення [7, с. 126]. Не виключено, що під вказаними умовами дослідниця мала на увазі саме стадії застосування заходів кримінально-правового характеру. Якщо це так, то, продовжуючи думку автора, відзначимо, що ці дві стадії призводять до появи третьої стадії – відповідного у справі рішення, яке знаходить вираження у правозастосовному акті. Із позиції співвідношення структури норми-припису зі стадіями правозастосовної діяльності відзначимо, що два основні елементи правового припису (гіпотеза та диспозиція або санкція), за справедливим зауваженням А.А. Алексєєва, співпадають зі вказаними першими двома стадіями цієї діяльності: гіпотеза – зі встановленням фактичних обставин справи, тобто із кваліфікацією забороненого кримінальним законом діяння; диспозиція (норма Загальної частини КК) або санкція (норма Особливої

частини КК) – із вибором та аналізом норми права, тобто з вибором певного заходу кримінально-правового характеру [1, с. 615].

Звернемо також увагу на один важливий момент. Так, у процесі правозастосовної діяльності в більшості випадків компетентний орган внаслідок системності права застосовує в одній справі не одну, а декілька юридичних норм. Тому на практиці рішення юридичних справ виражається, як правило, в побудові не одного, а декількох силогізмів [1, с. 660-661; 8, с. 11]. Наприклад, за таємне викрадення чужого майна (крадіжка) передбачається кримінальна відповідальність за ст. 185 КК (норма права). Г., скориставшись відсутністю О. на робочому місці, викрав у неї із сумки гроші у сумі 5000,00 грн (достовірно встановлений факт); висновок – обвинувальний вирок суду із засудженням вчиненого винним злочину, передбаченого ч. 1 ст. 185 КК України, та призначенням покарання у вигляді штрафу в певному розмірі (50 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян) за його вчинення. У цьому випадку судом застосована норма-припис Особливої частини КК України (ч. 1 ст. 185 – її гіпотеза і санкція) і, водночас, норма-припис Загальної частини КК України (ст. 53 – її гіпотеза і диспозиція), оскільки покарання призначено саме у вигляді штрафу. Подібний приклад, проте за іншою нормою кримінального закону, до речі, наводиться С.С. Алексєєвим під час розкриття змісту третьої стадії правозастосовної діяльності [1, с. 660-661]. Особливістю застосування гіпотези будь-якої норми-припису Загальної частини КК (мається на увазі конкретного заходу кримінально-правового характеру) є те, що її застосування співпадає із застосуванням гіпотези норми-припису Особливої частини КК. Іншими словами, застосування гіпотези-норми припису Особливої частини КК є фактичним застосуванням гіпотези норми-припису Загальної частини КК, що є формою вираження конкретного заходу кримінально-правового характеру. Ці процеси дзеркально відображають один одного.

Аналіз відзначених стадій застосування заходів кримінально-правового характеру виходить за межі дійсної публікації і може бути предметом подальших наукових розробок. Тут окремо звернемо увагу лише на те, що рішення суду як заключна стадія застосування норми права являє собою не лише розумовий висновок, не лише логічне судження. Як зазначає С.І. Вільнянський, правосуддя не можна звести лише до інтелектуального процесу, правова норма містить у собі не лише думку, але й веління, вона являє собою вираження волі, що підтримується державою. Тому застосування права і, зокрема, судові рішення (або вирок) являє собою акт волі. Застосування правової норми тягне за собою певні наслідки для особистості та майна сторін. Воно не може обмежуватися правилами формальної логіки. Застосовуючи право, органи влади, зокрема суд, зобов'язані враховувати політичне значення норми, практичні результати застосування норми й низку інших обставин: майновий стан сторін тощо [8, с. 10-11]. Іншими словами, під час застосування переважної більшості заходів кримінально-правового характеру, уповноважений орган (суд) зобов'язаний керуватися відповідними встановленими законом правилами. Це означає, що поряд із застосуванням відповідних норм-приписів Загальної частини КК України (наприклад, норм, що встановлюють види кримінальних покарань – ст. 53–64 КК України) суд одночасно зобов'язаний застосовувати й норми-приписи, які закріплюють загальні та спеціальні засади їх призначення, якщо такі встановлені (ст. 65, 68–72 КК України). Призначення в обвинувальному вирокі певного розміру штрафу як виду покарання (50 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян) у наведеному нами вище випадку якраз і свідчить про те, що суд застосував, зокрема, положення ст. 53 та 65 КК України. На подібні аспекти застосування покарання звертає увагу Д.С. Дядькін та інші науковці [18, с. 76; 3, с. 124; 10, с. 288-289].

Висновки. Таким чином, процес застосування заходів кримінально-правового характеру (норми-припису Загальної частини КК України), який здійснюється паралельно із процесом застосування норми-припису Особливої частини КК України, завершується призначенням, заміною, пом'якшенням, продовженням, припиненням, а також визна-

ченням юридичних наслідків вчиненого злочинного чи зовні схожого на нього діяння або суспільно небезпечного діяння, передбаченого Особливою частиною КК, тобто обранням виду й розміру покарання, обранням виду примусового заходу медичного й виховного характеру, визначенням підстав та умов примусового лікування, звільненням від кримінальної відповідальності чи від покарання та його відбування тощо. Цей процес завжди пов'язаний із такими основними стадіями: 1) встановленням фактичних обставин справи; 2) вибором та аналізом норми права; 3) рішенням справи у вузькому сенсі слова.

Список використаних джерел:

1. Алексеев С.С. Собрание сочинений : в 10 т. – Т. 3: Проблемы теории права : курс лекций. – М. : Статут, 2010. – 781 с.
2. Андрущенко І.М. Звільнення від кримінальної відповідальності за незаконне заволодіння транспортним засобом / І.М. Андрущенко // Наше право. – 2004. – № 2. – Ч. 2. – С. 60–66.
3. Биктимеров Э.Л. Иные меры уголовно-правового характера и их роль в осуществлении задач уголовного права России : дис. канд. юрид. наук : 12.00.08 / Э.Л. Биктимеров ; Саратовская государственная академия права. – Саратов, 2009. – 206 с.
4. Благов Е.В. Применение уголовного права (теория и практика) : монография / Е.В. Благов. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – 505 с.
5. Брайнин Я.М. Уголовный закон и его применение : монография / Я.М. Брайнин. – М. : Юридическая литература, 1967. – 240 с.
6. Бурчак Ф.Г. Квалификация преступлений : монография / Ф.Г. Бурчак. – К. : Политиздат Украины, 1983. – 141 с.
7. Вечерова Є.М. Заходи кримінально-правового впливу на злочини: поняття, умови застосування та види / Є.М. Вечерова // Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. – 2011. – № 2. – С. 124–126.
8. Вильнянский С.И. Применение норм советского социалистического права / С.И. Вильнянский // Ученые записки Харьковского юридического института имени Л.М. Кавгановича. – 1956. – Вып. 7. – С. 3–18.
9. Дядькин Д.С. Теоретические основы назначения уголовного наказания: алгоритмический подход : монография / Д.С. Дядькин. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – 510 с.
10. Козаченко О.В. Кримінально-правові заходи в Україні: культурно-антропологічна концепція : монографія / О.В. Козаченко. – Миколаїв : Іліон, 2011. – 504 с.
11. Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. коментар / за заг. ред. В.Г. Гончаренка, В.Т. Нора, М.Є. Шуміла. – К. : Юстініан, 2012. – 1224 с.
12. Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений : монография / В.Н. Кудрявцев. – М. : Юридическая литература, 1972. – 352 с.
13. Кузнецова Н.Ф. Проблемы квалификации преступлений : лекции по спецкурсу «Основы квалификации преступлений» / Н.Ф. Кузнецова ; науч. ред. и пред. акад. В.Н. Кудрявцева. – М. : Издательский Дом «Городец», 2007. – 336 с.
14. Лупинская П.А. Решение в уголовном судопроизводстве: теория, законодательство, практика : монография / П.А. Лупинская. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма – Инфра-М, 2010. – 240 с.
15. Мадьярова А.В. Разъяснения Верховного Суда Российской Федерации в механизме уголовно-правового регулирования : монография / А.В. Мадьярова. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2002. – 405 с.
16. Минникес И.А. Индивидуальное правовое регулирование: проблемы теории и практики : монография / И.А. Минникес. – Иркутск : Институт законодательства и правовой информации, 2008. – 160 с.

17. Наден О.В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні : монографія / О.В. Наден. – Х. : Право, 2012. – 272 с.
18. Наумов А.В. Применение уголовно-правовых норм (По материалам следственной и прокурорско-судебной практики) : учеб. пособие / А.В. Наумов. – Волгоград : Высш. следств. школа МВД СССР, 1973. – 176 с.
19. Пимонов В.А. Теоретические и прикладные проблемы борьбы с общественно опасными посягательствами средствами уголовного права : монография / В.А. Пимонов. – М. : Изд-во «Юрлитинформ», 2007. – 336 с.
20. Погребной И.М. Теория права : учеб. пособие / И.М. Погребной. – 3-е изд., испр. и доп. – Х. : Основа, 2003. – 128 с.
21. Рарог А.И. Настольная книга судьи по квалификации преступлений : практ. пособие / А.И. Рарог. – М. : ТК Велби, Изд-во «Проспект», 2006. – 224 с.
22. Рыбушкин Н.Н. Запрещающие нормы в советском праве : монография / Н.Н. Рыбушкин. – Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1990. – 113 с.
23. Таганцев С.Н. Русское уголовное право. Часть Общая : курс лекций / С.Н. Таганцев. – Т. 2. – Тула : Автограф, 2001. – 688 с.
24. Тертишник В.М. Кримінально-процесуальне право України : підручник / В.М. Тертишник. – 5-те вид., допов. і перероб. – К. : А.С.К., 2007. – 848 с.
25. Уголовный процесс : учебник / под ред. В.П. Божьева. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Спарк, 2002. – 704 с.
26. Фарбер И.Е. О применении норм советского социалистического права / И.Е. Фарбер // Советское государство и право. – 1954. – № 4. – С. 15–26.
27. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права : учебник / Г.Ф. Шершеневич. – Т. 4. – М. : Издание Бр. Башмаковых, 1910. – 814 с.
28. Шершеневич Г.Ф. Применение норм права / Г.Ф. Шершеневич // Журнал министерства юстиции. – 1903. – № 1. – С. 34–82.

ЗМІСТ

**РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ
ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ**

ДУДАР С. К. ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ЮРИДИЧНОГО ТЕРМІНУ «ЗАКОНОДАВСТВО» У ВІТЧИЗНЯНІЙ ЮРИДИЧНІЙ НАУЦІ.....	3
ЛИСЕНКО В. І. ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ЗАКОРДОННИХ УКРАЇНЦІВ.....	9
МАКУШЕВ П. В. ІСТОРИКО-ПРАВОВА ПРИРОДА ТА СОЦІАЛЬНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ДЕРЖАВНОЇ ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ.....	14
МІХНЕВИЧ Л. В. ПІДГОТОВКА ВИКЛАДАЧІВ-ЮРИСТІВ В УТИЛІТАРНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ЮРИДИЧНОГО ПРОФІЛЮ В ХІХ СТ.....	20
ПОЛЯНСЬКА В. І. ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПІДТРИМКИ ДЕРЖАВОЮ ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ В УКРАЇНІ.....	26
СВИРИДЮК Н. П. ЩОДО ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВИ, ПРАВА ТА ЕКОНОМІКИ.....	32

ЦИВІЛІСТИКА

КІЗЛОВА О. С. ДОГОВІР ПРО НАДАННЯ МЕДИЧНИХ ПОСЛУГ ЯК ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ ДОГОВІР.....	39
ФАДЄЄВ А. В. ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ КІЛЬКІСНИХ ТА ЯКІСНИХ ПАРАМЕТРІВ У ПРЕДМЕТІ ДОГОВОРУ АУТСОРСІНГУ.....	44
ЦАЛ-ЦАЛКО Ю. Ю. СПЕЦИФІКА ІНСТИТУТУ ЗАОЧНОГО РОЗГЛЯДУ СПРАВИ.....	51
ШАПОВАЛ В. Д. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ ДЕЛІКТ ЯК ПІДСТАВА ДЛЯ НАСТАННЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ОРГАНАХ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ.....	56

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ГОСПОДАРСЬКИЙ ПРОЦЕС

БАКАЛІНСЬКА О. О. ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ САМОРЕГУЛЮВАННЯ В СФЕРІ ДОБРОСОВІСНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ.....	63
БАРАХТЯН Н. В. ПОНЯТТЯ ТА ФОРМИ ДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ У СФЕРІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	69
ВЛАСЮК А. В. ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ВИКОРИСТАННЯ ДОЗВІЛЬНИХ ПРОЦЕДУР У СФЕРІ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	76
ГОЛІНА О. В. ДОГОВОРИ ПРО НАДАННЯ ПОСЛУГ У СФЕРІ ГОСПОДАРЮВАННЯ: ПРАВОВА ПРИРОДА ТА ОСОБЛИВОСТІ.....	80

ПИТАННЯ ТРУДОВОГО ПРАВА ТА ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ

СЛІСАРЕНКО Я. А. ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ДІЯЛЬНОСТІ КОМІСІЇ ПО ТРУДОВИХ СПОРАХ.....	88
ТИЩЕНКО О. В. ТРАНСФОРМАЦІЯ МЕТОДУ ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ.....	96

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

ЖИДАН О. С. ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ БОЛІТ ЯК ОБ'ЄКТА ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА	103
КИНДЮК Б. В. ЛЕСНОЇ КОДЕКС УССР 1979 Г.: К ІСТОРИИ КОДИФИКАЦИИ УКРАИНСКОГО ЛЕСНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА.....	109

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС

АРТЕМЕНКО І. А. ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ ЯК СУБ'ЄКТИ АДМІНІСТРАТИВНО-ДЕЛІКТНОГО ПРОЦЕСУ: ПИТАННЯ СЬОГОДЕННЯ.....	115
ГРИЦАЙ І. О. СУБ'ЄКТИ ДЕРЖАВНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ ВІДНОСИН У СФЕРІ МІГРАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ.....	121
НЕГОДЧЕНКО О. В. СУТНІСТЬ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПРАВОПОРУШЕННЯ ПРОТИ ГРОМАДСЬКОЇ МОРАЛІ.....	126
СЄРИХ О. В. РОТАЦІЯ КАДРІВ ЯК ЕЛЕМЕНТ ДІЙОВОГО МЕХАНІЗМУ УДОСКОНАЛЕННЯ КАДРОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ МИТНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ.....	133
ЩЕРБИНА Є. М. ПОНЯТТЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ У СФЕРІ БЛАГОУСТРОЮ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ.....	140

**ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА,
КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА**

БОЛДАРЬ Г. Є. ОСОБЛИВОСТІ БЛАНКЕТНОГО СПОСОБУ ВИКЛАДУ СТРУКТУРНИХ ЕЛЕМЕНТІВ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ НОРМИ.....	145
КЛОЧКО В. М. ОКРЕМІ ОЗНАКИ ОБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ ЗЛОЧИНІВ, ЯКІ ВЧИНЯЮТЬ СЛУЖБОВІ ОСОБИ ПРОФЕСІЙНИХ УЧАСНИКІВ ФОНДОВОГО РИНКУ.....	151
ЛАВРЕНЧУК М. О. ЕКОНОМІЧНА ЗЛОЧИННІСТЬ В АГРАРНІЙ СФЕРІ, ДЕТЕРМІНАНТИ ПОШИРЕННЯ.....	157
ОЛЕЙНИКОВ Г. В. ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ И ХАРАКТЕР СОВЕРШЕНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ СЕРИЙНЫМИ ПРЕСТУПНИКАМИ.....	162
ОРЛОВСЬКИЙ Р. С. ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «СУБ'ЄКТ ЗЛОЧИНУ» ТА «ВИКОНАВЕЦЬ ЗЛОЧИНУ».....	166
КОРИСТІН О. Є., ПОСПОЛІТАК А. І. ЗАГАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ КОРУПЦІЙНИХ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ СЛУЖБОВОЇ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ.....	170
ХРІДОЧКІНА А. А. ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ РОДОВОГО ОБ'ЄКТА СКЛАДІВ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ (СТ. 176, 177, 203 ¹ , 229, 231, 232 КК УКРАЇНИ).....	177
ЯКИМЕНКО Л. Г. ЗАГАЛЬНОСОЦІАЛЬНІ ЗАХОДИ ПЕРЕКРИТТЯ КАНАЛІВ ПОТРАПЛЯННЯ ЗАБОРОНЕНИХ ПРЕДМЕТІВ, РЕЧЕЙ ТА РЕЧОВИН В УСТАНОВИ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ ТА СЛІДЧІ ІЗОЛЯТОРИ ДЕРЖАВНОЇ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ.....	183

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

ЛЕПСЬКИЙ С. І. ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ВИКОРИСТАННЯ ФІНАНСОВИХ РОЗСЛІДУВАНЬ У ПРАВООХОРОННІЙ ДІЯЛЬНОСТІ.....	189
МАКАРЕНКО Є. І. ДОМАШНІЙ АРЕШТ: ПОНЯТТЯ, МЕТА, ПІДСТАВИ І ПОРЯДОК ЗАСТОСУВАННЯ.....	195
МАНІВЛЕЦЬ Е. Є. ВЛАСТИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ ЯК СКЛАДНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ СИСТЕМИ.....	202
РОГАТИНСЬКА Н. З. МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ ПОТЕРПІЛОГО В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....	207
САЧКО О. В. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДОСЛІДЧОЇ ПЕРЕВІРКИ ІНФОРМАЦІЇ ПРО НЕЗАКОННИЙ ОБІГ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ В УКРАЇНІ.....	211
ХАРАБЕРЮШ О. І. ІНФОРМАЦІЙНО-ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ У ПРОТИДІЇ КОНТРАБАНДІ.....	217
ЧАПЛИНСЬКА Ю. А. ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОВЕДЕННЯ ОДНОЧАСНОГО ДОПИТУ ДВОХ РАНІШЕ ДОПИТАНИХ ОСІБ.....	222
ЧІПЕЦЬ О. І. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ.....	228
ЯЩЕНКО А. М. СТАДІЇ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ.....	234

ПРАВО
І СУСПІЛЬСТВО

---

2 • 2014

Науковий
журнал

Науковий журнал

Виходить шість разів на рік

Українською, російською та англійською мовами

Підписано до друку 20.04.2014 р. Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Обл.-вид. арк. 21,57. Ум. друк. арк. 29,76. Наклад 120 прим. Ціна договірна.

ВНПЗ «Дніпропетровський гуманітарний університет»
49046, м. Дніпропетровськ, вул. Орловська, 1-Б, т. (056) 371-51-42